श्रीमद्भागवतम् ॥

महर्षिप्रवर श्री[illegible]द्वैपायन[illegible]णीतम् ।

[illegible] भावार्थ दीपिका श्रीराधारमणदास गोस्वामि विरचित [illegible]
[illegible] भागवत[illegible] श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली [illegible] श्रीमद्[illegible]चार्य[illegible]
[illegible] बल्लभाचार्य[illegible] श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भ [illegible] श्रीमद्विश्वनाथ[illegible]
[illegible] सारार्थदर्शिनी तथा श्रीनिम्बार्क सम्प्रदायि श्रीशुकदेव[illegible] सिद्धान्तप्रदीप[illegible]
टीका संमतम् [illegible] ।

[illegible] परि[illegible]चार्य [illegible] आनन्दसरस्वती पूज्यपादशिष्य
श्री[illegible]रूप ब्रह्मचारिणा ।
सम्पादितम् ।

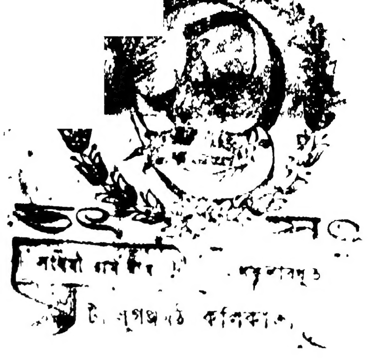
[illegible] श्रीराधा[illegible] प्रेम सेवा परायण राजर्षि राय
[illegible]नमालि [illegible] बहादुरस्य
सम्पूर्ण [illegible]
प्रकाशितम् ।

निगमकल्पतरोर्गलितं फलं, शुकमुखादमृतद्रवसंयुतम् ।
[illegible] भागवतं रसमालयं, मुहुरहो रसिका भुवि भावुकाः ॥

[illegible]वृन्दावनधामनि ।

श्रीमद्[illegible] श्री[illegible] प्रकाशकेन
मुद्रितम्

सम्वत् १९[illegible]



द्वितीयस्कन्धः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

श्रीशुक उवाच । वरीयानेष ते प्रश्नः कृतो लोकहितं नृप ।
आत्मवित्सम्मतः पुंसां श्रोतव्यादिषु यः परः ॥ १ ॥
श्रोतव्यादीनि राजेन्द्र नृणां सन्ति सहस्रशः ।
अपश्यतामात्मतत्त्वं गृहेषु गृहमेधिनाम् ॥ २ ॥
निद्रया ह्रियते नक्तं व्यवायेन च वा वयः ।
दिवा चार्थेहया राजन् कुटुम्बभरणेन वा ॥ ३ ॥
देहापत्यकलत्रादिष्वात्मसैन्येष्वसत्स्वपि ।
तेषां प्रमत्तो निधनं पश्यन्नपि न पश्यति ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

यन्नामकीर्त्तनं दानतपोयोगादिमत्फलम् । तं नित्यं परमानन्दं हरिं नरमहं भजे ॥
द्वितीये तु दशाध्यायैः श्रीभागवतमादितः । उद्देशलक्षणोक्तिभ्यां संक्षेपेणोपवर्ण्यते ॥
तत्र तु प्रथमाध्याये कीर्त्तनश्रवणादिभिः । स्थविष्ठे भगवद्रूपे मनसो धारणोच्यते ॥
उक्तः पूर्व्वमुपोद्‌घातः सप्रसङ्गः शुकागमः । गङ्गा पृष्टं नृणां कृत्यमथाह शुकसन्मुनिः ॥ ० ॥

राज्ञः प्रश्नमभिनन्दति वरीयानिति । तं त्वया पुंसां श्रोतव्यादिषु मध्ये यः परः श्रेष्ठः प्रश्नः कृतः एष वरीयान् । यतो लोकहितमेतत् मोक्षहेतुत्वात् । आत्मविदां मुक्तानाञ्च सम्मतो यतः ॥ १ ॥

तत्र तावत् स्वाभाविकक्रियाणामनर्थहेतुतां वदन् ब्रूहि यद्वा विपर्य्ययम् इत्यस्योत्तरमाह श्रोतव्यादीनीति त्रिभिः । गृहेषु सक्तानाम् अतएव गृहमेधिनां तद्गतपञ्चसूनापराणाम् । मेधीर्त्त[illegible] ॥ २ ॥

तेषां वृथैवायुर्व्ययो भवतीत्याह निद्रयेति । नक्तं रात्रौ [illegible] आयुः निद्रया व्यवायेन रत्या वा ह्रियते । दिवा अह्नि यद्वयः तत् अर्थेहया अर्थार्थमुद्यमेन सिद्धेऽर्थे कुटुम्बभरणेन वा । [illegible] अनुक्तसमुच्चायकौ ॥ ३ ॥

ननु नश्वरकुटुम्बार्थं कथमायुर्व्ययं कुर्य्यात् तत्राह । देहादिषु आत्मनः सैन्येषु परिकरेषु असत्सु मिथ्याभूतेष्वपि प्रमत्तः प्रसक्तः तेषां पित्रादिदृष्टान्तेन नाशं पश्यन्नपि नानुसन्धत्ते ॥ ४ ॥

श्रीराधारमणदास [illegible] विरचित दीपन्याख्य तट्टिप्पणी ।

उद्देशेति—नाममात्रेण सङ्कीर्त्तनमुद्देशः । लक्ष्यते [illegible] अनेनेति लक्षणम् असाधारणधर्म्मकथन[illegible] । तद्‌द्विविधम्—इतरभेदानुमापकं व्यवहारप्रयोजकञ्च । उपोद्‌घात इति—[illegible] न्यायशास्त्रे षोढा निरूपिता—सप्रसङ्ग उपोद्‌घातो हेतुतावसरस्तथा । [illegible]कैककार्य्यत्वं षोढा सङ्गतिरिष्यते ॥ [illegible] । तत्र स्मृतस्योपेक्षणानर्हत्वं प्रसङ्गत्वम् । चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थामुपोद्‌घातं विदुर्बुधाः । हेतुता कारणता [illegible]तरावश्यकवत्त्वमवसरः । निर्वाहकं कारणतानिर्व्वाहकं कार्य्यत्वम् । एककार्य्यत्वमेककार्य्यस्यानुकूलत्वं कार्य्यत[illegible] । तथाहि प्रकृतप्रस्तावे उपोद्‌घातत्वं प्रसङ्गत्वं वा कथमस्तीति पाठकः स्वयमेव चिन्त्यम् ॥ १ ॥

ब्रूहीति प्रथमस्कन्धीयैकोनविंशाध्यायस्य [illegible] श्लोकः ॥ पञ्चसूनेति । पञ्चप्रकारप्राणिवधस्थानं यथा—पञ्चसूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्युपस्करः । कण्डनी चोदकुम्भश्च [illegible] ॥ इति शुद्धितत्त्वम् । तज्जन्यपापं गृहस्थस्य प्रतिदिनं भवति । तस्य प्रायश्चित्तं वैश्वदेवः । यथा—लौकिके वैदिके [illegible] जले क्षितौ । वैश्वदेवन्तु कुर्व्वीत पञ्चसूनाऽपनुत्तये ॥ इति आह्निकतत्त्वधृतशातातपवचनम् ॥ अशौचकालोत्पन्न[illegible]पापस्य दानादिनाक्षयत्वं यथा—दशाहात्तु परं सम्यक् विप्रोऽधीयीत धर्म्मवित् । दानञ्च विधिना देयमशुभात् तारकं [illegible] इति शुद्धितत्त्वधृतसंवर्त्तवचनम् ॥ २—४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य [illegible] भागवतचन्द्रिका।

श्रीहयग्रीवायनमः॥ वेदान्तोपबृंहणा [illegible] शुकः श्रोतव्यादीन्
[illegible] प्रतिराजापृष्टं श्रेयांसि [illegible] अभिनंदति। वरीयानिति। [illegible] पुंसां श्रोतव्यादिषु श्रोतव्यमन्तव्यादिषु [illegible]
सितव्यार्थेषु यः गोचरः श्रोतव्याद्यर्थतत्वविषयः। लोकहितमितिपाठप्रतीतिशेषः लोकहितंप्रतिय: प्रकृतएषः प्रश्नोवरीयान्श्रेष्ठः कुत-
त्यतआह। यद्यतः। आत्मवित्संमतः आत्मज्ञानिनांसंस्तुतः। ननुनायमात्मविषयकश्रवणमननादिप्रश्नः। यच्छ्रोतव्यमथोजाप्यंयद्वाहि यद्वा-
यपर्ययमितिसामान्येनपृष्टत्वादतः। कथमात्मवित्संमत्याप्रश्नाभिनंदनमितिचेन्मैवं। किमयंपृष्टा आत्मविषयकश्रवणादीनां मुक्तिसाधनत्वं
जानातिनवा। नांत्यः म्रियमाणस्ययत्कर्तव्यं यच्छ्रोतव्यमिति पुरुषविशेषकर्तृकप्रश्नायोगात्। नाद्यःसुतरांप्रश्नानुपपत्तेरतः सामान्या-
कारेणात्मश्रवणादीनां मुक्तिसाधनत्वंजानतो विशेषतश्चात्मनः। श्रवणादीनां च स्वरूपमजानतोऽयं प्रश्न इति प्रश्नस्यविशेषनिष्ठत्वादात्म-
वित्संमत्याभिनन्दनोपपत्तेः॥ १॥

अथब्रूहियद्वाविपर्ययमित्यस्यप्रश्नस्यश्लोकत्रयेणोत्तरमाह। श्रोतव्यादीनीति। हे राजेन्द्र! गृहमेधिनां। नृणांश्रोतव्यादीनिसहस्रशः
संन्ति। मुमुक्षोस्तुब्रह्मैकमेवेत्यभिप्रायः। तदनुबंधित्वेनोपासनादीनां श्रवणमर्थसिद्धं। गृहमेधिनांतद्गतपंचसूनापराणामेधःहिंसार्थः।
यद्वा। मेधाबुद्धिःगृहेष्वेवमेधाएषामस्तीतिगृहमेधिनः गृहासक्ताः। यद्वामेधः पशुः "उपनयनमेध परआशासानामेधपतिभ्यामेध" मितिवैदिक-
प्रयोगात्। तत्संबंधिव्यापारोपिउपचारान्मेधः स एषामस्तीतिगृहमेधिनः पशुर्हियज्ञांगभूतो [illegible]दीनांप्रीतिजनकः तद्वदेतेऽपिकेवलकर्मानु-
[illegible]नासक्तास्तत्प्रीतिसंपादकाइतिपशुसाम्यमुच्यते। केवलैहिकामुष्मिकफलासक्तागृहस्थाइति [illegible]वत्। अतएवात्मतत्वमात्मयाथात्म्यम-
[illegible]शः संतीत्यनेन "बहुशाखाह्यनंताश्चबुद्धयोऽव्यवसायिना" मितिरीत्या सांसारिकफलसाधनानामानन्त्यं तारतम्यंचाभिप्रेतं २
एतैश्च वृथैवायुर्याप्यतइत्याह। निद्रयेति। नक्तंरात्रौयद्वयस्तन्निद्रयाव्यवायेन मिथुनीभावेन वा ह्रियतेयाप्यतेदिवायद्वयस्तदर्थेहया
अर्थार्जनानुकूलचेष्टया संपादितेन कुटुंबभरणेन कुटुंबपोषणेन चकारवाकारावनुक्तसमुच्चयार्थौ कृत्यातिरिक्तव्यापारांतरेणापीत्यर्थः॥ ३॥
ननुनश्वरकुटुंबाद्यर्थंकथमायुर्व्ययःस्यात्तत्राह। देहेति। आत्मसैन्येषुआत्मनः स्वस्यपरिजनेष्वसत्सुअनवस्थायिदेहापत्यकलत्रादिषु-
प्रसक्तः। अन्येषां निधनं। अंतवत्त्वं [illegible] पश्यन्नपितेषां देहादीनामंतवत्त्वंस्वात्मनिनपश्यतिनानुसंधत्ते॥ ४॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली।

श्रीगणेशायनमः॥ श्रीसरस्वत्यैनमः। श्रीगुरुभ्योनमः। श्रीवेदव्यासायनमः। वरीयान्प्रष्टव्योनिगमविषयोयोऽस्यजनकोवराहाद्या-
त्मायोऽवतरतिसुरारातिहृतये। अदाद्राज्ञेज्ञानंसकलविषयंयश्चविनुतस्तमंगोपास्यत्वंहृदयमततंस्वप्रकृतये॥ १॥
संप्रतिपरीक्षित्प्रश्नं परिहरिष्यन्स्तौति वरीयानिति श्रीभागवतसंहिताप्रारंभकारणंसविस्तरमभिधायेदानींश्रीभागवतसंहिताप्रारभ्य-
तइत्याह वरीयानिति यच्छ्रोतव्यमथोजाप्यमित्यादिनायस्त्वयाकृतःसएषप्रश्नोवरीयान् अङ्गीकार्यतमः सर्वोत्कृष्टत्वात् लोकहित-
मितिक्रियाविशेषणं यथालोकस्यहितंभवतितथाकृतइत्यनेनकेवलंतवैवहितकरोऽयंकिंतुसर्वस्येत्युक्तंभवति उत्कृष्टत्वेहेतुगर्भविशेषणमाह
आत्मविदिति मुख्यतआत्मनिदोब्रह्मादयस्तेषामपिसंमतत्वात् तत्कथमत्राह पुंसामिति आत्मविदित्यनुवर्तते इहजगतिनृणांसहस्रशः
श्रोतव्यानि संतिम्रियमाणानाममम्रियमाणानांचपुसांश्रोतव्यादिषुयः परमात्मासएवात्मवित्संमतइतियस्तस्मादित्यर्थः "आत्मावाअरे-
द्रष्टव्य" इत्यादिश्रुतेः अनेनपरमात्मविषयत्वेनास्यवरीयस्त्वमित्युक्तंभवति इतोऽपिपरमात्मश्रवणादिकमंतरेणसंसारस्यतद्ज्ञाननिबंधन-
स्यदुरुच्छेद्यत्वात्सएवतेपुमुख्यत्वेनसंमतइत्युपसंहरन्नज्ञलोकप्रवृत्तिप्रकारमाह अपश्यतामित्यादिना इत्थंरज्ञानार्थः आत्मनःपरमात्मन-
स्तत्स्वमनारोपितरूपज्ञानादिलक्षणं आत्मनांलक्ष्मीब्रह्मादिचेतनानांकदाप्यनभिभूततरतमभावेनावस्थितिंचापश्यतामजानतां निद्रये*-
त्यत्राप्यनुसंधेयं गृहमेधिनां गृहमेधा गृहाश्रमएवकर्तुंयोग्याःपंचमहायज्ञाः स्मृतिविहितप्रत्यवायपरिजिहीर्षयातान्कर्तुंशीलमेषामस्तीति-
गृहमेधिनः तेषांगृहेषुगृहाश्रमेष्ववर्तमानानांपुंसाम्॥ २॥
निद्रयाव्यवायेनचस्त्रीभोगेनचनक्तंरात्रिर्नवंवयोह्रियते दिवाचार्थेहयाश्रीनारायणाराधनानुपयोगिहिरण्याद्यापादनायासेन "अप्य-
कार्यशतंकृत्वाभर्तव्यामनुरब्रवी" दितिवचनात् कुटुंबभरणेनवा ह्रियतइत्यन्वयः॥ ३॥
आत्मतत्वाज्ञानेकारणमाहदेहेत्यादिना अपिगर्हार्थः आत्मनःस्वस्यदीनत्वंक्षीणत्वमापादयंतीत्यात्मदैन्यानि तेषु दीङ्क्षयइतिधातोः
यद्वाप्यतएवदीनभावोयेषांतेतथातेषु अतएवासत्स्वभद्रेष्वनदुक्तं "सद्भावेसाधुभावेचेति" निधनेनाशं प्रकर्षेणासक्तःप्रसक्तःसपश्यतिस्वस्यापि
दीनः अपिनाऽसच्छब्दस्वामिथ्यार्थाभिधायित्वं गर्हितमितिदर्शयतितेषुप्रमत्तोनिधनमितिपाठोऽनन्वितः॥ ४॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः।

द्वितीयैकमसन्दर्भे सन्दर्भाणां समाहृतिः। क्रियते यदिदं तेन स मेऽनन्यगतेर्गतिः॥ ०॥
"अपि मे भगवान् प्रीतः कृष्णः पाण्डुसुतप्रियः" इत्यादिना श्रीकृष्ण एव स्फुरति व्यज्य म्रियमाणानां श्रोतव्यादिप्रश्नेनैवास्ते।
—श्रीकृष्ण एव मय्युदिश्यतामिति श्रीराजाभिप्रायानन्तरं शुक उवाच वरीयानेष इति। त्वया पुंसां श्रोतव्यादिषु मध्ये यः
श्रीकृष्णश्रवणाभिप्रायेण परमः प्रश्नः कृतः यद्वा त्वया कृतः यः प्रश्नोऽपि श्रोतव्यादिषु परः यस्य प्रश्नस्यापि श्रवणादौ परमपुरुषा
मिष्यतीत्यर्थः एष वरीयान् सर्वावतारावतारिप्रश्नेभ्यः परममहान्। स च लोकहितं यथा स्यात् तथैव कृतः। स्वन्तु तथाभूत
श्रीकृष्णैकनिर्बन्धप्रेमत्वात् कृतार्थ एवेति भावः। तदुक्तम्—वैयासकिरिति वचस्तत्त्वनिश्चयमात्मनः। उपधार्य मतिं कृष्णे औत्तरेयः
सतीं व्यधात्॥ इति। सती विद्यमाना श्रीकृष्णे या मतिस्तामेव विशेषेण धृतवान् इत्यर्थः। एतदेव व्यक्तीकरिष्यति राजा—"हरेरद्भुत-
वीर्यस्य कथा लोकसुमङ्गलाः। कथयस्व महाभाग यथाहमखिलात्मनि। कृष्णे निवेश्य निःसङ्गं मनस्त्यक्ष्ये कलेवरम्"॥ इति। एवमेव:

* तथाचात्रनिद्राशब्दोऽविद्यापरपर्यायबंधकप्रकृतिपरइतिभावः॥

तत्र भगवदाविर्भावमात्रस्य श्रवणादेरावश्यकत्वेन कमुत्यमाह श्रोतव्यादीनीति चतुर्भिः। आत्मतत्त्वं भगवत्तत्त्वं, तस्मात् इत्युपसंहरिष्य-माणत्वात्, तत् अपश्यतां परमश्रोतव्यत्वेनाजानतामित्यर्थः ॥ २ ॥

श्रोति प्राकृतानान्तु निद्रयेत्यादि ॥ ३—४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ॐ श्रीकृष्णायनमः ॥

स्कन्धेतु प्रथमे प्रोक्ता [illegible] धिकारिणः । तेषां कर्त्तव्यनिर्द्धारो द्वितीये विनिरूप्यते ॥ १ ॥
तस्मिन्निर्द्धारिते [illegible] संकथा । अग्रेच तां प्रवक्ष्यामस्तृतीयादिभि रुत्तमैः ॥ २ ॥
निर्द्धारणे [illegible] पुरा । श्रद्धाचैव विमर्शश्च वस्तु निर्द्धारणे [illegible]
प्रमाणेन प्रमेयेन [illegible] च । एकत्र मानमेयेहि फलं साधन [illegible]
अतोऽत्र वस्तु [illegible] द्वयं मतं । श्रद्धापि द्विविधालोके [illegible]
फलोपका [illegible] नतो विशेत् । विमर्शोपि द्विधापूर्वं उत [illegible]
त्रिविधे द्वैत [illegible] दशा । तत्रतु प्रथमेऽध्याये कर्त्तव्यं [illegible]

वस्तुनस्तत्त्व निर्द्धारो मानमेय विभेदतः पूर्वस्कन्धे अधिकार निरूपणे परीक्षितो मुख्य [illegible] मित्यपेक्षायां [illegible] कृपयासत्संगे सति सर्व तत्त्व जिज्ञासार्थे प्रश्नः कर्त्तव्य इति प्रथमं प्रश्नद्वयं कृतं सर्वात्म [illegible] म्रियमाणेश्च किंकर्त्तव्यमिति, [illegible] मनाकर्त्तव्यं नाम यस्मिन्नकृतेकोपि पुरुषार्थो नसिध्यति । तत्सर्वात्मनाकर्त्तव्यं तत्राधिकारिणो नतिर्द्धारिताः । सत्त्वोत्तरदानसमये [illegible] रणीयः । म्रियमाणानां कर्त्तव्यनिर्द्धारो द्वितीयः ये पुनः श्रोतव्यादि पंचपदार्थाः पृष्टाः ते यथायथं एतन्निरूपणेनैव निरूपिता [illegible] ष्यंति । कांश्चिदग्रेनिरूपयिष्यामः । अतोद्वयंनिरूपणीयं सर्वात्मनाकर्त्तव्यं म्रियमाणेश्च कर्त्तव्यमिति । तदर्थंसर्वेषां वस्तूनांयाथात्म्यं-[illegible] र्वं फलमुखमंगश्रद्धानिरूप्य विचारश्चनिरूप्यः । एतेषामावश्यकत्वं तत्तत्प्रकरणेनिरूपयिष्यामः तत्रसर्वात्मनाकर्त्तव्यनिर्द्धारंचतुर्दश-[illegible] भिराह वरीयानित्यादिभिः । कर्त्तव्यनिरूपणात्पूर्वं अभिनंदनंकर्त्तव्यं प्रश्नस्यहेतुत्वाय यथा क्षुधितस्यान्नदानं । तथासाकांक्षस्यकर्त्तव्य-[illegible] अधिकारीनिर्द्धारश्चकर्त्तव्यः विशेषतः पूर्वप्रश्नशेषतया अनिरूपणात् । प्रेक्षापूर्वकारिणां प्रवर्त्तयन्फलमनिरूप्यविबोधः प्रवर्त्तयितुंन-[illegible] ईति । अतःफलनिर्द्धारार्थं अधिकारीनिरूपणीयः तत्रदोषत्रयं निराकार्यंतदर्थंत्रयःश्लोकाः । तत्र प्रथमंप्रश्नमभिनंदति । वरीयानिति । तस्यादिषु प्रश्नपुमश्रेयः प्रथमतः पृष्टः सर्वात्मना कर्त्तव्यमिति । एषप्रश्नोवरीयान् श्रेष्ठः उत्तमत्वेहेतुमाह यतः सतु ते तवोपकाराय [illegible] वमेषां अस्मिन्नर्थेमहतांसंमतिमाह । आत्मवित्संमतइति । आत्मविदामप्ययंप्रश्नःसंमतः अनेनात्रप्रश्नोत्तरेणाबुद्धभारादयइतिसूचितं । [illegible] पुंसां सर्वेषामेव विचारकाणांस्वतंत्राणां अयंप्रश्नःसंमतइतिसंबंधः । तस्मादत्रोत्तरं कथयिष्यामीतिभावः ॥ १ ॥

[illegible] दानींफलप्रेप्सुमधिकारिणं निर्द्धारयितुं सर्वेषामेक कर्त्तव्यंनास्तीत्याह । श्रोतव्यादीनीति । अग्रेमप्रश्नाभिनंदनात् गौणतासूचितैव । [illegible] पियदिराक्षस्तत्राकांक्षाइदाभवेत् तदाप्रथमोत्तरमुच्यमानं न सम्यगवगम्येत अतोऽधिकारीनिरूपणप्रस्तावे श्रोतव्यादीन्यपनिरा-[illegible] ति । राजेन्द्रेतिसंबोधनात् बहुविधाः पुरुषास्त्वयैवदृष्टाः बहूनिचशास्त्राणि । तत्रतवतेषांनकोऽपिपुरुषार्थःसिद्ध इति तदनुभवस्य-[illegible] तिः प्रदर्शिता । प्रश्नेनृभारतिवचनात् तदूक्षापनायोत्तरमाह तर्हितानिकुतोनवक्तव्यानि तत्राह संतिसहस्रशइति तत्कथनात्पूर्वमेव [illegible] नमनपेक्ष्यसहस्रशःसंति । सामान्येषु स्वाभिप्रेतानामप्रवेशार्थमाह अपश्यतामात्मतत्त्वमिति । आत्मनस्तत्त्वमनारोपितरूपं तच्छा-[illegible] भावादपश्यतां लोकव्यवहारेण आत्माआरोपितोदृश्यतेदेहादिरूपःसंवलितोवा ननुकथमुपाये विद्यमानेतआत्मतत्त्वंनजानंति तत्राह [illegible] गृहमेधिनामिति । तैर्विविक्तात्मस्वरूपं [illegible] त्वांकिंकर्त्तव्यं तेहिगृहमेधिनः गृहएवपर्यवसितमतयः तेषां गृहोपयोगियद्द्रव्यं तदेव-[illegible] व्यं विविक्तात्मातुगृहस्यबाधकः अतोनज्ञातव्य [illegible] निमित्तसप्तमी तेषांगृहेष्वबुद्धिरस्ति गृहेकोनिष्ठोभविष्यामइति अतोगृहाः [illegible] व्याः । तस्माद्यथैवबुद्धयागृहसिद्धिःतामेवबुद्धिसंपादयंति [illegible] नो नस्मिन्ग्रंथेरत्नपुराणस्मृत्यावक्यमपेक्षते अतस्तद्विषयकस्तत्वप्रश्नोन-[illegible] : । अनेनम्रियमाणविषयकोयः प्रश्नः सनस्तुतः [illegible] नस्तुत्तरमग्रेवक्ष्यतीतिसंभाव्यते ॥ २ ॥

[illegible] नुकेवलंगृहार्थेकथंतेषांबुद्धिः सर्वाद्धिसाधनानां [illegible] स्वात् । तत्राह । निद्रयाह्रियतेनक्तमिति सन्स्वयं [illegible] नीभूतः समयएव-[illegible] स्ति । तत्समयस्यात्मैवेत्वापहारात् । तत्राह । निद्रया [illegible] शःआयुर्हतवत्योमत्रनिद्रयानक्तंवयः ह्रियते [illegible] रात्रिसंबंधिआयु अज्ञा-[illegible] च्छति । दिवाचदिनसंबंधिआयुःअर्थेहयागच्छति । [illegible] आयुष्य [illegible] नानाच सर्वमायुर्गच्छतीत्युक्तंभवति ननुनसर्वाणिरात्रिनिद्रयागच्छति । [illegible] । व्यवायेनचवेति चकारात्तत्साधनेन [illegible] नाद्यःपक्षस्तेषुसंभाव्यः वय शब्देनपुरुषार्थसाधनीभूतमायुस्ताऋण्य-[illegible] तद्यद्गतंजरठःकिंनुसाधयेत् बालोवा [illegible] चकारात्सद्द्रव्या अर्थार्थप्रयत्नेन सिद्धेऽर्थेकुटुंबभरणेनवा ॥ ३ ॥

ननु वैराग्यसाधनानां जायमानत्वात्कथं [illegible] स्मान्नजायते । तत्राह देहापत्येति । त्रयो गृहमुख्याः । देहः पुत्राभार्याश्च । [illegible] ल्काश्चय्यं तचस्वभावतो गुणतश्च [illegible] । येह्यस्य परिकराभवन्ति तेतेषांपायुर्पति । एते आत्मसैन्यानि अपि [illegible] नमेव शत्रुभिर्घातयंति अतो ऽसंतः । [illegible] आत्मघातदोषेण धनेनपोषिता निधनंनाशं प्राप्नुवंति । तदादुष्णानांनाशात् [illegible] निष्ठाभवेत् । तदंतैस्थदोषाजायत [illegible] यथाअत्यंतमदिरामत्तः गतमपि वस्त्रंस्पृशन्नपि देहेवस्त्रगमनं नानु संधत्त [illegible] स्वमपि मृतानपितान् पश्यन्नजीवन [illegible] बाह्यांतरदोषव्याप्तत्वात् आयुषोवृथाक्षयात् गृहएवपरं वसितबुद्धित्वात् [illegible] श्रोतव्यादिन प्रष्टव्यमित्यर्थः । "बुद्धि [illegible] वः कारणंमतः । यस्य नैतंभविष्यति तस्य नास्त्यधिकारिता" ॥ ४ ॥

प्रद्युम्न [illegible]
गोपरामाजनप्रख्यै प्रेयसेऽस्मिप्रभूष्णवे । तदीयप्रियदास्याय मां मदीयमहं वृणे ॥
दशाध्यायं द्वितीयेऽस्मिन्स्कन्धे नारायणाहितः । प्रवृत्तस्यास्य शास्त्रस्य प्रकमं व्यासनन्दनः ॥
अध्यायैस्त्रिभिरुत्कर्षो भक्तरेकेन सम्मतिः । हरर्धातुर्नारदस्य संवादस्त्रिभिरुच्यते ॥
प्रश्ना एकेन विष्णूपदेश एकेन धातरि । एकेन लक्षणान्यस्य दशेति स्कन्धसंग्रहः ॥
तत्र तु प्रथमेऽध्याये यमाद्यष्टाङ्गयोगिनः । वैराजमूर्त्तः पातालपादमूलादिधारणा ॥ ० ॥

पूर्वस्कन्धान्ते "अतः पृच्छामि संसिद्धिम" इति पुरुषस्येह यत् कृत्यमिति वाक्याभ्यां सम्यक् सिद्धिः का अत्र साधनञ्च किं [illegible] तत्रापि श्रव्यजप्यादिकं किं तथैवाश्रव्याजप्यादिकञ्च किमिति राज्ञः प्रश्नमभिनन्दति । वरीयान् श्रेष्ठः ते त्वया कृतः प्रश्न एव लोकानां हितम् । न चायं प्राकृतः प्रश्न इत्याह आत्मविदाम् एषां युष्मत्सभोपविष्टानां सम्मतः एतदर्थमेवैतेषामत्रागमनादिति भावः । यतः श्रोतव्यादिष्वति सतां प्रश्नोऽपि श्रूयते कीर्त्यते स्मर्यते इत्यतः श्रोतव्यादिषु प्रश्नेषु मध्ये यः प्रश्नः परः इतोऽन्यस्योत्कृष्टस्याभावात् सर्व्वान्तिमः इमं प्रश्नमेव श्रुत्वा कीर्त्तयित्वा स्मृत्वा पुमांसः सर्व्वतोऽप्यतिकृतार्था भवन्ति किं पुनरेतत्प्रश्नस्योत्तरं मया दत्तं श्रुत्वा त्वं कृतार्थो भविष्यसीति भावः । इत्थमेवाग्रेऽपि वक्ष्यते—वासुदेवकथाप्रश्नः पुरुषांस्त्रीन् पुनाति [illegible] । वक्तारं प्रच्छकं श्रोतॄंस्तत्पादसलिलं यथा ॥ इति ॥ १ ॥

[illegible]प्राप्तिरेव संसिद्धिस्तत्र कृत्यं तन्नामलीलाश्रवणकीर्त्तनाद्येव सर्व्वोत्कृष्टमित्यग्रे प्रतिपादयिष्यन् प्रथमं ब्रूहि यद्वा विपर्ययम् इत्यस्योत्तरत्वे कर्म्मयोगमाह श्रोतव्यादीनीति त्रिभिः । आत्मनां तत्त्वं के वयं किं कुर्म्मः किमुदर्का भविष्यामः कथं निस्तारं प्राप्नुम इति अपश्यतां किन्तु गृहेषु [illegible]नां गृहमेधिनां गृहगतपञ्चसूनापराणाम् । मेधृ हिंसायाम् ॥ ५ ॥

तेषां वृथैवायुर्व्ययो भवतीत्याह । नक्तं यद्वयस्तन्निद्रया ह्रियते इति रात्रेः प्रायः कर्म्मानर्हकालत्वात् । व्यवायेन रमणेन वा इति कर्म्मिणां स्त्रीसङ्गस्यानिषिद्धत्वात् । अर्थेहया अर्थस्पृहया अर्थान् विना कर्म्मासिद्धेः । सिद्धे चार्थे कुटुम्बभरणेन वेति कर्म्मयोगे कुटुम्बभरणस्य विहितत्वात् ॥ ३ ॥

अपश्यतामात्मतत्त्वमिति यदुक्तं तद्विवृणोति । देहादिषु आत्मनः सैन्येषु स्वसैन्यतुल्येषु कालेन सह योद्धुमिवेति भावः । असत्स्वपि जीवात्मनो देहादिसम्बन्धाभावान्मिथ्याभूतेष्वपि तेषु प्रमत्तः प्रसक्तः । यद्वा असत्स्वपि असाधुष्वपि बहिर्मुखत्वादसमर्थेष्वपीत्यर्थः । प्रमत्तः अनवहितः । यतस्तेषां निधनं कालेनैव नाशम् अन्येषामपि पित्रादिदृष्टान्तेन नाशं पश्यन्नपि नानुसन्धत्ते । तेनायं कालेनैव ग्रस्यते भगवद्भक्तस्तु भगवदुन्मुखैर्देहादिभिरप्रमत्तः कालमपि जयतीति भावः ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

श्रीकृष्णायनमः ॥ श्रीनिंबार्कंनमस्कृत्यवेदांतार्थप्रकाशकम् । द्वितीयस्कंधेसिद्धान्तप्रदीपोऽयंविरच्यते । जन्माद्यस्येत्यादिश्लोकत्रयी सर्वस्यश्रीमद्भागवतस्यसूत्रम् तदविवरणभूतः प्रथमस्कंधः । तद्विस्तारः सर्वोप्ययंग्रंथः तत्रापिमूलरूपो द्वितीयस्कंधः विवरणभूता अन्येस्कंधाः । सोऽयंद्वितीयःस्कंधोयथामतिव्याख्यायते अतिक्रांतस्कंधांते राज्ञाकृतंप्रश्नमभिनंदतिभगवान्शुकः । वरीयानिति । हे नृप । एषतेप्रश्नः वरीयान् । अतिशयेनवरःश्रेष्ठः श्रेष्ठत्वेवात्मविस्संमतः मन्वनात्मविदामयाकृतः कथमात्मवित्संमतोभवेदित्यत्रनअथानात्मवित् किन्त्वात्मविदेवभवतापरोपकारायप्रश्नःकृतइत्याह कृतोलोकहितमिति लोकहितंप्रतीत्यर्थः । पुंसां श्रोतव्यादिषुमध्येयःपरः उपादेयतयाश्रेष्ठः ॥ १ ॥

राज्ञायत्पृष्टंब्रूहियद्वाविपर्ययमिति तस्योत्तरमाह श्रोतव्यादीनीतिश्लोकत्रयेण । हे राजेंद्र ! गृहमेधिनां "कंडनीपेषणीचुल्हीउदकुंभीचमार्जनीपंचसूनागृहस्थस्यताभिः स्वर्गंनगच्छती"ति इत्युक्तसूनाशब्दार्थोगृहेषु मेधोमेधतेर्हिंसार्थत्वाद्धिंसारूपोव्यापारः एषामस्तीतिगृहमेधिनस्तेषांगृहेषुश्रोतव्यादीनिसहस्रशःसन्ति अतएववहिर्दृष्टित्वादात्मतत्त्वमपश्यताम् ॥ २ ॥

अतएवनक्तंरात्रौयद्वय आयुस्तन्निद्रयाऽथवाव्यवायेनमैथुनेनचकारादसन्मनोरथादिनादिवाऽह्निचार्थेहयाऽर्थार्जनचेष्टयासत्यर्थे कुटुंबभरणेनचाह्रियते ॥ ३ ॥

ननुकुतःकुटुंबादेरनित्यत्वमाज्ञायानिर्विगणाः । सन्हरिभजनपरोनस्यादत आह देहेति आत्मनः सैन्येषुभोगायतनतदुपकरणेषुदेहतदनुबंधिषु असत्स्वपि । अहि[illegible]वापप्रमतः तन्नित्यत्वबुद्ध्याभ्रांतं तेषांनिधनंलोकतः पश्यन्नपि न पश्यतिनानुसंधत्ते ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

हे नृप ! 'मनुष्योंके श्रोतव्यादिको में क्या श्रेष्ठ है' यह तुमने प्रश्न जो किया [illegible] उत्तम है, क्योंकि मोक्ष का हेतु है । लोक का हित है । और आत्मवित् मुक्तों का संमत है ॥ १ ॥

राजेन्द्र ! आत्म तत्व के न जानने वाले गृहों में पड़े गृहस्थि जनो को हजारों [illegible] ज्ञातव्य विषय है ॥ २ ॥

राजन् । ऐसे पुरुषों की वय रात्रिमें स्त्री प्रसंग और निद्रासे व्यतीत होती है। [illegible]धना पार्जन की चेष्टा अथवा कुटुंब भरण मे व्यतीत होती है ॥ ३ ॥

असत्य देह पुत्र स्त्री आदिक आत्मा के परिकर में प्रसक्त पुरुष । इन सबका [illegible] देखकर भी नहीं देखता है ॥ ४ ॥

श्रोतव्यः [illegible]

एतावान् सांख्ययोगाभ्यां [illegible] ।

जन्मलाभः परः पुंसामन्ते नारायणस्मृतिः ॥ ६ ॥

प्रायेण मुनयो राजन्निवृत्ता विधिषेधतः ।

नैर्गुण्यस्था रमन्ते स्म गुणानुकथने हरेः ॥ ७ ॥

इदं भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसम्मितम् ।

अधीतवान् द्वापरादौ पितुर्द्वैपायनादहम् ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

एवं विपर्ययप्रश्नस्योत्तरमुक्त्वा श्रोतव्यादिप्रश्नस्योत्तरमाह तस्मादिति । हे भारत भरतवंश्य । सर्वात्मेति [illegible] सौन्दर्यम् ईश्वर इति आवश्यकत्व हरिरिति पन्थहारित्वम् । अभय मोक्षम् इच्छता ॥ ५ ॥

अतः परमन्यत् श्रेयो नास्तीत्याह । एतावानेव जन्मना लाभः फलम् । तमाह नारायणस्मृतिरिति [illegible] तथा स्वातन्त्र्येण लाभत्वं वारयति । सांख्यम् आत्मानात्मविवेकः योगः अष्टाङ्गः । अत्र तु [illegible] इत्यर्थः ॥ ६ ॥

तत्र सदाचारं प्रमाणयति प्रायेणेति । विधिषेधतः विधिनिषेधाभ्यां निवृत्ताः नैर्गुण्ये [illegible] स्थिता अपि (हरेर्गुणानुकथने कीर्त्तने रमन्ते) । स्म प्रसिद्धम् ॥ ७ ॥

किमिदमपूर्वं कथयसि । सत्यम् । अत्यपूर्वमेवेदमित्याह । इदं भगवतप्रोक्तं तन्नामैकप्रधानं पुराणं ब्रह्मसम्मितं सर्ववेदतुल्यम् । यद्वा ब्रह्म सम्यक्मितं येन । कुतस्त्वया प्राप्तम् अत आह अधीतवानिति ॥ ८ ॥

———

श्रीराधारमणदास गोस्वामि विरचित दीपन्याख्य तट्टिप्पणी ।

प्रेष्ठत्वमिति । प्रियतमत्वमित्यर्थः । अतिशयविशिष्टार्थवृत्तेः प्रियशब्दात् स्वार्थे अतिशायने तमबिष्ठनौ (पा ५ । ३ । ५५) इति सूत्रेण इष्ठन् प्रत्यये प्रिय-स्थिर-स्फिरोरु-बहुल-गुरु-वृद्ध तृप्र-दीर्घ-वृन्दारकाणां प्र-स्थ स्फ-वर्-बंहि-गर्-वर्षि-त्रप्-द्राघि-वृन्दाः (पा ६ । ४ । १५८) इति सूत्रेण प्रियशब्दस्य प्रादेशे प्रेष्ठशब्दः साधनीयः ॥ ५—७ ॥

[द्वापरादाविति । अत्र विजयध्वजः—द्वापरादौ कृष्णावतारापेक्षया द्वापरे आदौ च न तु द्वापरस्य आदाविति । व्यासः षट्शतवर्षीयो धृतराष्ट्रमजीजनदिति वचनात् द्वापरान्ते भारतकथाप्रवृत्तिकथनाच्चेति ॥ किञ्चात्र कृष्णावतारादनतिपूर्वमेव सत्यवत्यां द्वैपायनस्य प्रादुर्भावात् द्वापरादाविति न सङ्गच्छते । तस्मात् द्वापरशब्देनात्र द्वापरान्त एव लक्ष्यते ॥ ८—१५ ॥

———

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रिका ।

विपर्ययप्रश्नस्योत्तरमुक्त्वा श्रोतव्यादि प्रश्नस्योत्तरमाह तस्मादिति । हे भारत भरतवंश्य सर्वात्मा सर्वजीवानामन्तर्यामी "अंतःप्रविष्टः शास्ता जनाना"मितिश्रुतिप्रत्यभिज्ञानात् । जनशब्दस्य चेतनमात्रे स्वारस्यात । हरिः । आश्रितदुरितहर्त्ता अनेनोपासकानां स्वप्राप्तिविरोधिदुरितनिवर्त्तकत्वमुक्तं भवति भगवानित्यनेन देवताविशेषउक्तः । भगवानितिशब्दोऽयमितिस्मरणात् ईश्वरः कार्यकारणावस्थचेतनाचेतननियन्ता अनेनकारणत्वमभिप्रेतं "कारणं तु ध्येयः [illegible] । अभयं मोक्षं कामयमानेन श्रोतव्य इत्यादि विषयीकर्त्तव्यः । स्वरूपरूपगुणविभूतिविशिष्टपरमात्मविषयक श्रवणादिकमेव मुमुक्षुणा कार्यं नान्यविषयकमित्यर्थः । "आत्मा वारे द्रष्टव्यः तमेवैकमात्मानं जानथ । अन्या वाचो विमुंचथ"इतिश्रुतेः । एवंच शारीरक [illegible] "अथातो ब्रह्मजिज्ञासे"ति प्रथमसूत्रार्थोऽनुसंहितो भवति ॥ ५ ॥

एतस्मादन्यत्कर्त्तव्यं नास्तीत्याह । एतावान् [illegible] योगफलाभिसंधिरहितकर्मयोगः । (ज्ञानयोगः) "ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिना"मिति भगवद्वचनात् । [illegible] तदुपासनमितियावत् तस्य परिनिष्ठया निर्विघ्नपरिसमाप्त्या च । अंतेदेहावसाने नारायणस्मृतिः । साध्येति [illegible] जन्मलाभः फलं ज्ञानकर्मयोगानुगृहीतभगवदुपासनासाध्या नारायणस्मृतिरंतकाले संपाद्येत्यर्थः ॥ ६ ॥

अत्र सदाचारं प्रमाणयति । प्रायेणेति [illegible] निषेधात्मकवेदबोधितात्काम्यात्कर्मणो निवृत्ताः । नत्वावश्यकात्पंचमहायज्ञादेः [illegible] भक्षणादिनिषेधा [illegible] यज्ञादिश्रुतेरभ्यघत् । तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषंति । क्रियावानेष ब्रह्मविदांवरिष्ठः । नाविरतो दुश्चरिता [illegible] ति विधिनिषेधानुवर्त्तनाभावे तदुपासनानिवृत्त्यभाव प्रतिपादनात् । न च तस्माद्ब्राह्मणः पांडित्यनिर्विद्य बाल्येन ति [illegible] निर्विद्याथ मुनिरिति बालस्य यत्कर्मकामचारादिकं तद्विदुषउपादेयतयाश्रुतमितिवाच्यम् अनाविः कुर्वन्नन्वयादि [illegible] माहात्म्याविष्काररूपं कर्मतद्वदविदुषउपादेयं नतुकामचारादिकमिति विज्ञानिततत्वाद्ब्राह्मणोधिधाभ्यां पांडित्यं [illegible] परिशुद्धं परिपूर्णं । च विदित्वा वेदनं प्रतिलभ्य यत्स्वभावाविष्काररूपं कर्मतद्वासनोवर्तेतेतितदर्थः । मुनयः [illegible] तद्वचनमंतरमाविमननं विद्यापांडित्यवाक्यवादमंतरमाविनोमननं

तरस्वायुकव[illegible] विहितवाङ्गुणयस [illegible] इतमाणवस्वासतुपाधक-
द्यर्थः हरेराश्रितदुरितहारिणो गुणाननुकथनेगुणानुवादेरमन्तेस्म ॥ ७ ॥

नकेवलंपूर्वपदवरमंतेऽहमपितत्रवरमहत्याह इदमितिद्वयेन । भगवत्प्रोक्तंभागवतंचतुः श्लोक्यामूलभूतायास्तत्प्रोक्तत्वात् । यद्वा भगवत्स्वरूपरूपादिप्रतिपादकत्वेनभागवतंब्रह्मवेदस्तेनसंमितंतुल्यं । यद्वाब्रह्मसम्यग्मितंप्रमितंयेनतादृशंपुराणंकमपितुद्वैपायनाद्व्यासाद्वापरादौद्वापरमादिर्यस्यसः द्वापरादिः कालयुगादिः । तस्मिन्नृशंतनुचक्रवर्तिसमकालस्वप्रसिद्धव्यासावतारस्यमहमधीतवान् ॥ ८ ॥

———————

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यतः श्रीनारायणश्रवणादिविनानसंसारनिवृत्तिस्तस्मात्सर्वात्मा सर्वव्यापी । सर्वस्मभाष्टमावदमोवा । भगवानिरतिशयैश्वर्यादिगुणवान्ब्रह्मादिचेतनराशिपूज्यो वा हरिःस्मरणमात्रेणाशेषसंसारक्लेशसंहर्ता सर्वजगदीश्वरोनित्यभयरूपादस्मात्संसाराद्भयंमोक्षमिच्छतापुरुषेणश्रवणादिविषयःकर्तव्यइत्यन्वयः श्रवणादित्रयेणाज्ञानसंशयादिनिरासं[illegible]ति "श्रुत्वामत्वातथाध्यात्वातदज्ञानविपर्ययसंशयंचपराणुदलभतंब्रह्मदर्शन"मितिवचनात् श्रवणेनाज्ञानं । कीर्तनापरपर्यायंमननेनसंशयंविपर्ययं निरस्यस्मरणलक्षणध्यानेनब्रह्मापरोक्षज्ञानंलभतइति । श्रोतव्योनयो[illegible]इतिशंकानिरासार्थंश्रवणादीनांचतुर्णामेकविषयं [illegible]यितुंसर्वात्मेत्यादिविशेषणदचतुष्टयगुणपूर्णम अहंकारकरूपेणसर्वव्यापित्वेनसर्वात्मारुद्रःकिंनस्यादित्यतउक्तं हरिर्भगवानिति तथापिपूर्णाद्यन्यतमः [illegible]किंनस्यादतउक्तमीश्वरइतिईशानुब्रह्मरुद्रा[illegible]इत्येतस्यरुद्रप्रसिद्धिरपिनिरस्तेतिज्ञातव्यं ॥ ५ ॥

[illegible]सर्वमर्दतिहासे[illegible]पुत्रास्पर्वणप्रतिपादितमितिदर्शयति एतावानिति अन्तेमरणकाले नारायणस्मरणंयथास्यात्तथाबुद्धयाऽभ्यासःकर्तव्यइतिभावनेत्यतोभाह एतावानिति सांख्यशास्त्रोक्तसांख्यनतत्त्वज्ञानेनयोगशास्त्रोक्तभगवत्पूजादियोगानुष्ठानेन तथास्वधर्मपरिनिष्ठयास्वविहितवर्णाश्रमोक्तस्वधर्मानुष्ठानेनचान्तेमरणकालेनारायणस्मृतिरितियावानेतावानियामेवपुंसांपरउत्कृष्टोजन्मलाभः [illegible] मनः साफल्यमित्यन्वयः अतोवेदादिशास्त्रेषुप्रियमाणोनसर्वथानारायणस्मरणकर्तव्यंनान्यदितिप्रतिपाद्यतइति अतःप्रत्युःपरिहाः[illegible]सुप्रसिद्धइतिसिद्धं ॥ ६ ॥

सर्वथानारायणश्रवणादिकार्यमित्यत्रकैमुत्यन्यायमाह प्रायेणेति मुनयःस्वस्वयोग्यज्ञानदृष्टाविधिनिषेधाभ्यांनिवृत्ताः निर्गुणोभगवान्तेनदीयमानत्वात्तत्संबंधिनिर्गुणानैर्गुण्यंतत्स्थामुक्ताहरेर्गुणानुकथनेरमंतइत्यन्वयः गुणानुस्मारंस्मारंकथयंतइत्यस्मिन्नर्थेरमंतिपदं कदाचिद्ज्ञानाभिप्रायेणोक्तंप्रायेणेति अतोज्ञानार्थिभिर्निरंतरंहरिगुणश्रवणादिकार्यमितिकिंवाच्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥

इदानींभागवनप्रतिपाद्यमर्थंतस्माद्वारनेत्यादिश्लोकत्रयेणाभिधायपुनस्तद्वक्तारंगणवक्तुमुपक्रमते इदमिति बुद्धिमभिहितत्वादिदमित्युच्यते ब्रह्मसंमितंवेदसमं । तदर्थव्याख्यानरूपत्वात् द्वापरादौकृष्णायनारापेक्षयाद्वापरंभावाच्च । नतुद्वापरस्यादाविति "व्यासःषट्पञ्चवर्षोयोधृतराष्ट्रमजीजनदितिवचनात् द्वापरान्तेभारतकथाप्रवृत्तिकथनाच्च ॥ ८ ॥

———————

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

अभयं सर्वभयनिवारकसर्वानन्दमयपुरुषार्थं गतवानभयं हरिम् इति वक्ष्यमाणात् मर्त्यो मृत्युव्यालभीत इत्यादेश्च ॥ ५—६ ॥

तदेव कैमुत्येन दर्शयति प्रायेणेति ॥ ७ ॥

ब्रह्मसम्मितं नराकृतिपरब्रह्मणः श्रीकृष्णस्य तुल्यं कृष्णे स्वधामोपगते इत्यादेः । द्वापरादौ वृक्षशाखादिवत्तदग्रत्वव्यवहारेण द्वापरान्ते इत्यर्थः । यद्वा द्वापर एवादिर्यस्य तत्र तदीयान्ते सन्ध्यांशे इत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

———————

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवंप्रथममिनंद्यसाधारणं परिहृत्यअभयमिच्छतामुपायमाह । तस्मादिति । यस्मादाद्यएवप्रश्नःसमीचीनः यस्मादन्यविषयकश्चासमीचीनः तस्माद्येषांसंसाराद्भयमस्तितद्भयनिवृत्त्यर्थंचयतंत । तेषामभयमिच्छतांभगवान्श्रोतव्यः । यद्यप्यत्रयुक्तिर्वक्तव्या तथापिवहिर्मुखस्यबुद्धिर्युक्तिमपिनगृह्णातीति स्वभावतोधिकारोवक्तव्यस्तदाह । भारतेति । विशिष्टाधिकारद्योतकं उक्तविश्वासाय दार्ष्यान्तरत्यगात्मायामिति भरतस्यमायामोहाभावात्तद्धर्मपुरःसरं तद्वंशोत्पन्नानामपि मायामोह[illegible]भावादुक्तविश्वासः । ननुत्रैवर्णिकानांवेदोक्तधर्माधिनानां अग्निहोत्रादीनां आत्मजिज्ञासाया[illegible] कथनंपरित्यज्य कथं भगवच्छ्रवणंविधीयते । वेद[illegible]वाक्यैरेवश्रवणं तस्याधिधानादित्यर्थः अर्वाहितः[illegible]आह । सर्वात्मेति । प्रमाणबलात्प्रमेयबलंमहदित्यग्रेवक्ष्यते प्रमेयेचयुक्तिर्बलिष्ठा तत्र[illegible]युक्तिः अभय[illegible]वर्णिकाएवभवन्तीतिनास्तिनियमः । अन्येषामपिक्षतपुण्यपुंजानां अभयेच्छासंभवात् अतस्तेषामुपायोवेदेनोक्त इति त[illegible]नेव साधनेनत्रैवर्णिकानामपि पुरुषार्थसिद्धौआवश्यकत्वाल्लाघवायसर्वोपयोग्येकएवोपायोवक्तव्यः । स च सर्वात्मक[illegible]: तद्विषयएवकश्चिद्वक्तव्यः । नहिस्वस्यात्मा कस्यचिन्नश्रोतव्यः आत्मलाभान्नपरंविद्यते तरतिशोकमात्मविदितिश्रुतेः । तत्र [illegible]बोध्यमाने बाधकस्य वाक्यार्थपर्यवसानमेवस्यात् । आत्मगुणप्रकृतिविकृतिभावाभावाच्च । तस्मात्सर्वेषामेकोय आत्माभवति । [illegible]व्यः श्रुतावप्यात्मपदं सर्वात्मपरम् । ननुजातिवाचकत्वमात्मपदस्य तथा सतिव्यक्तिरूपस्य स्वस्यगौणत्वेनाश्रोतत्वात् क्रियायुक्त[illegible] उपपन्नमावाच्चनात्मनः कार्यंसिद्ध्येत् । संशयं व्यात्मज्ञानस्य विद्यमानत्वात् श्रुतौ प्रकारविशेषस्यानुक्तत्वात् [illegible]प्रयास[illegible]स्यात् । [illegible]उपचारिताभवेत् अत:सर्वात्मैवश्रोतव्यः । तस्यचशरीरस्य च भेदाभावात् न स्वस्यगौणता । किंच फलमतउपपत्तेरितिन्याये[illegible] [illegible]मात्रेणफलम् । किंतु श्रवणादिभिर्भजनेन[illegible] तत्फलंप्रयच्छति तद्भिन्नर्धर्मकंशरीरादिरूपंवास्यात्फलदाने असमर्थमेवस्यात् [illegible]फलदा[illegible]रूपएवआत्माश्रोतव्यइत्याह । भगवानिति । षड्गुणैश्वर्यसंपन्नः ननुव्रतशास्त्रैःप्रतिपन्नः वैदावीप्ययमेवेत्य[illegible] किंच [illegible]दुःखाभावःसुखंच । तत्र प्रथमंदुःखाभावोभगवत:

[illegible] तीपरमानंदोभस्यात् । परमानंदंवाखगोविदु:खनिवृत्तिर्नस्यात् साम्रयोगशिष्टत्वेपि फलदातृत्वाद्भगवत:द्वयंप्रयच्छति [illegible] हारपृथक्त्वन्यायोभज्यंत अत: श्रवणादवतादिविषयोवक्तव्य: यस्तूभयरूपोभवति तदाह हरिरीश्वरइति । हरित्वेनसर्वदु:ख- [illegible] ईश्वरत्वेन सर्वफलदातृत्वेन च श्रोतव्य: । "तं यथायथोपासत" इति श्रुते: । अतोधर्मचतुष्टययुक्तत्वेन गुणोपसंहारन्यायेन तादृश: [illegible] तदितरविषयव्यावर्तकधर्मै:परिच्छिद्य तत्र कर्तव्यमाह श्रोतव्यादित्रयं । नन्वस्यशास्त्रस्यभक्तिफलकत्वात् श्रवणादिकं न धर्मरूपं । [illegible] कथनाच्च । भतोनवविधापिभक्ति:कर्तव्यत्वेनवक्तव्या तत्कथंत्रयमेवोच्यत इतिचेत् सत्यं नवविधभक्तेर्वक्तव्यत्वेपि प्रेमानंतर- [illegible] येषांत्रयमेवोक्तं । त्रिभि:स्नेहजाते अन्येषांकर्तव्यता अनुक्तसिद्धैव । ननुभगवान्श्रोतव्यइतिकोऽर्थ: तद्वाचका:शब्दा: श्रोत्रेण- [illegible] मर्थोवाज्ञातव्य: । अभिप्रायोवा सर्वेषांवाकेषांचिदेवया आद्येविधिर्व्यर्थ: प्रमाणवस्तुपरतंत्रत्वेनज्ञानस्य श्रोत्रेन्द्रियवत:[illegible] [illegible] उच्चारितेज्ञानंभविष्यत्येव । गृहीतसंकेतस्यतुपुन:अर्थज्ञानमपिभविष्यति । न च तत्संपादनेयत्न:कर्तव्य इति [illegible] [illegible] तत्संभवात् अथ सर्वदा अशक्यमंत्वात् जीवनानुपपत्तिश्च । किंच भगवद्वाचकानांसर्वेषां पद[illegible] [illegible] यत्किंचित्पदवाक्यमात्रस्य सर्वेनीनत्वादवक्तव्यत्वं अथवा शक्तितात्पर्यनिर्धार[illegible] । [illegible] [illegible] सर्वेषांपदवाक्यानामनुपस्थितो [illegible] स्याशक्यत्वात्यत्किंचित्पदवाक्यमात्रस्यते [illegible] इति [illegible] मेव । [illegible] विषयत्वंलीलादशविधापुन: उक्तेववासुदेवस्यतदर्थमपराकृति: शक्तितात्पर्यनि[illegible] एवानंतनामत्कृपया भगवान्दशविधलीलायुक्त: श्रोतव्यः अन्यथाविषयवाचक [illegible] विदशस्कंधकृतिवैयर्थ्यंच एतावतायुक्तितात्पर्यनिर्धार: सामान्यन्यायेनव्याकरणतर्कमीमांसावखा[illegible] [illegible] यतोह- स्वधारंगुणा: अधिकारिफलानुरूपकत्वेनोक्ता: ननुश्रोतव्यत्वेन अवच्छेदकत्वेनैवतदुपयोगात् । गु[illegible] यादशलीलासुसर्व प्रवेश: तथोत्तरत्र वक्ष्यते । अनुप्रवेशोऽपियथाऽनंत्यं तथापिवक्ष्यते । अथात्र त्रयं नविधातव्यं । एकेनैव [illegible] अभयसिद्धे: । नचमिलितानां त्रयाणां साधकत्वं परीक्षित तदभावेनाभयाभावप्रसंगात् । श्रवणस्यावश्यकत्वात् [illegible] विकल्पेनानेकविधानमिति वाच्यं । अत्रोच्यते । त्रयाणामन्योन्यनिर्वाहकत्वेनविधानं तथाहिकीर्तनविधानेश्रवणमेव ननिर्वहेत । नचाध्ययनविधिवदेकविधानेनान्यप्राप्तिरिति वाच्यं । अध्ययनस्य संसारिकर्तव्यत्वेन विधिविनापि वृत्तित्वेन प्राप्तत्वात् । नचात्रतथा श्रवणानकृतार्थस्य कीर्तनेप्रवृत्त्यनुपपत्ते: तर्हिकीर्तनमेव विधीयतांश्रवणंत्वर्थादेवभविष्यतीति । नापरीक्षिति तदभावात । अभयेवैलक्षण्याभावाच्च तस्माच्छुकादीनामपि निरपेक्षाणामपि कीर्तने प्रवृत्तिसिध्यर्थं कीर्तनविधानं तदैवश्रवणसिद्धि: । फलंतुप्रत्येकमेव अभयंतुभगवत्प्रवेशरूपं तदैवसर्वभयनिवृत्ति: । तर्हिस्मरणानविधातव्यं नचश्रवणानंतरमस्मरणेविस्मरणात् कीर्तनानुपपत्तिरितिवाच्यं । अन्यलभ्यत्वेन विध्यनुपपत्ते रितिचेत् न सकृत् कृतकीर्तनस्यापि विस्मरणसम्भवात् न कीर्तनशेषत्वेन स्मरणमायाति विहितेतुस्मरणे श्रवणकीर्तने सदाभवत: । दोषांतराप्रवेशश्च किंच त्रयाणांदेह पातपर्यंतमावृत्तानामेवाभयसाधकत्वं उत्तरावधिर्देहपातएव । पूर्वावधि: संसारभयज्ञानं "आवृत्तिरसकृदुपदेशा" दिति न्यायेनस्मरणांतर व्यावृत्त्यर्थं यद्यपि स्नेहजातेआवृत्तिर्नविधातव्या स्वतएवतत्संभवात् । अथापि भक्तवत्कदाचिदन्यासक्तिर्भवेत् नचनथासतिअधिकाराभा- वादेवविधिर्व्यर्थइतिवाच्यं तदभावार्थमेवविधानात् । तस्माद्यथासंभवंदेहपातपर्यंतं त्रयाणामावृत्ति:कर्तव्या । ननुमनननिदिध्यासनेकुतो नविहिते ज्ञानस्याप्यत्वनकृतोनोक्तं "ज्ञानादेवतुकैवल्य"मिति श्रुतिविरोधश्च । नचज्ञानस्यार्थात्सिद्धि: । तथासतिज्ञानस्य व्यापारत्वंस्यात् । [illegible] इत्यत्र [illegible] त्वाद्यतिवेन । मनननिदिध्यासनयोरंगत्वेन श्रवणमध्यपातात् । तदग्रेवोत्तरत्रवक्ष्यते ज्ञानंतु शाब्दंसिद्धमेव प्रेम्णाक्रियमाणेष्वेभि[illegible] भगवत्साक्षात्कारोपि संभवति । तथापि श्रवणादीनामेवकारणत्वं । अंतिमसाक्षात्कारस्य तुफलनांतरीयकत्वात् फल- मध्यपात: नत्वाध्यात्मिकश्रवणवत् । श्रवणाद्याहितसंस्कारसध्रीचीनेनमनसाशारीरात्मसाक्षात्कारवत् भगवत्साक्षात्कारोवक्तुंशक्य: । नाहंवेदैरितिवाक्यात् । नत्वशारीर साक्षात्कारएवफलं संघातादुत्क्रान्तस्य कैवल्यंप्राप्तस्य भगवत्कृपाणामुख्याधिकारात् । एतावदंशस्तत्व- मुक्तत्वमिति ब्रह्मप्रकरणस्थत्वात् ब्रह्मात्मविषयकमेव । भगवतश्च स्वतंत्रत्वात् नान्येनप्रकारेणाविर्भाव: संभवति । यत्तुवाक्यात्स्वप्र वक्तृआत्मभावस्फूर्ति: तेनवासर्वाविद्यानिवृत्ति: स्वचरितार्थतावा तत्तुज्ञानदुर्बलानांमनोरथमात्रमेव । शुकसनकादीनामप्यपि परिभ्रमणात् तस्मात्सायुज्यएवसर्वभयनिवृत्ति: । ब्रह्मैवसन् ब्रह्माप्येतीति श्रुतिश्चतमेवार्थंवक्ति नचोपनिषदांवैयर्थ्यं अस्यैवार्थस्य अधिकारिभेदेन प्रकार- भेदेनविधानात् । फलंत्वेकमेव "तैप्राप्नुवंतिमा[illegible]स्यात् । "वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य" इति च "सर्वेवेदायत्पदमामनंति । तद्विष्णो:परमपद- मिति च" । तदेवब्रह्मपरमंकवीनामिति च । त[illegible] तप्रकारेण वा भगवत्प्रवेशस्त्रैवर्णिकानां अन्येषांतुभागवतप्रका- रेणैव नत्वत्रव्यवस्थितोविकल्प: । किंपुनर्ब्राह्मणा[illegible] क्लेशोधिकतरस्तेषामिति च । अतिस्पष्टतयाप्रतिषेधोपिनास्ति । शांडिल्यस्य तथावचनं पूर्वस्मित्शुद्धिस्तथा[illegible] इत्यादय: । चित्तशोधकानांवैदिकमार्गे क्लेशसाध्यत्वात् अत: स्वपक्ष स्थापनामात्रपरत्वादितरपक्षनिन्दावचनानां [illegible] विरोध: संभवति तस्मात्सूत्रविचारानुसारि वैदिकमार्गेण भागवतमार्गेण वायथाधिकारं सर्वेषांपरमपुरुषार्थप्राप्ति: स[illegible] र्विशेषविचारस्तुनकर्तव्य: तव्यप्रत्ययस्य विधावविधानात् लिङ्लोट्पंचमल- काराणामुवविधिविधानात् लोकवेदप्रसिद्ध[illegible] संभवति भक्तिशास्त्रत्वाच्च फलसाधनतानुवादत्वेनविधानासम- भिव्याहाराद्गम्यते वाक्यार्थस्यापूर्वत्व[illegible] पूर्वमीमांसाभाष्यएव निराकृत: अयंतव्यप्रत्यय: आवश्यकेविहित: कृत्याश्चेतिसूत्रेण प्रश्नानुगुणश्चायं तस्म[illegible] यथासंभवं त्रयाणामावृत्ति: कर्तव्येति सिद्धं श्रोतव्य: कीर्तित व्यश्च कीर्तितव्य: श्रोतव्यश्च स्मर्तव्य: [illegible] तिपाकमा[illegible] चकारद्वयं इच्छतीति पदात् श्रवणाद्यकरणे अभयमेव नभविष्यति नतु तदकरणकृत: प्रत्यवायोपीति सूचितं [illegible] स्यात् ॥ ५ ॥

स्मरणकीर्तनयो: फलहेतुत्वं साधनं [illegible] निराकरणाय तत्रप्रथमंइतराकांक्षत्वात् स्मरणस्य फलसाधकत्वं साधयति एतावानिति पंचसिद्धांता: स्वतंत्रतयाधि[illegible] मप्रधानत्वेनोक्तोपशुपति मतस्य कल्पभेदेन तामसपरत्वेन उत्कर्षजनन- रूपपरं परयायद्यपिसमुपयोग: क्रमशु[illegible] पर[illegible] योगोधर्मश्चा[illegible] सर्वांगत्वेनप्रतिपादितं स्वतंत्रतयाब्रह्ममीमांसायां

[illegible] ॥ ७ ॥

नकेवलंपूर्णएवरमंतेऽहमपितन्नवरमहत्पुरुषदर्शितिह्यत्र [illegible] । यद्वा [illegible] रूपरूपादिप्रतिपादकत्वेनभागवतंब्रह्मवेदस्तेनसंमितंतुल्यं । यद्वाब्रह्मणस्यमितंप्रमितं येनतादृशपुराणंकर्मपितुर्द्वैपायनाद्वया [illegible] परमादिर्यस्यसः द्वापरादिः कालयुगादिः । तस्मिन्नूतन्तु [illegible] सिसमकालत्वप्रसिद्धं [illegible] तारस्य [illegible] ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यतः श्रीनारायणश्रवणादिविनानसंसारनिवृत्तिस्तस्मात्सर्वात्मा सर्वव्यापी । सर्वप्रभाष्ठ [illegible] वा । भगवानिति [illegible] गुणवान्ब्रह्मादिचेतनराशिपूज्यो वा हरिः स्मरणमात्रे [illegible] संसारदुःखसंहर्ता सर्व [illegible] नित्यमपरूपात्तस्मात्संसारा [illegible] मिच्छतापुरुषेण श्रवणादिविषयः कर्तव्यइत्यन्वयः श्रवणादित्रयेणा [illegible] निरासं करोति "[illegible]" इति वचनात् [illegible] । कीर्तनापरपर्यायमननसंज्ञा [illegible] निरस्य [illegible] । [illegible] कानिरासार्थं श्रवणादीनांचतुर्णामेकविषय [illegible] [illegible] किमस्यादित्यत उक्तं हरिर्भगवानिति तथापि [illegible] [illegible] निरस्तं इति ज्ञातव्यं ॥ ५ ॥

[illegible] प्रतिपादितमिति दर्शयति एतावानिति अन्तेमरणकाले [illegible] सांख्यशास्त्रोक्तसांख्यनतत्त्वज्ञानेनयोगशास्त्रोक्त [illegible] पूजादियोगानुष्ठानेन [illegible] निष्ठया [illegible] विहितवर्णाश्रमोक्त [illegible] मरणकालेनारायणस्मृतिरिति यावानेतावान् [illegible] परउत्कृष्टोजन्मना [illegible] लभ्यमित्यन्वयः अतोवेदादिशास्त्र [illegible] सर्वथानारायणस्मरणंकर्तव्यंनान्यदितिप्रतिपाद्यतइति अतः [illegible] इतिसिद्धं ॥ ६ ॥

सर्वथानारायणश्रवणादिकार्यमित्यत्र कैमुत्यन्यायमाह प्रायेणेति मुनयः स्व [illegible] विधिनिषेधा [illegible] तेनहीयमानत्वात्तत्संबंधिनिर्ग्रन्था नैर्गुण्यं तत्त्वामुक्ताहरेर्गुणानुकथनेरमन्तइत्यन्वयः गुणा [illegible] भिज्ञानामभिप्रायेणोक्तंप्रायेणेति अतो [illegible] हरिगुणश्रवणादिकार्यमिति किंवाच्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥

इदानींभागवतप्रतिपाद्यमर्थं तस्मात्सारत्वा [illegible] पुनस्तद्विस्तरं [illegible] उपक्रमते इदमिति [illegible] त्युच्यते ब्रह्मसंमितंवेदसमं । तदर्थव्याख्यानरूपत्वात् द्वापरादौकृष्णावतारापेक्षया द्वापरेआदौ च । ननु द्वापरस्यादाविति "व्यासः [illegible]" [illegible] दितिवचनात् द्वापरान्तेभारतकथाप्रवृत्तिकथनाच्च ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

अभयं सर्वभयनिवारकत्वात्स्वात्मन्वमयपुरुषार्थं गतवानभयं हरिम् इति [illegible] मरणे मृत्युव्यालभीत इत्यादेः ॥ ५—६ ॥

तदेव कैमुत्येन दर्शयति प्रायेणेति ॥ ७ ॥

ब्रह्मसम्मितं नराकृतिपरब्रह्मणः श्रीकृष्णस्य तुल्यं कृष्णे स्वधामोपगते इत्यादेः । द्वापरादौ [illegible] द्वापरान्ते इत्यर्थः । यद्वा द्वापर एवादिर्यस्य तत्र तदीयान्त सन्ध्यांशे इत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवंप्रथममिमंयसाधारणं परिहृत्यअभयमिच्छतामुपायमाह । तस्मादिति । यस्माद [illegible] समीचीनः यस्मादन्य [illegible] चीनः तस्माद्येषांसंसाराद्भयमस्तितद्भयनिवृत्त्यर्थं यतन्ते । तेषामसर्वामिच्छतांभगवान् [illegible] । यद्यप्ययुक्तिर्वक्तव्या तथापि [illegible] बुद्धिर्युक्तिमपिनगृह्णातीति स्वभावतोधिकारीवक्तव्यस्तदाह । भारतेति । [illegible] उक्तविश्वासाय [illegible] मिति भरतस्यमायामोहाभावान् तद्धर्मपुरःसरं तदंशोत्पन्नानामपि [illegible] । मनुर्वेदिकार्यादिवाधितानां [illegible] दीनां आत्मजिज्ञासायां [illegible] कथनंपरित्यज्य कथं भगवच्छ्रवणंविधीयते । [illegible] इत्यर्थः [illegible] । सर्वात्मेति । प्रमाणबलात्प्रमेयबलंमहदित्यग्रेवक्ष्यते प्रमेयेयुक्तिर्बलिष्ठा [illegible] अन्येषामपिक्षतपुण्यपुंजानां अभयं [illegible] अतस्तेषामुपायोवेदोक्त [illegible] तेनैव साधनंनैवर्णिकानामपि [illegible] सिद्धीआवश्यकत्वाल्लाघवायसर्वोपयोग्येकएवोपायोवक्तव्यः । स च सर्वात्म [illegible] एव कश्चिद्वक्तव्यः । [illegible] स्यचिन्तश्रोतव्यः आत्मलाभान्नपरंविद्यते तरतिशोकमात्मविदितिश्रुतिः [illegible] मानेबोधकस्य [illegible] मेयत्वात् । आत्मसुप्रकृतिविकृतिभावाभावात् [illegible] सर्वात्मपरम् । [illegible] वाचकस्यमात्मपदस्य तथा सतिव्यक्तिरूपस्य [illegible] कार्यसिद्धेः । [illegible] प्यात्मशब्दस्य विद्यमानत्वात् श्रुतौ प्रकारविशेषस्यानुक्तत्वात् [illegible] तस्यचशरीरस्य च भेदाभावात् न [illegible] फलमतउपपत्ति [illegible] फलम् । किंतु [illegible] तत्फलंप्रयच्छति तन्निर्धर्मकत्वात् [illegible] असमर्थमे [illegible] वातिति । [illegible] तत्त्वाल्लोकः प्रतिपन्नः [illegible] । [illegible]

[illegible] परमानंदोत्पत्तेः स्यात् । परमानंदेवाप्तौ [illegible] सामर्थ्यानिशिष्टत्वात् फलवत्त्वादङ्गमतः [illegible]
[illegible] रपृथक्त्वन्यायोऽभ्युपेत अतः श्रवणादीनां [illegible] विषयीवक्तव्यः यस्तु भयरूपां मन्यते तदाह हारिरीश्वर इति । हारित्वेनसर्वदुःख-
[illegible] हरत्वेन सर्वफलदातृत्वेन च श्रोतव्यः । "तं यथायथोपासत" इति श्रुतेः । अतो धर्मचतुष्टययुक्तत्वेन गुणोपसंहारन्यायेन तादृशः
[illegible] विषयव्यावर्तकधर्मैः परिच्छिद्य तस्य कर्तव्यमाह श्रोतव्यादित्रयं । नन्वस्य शास्त्रस्य भक्तिफलकत्वात् श्रवणादिकं न धर्मरूपं ।
[illegible] । अतो नवविधापि भक्तिः कर्तव्यत्वेन वक्तव्या तत्कथं त्रयमेवोच्यत इति चेत् सत्यं नवविधभक्तेर्वक्तव्यत्वेऽपि प्रेमान्तर-
[illegible] त्रयमेवोक्तं । त्रिभिः [illegible] अन्येषां कर्तव्यता अनुक्तसिद्धैव । ननु भगवान् श्रोतव्य इति कोऽर्थः तद्वाचकाः शब्दाः श्रोत्रग्रा-
[illegible] व्याज्ञातव्यः । अभिप्रायो वा सर्वेषां वाक्यानां [illegible] आद्ये विधिर्व्यर्थः प्रमाणवस्तुपरतन्त्रत्वेन ज्ञानस्य श्रोत्रेन्द्रियवतः [illegible]
[illegible] ज्ञानं भविष्यत्येव । गृहीतसंकेतस्य तु पुनः अर्थज्ञानमपि भविष्यति । न च तत्संपादनेयत्नः कर्तव्य इति [illegible]
[illegible] संभवात् अथ सर्वदा [illegible] जीवनानुपपत्तिश्च । किञ्च भगवद्वाचकानां सर्वेषां [illegible] नापदवाक्य [illegible]
[illegible] यत्किञ्चित्पदवाक्यमात्रस्य [illegible] अथवा शक्तितात्पर्यनिर्धार [illegible] । [illegible]
[illegible] सर्वेषां पद [illegible] नामनुपस्थितेः [illegible] त्यात् किञ्चित्पदवाक्यमात्रस्य तु [illegible]
[illegible] उक्तेश्च वासुदेवस्यैतद्धर्मपराकृतिः शक्तितात्पर्यनि [illegible]
[illegible] भगवान् दशावधलीलायुक्तः श्रोतव्यः अन्यथा विषयवाचक [illegible] चतुष्टयेनैत [illegible]
[illegible] एतावता युक्तितात्पर्यनिर्धारः सामान्यन्यायेन व्याकरणपूर्वमीमांसा [illegible]
[illegible] अधिकारिफलानुरूपकथनाकाः ननु श्रोतव्यत्वेन [illegible] त्वेनैव तदुपयोगात् । [illegible] दशलीलासु सर्व-
[illegible] तयोक्तत्वं वक्ष्यते । अनुप्रवेशोऽपि यथाऽनन्तं तथापि वक्ष्यते । अथात्र त्रयं न विधातव्यं । एकेनैव [illegible] अभयसिद्धेः । नन्वमिलितानां
[illegible] परं क्षिति तदभावे [illegible] भावप्रसंगात् । श्रवणस्यावश्यकत्वात् [illegible] विकल्पेनानेकविधानमिति वाच्यं । अश्रोतव्यत्वे
[illegible] निर्वाहकत्वेन विधानं तथाहि कीर्तनविधानं श्रवणमेव [illegible] । न चाध्ययनविधिवदेक विधानेनान्यप्राप्तिरिति वाच्यं ।
[illegible] संसारिकर्तव्यत्वेन विधिविनापि वृत्तित्वेन प्राप्तत्वात् । न चान्यथा श्रवणमकृतार्थस्य कीर्तनप्रवृत्त्यनुपपत्तेः तर्हि कीर्तनमेव
[illegible] भविष्यतीति । नापरीक्षिति तदभावात् । अभये वैलक्षण्याभावाच्च तस्माच्छुकादीनामपि निरपेक्षाणामपि कीर्तनं
[illegible] कीर्तनविधानं तदेव श्रवणसिद्धिः । फलं तु प्रत्येकमेव अभयं तु भगवत्प्रवेशरूपं तदैव सर्वभयनिवृत्तेः । तर्हि स्मरणविधानव्यर्थं
[illegible] नन्तरमस्मरणे विस्मरणात् कीर्तनानुपपत्तिरिति वाच्यं । अन्यलभ्यत्वेन विध्यनुपपत्ते रिति चेत् न सकृत् कृतकीर्तनस्यापि
[illegible] न कीर्तनशेषत्वेन स्मरणमायाति विहितेतु स्मरणे श्रवणकीर्तने सदा भवतः । दोषान्तरप्रसंगश्च किञ्च त्रयाणां देह
पातपर्यन्तमावृत्तानामेवाभयसाधकत्वं उत्तरावधिर्देहपात एव । पूर्वावधिः संसारभयज्ञाने "आवृत्तिरसकृदुपदेशा" दिति न्यायेन स्मरणान्तर
[illegible] यद्यपि [illegible] जाते आवृत्तिर्न विधातव्या स्वत एव तत्संभवात् । अत्रापि भरतवत्कदाचिदन्यासक्तिर्भवेत् न च तथा सति अधिकाराभा-
[illegible] इति वाच्यं तदभावार्थमेव विधानात् । तस्माद्यथासंभवं देहपातपर्यन्तं त्रयाणामावृत्तिः कर्तव्या । ननु मनननिदिध्यासनं कुतो
न विहितं [illegible] कुतो मोक्षः "ज्ञानादेव तु कैवल्य" मिति श्रुतिविरोधश्च । न च ज्ञानस्यार्थात्सिद्धिः । तथा मतिज्ञानस्य व्यापारत्वं स्यात् ।
[illegible] विवक्षितत्वादिति चेत् । मनननिदिध्यासनयोरंगत्वेन श्रवणमध्यपातात् । तत्रैवोत्तरत्र वक्ष्यते ज्ञानं तु शाब्दं सिद्धमेव
[illegible] भगवत्साक्षात्कारोऽपि संभवति । तथापि श्रवणादीनामेव कारणत्वं । अन्तिमसाक्षात्कारस्य तु फलनान्तरीयकत्वात् फल-
[illegible] श्रवणात् । श्रवणाद्याहितसंस्कारस्य [illegible] शरीरान्तसाक्षात्कारवत् भगवत्साक्षात्कारो [illegible] ।
[illegible] । न च शारीरसाक्षात्कारएव फलं संघातानुवृत्तस्य कैवल्यं प्राप्तस्य भगवच्छ्रवणमुख्याधिकारात् । एतावदेतत्
[illegible] मिति [illegible] प्रकरणस्यत्वात् ब्रह्मात्मविषयकमेव । भगवतश्च स्वतन्त्रत्वात् नान्येन प्रकारेणाविर्भावः संभवति । यत्तु वाक्यात्स्व
[illegible] स्फूर्तिः तेन वा सर्वाविद्यानिवृत्तिः [illegible] तथा [illegible] मनोरथमात्रमेव । शुकसनकादीनामपि परिभ्रमणात्
तस्मात् [illegible] सर्वभयनिवृत्तिः । ब्रह्मैव सन् [illegible] इति श्रुतिश्चतमेवार्थं वक्ति नचोपनिषदां वैयर्थ्यं अस्यैवार्थस्य अधिकारिभेदेन प्रकार-
भेदेन विधानात् । फलं चैकमेव "तेप्राप्नुवन्तिमामे [illegible]" "वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य" इति च "सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति । तद्विष्णोः परमपद-
मिति च" । तदेव ब्रह्मपरमं कवीनामिति च । [illegible] प्रकारेण वा भगवत्प्रवेश [illegible] कानां अन्येषां तु भागवतप्रका-
[illegible] व्यवस्थितो विकल्पः । किं पुनः [illegible] क्लेशोऽधिकतरस्तेषामिति च । अनि [illegible] तीर्थप्रतिबन्धोऽपि नास्ति ।
[illegible] तथा वचनं पूर्वं चित्तशुद्धिस्तथ [illegible] । चित्तशोधकानां वैदिकमार्गे क्लेशसाध्यत्वात् अतः स्वपक्ष
[illegible] परत्वादितरपक्षनिन्दावचनानां [illegible] भवति तस्मात्सूत्रविचारानुसारि वैदिकमार्गेण भागवतमार्गस्य
[illegible] विकारे सर्वेषां परमपुरुषार्थप्राप्तेः स [illegible] रस्तु न कर्तव्यः तव्यप्रत्ययस्य विधावविधानात् लिङ्लोट्पंचमल
[illegible] विधानात् लोकवत्प्रसिद्ध [illegible] संभवति भक्तिशास्त्रत्वाच्च फलसाधनतानुतावत्यैव विधानात्सम-
[illegible] वाक्यार्थस्यापूर्वत्व [illegible] मीमांसाभाष्य एव निराकृतः अर्हत्वे तव्यप्रत्ययः आवश्यके विहितः
[illegible] प्रमानुगुणार्थं तस्म [illegible] संभवे त्रयाणामावृत्तिः कर्तव्येति सिद्धं श्रोतव्यः कीर्तित
[illegible] श्रोतव्यश्च स्मर्तव्यः [illegible] कारस्य इच्छतेति पदात् श्रवणादिकरणे अभयमेव न भविष्यति ननु
[illegible] प्रत्यवायोऽपीति सूचितं [illegible] त्वात् ॥ ५ ॥
[illegible] फलहेतुत्वं साध [illegible] तत्र प्रथमं तत्र [illegible] त्वात् स्मरणस्य फलसाधकत्वं साधयति
[illegible] सिद्धान्ताः स्वतन्त्रतया [illegible] प्रधानत्वेनोक्तोपशुपति मतस्य कल्पभेदेन तामसपरत्वेन उत्कर्षजनन-
[illegible] अयथावदनुपयोगः क्रमशु [illegible] र्व सर्वोपयोगित्वप्रतिपादितं अत एव तया ब्रह्ममीमांसायां

[illegible] स्मरणं [illegible]

[illegible] परोजन्मलाभः स्वधर्मस्य पेषांमिति [illegible] तथात्वेऽपि मुर्खानां श्रीमतामित्येतेन [illegible] इत्यादेश्चानेकजन्मसंसिद्ध स्ततोयातिपरांगति मित्युपसंहारात् योगिनाम्पवि सर्वेषां साधकेष्वपि बहूनां जन्मनामंते [illegible] इति वाक्यात् ज्ञानिभ्योऽप्यधिकाभतइति योगप्रशंसावाक्याच्च उत्तमजन्मसाधकत्वस्य भगवत्स्मरणमपि [illegible] साधकत्वं अतोऽन्त्यमहादेहेसर्वेउपवर्णिताः नत्वन्यापिदेह: स्वरूपभूत: सत्फलसाधक: [illegible] तेषामति: सा गतिरिति न्यायात् [illegible] भावमिति भगवद्वाक्याच्च अंतेभगवत्स्मरणहेतुत्वेन तदुपयोग: [illegible] प्रकारेण यस्मिन् कस्मिन्नपि देहे अंतेभगवत्स्मरणम् तदापूर्वापरबलीयस्त्वमितिन्यायनस एवदेह: अनंतिमोऽपि अंतिमत्वमापद्यमान: लाभस्तेनसंपद्यतेयोगादयश्च स्वक्रमागता दूरफला: [illegible] अतएवप्रविशंति: अतोदेहसाधकानांयोगादीनां देहस्य चायमेवलाभ: यदंतेनारायणस्मृतिरिति अतोऽस्य साक्षाद्भगवत्प्रवर्त्तकत्वं [illegible] विधिशेषतया श्रुतिसंवादापेक्षित: यद्यपिभगवदीयत्व मपिजन्मलाभ: तथापितत्तोप्ययंपर: पुंसामिति साधारणानामपि अतीमहत [illegible] स्मरणस्य सर्वदाभगवान्स्मर्तव्यइति सिद्धं ॥ ६ ॥

इदानींकीर्त्तनस्य तथात्वंसाधयति प्रायेणेति कीर्त्तनंतु ततोप्यधिकं नन्मनंति मैऽजन्मजा जीवन्मुक्ता: केवलगुणातीताएव [illegible] पुनरावृत्तिसंभावनारहिता: तेपिहरेर्गुणानुकथनेश्रवणानंतरभाविनि कीर्त्तनेपरमानंदरसमुपरमन्ता: साधनदशायामेवंसुखं [illegible] [illegible] दशायांकीदृशं सुखं भविष्यतीतिमन्यमाना: रमंतेस्मेतिप्रसिद्धं: केवलपुन: मननएवपर्यवा तमतय: अर्द्द [illegible] [illegible] भावायत्तरमन्ते तद्व्यावृत्त्यर्थं । प्रायग्रहणम् राजन्निति संबोधनम् तथाभूत शमीकस्मरणाय [illegible] [illegible] तेहिकृतिगुणदोष संबंधरहिता: तदाह निवृत्ताविधिनिषेधतइति विधिसहिता निषेधात्रिवृत्ता: [illegible] [illegible] वेत्तीति [illegible] भयातीतवाक्यात् विधिसहितनिषेधकथनेन च एतद्ध्वापयति गुणोबालकवत् क्रीडंतीति वाक्यानि यद्यपि विधिरूपाणि तथाप्यस्यापि निषेधाभावाश्रैतेषांग्रहणामिति नैर्गुण्येगुणाश्रयातीतेवस्मिन्नवस्थिता: विरोधाभासयोधनार्थं गुणग्रहणं तस्मात्स्वतंत्र पुरुषार्थ त्वात्कीर्त्तनेशंकापि नकर्त्तव्या ॥ ७ ॥

एवं गुणत्रयंसमर्थयित्वा अयस्यापि पुरुषार्थसाधकत्वेसाधिते युक्तिमूलकमिदमप्रामाणिकमिति शंकास्यात् [illegible] इदमिति पुराणमिति प्रमाणभागवतंनामेति तदवांतरभेद: यौगिकश्चायमनेन प्रोक्तंभगवत्प्रतिपादकं भगवत्फलकंचेति अस्य दुर्ब- लत्वं वारयति ब्रह्मणावेदेनसंमितं परब्रह्मप्रासम्यक् मितंज्ञातं यत्र गुरु परम्परामाह पितुर्द्वैपायनादिति तदानींतनकालस्य प्राणिबुद्धि- नाशकत्वाभावाह द्वपराद्यावितिं द्वापरस्यादौतदानीमपि द्विपराबुद्धिर्नजाता: अभ्यौतवानिति वेदवत् नियमेन अर्थबोधपूर्वकं अध्ययनमुक्तं पितुरिति पितेवोपनयेत्पुत्रमिति न्यायेनउपनयनाध्यापनयोरेक कर्तृकत्वात् अध्ययनप्रकार: सर्वोपिसुसम्पन्नइति सूचितं ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

अत: कृतार्थीभवितुं कर्म्मादिकमकुर्वाणा भक्तिमेव कुर्व्वीरन्नित्याह तस्मादिति । हे भारतवंश्य अभयं अपरामवाभावम् इच्छता पुंसा हरि: श्रोतव्य: । अत्र हरिरिति विशेष्यपदम् । सर्वात्मादिविशेषणानेया मोक्षाभिसन्धिनी रागानुगा वैधी च सकामभक्तिः । तत्र प्रथमायाम् अभयं मोक्षम् इच्छता सर्व्वेषामात्मा परमात्मा हरि: श्रोतव्य इति । द्वितीयायाच्च अभयं निष्कर्म्म [illegible] इच्छता लाभवता पुंसा भगवान् अतिसुन्दरो नन्दसूनु: श्रोतव्य इति "भगं श्रीकाममाहात्म्यवीर्य्ययत्नार्ककीर्त्तिषु" इत्यमर: । [illegible] न बिभेत्यस्मादित्यभयो हरिरेव मुहूर्त्तात् सर्व्वमुत्सृज्य गतवानभयं हरिम् इत्यभिमश्लोकरहस्तम् इच्छता अभयम् [illegible] इच्छता वा ईश्वरो हरिरीशितव्येन पुंसा श्रोतव्य इत्यादि । कीर्त्तितव्यश्च स्मर्त्तव्यश्चेति चकाराभ्यां श्रवणानन्तरं कीर्त्तनस्मरणयोरेक- कालत्वं विहितमिति श्रोतव्यादिप्रश्नस्योत्तरमुक्तम् ॥ ५ ॥

ज्ञानिकर्म्मिप्रभृतयोऽन्येऽपि साधुसङ्गवशात् यदि भक्ता भवन्ति न पुन: कर्म्मादिकं कुर्व्वन्ति तदा तेऽपि कृतार्था इत्याह एतावा- निति । सांख्ययोगस्वधर्म्मनिष्ठाभिरिति विशेषणे तृतीया [illegible] । तथाच तैर्विशिष्टानां पुंसामेतावान् जन्मनो लाभ: पर: श्रेष्ठ: । कोऽसौ अन्ते प्रत्यासत्तिन्यायेन ज्ञानयोगकर्म्मणामवसाने [illegible] योगेश्वरप्राचीनबर्हि:प्रभृतीनामिव नारायण- स्मृति: शुद्धा भक्ति: यदि स्यात् । अन्ते इति यदि पुनरपि भक्ति [illegible] न भवन्तीत्यर्थ: । अत एवमेव [illegible] वानेव यजतामिह नि:श्रेयसोदय: । भगवत्यचलो भावो यद्भागवतसङ्गत: इति । [illegible] एवान्ते नारायणस्मृति: परो [illegible] केचिदाहु: ॥ ६ ॥

सांसिद्धस्तु भगवद्रूपगुणमाधुर्य्यानुभव एव स च ब्रह्मसायुज्यादप्यतिश्रेष्ठ इति महदनुभवप्रमाणेनाह प्रायेणेति । विधिनिषेधत: विधिनिषेधाभ्यां निवृत्ता नैर्गुण्ये स्थिता मुक्ता अपीत्यर्थ: । गुणानुकथने एव [illegible] निर्विशेषब्रह्मसुखेऽपीत्यर्थ: । प्रायेणेति [illegible] बान्ये जीवन्मुक्तास्ततो निकृष्टा: सायुज्यार्थं गुणानुकथनं कुर्व्वन्ति न तु तत्र [illegible] ॥ ७ ॥

किमिदमद्भुततरमपूर्व्वं कथयसि । सत्यम् । अपूर्व्वमेवेदमित्याह । भागवतं भगवत [illegible] कृतं भगवता प्रोक्तं वा भगवत [illegible] शास्त्रम् इदं युष्मदस्मत्प्रश्नोत्तररीत्या [illegible] श्रीभगवल्लीलामयमभूतयुष्मदादि [illegible] ब्रह्मव्याख्यातीयं [illegible] [illegible] रूपभवादृशस्यापि मत्पित्रा बादरायणेनाविर्भावितम् । ब्रह्मसम्मितं [illegible] मितं येनेति वा । [illegible] अत आह अधीतवानिति । अस्य शास्त्रस्यार्थो बुद्धिबलेन स्वयं ज्ञातुमशक्य इति [illegible] प्रादुर्भावात् द्वापरादाविति न [illegible] । [illegible] द्वापरान्त [illegible] द्वापरान्त [illegible] [illegible] व्याख्येय: ॥ ८ ॥

गृहीतचेता राजर्षे आख्यानं यदधीतवान् ॥ ९ ॥
तदहं तेऽभिधास्यामि महापौरुषिको भवान् ।
यस्य श्रद्दधतामाशु स्यान्मुकुन्दे मतिः सती ॥ १० ॥
एतन्निर्विद्यमानानामिच्छतामकुतोभयम् ।
योगिनां नृप निर्णीतं हरेर्नामानुकीर्तनम् ॥ ११ ॥
किं प्रमत्तस्य बहुभिः परोक्षैर्हायनैरिह ।
वरं मुहूर्तं विदितं घटेत श्रेयसे यतः ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

अथ यच्छ्रोतव्यमथो जप्यं यत्कर्तव्यं नृभिः प्रभो । स्मर्तव्यं भजनीयं वेति प्रश्नपञ्चकस्योत्तरमाह । तस्मादिति तस्मात् ... पदार्थाभि निवेशेन वृथा ... हे भारत सर्वात्मना अभयं हरिपदमिच्छता मुमुक्षुणा हरिः स्वपदप्राप्तिप्रतिबन्धक अभक्तपापहारिः हरिर्हरति पापानि दुष्टचित्तैरपि स्मृत इत्यादिस्मृति प्रसिद्धः श्रोतव्यः गुरुमुखात्कीर्तितव्यः शिष्यादिभ्यः हरत्येनमहत्येवमुखैः कीर्तितव्यः मंत्रमूर्तिस्तु पौरुषैः कीर्तितव्यः । मंत्रजप्यमित्यस्योत्तरमुक्तम् स्मर्तव्यः चकारात्पूजनीयः सेवनीयः द्वितीयाचकारात्सर्वकर्मव्यतावेदकः सर्वक्रियाभिराराधनीय इत्यन्वयः । तत्रहेतुप्रदर्शनार्थं हरिं विशिनष्टि सर्वात्मा मत्तदस्तिविनाभूतं मया यत्स्याच्चराचरमिति श्रीमुखोक्तः सर्वकारणकारणः निःसमानातिशयः यदन्यो भजनीयो नास्तीत्यर्थः "मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनंजय" इतिस्मृतेः । तमेवैकं विजानथ अन्यावाचो विमुञ्चथेति श्रुतेः भगवान्स्वाभाविकषडैश्वर्यसंपन्नः । ईश्वरः नियन्ता सर्वभक्तकामपरिपूरक इति पदद्वयार्थः ॥ ५ ॥

हरेरेव भजनीयत्वं तद्भजनस्य परमपुरुषार्थत्वं चोपपादयन्योगत्रयस्य भगवत्स्मृति साधनत्वमाह । एतावानिति "एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु" इति श्रीमुखवचनात् । सांख्यशब्दः ज्ञानवाचकः योगशब्दश्च निष्कामकर्मयोगवाचकः ज्ञानयोगेन निष्कामकर्मयोगेन स्वधर्मपरिनिष्ठया भक्तियोगनिष्ठया च । अन्तेप्राणप्रयाणसमयेपि नारायणस्मृतिः इत्येतावानेव पुंसां परउत्कृष्टः जन्मनोलाभः ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् यः प्रयाति त्यजन्देहं सयाति परमां गतिमिति स्वस्मृतिफलं च स्वमुखेनैवोक्तम् ॥ ६ ॥

हरिभजनानन्देनिमग्नानामप्रातिविधिनिषेधावसराणां महामुनीनामाचारं चात्र प्रमाणयति प्रायेणेति नैर्गुण्यस्थाः प्राकृतगुणास्पृष्टब्रह्मनिष्ठाः मुनयस्तन्मननैकस्वभावाः हरिध्यानैकनिष्ठाः हरेर्गुणानुकथनमुपलक्षणमन्येषां भजनप्रकाराणाम् । अतो विधिनिषेधतो विधिनिषेधा-भ्यां निवृत्ताः यत्र चामृततुल्यस्याभिहितस्यावकाशो नास्ति तत्र किमुत विषवदेयस्य निषिद्धस्यावकाशो नास्तीति वक्तव्यमिति । अतएवोक्तं पुराणान्तरे "स्मर्तव्यः सततं विष्णुर्विस्मर्तव्यो न जातुचित् सर्वे विधिनिषेधाः स्युरेतयोरेव किंकरा" इति प्रायेणेत्यविधानं धेयोलोकसंग्रहाय हरिगुणानुकथनोपयोगितया वशुद्धं तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

एवं हरिव्यतिरिक्तश्रवणादिकमनुपादेयं तच्छ्रवणादिकं चोपादेयमित्युक्तमथ तच्छ्रवणादिनिष्ठापादकं शास्त्रं श्रावयितुं प्रतिजानीते इदमित्यादित्रिभिः । भगवता वेदव्यासेन प्रोक्तं भागवतम् ब्रह्मणा वेदेन संमितं तुल्यम् पितुर्वेदव्यासात् द्वापरआदिर्यस्य द्वापरान्तस्य तस्मिन्काले अहमधीतवान् ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

भारत ! इसीसे अभय इच्छा करनेवाले पुरुषों को हरि भगवान् ही सर्वात्म भावसे श्रोतव्य कीर्तितव्य और स्मर्तव्य हैं ॥ ५ ॥
पुरुषों को सांख्य योग और स्वधर्म निष्ठा का इतनाही परम लाभ है कि जो अन्त में नारायण स्मृति हो ॥ ६ ॥
राजन् ! नैर्गुण्य अवस्था को प्राप्त और विधि निषेध से अतीत मुनिजन भी हरिके गुणानु कथन मे रमण करते हैं ॥ ७ ॥
द्वापर के आदि में यह ब्रह्म संमित भागवत पुराण मैने पिता द्वैपायन से पढा है ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

निर्गुणस्य तव कुतोऽध्ययने प्रवृत्तिः तत्राह परिनिष्ठितोऽपीति । गृहीतचेताः आकृष्टचित्तः ॥ ९ ॥
महापुरुषो विष्णुस्तद्भक्तः । यस्य यस्मिन् श्रद्धां कुर्वताम् । सती अहैतुकी ॥ १० ॥
साधकानां सिद्धानां च अतः परमन्यत् श्रेयोऽस्तीत्याह एतदिति । इच्छतां कामिनां तत्तत्फलसाधनमेतदेव निर्विद्यमानानां मुमुक्षूणां मोक्षसाधनमेतदेव योगिनां ज्ञानिनां च फलञ्चैतदेव निर्णीतं नात्र प्रमाणं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ११ ॥
अतोऽनेनानुष्ठानेन किमहं साधयेयमिति आयुष्य ह्रस्वत्वमाह किमिति त्रिभिः । परोक्षैः अज्ञातैः व्यर्थैः वर्षैः । विदितं-वृथा यातीति ज्ञातम् । यतः येन ज्ञानेन । घटेत यत्नं कुर्य्यात् ॥ १२ ॥

मनुष्याणां [illegible] कृतात्मनां मुक्तिरिति [illegible]

[illegible]तदस्त्वर्थः। ईदृशोऽप्यहमुत्तमश्लोकलीलया [illegible] आकर्णितम् । [illegible] पुराणमधीतवानस्मि । तदभिधास्याजीत्युत्तरश्लोकेनान्वयः ॥ ९ ॥

भारतादीनां मादृशामप्यस्य पुराणस्यापाठे यस्मात् किमुत्तमश्लोकलीलाकृष्टचित्तस्तस्मात् तु सुपाठ्यमितितुभ्यमुपदिशामीत्याह । तत्पुराणं तेतुभ्यमभिधास्यामि कथयिष्यामि [illegible] महापुरुषो भगवान् वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमिति श्रुतेः सउपास्यत्वेनास्त्यस्तीति महापौरुषिकोमहापुरुषभक्तोभवान् । भक्तिभगवद्भक्तानां रहस्यार्थोपदेशेनेति [illegible] भाक् यत्पुराणेश्रद्दधतांश्रद्धांकुर्वतां मुकुन्देमोक्षप्रदेभगवति सती अहैतुकीमतिर्भक्तिःस्यादाश्वेव ॥ १० ॥

मुमुक्षूणांनातःपरमन्यन्मोक्षसाधनमित्याह । एतदिति । तापत्रयादिहेतुकनिर्वेदं प्राप्तानामकुतोभयंमोक्षमिच्छतां योगिनामनभिसंहित फलकर्मयोगनिष्ठानां । हे नृप ! हरेर्नामानुकीर्त्तनं स्वरूपादिचिन्तनाद्दरेप्युपलक्षणमिदं तन्नामानुकीर्त्तनं तत्स्वरूपादिचिन्तनं [illegible] मुक्तिसाधनंनान्यदित्यर्थः ॥ ११ ॥

अल्पमेवायुर्वर्त्तिष्यते किमहं साधयेयमितिमाशुचइत्याह । किमिति । प्रमत्तस्यदेहापत्यकलत्रादिष्वासक्तस्यपरोक्षेरज्ञाततयैवगतैर्बहुभि- र्हायनैःकिंकिंप्रयोजनं न किमपीत्यर्थः । विदितं बुध्यमानमिति ज्ञातंमुहूर्त्तमेववरंयतः येनविदितेन मुहूर्त्तेनश्रेयसेघटेतयत्नंकुर्यात् ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

नन्वस्तुभवतेभागवतात्र्ययनंतात्कमर्थमितितत्राह परिनिष्ठितइतिययच्छुद्धचतांबत्रयस्मिन्भागवतेप्रतिपादितमर्थंश्रद्दधतामितिवा- अहंभागवतंनामवहाख्यानमधीतवान् । तत्तेतुभ्यमभिधास्यामीत्यन्वयः अभिधानेनिमित्तमाह महापुरुषिकइति पूर्णैश्वर्यगुणत्वात्पुरुषोभगवान् सतद्भक्ताःपुरुषिकास्तेषांमध्येमहानितियतस्मादित्यर्थः स्थितप्रज्ञतयाकृतकृत्यस्यभवतोभागवताध्ययनंकिमर्थमितितत्राहपरिनिष्ठितइति नैर्गुण्येमुक्तोपरिनिष्ठितः मुक्तिरस्यभवतीतिनिश्चयवानपि एवंसंशयःप्राक्परिनिष्ठाविनिश्चयइत्यभिधानात् कथमनेनास्यपरिहार- आयातइतितत्राह उत्तमश्लोकेति अनेनैवंविधमाहात्म्यवाद्दतिशयोभगवानित्युक्तंभवति ॥ ९.—१० ॥

नकेवलंतवैवैतन्निर्णीतमपितुसर्वयोगिनामपीत्याह एतदिति निर्विद्यमानानांविरज्यमानानांश्रोरीरितिशेषः अकुतोभयंमोक्षः एवंवैराग्या- दिसाधनसामग्रीमतांयोगिनांहरेर्नामा*नुकीर्तनंयदेतत्तदेतेहरिस्मरणकारणमित्यर्थः ॥ ११ ॥

अनेनभागवताकर्णनमभिप्रेतं तदर्थंतात्पायुष्टेनमघटतइतिशंकामाभूदित्याह किमिति हायनैर्वत्सरैः परोक्षैरज्ञानिभिः वतांयेनमुहुर्त्ते- नहरिस्मरणाख्यश्रेयसेघटेततत्कंमुहूर्त्तघटिकाद्वयमपिपरमुत्तमंविदितंप्रख्यातं ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

परिनिष्ठितोऽपि नैर्गुण्ये इत्यादौ तदहं तेऽभिधास्यामि इत्यन्ते यस्य श्रद्दधतामाशु स्यान्मुकुन्दे मतिः सती इति श्रीभागवतस्य परम- महिमानमुक्त्वा श्रीभागवतमुपक्रममाण एव तस्य नामाकृष्टतः श्रीमन्मुखतया तन्नामकीर्त्तनमेवोपदिशति, तत्रापि सर्व्वेषामेव परम- साधनत्वेन चोपदिशति, एतन्निर्विद्यमानानामिति । टीका च—साधकानां सिद्धानाञ्च नातः परमन्यच्छ्रेयोऽस्तीत्याह, एतदिति । इच्छतां कामिनां तत्तत्फलसाधनमेतदेव, निर्विद्यमानानां मुमुक्षूणां मोक्षसाधनमेतदेव, योगिनां ज्ञानिनां फलमेतदेव निर्णीतं, नात्र प्रमाणं वक्तव्यमित्यर्थः इत्येषा । नामकीर्त्तनञ्चेदमुच्चैरेव प्रशस्तं, नामान्यनन्तस्य हतत्रपः पठन् इत्यादेः । तत्र पापोक्ता [illegible] अपराधाः परित्याज्याः । यथा श्रीसनत्कुमारवाक्यम्—सर्व्वापराधकृदपि मुच्यते हरिसंश्रयः । हरेरप्यपराधान् यः कुर्य्याद्द्विपदपांशुलः ॥ नामा- श्रयः कदाचित् स्यात् तरत्येव स नामतः । नाम्नोऽपि सर्व्वसुहृदो ह्यपराधात् पतत्यधः ॥ इति । अपराधाश्चैते—सतां निन्दा नाम्नः परममपराधं वितनुते यतः ख्यातिं यातं कथमु सहते तद्विगर्हाम् (१) । शिवस्य श्रीविष्णोर्य इह गुणनामादिकमलं धिया भिन्नं पश्येत् स खलु हरिनामाहितकरः (२) ॥ गुरोरवज्ञा (३) श्रुतिशास्त्रनिन्दनं (४) तथार्थवादो हरिनाम्नि (५) कल्पनम् (६) । नाम्नो बलाद्यस्य हि पापबुद्धिर्न विद्यते तस्य यमैर्हि शुद्धिः (७) ॥ धर्म्म[illegible]हुतादिसर्व्वशुभक्रियासाम्यमपि प्रमादः (८) । अश्रद्दधाने विमुखेऽप्यशृण्वति यश्चोपदेशः शिवनामापराधः (९) ॥ श्रुत्वापि [illegible] यः प्रीतिरहितोऽधमः । अहंममादिपरमो नाम्नि सोऽप्यपराधकृत् (१०) ॥ इति । अत्र सर्व्वापराधकृदपि इत्यादौ श्रीविष्णुयामलवाक्यमप्यनुसन्धेयम्—मम नामानि लोकेऽस्मिन् श्रद्धया यस्तु कीर्त्तयेत् । तस्यापराधकोटीस्तु क्षमाम्येव न संशयः ॥ इति । सतां निन्देत्यनेन हिंसादीनां [illegible] कैमुत्यम् । निन्दादयस्तु यथा स्कान्दे मार्कण्डेयभगीरथसंवादे—निन्दां कुर्व्वन्ति ये मूढा वैष्णवानां महात्मनाम् । पतन्ति पितृभिः सार्द्धं महा- रौरवसंज्ञिते ॥ हन्ति निन्दति वै द्वेष्टि वैष्णवान्नाभिनन्दति । क्रुध्यते याति नो हर्षं दर्शने पतनानि षट् ॥ इति । तन्निन्दाश्रवणेऽपि दोष उक्तः—निन्दां भगवतः शृण्वंस्तत्परस्य जनस्य वा । ततो नापैति यः सोऽपि यात्यधः सुकृताच्च्युतः ॥ इति । ततोऽपगमश्चासमर्थस्यैव, समर्थेन तु निन्दकस्य जिह्वा छेत्तव्या, तत्राप्यसमर्थेन तु स्वप्राणपरित्यागोऽपि कर्त्तव्यः । यथोक्तं देव्या—कर्णौ पिधाय निरियाद्यदकल्प ईशे धर्म्मावितर्य्यसृणिभिर्नृभिरस्यमाने । छिन्द्यात् प्रसह्य रुशतीमसतीं प्रभुश्चेज्जिह्वामसूनपि ततो विसृजेत् स धर्म्मः ॥ इति । शिवस्य श्रीविष्णोः इत्यत्रैवमनुसन्धेयम्—श्रूयते हि—यद्यद्विभूतिमत् सत्त्वं मम तेजोंऽशसम्भवम् इति, [illegible] कलायाः इति, यत्पादनिःसृतसरित्प्रवरोदकेन तीर्थेन मूर्द्ध्न्यधिकृतेन शिवः शिवोऽभूत् इति, सृजामि तन्नियुक्तोऽहं हरो हरति तद्वशः । विश्वं पुरुषरूपेण परिपाति त्रिशक्तिधृक् ॥ इति । तथा माध्वभाष्यधृतानि वचनानि [illegible] ईशः । ईशनादेव चेशानो महादेवो महत्त्वतः ॥ पिबन्ति ये [illegible] मुक्ताः संसारसागरात् । तदाधारो यतो विष्णुः पिबतीति [illegible]

---

* अत्रनामशब्दोग्रंथपरः सोऽहंनामविदेवाहमीत्यादौग्रं[illegible] । हरिविषयग्रंथश्रवणादिकमितियावत् ॥

[illegible]

[illegible] इत्यादि ॥ [illegible] ब्रह्मेव [illegible] ॥ ग्रहेषु च सुरगणेषु [illegible] मतः ॥ इति । [illegible] न तु [illegible] तेषां [illegible] सम्भवः । अम्बुजाक्षां गतिर्विष्णुरेव [illegible] प्रकीर्त्तितः ॥ इति । स्कान्दे—[illegible] [illegible] नाममि सुरलोकाः । [illegible] पुरुष (वपुः) ॥ इति । ब्राह्मे—[illegible] शतानन्दो [illegible] [illegible] । [illegible] ॥ इति । तदेतं श्रीविष्णोः सर्वोत्तम-[illegible] प्रसिद्धादस्मात् सकाशाच्छिवस्य गुणनामादिकं भिन्नं शक्त्यन्तरसिद्धमिति यो धियापि पृथगीक्षेदित्यर्थः । [illegible] [illegible] सति श्रीविष्णोरेव [illegible] [illegible] तत्रैव दत्तः । अतएव शिवनामापराधः इति [illegible] श्रीविष्णुरेव प्रतिपादित इत्यभिप्रेतम् । [illegible] च [illegible]स्तथैव । अथ गुरोरवज्ञा [illegible] । [illegible], यथा—[illegible] पापयितृणाम् । अथार्थवादः—स्तुतिमात्रमिदमिति मननम् । [illegible]—तन्माहात्म्यगौणताकरणाय गत्यन्तरचिन्तनम् । यथोक्तं कौर्म्मे व्यासगीतायाम्—देवद्रोहाद्गुरुद्रोहः कोटिकोटिगुणाधिकः । [illegible] कोटिगुणाधिकम् ॥ इति । यत्तु श्रीविष्णुपार्षदेभ्यः श्रुतनाममाहात्म्यस्याजामिलस्य—सोऽहं व्यक्तं पति-ष्यामि नरके भृशदारुणे इत्येतद्वाक्यं, तत्तु [illegible] मात्रदृष्ट्या । नाममाहात्म्यदृष्ट्या त्वग्रे वक्ष्यते—अथापि मे दुर्भगस्य इत्यादि-द्वयम् । [illegible] बलादिति—यद्यपि [illegible] बलेनापि कृतस्य पापस्य तेन नाम्ना क्षयः, तथापि येन नाम्नो बलेन परमपुरुषार्थस्वरूपं सच्चिदानन्दसान्द्रं साक्षात् श्रीभगवच्चरणारविन्दं साधयितुं प्रवृत्तस्तेनैव परमघृणास्पदं पापं विषयं साधयतीति परमदौरात्म्यं, ततः [illegible] तन्नाम [illegible], ततः पापकोटिमहत्तमस्यापराधस्यापातो बाढमेव, ततो यमैः बहुभिर्यमनियमादिभिः कृतप्रायश्चित्तस्य क्रमेण [illegible] कृतदण्डस्य तस्य शुद्धभावो युक्त एव, नामापराधयुक्तानाम्—इत्यादिवक्ष्यमाणानुसारेण पुनरपि सन्ततनामकीर्त्तनमात्रस्य भगवद्भक्तिमतोऽप्यधःपातलक्षणभोगनियमाच्च, तदेवम्प्रस्याश्वमेधाख्यभगवद्यजनबलेन वृत्रहत्याप्रवृत्तिस्तु लोकोपद्रवार्थमिति तदीयासुरभावखण्डनेच्छुनामुषीणामाज्ञाकृतत्वान्न दोष इति मन्तव्यम् । अथ धर्म्मव्रतत्यागेति—धर्म्मादिभिः साम्यमननमपि प्रमादः अपराधो भवतीत्यर्थः । अतएव—वेदाक्षराणि यावन्ति पठितानि द्विजातिभिः । तावन्ति हरिनामानि कीर्त्ति-तानि न संशयः इत्यतिदेशेनापि नाम्न एव माहात्म्यमायाति । उक्तं हि—मधुरमधुरमेतत् इत्यादौ सकलनिगमवल्लीसत्फलम् इति । तथा श्रीविष्णुधर्म्मे—ऋग्वेदो हि यजुर्वेदः सामवेदोऽप्यथर्व्वणः । अधीतास्तेन येनोक्तं हरिरित्यक्षरद्वयम् ॥ स्कान्दे पार्व्वतीयुक्तौ—मा ऋचो मा यजुस्तात मा साम पठ किञ्चन । गोविन्देति हरेर्नाम गेयं गायस्व नित्यशः ॥ पाद्मे श्रीरामाष्टोत्तरशतनामस्तोत्रे—विष्णो-रेकैकनामापि सर्व्ववेदाधिकं स्मृतम् इति । अथाश्रद्धाने इत्यादिनोपदेष्टुरपराधं दर्शयित्वोपदेश्यस्याह श्रुत्वेति । यतः अहंममादिपरमः [illegible] तत्पर्य्यन्तत्वेन तस्मिन्ननादरत्वात् इत्यर्थः । नामैकं यस्य वाचि स्मरणपथगतम् इत्यादौ देहद्रविणादिनिमित्तकपाषण्ड-[illegible] न दशापराधा लक्ष्यन्ते, पाषण्डमयत्वात् तेषाम् । तथा तद्विधानामेवापराधानन्तरमुक्तं पाद्मे वैशाखमाहात्म्ये—अवमन्य च ये यान्ति भगवत्कीर्त्तनं नराः । ते यान्ति नरकं घोरं तेन पापेन कर्म्मणा ॥ इति । एतेषामपराधानामनन्यप्रायश्चित्तत्वमेवोक्तं तत्रैव—नामापराधयुक्तानां नामान्येव हरन्त्यघम् । अविश्रान्तिप्रयुक्तानि तान्येवार्थकराणि च ॥ इति । अत्र सत्प्रभृतिष्वपराधे तु तत्सन्तोष-[illegible] सन्ततनामकीर्त्तनादिकं समुचितम्, अम्बरीषचरितादौ तदेकमन्यत्वेनापराधानां दर्शनात् । उक्तञ्च नामकौमुद्याम्—महदपरा-धस्य भोग एव निवर्त्तकस्तदनुग्रहो वा इति । तस्माद्गत्यन्तराभावात् साधूक्तम्—एतन्निर्विद्यमानानामिति । तत्राभास एव [illegible] ॥ ११ ॥

किमित्यस्य टीकायां माशुच इति माशोचीरित्यर्थः । श्रेयसे नामकीर्त्तनादिरूपाय ॥ १२ ॥

———————

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

[illegible] वेदवत्सामग्रीभवणात [illegible]कार्यमेव अतोनानेन केवलेननिर्द्धारितोर्थः प्रतिपत्तुंशक्यइत्याशङ्क्याह । परिनिष्ठि-तोपीति । ममाध्ययनं न बालवत् किन्तुविचा[illegible]यमताधिकारएवमर्यादाचारितः । ममेदंकर्त्तव्यंनवेति । तत्रसर्वस्याप्यध्ययनस्य [illegible]परविधत्त्त्यादिश्रुतिभिः आत्मपर[illegible]गुणातीत समाधिरूपंनित्यंस्थितःसन् भागवतस्य च रसमनुभूयतस्याप्राकृतत्वं [illegible] यथा [illegible]लीनः न समाध्यवस्थांभजते । तथा ब्रह्मरसादप्यधिकरसत्वात् गुणैर्गृहीतचेताः आख्यानमधीतवान् । आकरस्था-[illegible]स्थितःस्वस्मिन्नागतान्प्रतिनस्वात्मानं तथा प्रकाशयति । किन्तु । केवलधर्मरूपेण प्रकटस्तु[illegible]पात्रस्थपेयजलेवदर्शनात् । [illegible]प्रकटोजातः तदातस्यांलीलायांयोरसःसएवरसोब्रह्मणि । परंनाभिव्यक्त इतिर्नाश्रयणीयं तदाशयाऽर्थ्यियते [illegible]पिइदानीमेवरसः कथं न पीयतइतिविचारसहितलीलयागृहीतचित्तत्वं । इममर्थमाह । उत्तमश्लोकेति उत्तमैःश्लोक्यतइति-[illegible] गुणकरणादेवभगवतस्तोत्रमपिजनैः [illegible] तस्माद्यःकश्चनभगवत्स्वरूपात्मकोरसःनिरतिशयत्वेपिसाति-[illegible] इतियेनाभिव्यक्ते लीलाश्रोतव्येति निर्द्धार्यमवाश्रोतव्य रसाभिज्ञेन आख्यानमधीतमित्यर्थः । राजर्ष इति-सम्बोधनम् यथा ऋषिदशायां राजत्वरसस्फूर्त्तिरधिका । ज्ञानमिश्रत्वात् । मान्यताधिक्याच्च । तथेदमपीतियुक्तोसम्मतिरुक्ता अनन्[illegible] ॥ ९ ॥

अतस्तादृशोरेव श्रोतव्यमितिकीर्त्तन रसास्वादनार्थं परिभ्रमता मया तादृशो भवानुपलब्धः । अतस्तदहन्तेऽभिधास्यामीत्याह । तदह-मिति । [illegible] अहंकीर्त्तनरसस्त्वेषु [illegible] अभिधास्यामिकथयिष्यामि अथवालेखसंबन्धिभूतं तत् [illegible] । [illegible] निष्काश्यान्यत्रस्थापयित्वापुनःपानंभवति । [illegible] अभितश्चपार्नासिञ्चनादिरूपं द्वैपायनपदस्याप्येतत्सूचकत्वं द्विर्गताआपोयत्रेतितद्रूपत्वात् । अन्तर्बहिःपातउक्तः अन्तः स्वबहिस्त्वयोश्चगुणयोः अतःसूक्ष्मरूप भागवतद्रवं बहिःस्थितं [illegible] प्रकटितं अन्तःप्रवेश्य पुनःप्रकटितवान् । अतएव

[illegible]

[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]तीतिसिद्धम् [illegible] महापौरुषिकोऽभवदिति [illegible]महापौरुषिकः । महा-

पुरुषकीर्त्यां कीर्तिर्भगवद्गुणानुवादः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] भगवद्गुणानामाधिक्यमुक्तमिति [illegible] [illegible] [illegible]

सतीपतिव्रतारूपा तदेकरसास्वादिनी मतिर्भवति ॥ १० ॥

एवंस्वरूपं फलमुक्त्वा तत्रक्षमात्रविचारतोपूर्वीकृत्य सर्वेषामेव विचारकाणां सम्मतिमाह । एतदिति । [illegible] एत-

द्भगवद्गुणानुकथनरूपं निर्विद्यमानानां विरक्तानामपि [illegible] अकुतोभयं [illegible] [illegible] एतन्निर्णीतं

यत्हरेर्नामानुकीर्तनं । तेषांतेषामर्थेवा प्रथमतोविरक्ताः [illegible] [illegible] [illegible]

नम भगवन्नाममहरित्यारपूर्वक्लेशम् दूरीकुर्वन्नेव [illegible] [illegible] [illegible] पुकाराग्रप्रथमम् [illegible]

पश्चाद् नुकीर्तनम् कर्तव्यमिति शास्त्रार्थनिर्धारः । अतोभवानहत्रमहाराजे पतितामिति [illegible] [illegible]

सूचितः ॥ ११ ॥

एवं गुणकथनश्रवणरसंश्रुतवास्तस्य शापेनशीघ्रमरणमनुस्मृत्यतारसस्वादनाभावात् विषीदन्तम् राजानम्प्रत्याह किम्प्रमत्तस्येति

साधनीभूतस्य आयुर्नास्तीति विषादोनकर्तव्यः । यथासाधकस्य अधिकारिणः रसाभिव्यक्तिः तथाजीवनेयत्तापरिज्ञानरहितस्य अनधि-

कारिणः नाभिव्यक्तिः । अतोजीवनेयत्ताज्ञापकः शापउत्तमएव अल्पताचोत्तमा । उत्तमावधेर्मनिदष्टात् । आस्वादयपरमेरसमर्तास्मिन् [illegible]

वेशाग्रपश्चात्तापः । अतः प्रमत्तस्य [illegible] [illegible] बहुभिरपि हायनैर्वर्षैः [illegible] । [illegible] । पुरुषार्थसाधकम्

वतोज्ञानात्तेनापि क्षणेनपुरुषार्थं साधनायघटेत । अतः [illegible] अज्ञातम् [illegible] । [illegible] ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

ननु त्वमति प्रसिद्धो जन्मत एव महानुभवी गृहात् परिव्रज्य गतोऽनुव्रजन्तं पितरमपि नैव पर्य्यचैषीः सम्प्रति कथमेवं भवे इत्यत

आह परिनिष्ठित इति । गृहीतचेताः आकृष्टचित्तः । महानुभवादपि लीलाया माधुर्य्याधिक्येऽहमेव प्रमाणमिति भावः ॥ ९ ॥

तर्हीदमपूर्व्वं वस्त्वहमपि लभेयेत्यत आमूलचूलमेव मामेतदेवास्वादयेत्याकांक्षायामाह तदहमिति । महापुरुषं कृष्णं प्राप्तुमर्हतीति

महापौरुषिकः । यद्वा विनयादित्वात् स्वार्थे ठक् उत्तरपदवृद्धिः । यस्य यस्मिन् श्रीभागवते । यद्वा भद्रतां मध्ये यस्य तव मतिः सती ।

ततश्च जन्माद्यस्य इत्यारभ्य विष्णुरातममूमुचत् इत्यन्तं सर्वमेव श्रीभागवतं श्रावयामासेति ज्ञेयम् । अतएव प्रथमद्वादशस्कन्धेरपि शुक-

प्रोक्तस्ते अम्बरीष शुकप्रोक्तं नित्यं भागवतं शृणु इति वचनं सम्यगुपपद्यते ॥ १० ॥

नन्वत्र शास्त्रे भक्तेरभिधेयतावगमात् एवतत्रापि भक्त्यङ्गेषु मध्ये महाराजचक्रवर्तिवत् किमेकंमुख्यत्वेननिर्णीयतेतत्राह नामानुकीर्तन-

मिति । सर्वेषुभक्त्यङ्गेषु मध्ये श्रवणकीर्तनस्मरणानि श्रीणिमुख्यानि तस्माद्भारत इतिश्लोकेनोक्तानि तेषु त्रिष्वपि मध्ये कीर्तनं कीर्तने

ऽपि नामलीलागुणादिसम्बन्धीनि तस्मिन् नामकीर्तनं, तत्राप्यनुकीर्तनं स्वभक्त्यनुरूपनामकीर्तनं [illegible] निर्णीतं

पूर्वाचार्य्यैरपि, न केवलं मयैवाधुना निर्णीयत इति तेनात्र प्रमाणं न प्रष्टव्यमिति भावः । कीदृशम् अकुतोभयमिति । [illegible]

करणादिशुद्ध्यशुद्धिगतभयाभावस्य का वार्ता भगवत्सेवादिकमसहमाना म्लेच्छा अपि यत्र नैव विप्रतिपद्यन्ते इति भावः । किञ्च

साधकानां सिद्धानाञ्च नातः परमधिकं श्रेय इत्याह निर्विद्यमानानाम् अर्थान्मोक्षपर्य्यन्तसर्वकामेभ्य इति । इच्छताम् इति अर्थात्तानेव

कामानिति प्रविश पिण्डीमितिवल्लभ्यते । ततश्च निर्विद्यमानानाम् एकान्तभक्तानाम् इच्छतां स्वर्गमोक्षादिकामिनां योगिनाम् आत्मा-

रामाणाञ्च एतदेव निर्णीतं यथायोग्यं साधनत्वेन फलत्वेन चेति भावः ॥ ११ ॥

हन्त हन्तालपमेवायुरवशिष्टं किमहं साधयेयम् इति माशुच इत्याह किमिति [illegible]मिः । परोक्षैः वृथा यान्तीत्यविदितैर्हायनैर्वर्षैः ।

विदितं तु मुहूर्त्तमपि वरम् । यतः येन वेदनेन घटेत सयत्नो भवेत् ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

नैर्गुण्ये प्राकृतगुणैः सम्बन्धरहिते मङ्गलगुणगणार्णवेपरिनिष्ठितोपियदर्थः शास्त्राध्ययनादिव्यापारस्तांध्यानमित्यर्थमासोपि [illegible]

र्भगवतोलीलयागृहीतं चेतोयस्यसः । यदाख्यानमधीतवानस्मितदभिधास्यामीत्युत्तरेणान्वयः ॥ ९ ॥

तदाख्यानन्तेतुभ्यमहमभिधास्यामि कथयिष्यामि यतोभवान् वेदाहमेतपुरुषम् महान्तमिति श्रुतिप्रोक्तोमहापुरुषो[illegible]

आख्यानश्रवणकथनादेः फलङ्कैमुतिकन्यायेनाह । यस्येतियस्मिन् । श्रद्दधतां श्रद्धांकुर्वताम् मुकुन्देमुक्तिप्रदे [illegible] ।

तद्गुणश्रवणादिद्वारा अनन्यविषयाभक्तिर्भवेत् ॥ १० ॥

किञ्च हेनृपसंसारान्निर्विण्णानाम् योगज्ञयनिष्ठानामकुतोभयम् मोक्षमिच्छताममपसाधनमेतदेव किन्तत् हरेर्नामानुकीर्तनम् [illegible]

[illegible]पादि श्रवणमननादेरप्युपलक्षणम् ॥ ११ ॥

अल्पायुरधुनाकिङ्करिष्यामीतिसंशयंमाकुर्वित्याह । किमितितिभिः प्रमत्तस्य [illegible] परोक्षैरविदितैर्हायनैः [illegible]

रैः किम्फलम् भवेत्किमपीत्यर्थः विदितन्तु । [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]नः श्रेयसेघटेतयजेत ॥ १२ ॥

मुहूर्तात्सर्वमुत्सृज्य गतवानभयं हरिम् ॥ १३ ॥
तवाप्येतर्हि कौरव्य सप्ताहं जीविताविधिः ।
उपकल्पय तत् सर्वं तावद्यत् साम्परायिकम् ॥ १४ ॥
अन्तकाले तु पुरुष आगते गतसाध्वसः ।
छिन्द्यादसङ्गशस्त्रेण स्पृहां देहेऽनु ये च तम् ॥ १५ ॥
गृहात् प्रव्रजितो धीरः पुण्यतीर्थजलाप्लुतः ।
शुचौ विविक्त आसीनो विधिवत् कल्पितासने ॥ १६ ॥

भाषा टीका।

नैर्गुण्यमें परिनिष्ठित होकरभी उत्तम श्लोकलीला से गृहीतचेतामें हे राजर्षे ! जो आख्यान पढ़ा था ॥ ९ ॥

वहमें तुम्हारे आगे कथन करूंगा तुम महापुरुष श्रीविष्णुके भक्त हो। जिस आख्यानमें श्रद्धा करनेवाले पुरुषकी मुकुन्द भगवानमें अहैतुकीमति होती है ॥ १० ॥

हे नृप ! निर्वेदप्राप्त मुमुक्षुओंको कामियोंको और योगियोंको यह हरि का नामानुकीर्तन ही अकुतोभय साधन और [illegible] किया है ॥ ११ ॥

प्रमत्त पुरुषके अलक्षित बीतगये बहुत वर्षोंसे भी इस संसार में क्या है। वह मुहूर्त भी श्रेष्ठ है जिसमें अपने कल्याण की चेष्टा की जाय ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका।

खट्वाङ्गो हि देवपक्षे स्थित्वा दैत्यानजयत्। ततः प्रसन्नैर्देवैर्वरं वृणीष्वेत्युक्ते तेनोक्तं प्रथमं तावन्ममायुः कथ्यतामिति। ततो देवैः [illegible] मुहूर्तमात्रमस्तीति ततोऽतिशीघ्रं देवैर्दत्तेन विमानेन भुवमागत्य हरिं शरणं गत इति। (यतः इयं स्वर्गभूमी रजोऽधिका कर्मभूमिः पृथ्वी) ॥ १३ ॥

तव तु एतर्ह्यपि इदानीमपि। तावदिति तावता कालेन साम्परायिकं पारलौकिकं साधनं सम्पादय ॥ १४ ॥

तच्च वैलक्षण्यं तावदाह अन्तकाले इति। गतसाध्वसः मृत्युभयशून्यः : असङ्गो नाम अनासक्तिः तेन शस्त्रेण स्पृहां मुमुक्षाम्। तं देहम् अनु ये पुत्रकलत्रादयः तेष्वपि स्पृहां छिन्द्यात् ॥ १५ ॥

किञ्च गृहादि प्रव्रजितः निष्क्रान्तः गृहे स्थितस्य पुनरपि आसक्तिसम्भवात्। तत्राष्टाङ्गयोगमाह। धीर इति ब्रह्मचर्यादियमोपलक्षणम्। पुण्यतीर्थेति स्नानादिनियमोपलक्षणम्। आसनमाह शुचावित्ति। विविक्ते एकान्ते विधिवत् कुशाजिनचेलैः [illegible] निर्मिते ॥ १६ ॥

श्रीराधारमणदास गोस्वामि विरचित दीपन्याख्य तट्टिप्पणी।

[illegible]ति। योगस्याष्टावङ्गानि यथा, पातञ्जले—यम-प्राणायाम-प्रत्याहार-धारणा-ध्यान समाधयोऽस्यैवाङ्गानि। तत्र अहिंसा[illegible]ब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः। शौचसन्तोष[illegible]ईश्वरप्रणिधानानि नियमाः। स्थिरसुखम् आसनम् इति ॥ १६ ॥

श्री[illegible]आचार्यकृतभागवतचन्द्रिका।

[illegible] मुहूर्तस्य श्रेयोसाधकत्वे इतिहासमाह। खट्वाङ्ग इति। खट्वाङ्गोहिदेवपक्षे स्थित्वा दैत्यानजयत्ततः प्रसन्नैर्देवैर्वरं वृणीष्वे-त्युक्ते तेनोक्तं प्रथमं ममायुः कथ्यतामिति। ततो देवैरुक्तं मुहूर्तमात्रमस्तीति ततः शीघ्रं विमानेन भुवमागत्यहरिंशरणंगत इति नवमस्कन्धे प्रसिद्धं। खट्वाङ्गोनामराजर्षिरायुषइयत्तां एतावत्तांज्ञात्वा इदमस्मिंल्लोके सर्वंदेहादिष्वात्मात्मीयत्वाद्यभिमान मुत्सृज्याहरावऽभयंभय-[illegible]गतवानित्यर्थः ॥ १३ ॥

[illegible]माह। तवेति अपिरत्वर्थः तवत्वित्यर्थः हे कौरव्य ! तवतुएतर्हिइदानीमपिजीविताविधि जीवितस्यावधिः परिमाणं सप्ताह [illegible]तावत्। तावतासप्ताहेनकालेन सांपरायिकं परलोकहितं एतत्सर्वंउपकल्पयसम्पादय ॥ १४ ॥

[illegible]माह अन्तकालइति अन्तकालेदेहावसानकाले आगतेप्राप्तेसतिपुरुषः गतसाध्वसः निवृत्तभयः असङ्गोऽनासक्तिः। सएवशस्त्रं तेन [illegible] देहानुबन्धिनस्तेषु च स्पृहामात्मात्मीयत्वाभिमान प्रयुक्त भोगेच्छां छिन्द्यात् ॥ १५ ॥

[illegible] धीरः जितेन्द्रियः अनेन ब्रह्मचर्यादिलक्षणो-[illegible]। पुण्यतीर्थजलेषु आप्लुतः [illegible] शुचौपरिशुद्धेविविक्तेएकान्तेविधिवच्चैलाजिनकुशोत्तर [illegible] आसनेविधिवदासीनः। [illegible]तिकर्म्योपविष्टः अनेनासनरूपांगमुक्तम् ॥ १६ ॥

[illegible] सहस्रवाऽमेव [illegible] "[illegible]" इत्यभिधानं [illegible] गतवानितिवा ॥ १३ ॥

तत्रतदपेक्षयानेकायुष्ट्राप्रसङ्गस्तापः कार्यइत्यतस्तस्सर्वंहरिचरणारविन्दस्मरणविषयत्वेनकल्पयेत्याह तथापीति एतर्हीदानीं सप्तानामह्नां समाहारः सप्ताहंजीविताबधिरायुर्यस्येयत्ता [illegible] तस्सर्वमपि [illegible] कालोमुक्तिकालस्तत्सम्बन्धियथाभवतितथा तावन्तं कालंहरिचरणस्मरणगोचरमुपकल्पय भागवताकर्णनेतात्पर्यंकुर्वित्यर्थः "[illegible]कालयां" रितियावत् मरणकाले यापत्कालेहरिचरणस्मरणंयथाभवतितथातावन्तंकालंभागवताकर्णनंकुर्वितिवा ॥ १४ ॥

मरणकालंज्ञात्वाहरिस्मरणमिच्छतोवैराग्यंप्रथमसाधनमित्याह अन्तकालइति [illegible] भयरहितः पुत्रादिस्नेहलक्षण सङ्गः तद्विरोधिविवेकज्ञानलक्षणोऽसङ्गस्तेनशस्त्रेणतंदेहमनुयेस्त्रीपुत्रादयस्तेषुयास्पृहांछिन्द्यादित्यन्वयः ॥ १५ ॥

अथकिंकर्तव्यमत्राह गृहादिति गृहात्प्रव्रजितः संन्यासलक्षणवैराग्यंप्राप्तः धीरः प्रतिबन्धकनिवर्तनसमर्थः पुण्यतीर्थजलाप्लुतोभाग वतादिपुण्यशास्त्रजलस्नातस्तथागङ्गादिपुण्यतीर्थजलस्नातोनिर्धूतबाह्यान्तर्मलः [illegible] शुचौ [illegible] विविक्ते [illegible] रहितेदेशेआत्मशुद्ध्यर्थ [illegible] मितिविधिवत्कल्पितासनमासीनोभवेदितिशेषः ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

खट्वाङ्ग इत्यस्य टीकायां भुवमागत्यैति स्वर्गमहाविषयदर्शनेन चित्तविक्षेपात् ॥ १३ ॥

यत्तु पूर्वम् इतिलाङ्क्षितमर्यादं तक्षकः सप्तमेऽहनि इति बहुवचनं प्रत्येदानीमपि सप्ताहं जीविताबधिरिति शुकवचनं तद्वराप्रमति [illegible] तत्तदागमनस्य शीघ्रघटनया घटत इति ज्ञेयम् । तत्र सर्वं श्रवणकीर्तनादिरूपं श्रोतव्यादीनि राजेन्द्र इत्याद्युक्तेन न्याये न [illegible]तोऽन्यः शिवः पन्था इत्यादि वक्ष्यमाणेन च ॥ १४ ॥

अतएवान्तकाले इत्यादि मध्यमं प्रकरणं केषाञ्चिदन्येषामेव साधनत्वेन ज्ञेयम् ॥ १५ ॥

गृहादिति युग्मकम् ॥ १६—१९ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तत्रदृष्टान्तमाह खट्वाङ्गोनामेति खट्वाङ्गोनामादिलीपः देवपक्षपातीभूत्वादैत्यान् हत्वादेवैर्वरंगृहीत्युक्तः । आयुषः परिमाणम [illegible] नुसारेण वरंप्रार्थयिष्यामीति विचिन्त्यआयुः परिमाणम् पृष्टवान् । ततस्तद्वचनात् मुहूर्तमात्रमवगत्वाभूमौ समागत्य सर्वम् परित्यज्य [illegible] पम हरिस्मरणेनगतः सम्प्राप्तवानित्यर्थः । तस्मात्कालभूयस्त्वमनपेक्षतइति भावः ॥ १३ ॥

तवतुमुहूर्त्तानाम् शतत्रयमधिकम् चास्तिएकेनापि मुहूर्तेनकार्यम् सेत्स्यति । तथापि पूर्वमस्माभिरुक्तम् श्रवणम् यावज्जीवि[illegible]युक भगवद्विषयकम् । उपकल्पयेत्याह । तथापीति । यथातस्य ज्ञातमायुः एवंतवापीति एवं ति इदानीमपि जीविताबधिः सप्ताहम् सप्ताहमात्रजीविताबधिः अतः तावत्पर्यन्तम् सर्वमेवपरलोकसाधनम् कल्पय सम्पादय । सर्वम्परित्यज्यभगवत्कथाम् श्रृणु इत्यर्थः । [illegible] वक्ष्यमाणमाहुः । तत्प्रमेयविरोधादुपेक्ष्यम् ॥ १४ ॥

एवंसपरिकरम् प्रथमप्रश्नस्योत्तरमुक्तम् सर्वात्मनाकिङ्कर्तव्यमित्यस्य । अन्तेनारायणस्मृतिरिति च गतवानभयम् हरिम्मिति [illegible] श्याम सर्वमुपकल्पयेत्यनेन च अन्तकालकर्तव्य मुपदिष्टमेव । सर्वात्मनासर्वसमयेतदेव कर्तव्यंयतः । तथापि राज्ञश्चेन्मृदयेतस्योत्तरम् देयमित्याकाङ्क्षायामिदानीमस्माभिरुच्यमानम् श्रवणसम्यग्भासेतेति विशेषेणान्तकालकर्तव्यम् वदन्पूर्वोक्तस्य श्रवणस्य फलोपकार्युत्तराङ्गमनननिदिध्यासनेनिरूपयति । अन्तकालइति । मननश्रामयुक्तिभिरनुचिन्तनम् । तत्रभगवान् श्रोतव्यइत्युक्तम् तत्कोभगवा[illegible]का- ङ्क्षायाम् सर्वात्मेत्यादि पदैः सर्वपुरुषार्थरूपः सर्वफलसाधकः सर्वमेवभगवा[illegible] भवति । तत्रकथम् सर्वम्भगवानित्य[illegible] आत्मैवेदं सर्वम् ब्रह्मैवेदं सर्वम् अहंहरिः सर्वमिदञ्जनाइति वाक्यानाम् प्रमाणानां [illegible]ऽपि लौकिकयुक्त्यपेक्षायाम् सर्वस्यापि जगतः भगवच्छरीरेसन्निवेशउच्यते । "पुरुषश्च भगवानित्यभिधानं पुरुषोहवैनारायणो[illegible]श्रुतेः । पुरुषएवेदंसर्वं"मिति च । तत्र सर्वस्यापि यावत्पुरुषशरीरेनिवेशनम् क्रियते । तावत्सर्वत्वम् पुरुषस्य नमन्यते । अतः पुरुषशरी[illegible]नम् कथयति [illegible] पुरुषस्य[illegible] निवेशितमपि यद्यनुभवेनविसम्वादीस्यात्तदापि नमन्येत । अतस्तद्ध्यानरूपेण वर्तितध्यायमानस्य कदाचित्साक्षात्कारो[illegible] सर्वम् पश्यन्निः सन्निःश्रेयोभवंविति मनननिदिध्यासनावधिसाक्षात्कारफलकम् तत्प्रतिरूपणार्थं मुखे[illegible] परिहर[illegible] ध्यायन कोवेदान्तकालेस्मरणे क्रियमाणे व्यासङ्गान्तरमपि भवेत् । तदातदेवमभवदिति तद्दोषपरिहारार्थम् [illegible] पूर्वप्रक्रम [illegible] कृभूतध्यानविषयत्वेन भगवत्स्वरूपमपि वदन् अन्तकालकर्तव्यप्रश्नोत्तरमभ्याह । [illegible] पक्षाभ्या[illegible]यति । [illegible] मेव किञ्चिदुच्यतइति वापक्षम् व्यावर्तयति । अन्तकालोमरणकालः [illegible] राजन्नादिवत् पदनिपातः । अन्तकाल[illegible] कालः समागतइतिज्ञाते प्रथमसाधनम् गतसाध्वसइति तदर्थंपूर्वोक्तम् कर्तव्यम् [illegible] देहमनु[illegible] ये गृहादयः तेषुस्पृहामभिलाषाम् ममैतेभवन्त्वितिलक्षणतोपकारा इति [illegible] ॥ १५ ॥

ततोगृहात् प्रव्रजेत् सन्यासंगृहीत्वागच्छेत् । तृतीयम् । ततःशीतादिबाधायामधैर्यंचतुर्थम् । एतेयमाउक्ताः । नियममाह । [illegible] जलाप्लुतइति । पुण्यजलमप्रयुक्तमपि भवतीति तीर्थपदम् । पुण्यपदे[illegible] । [illegible] । तीर्थपदेनयुक्ते[illegible] । "तीर्थेद्विनेताम्प्रवेशय"मिति श्रुतेः । आप्लुतः सम्यक्स्नातः आसनमाह । [illegible] काशिपन्न आसनेमासीनः भवेदिति सम्बन्धः ॥ १६ ॥

मनो यच्छेज्जितश्वासो ब्रह्मबीजमविस्मरन् ॥ १७ ॥

नियच्छेद्विषयेभ्योऽक्षान्मनसा बुद्धिसारथिः ।
मनः कर्म्मभिराक्षिप्तं शुभार्थे धारयेद्धिया ॥ १८ ॥

तत्रैकावयवं ध्यायेदव्युच्छिन्नेन चेतसा ।
मनो निर्व्विषयं युक्त्वा ततः किञ्चन न स्मरेत् ।
पदं तत् परमं विष्णोर्मनो यत्र प्रसीदति ॥ १९ ॥

रजस्तमोभ्यामाक्षिप्तं विमूढं मन आत्मनः ।
यच्छेद्धारणया धीरो हन्ति या तत्कृतं मलम् ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

तत्र खट्वाङ्गचरितं प्रमाणयति । खट्वाङ्गो हि देवपक्षे स्थित्वा दैत्यानजयत् । ततः प्रसन्नैर्देवैर्वरं वृणीष्वेत्युक्तस्तानाह प्रथमं मदीयम्-आयुः कथ्यतामिति । तैरुक्तं मुहूर्त्तमात्रं तत् । ततस्तूष्णीमेव शीघ्रं भुवमागत्य हरिं शरणं गत इति ॥ १३ ॥

तथापि तव तु । अत एतस्मिन्नपि समये यत् साम्परायिकं पारलौकिकं साधनं तत्तावत् सर्व्वम् उपकल्पय कुरु ॥ १४ ॥

तत्र म्रियमाणस्य किं कर्त्तव्यमिति प्रश्ने योगेनैव स्वेच्छया देहं परित्यज्य सुखेनैव ब्रह्मपदं प्रवेष्टुं योगाभ्यास एव कर्त्तव्य इत्यभि-व्याहृतं तन्महासदःस्थानां केषाञ्चिन्मतमष्टाङ्गयोगं स्वमतस्य शुद्धभक्तियोगस्य पुनरपि द्वितीयाध्यायान्ते वक्तव्यस्यांतकर्णार्थमाह अन्तकाले इति असङ्गोऽनासक्तिः । देहं तथा तं देहम् अनु ये पुत्रकलत्रादयः तेष्वपि ॥ १५ ॥

धीर इति ब्रह्मचर्य्यादिर्यमः प्रथमः । पुण्यतीर्थ इति स्नानादिर्नियमो द्वितीयः । विधिवत् कुशाजिनचेलैः क्रमेण कल्पिते आसने आसीन इत्यासनं तृतीयम् ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

खट्वाङ्गोनामराजर्षिर्देवमुखान्मुहूर्त्तमात्रं तवायुरस्तीति आयुषः । इयत्तांमितावत्तांज्ञात्वासर्वं राज्यादिकमुत्सृज्यतस्मादेवविदितान्मुहूर्ता-दरिमञ्जनरूपसाधननिष्पत्तिकालादभयंहरिङ्गतवान्प्राप्तः ॥ १३ ॥

हेकौरव्यतवतुएतर्हिइदानीमपि सप्ताहञ्जीवितावधिरस्ति । तावतासप्ताहेनयत्साम्परायिकम् परलोकसाधनम् तत्सर्वमुपकल्पयस-म्पादय ॥ १४ ॥

तत्सर्वपरित्यागपूर्वकम् सपरिकरमष्टाङ्गयोगन्तावदाह । अन्तकालेइति सार्द्धैः सप्तभिः । देहान्तकालेआगतेआसन्ने गतसाध्वसः निरस्तमृत्युभयः असङ्गशस्त्रेण वैराग्यखड्गेनदेहन्देहमनुयेदेहानुषङ्गिणस्तेषु च स्पृहामिच्छामासक्तिंछिंद्यात ॥ १५ ॥

गेहात्पुंगाविरोधिजनालयात् । प्रव्रजितोनिर्गतः धीरोविजितेन्द्रियः ब्रह्मचर्यादियमस्योपलक्षणमिदम् । पुण्यतीर्थजलाप्लुतः । इत्यनेन स्नानादिनियमोदर्शितः आसनाख्यमङ्गमाह शुचाविति ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

खट्वाङ्ग नामक राजर्षि अपनी आयुष्यकी इयत्ता जानकर मुहूर्त्तमात्रमें सब छोड़कर अभय हरि भगवानको प्राप्त हुए ॥ १३ ॥

हे कौरव्य ! तुम्हारे जीवनका तो अभी सप्ता[illegible] अवधि है तब तक तुम समस्त पारलौकिक कार्य्य सम्पादन करो ॥ १४ ॥

पुरुष को उचित है कि जब अन्तकाल आ[illegible] साध्वस होकर "अर्थात् मृत्यु का भय छोड़ असंग शस्त्र से देहकी और देह के अनुगत स्त्री पुत्र धन आदिक स्पृहा को छेद[illegible] ॥

और पुरुष घर से निकल कर चलाजाय [illegible] घर में रहने से फिर स्त्री पुत्रों में आसक्ति होना सम्भव है । पुण्य तीर्थ जल में स्नान कर पवित्र एकान्त देश में विधिवत् कल्पित आसन पर स्थित हो ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

अथानन्तरं प्राणायामं वक्तुं अर्थमाह । त्रिवृत् त्रिभिरकारादिभिर्वर्णैर्वर्त्तितं प्रथितं ब्रह्माक्षरं प्रणवं मनसा अभ्यसन् आवर्त्तयेत् । मनसा इत्युपलक्षणं प्रत्याहारं वक्तुं प्राणायामेन मनोनियमनमाह मनो यच्छेत् । ब्रह्मबीजं प्रणवम् अविस्मरन्नेव जितश्वासः सन् ॥ १७ ॥

प्रत्याहारमाह । नियच्छेत् निगृह्णीयात् । अक्षान् इन्द्रियाणि । निश्चयात्मिका बुद्धिः सारथिर्यस्य सः । धारणामाह मन इति । पुनश्च कर्मभिः तद्वासनाभिः आक्षिप्तम् आकृष्टम् । शुभार्थे भगवद्रूपे ॥ १८ ॥

ध्यानमाह तत्रेति । एकैकं पादाद्यवयवम् । अव्युच्छिन्नेन समानरूपावृत्तियुक्तेन । आश्रयविशेषे सामान्यतश्चित्तस्थिरीकरणं धारणा अवयवविभागेनतया तद्ध्यानमिति भेदः । समाधिमाह । निर्व्विषयं मनः युक्त्वा समाधाय स्थिरीभूते मनसि स्फुरत्परमानन्द-मात्राकारं कुर्वेत्यर्थः । प्रसीदतीति उपलक्षणम् ॥ १९ ॥

उक्तमेव पुनरपि क्षोभे सति धारणामेव स्थिरीकुर्यादित्याह । रजसा आक्षिप्तं तमसा विमूढं धीरो मनो निरुन्ध्यात् । तत्कृतं रजस्तमोभ्यां कृतम् ॥ २० ॥

[illegible]

अपगर्भमिति । प्राणायामो द्विविधः सगर्भः [illegible] विगर्भः । [illegible] न्यमौ मन्त्रजापेन निगर्भो [illegible] प्राणायामः इति पातञ्जलसूत्रम् ॥ १७ ॥

प्रत्याहारेति । स्वविषयासम्प्रयोगे चित्तस्वरूपानुकार इवेन्द्रियाणां प्रत्याहारः (पातं । साधन । ५४) ॥ धारणामाहेति । देशबन्धश्चित्तस्य धारणा (पातं । विभूति । १) ॥ १८ ॥

ध्यानमाहेति । प्रत्ययैकतानता ध्यानम् (पातं । विभूति । २) ॥ [illegible] एकावयवमिति । [illegible] स्थूलमेकाकारावलम्बनं [illegible] इत्यर्थः ॥ समाधिमाहेति तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः (पातं । विभूति । ३) ॥ १९—२१ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

प्राणायामस्य जपगर्भत्वात्तदङ्गमन्त्रमाह । अभ्यसेदिति । त्रिवृत्त्रयाणामकारोकारमकाराणां वृत्त्संनयोस्मिन् अक्षरत्रयघटितमित्यर्थः । परमाक्षरं ब्रह्मप्रतिपाद्यमक्षरं प्रणवमनसाऽभ्यसेदावर्तयेत् । जितश्वास जितप्राणः ब्रह्मबीजं प्रणवमावेस्मरन् स्मरंश्च मनो नियच्छेदित्यन्वयः प्राणायामरूपमङ्गमुक्तम् ॥ १७ ॥

इन्द्रियप्रत्याहारमाह नियच्छेदिति । विषयेभ्यः शब्दादिभ्यः अक्षान् श्रोत्रादीन्द्रियाणि बुद्धिः सारथिर्यस्य स तथाभूतः [illegible] मनसा यच्छेत "बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च" इति श्रवणात् । धारणामाह । मनइति । पुनश्च कर्मभिस्तत्तत्कामनाभिराक्षिप्तं विक्षिप्तं मनः शुभार्थे शुभाश्रये भगवद्रूपे निश्चलाकारबुद्ध्या धारयेत् स्थिरं कुर्यात् शुभाश्रये मनसोऽवस्थापनं धारणा शुभाश्रयस्य पुनः पुनः चिन्तनं ध्यानं । तस्य विजातीयप्रत्ययान्तराव्यवहितत्वं समाधिरिति भेदः ॥ १८ ॥

ध्यानमाह तत्रेति । अव्युच्छिन्नेन मनसा शुभाश्रयावयवेन । चेतसा चित्तेन । एकावयवं प्रधानाङ्गं मुखादिकं ध्यायेत । अनेनाविच्छेदः पूर्वमाविश्य सिद्ध पूर्वं [illegible] एकावयवं स्मरेदित्यर्थः । समाधिमाह । मनइति । निर्विषयं बाह्यविषयानुभवरहितमनो युक्त्या समाधाय किञ्चनबाह्यविषयादिकं न स्मरेदित्यर्थः । आनन्दसंप्लवलीनत्वात् [illegible] वाक्यमतईतिभावः ॥ १९ ॥

शुभाश्रयरूपमाह । पदमिति । यत्रमनः प्रसीदति । यस्मिन् स्वरूपे चित्तस्य मामममोरागाद्यकलुषतम्भवति तदेव विष्णोः परमम्पदं [illegible] परमं सर्वोत्कृष्टं स्वरूपमित्यर्थः । कदाचिद्रागादिकालुष्यसम्भावनामाशङ्क्याह रजस्तमोभ्यामिति रजसाक्षिप्तान्विक्षिप्तं तमसा विमूढमारमनः स्वस्य मनः धारणया यच्छेत् । धारणामाहात्म्यमाह याधारणा तत्कृतरजस्तमोभ्यां कृतम्मलं रागादिकं हन्ति निवर्तयति ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ।

स्थिरासनस्य कृत्यमाह अभ्यसेदिति रेचकादिक्रमपरम्परया प्राणायामेन जितश्वासः प्राप्तप्राणप्रसादः मनो यच्छेत् स्ववशं कुर्यादेवं जितमनस्कः सन् बीजं सर्वजगद्बीजकं शुद्धं परं ब्रह्मानुस्मरन् अकारादीनां वर्णानां वृत्तिर्यस्मिन् त्रिवृदक्षरं ब्रह्मवाचकत्वात् सर्वगतं परमुत्कृष्टमोंकारं मनसाऽभ्यसेदावर्तयेदित्यन्वयः ॥ १७ ॥

आप्यमुक्त्वा ध्यानप्रकारमाह नियच्छेदिति बुद्धिः सारथिर्यस्य स तथा स पुरुषो जितेन मनसा अक्षानिन्द्रियाणि विषयेभ्यो नियच्छेत् प्रत्याहृत्य [illegible] संस्कारवशाद्बहिर्मुखतया कर्मभिराक्षिप्तं मनः स्वधिया सारथिना शुभार्थे परममङ्गलार्थे हरौ धारयेदित्यन्वयः ॥ १८ ॥

एवं हरौ नियतचेतसो योगिनो ध्यानाभ्यासप्रकारमाह तत्रेति तत्र युगपत्सर्वावयवध्यानाशक्तौ विषयैरव्युच्छिन्नेनाविच्छिन्नेन चेतसा एकावयवमेकैकावयवं श्रीपादादिलक्षणं ध्यायेदेवमनायासेन स्मरणाविषयं कुर्यात् तत्परिपाकमाह मनइति एवमभ्यासपाटवेन युगपत्सर्वावयवस्मरणसमर्थः संस्ततोऽनन्तरं निर्विषयं विषयेभ्यो निर्गत्य स्थितं मनस्तस्मिन् हरौ सर्वावयवव्यापितया युक्तं नियुज्य यत्र मनः प्रसीदति निर्वृतिमायं सुखं लभ्यते तद्विष्णोः परमम्पदं समग्ररूपमेव स्मरेत् ततो [illegible] स्मरेदित्यन्वयः ॥ १९ ॥

[illegible] ध्यानोपायमाह रजस्तमोभ्यामिति रजसाक्षिप्तमितस्ततो विषयैराकृष्टं । तमसा विमूढं कृत्याकृत्यज्ञानशून्यं आत्मनः [illegible] मनः । धारणया तैलधारावदव्युच्छिन्नया स्मृत्या यच्छेत् विषयेभ्य आवृत्य ध्यानम [illegible] धारणा तत्कृतरजस्तमोभ्यामाक्षिप्तं रागादि विकारि [illegible] हन्तीतियत्यन्वयः ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमस[illegible]

अतिविक्षिप्तस्य मूढचित्तस्य यस्य तु साक्षाच्छ्रीभगवति धारणा न सम्पद्यते [illegible] विक्षेपहेतुं प्रपञ्चमेव एतद्धारणामयत्वेन [illegible] वति रज इत्यादिना ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवाचार्यकृत सुबोधिनी ।

प्राणायाममाह । अभ्यसेदिति । सबीजप्राणायामेनाशुप्राणवायुः स्थिरो भवति । पापेन च वायोर्मलं । अतस्त्रिवृदक्षरं अकारोकारमकारैर्वृत मर्त्याद्गतस्त्रयाणां त्रयात्मकमेकं ब्रह्मवाचकं निर्विघ्नार्थमङ्गलरूपं परं । [illegible] तत् । तेन वायुजयो भवति । ततः प्रत्याहारमाह । मनो यच्छेदिति । जितश्वासस्यैव मनो निग्रहं [illegible] बीजमनुस्मरन् जितश्वासः मनो यच्छेदिति सम्बन्धः ॥ १७ ॥

प्रत्याहारं मनस इन्द्रियाणां अन्योन्यहेतुहेतुमद्भावेनाभेदं निरूपयति । नियच्छेदिति । [illegible] बुद्धिर्मनसेन्द्रियाणि यस्य सारथिः सहायः । पूर्वं मनसः [illegible] आक्षिप्तमासमन्तात् विषयेभ्यो दूरीभूतं विषयज्ञानानुकूलमितिवावत् तावताऽमनः शुभरूपे [illegible] [illegible] मनः धारणारूपं कुर्यात् । [illegible] ॥ १८ ॥

* उदेरुधारणाधारयेन्मनसेति ॥

[illegible] सुबोधिनी ।

[illegible] ध्यायेत् । अभ्युच्छिन्नेन । पूर्वध्यानावयवसंश्लिष्टेन । अनेन [illegible] । एकमप्यवयवं [illegible] संश्लिष्टमेवध्यायेत् । एवं ध्यानाभ्यासेन यदा मनः विषयवासनात्यजति तदायमपि विषयत्वाअपिस्वासवर्ष निर्विषयं [illegible] मनः [illegible] । ततः किमपिनसंस्मरेत् । योगसाधित [illegible] तिष्ठेत् । ततोपरमतितदाह । पदमिति । एवश्चित्तनिरोधेक्रियमाणेतच्चित्तं स्वयमेवप्रसीदति । ध्यानाकारेणापरि णमति । तत्परिणामस्वयमावीरस्तद्विष्णो परमम्पदं । अन्यथात्वकान्तरंनिरुद्धं [illegible] किकुर्यात् विधीयेद्वा । अतोयत्रनिरुद्ध [illegible] प्रसीदतीतिप्र [illegible] चित्तप्रसादेनप्रकाशते [illegible] स्वरूपं पुरुषोत्तमस्यस्थानम् । "तस्या शिखायामध्येपरमात्मा व्यवस्थित" इतिश्रुतेः । वह्निशिखात्वेनाप्युच्यमानाजीवकलेव । अथवा । अक्षरस्यभगवत्पदत्वात् तदंशोजीवोपि भगवत्पदं । एवंयावत्कालं प्रसन्नं मनस्तिष्ठति । तावत्तथैवस्थातव्यम् ॥ १९ ॥

रजः सत्त्वन्तमश्चैवेतिन्यायेनकार्य्यभूतं रजस्तमोवाकालप्रेरितं सत्मनोविक्षिपतिविमूढञ्चाकरोति । तदायोगबलेनान्येषामपिमनांसि भगवत्पदेभासन्ते । सर्वेषाञ्जीवानान्तत्रैकीभावात् ॥ तत्रान्यमनोविक्षेपंनकिञ्चित्कुर्यात् । यदात्वात्मनोमनः कर्मभिर्विक्षिपेत् रजः मूढञ्चा कुर्यात्तमः । तदातद्दोषपरिहारार्थं पुनर्धारणयामनोवश्येत् । तत्रनियमनसमयेवासनयारजोविषयान्युपस्थापयति । तमश्चनिद्रादिकं । तयोभयथापिधीरोभवेत् । तादृशीचधारणाकर्त्तव्या । यथारजोदोषस्तमोदोषश्चदूरीक्रियते । चपिदकाशिवादिधारणाञ्चावृत्यर्थमुक्तं । हन्तियात्तत्कृतम्मलमिति ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

त्रिभिरकारादिभिर्वृत्तं प्रथनं यस्य तत् ब्रह्माक्षरं प्रणवम् अभ्यसेत् आवर्त्तयेत् जपेदिति प्राणायामश्चतुर्थः । प्राणायामवायुरुध्येनैव प्रथमं मनः यच्छेत् निश्चलीकुर्य्यादित्यर्थः । ब्रह्मबीजं प्रणवम् ॥ १७ ॥

ततश्च नियतेन मनसा विषयेभ्यः शब्दादिभ्यः सकाशात् अक्षान् कर्णादीनिन्द्रियाणि नियच्छेदिति प्रत्याहारः । पञ्चमः । निश्चया-त्मिका बुद्धिरेव सारथिर्यस्य सः । ततो मनः शुभेऽर्थे भगवद्रूपे धिया धारयेदिति धारणा षष्ठी । कीदृशं मनः कर्म्मभिराक्षिप्तं प्राचीन-कर्म्मणामतिप्राबल्यात् प्राणायामैरपि सम्यक् निश्चलीकर्त्तुमशक्यमित्यर्थः ॥ १८ ॥

तत्रैकावयवम् एकमेकं भगवदङ्गं ध्यायेदिति ध्यानं सप्तमम् । आश्रयविशेषे सामान्यतश्चित्तस्थिरीकरणं धारणा अवयवशस्तत्र तदाकारं ध्यानमिति भेदः । अभ्युच्छिन्नेन तस्मादवियुक्तेन । निर्विषयं विषयस्पर्शरहितं युक्त्वा संयोज्य किञ्चन ततोऽन्यत् किमपि न स्मरेत् । तदेव विष्णोः भगवतः पदं स्वरूपं ब्रह्मेत्यर्थः । यत्र सति मनः प्रसीदति उपशाम्यतीति समाधिरष्टम उक्तः ॥ १९ ॥

गुणवशात् पुनरपि क्षोभे सति धारणयैव स्थिरीकुर्य्यादित्याह । रजसा आक्षिप्तं तमसा विमूढं स्वीयं मनो निरुन्ध्यात् । तत्कृतं रजस्तमोभ्यां कृतम् ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीप ।

१ अपवर्गं प्राणायामन्दर्शयितुंतत्र आद्यन्ताद्यदाह । अभ्यसेदिति । त्रिवृतत्रिभिरकारोकारमकारैर्वृतं वर्तितं प्रवर्तितम् ब्रह्माक्षरञ्चिद-चिदाद्यात्मकब्रह्मवाचकम् । तत्राकारोविशेषतः । शक्तिमद्वाचकः । अक्षरद्वयंशक्तिद्वयवाचकम् समुदायोऽभेदपरोऽवयवाभेदपराः तदेवंसर्व-वेदसूत्रं प्रणवं शुद्धं मनसाऽभ्यसेदावर्तयेत् । जितश्वासः जितप्राणः । ब्रह्मबीजं वेदसूत्रमविस्मरन्मनोनियच्छेत् । प्रणवजपाद्युक्तप्राणा-यामेनमनोनियमनंकुर्यात् । इतिप्राणायामउक्तः ॥ १७ ॥

इन्द्रियप्रत्याहारप्रकारन्दर्शयति । नियच्छेदिति । निश्चयात्मिकाबुद्धिः सारथिः सहायकारिणीयस्यमः । प्राणायामेननियमितं [illegible] मनस्तेनविषयेभ्यः शब्दादिभ्योऽक्षान् श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि नियच्छेत् वशवर्तीनिकुर्यात् धारणामाह मनइति कर्मभिः प्रणवजपाऽऽसनाद्व्यापारैराकृष्टंमनः शुभंभगवद्रूपे । अर्थेआ [illegible] न्यतः धारयेत् स्थिरीकुर्यात् ॥ १८ ॥

ध्यानमाह । तत्रेति । अभ्युच्छिन्नेनसमम [illegible] नचेतसातत्र तस्मिन् रूपेविशेषतः एकमवयवं पादादिरूपमनुध्यायेत् । समाधिमाह । मनइति । मनोनिर्विषयं कृत्वाक [illegible] । उपमेत्रोपमं भगवद्रूपादपसार्यवातैवकेवलः । पादपद्माद्यालिङ्गनं कुर्वीतः किञ्चनकरणादिकमपि नस्मरेदित्यर्थः ॥ १९ ॥

आश्रयाणिरूपयति । पदमिति परात्वसाधा [illegible] मार्थाः । यस्मिन् तत् यत्रमनः प्रसीदत्युपशाम्यति तद्विष्णोः । पदंस्वरूपम् । कदा-चिद्रजस्तमोभ्यांक्षोभेसतिधारणयैवस्थिरीकुर्यादित्याह रजस्तमोभ्यामिति रजसाआक्षिप्तं तमसाविमूढमात्मनोमनः धारणयाय [illegible] स्थि-रीकुर्यात् धारणमाहात्म्यन्दर्शयति सपादेनरजस्तमोभ्याकृतं मनोमलंरागादिकं हन्त्यपनयति ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

शुद्ध त्रिवृत अर्थात् (अ) (उ) (म) से बने ब्रह्माक्षर (ॐ) कार को मन से अभ्यास करता मन को संयम करे । ब्रह्म बीज ओङ्कार को विस्मरण न कर अर्थात् ओङ्कार का जप करते२ श्वास को जय करे ॥ १७ ॥

बुद्धि सारथी वाला पुरुष मन से इन्द्रियों को विषयों से हटावे । और कर्म्मों से आक्षिप्त मन को बुद्धि के द्वारा शुभ अर्थ, श्री-भगवान् में धारणा करे ॥ १८ ॥

अभ्युच्छिन्न अर्थात् एकाग्र चित्तसे भगवान् के एकर अवयवको ध्यान करें । निर्विषय मनको श्रीभगवान् में योगकर फिर कुछ स्मरण [illegible] केवल श्रीभगवान् में ही मन को लगा । जहां विष्णु भगवान् का परम पद है जहां स्थित होकर मन प्रसन्न होजाय ॥ १९ ॥

रजोगुण से आक्षिप्त और तमोगुण से विमूढ अपने मनको धीर पुरुष धारणा ही से संयम करे । क्योंकि धारणा ही रजोगुण तमोगुण के मल का विनाश करती है ॥ २० ॥

यतः सन्धार्य्य[redacted]
आशु सम्पद्यते योग आश्रयं भद्रमीक्षतः ॥ २१ ॥

राजोवाच । यथा सन्धार्यते ब्रह्मन् धारणा यत्र सम्मता ।
यादृशी वा हरेदाशु पुरुषस्य मनोमलम् ॥ २२ ॥

शुक उवाच । जितासनो जितश्वासो जितसङ्गो जितेन्द्रियः ।
स्थूले भगवतो रूपे मनः सन्धारयेद्धिया ॥ २३ ॥
विशेषस्तस्य देहोऽयं स्थविष्ठश्च स्थवीयसाम् ।
यत्रेदं दृश्यते विश्वं भूतं भव्यं भवच्च सत् ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

यतः यस्यां (धारणायां) क्रियमाणायाम । भद्रं सुखात्मकम् आश्रयं विषयं पश्यतः तथैव प्रीतिर्भवति ॥ २१ ॥
यथा यत्र यादृशीति चेतिकर्त्तव्यताविषयतत्फलविशेषाणां प्रश्नाः ॥ २२ ॥
यथेत्यस्योत्तरं जितासन इति । विषयमाह स्थूल इति सार्द्धेन ॥ २३ ॥
विशेषः विराड्देहः अतिस्थूलानामपि स्थूलतरः । सत् कार्य्यमात्रम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

यस्यान्धारणायां सन्धार्यमाणायांधारणायां क्रियमाणायामित्यर्थः । भक्तिलक्षणोयोगः । प्रीतिपूर्वमनुध्यानं भक्तिरित्यभिधीयते इत्युक्तलक्षणरूपोयोगः । भद्रंशुभमाश्रयंईक्षतः । ध्यातुराशुसम्पद्यतेसम्पन्नोभवति एतादृशमाहात्म्यवतीधारणेत्यभिप्रायः ॥ २१ ॥
एवं सङ्क्षेपाद्धारणायुक्तेयोगेउपदिष्टेपुनर्विस्तरबुभुत्सयापरीक्षित्पृच्छति । यथेति । धारणाविषयप्रश्नः । यादृशीतिधारणादशाविशेषप्रश्नः यथेतियत्नकमप्रश्नः ननुधारणायाएवदशाविशेषादीनां विशेषणप्रश्नः ननुप्रधानभूतस्यध्यानस्येतिकश्चित् धारणापूर्वकत्वाद्ध्यानस्य धारणानुसारेणैवध्यानाच्च तत्प्रश्नेनैवगतार्थत्वात् एवमुत्तरेष्वनुसन्धेयं ॥ २२ ॥
तत्रैकमधासंयोगरूपचोदनाख्याविशेषाज्ञानाशब्दादिभेदादित्यादिन्यायेनोपास्यब्रह्मरूपाणाञ्चानात्वेनोपासनानामपि नानात्वात्प्रथमंस्थूलशरीरकस्योपासनमाहमुनिः जितासनइति जितासनः आसनकृतायासरहितः जितप्राणः स्ववशीकृतप्राणः जितसङ्गः जिताशः करणः जितेन्द्रियः जितवाह्येन्द्रियः स्थूलेस्थविष्ठेभगवतोरूपेस्वीयंमनः सारथिभूतयाधियाधारयेत् ॥ २३ ॥
चिदचिदात्मकप्रपञ्चस्यभगवच्छरीरत्वकथनपूर्वकं तस्य धारणाविषयत्वमाह विशेषइति विशेषकार्यकारणाकारः पृथिव्यादिभूतमयप्रपञ्चः तस्यदेहः स्थवीयसां स्थूलतराणामपिमध्येस्थविष्ठः स्थूलतरः यत्रदेहेविश्वंसमस्तंभूतंभव्यञ्चभवच्चभूतभविष्यद्वर्त्तमानकालगोचरं समष्टिव्यष्ट्यात्मकम्पदार्थजातं दृश्यतेऽन्तर्गतत्वेनोपास्यते ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ।

नकेवलंमलनाशोधारणायाः फलंकिंतुनिरन्तरंभक्तिलक्षणयोगश्चेत्याह यस्यामिति । यस्यांधारणायां । सर्वजगदाधारंभद्रंभगवन्तमीक्षतः क्षितयतोयोगिनोभक्तिलक्षणोयोगआशुसंपद्यतइत्यन्वयः भदिकल्याणइतिधातो[illegible]मंगलं मंगलंभगवान्विष्णुरितिवचनं ॥ २१ ॥
परीक्षिद्विशेषबुभुत्सयाशुकंपृच्छति यथेति [illegible]तथेतिसूर्यः यच्छब्दस्तुपरामर्शेप्रश्नेचापि भवयतइत्यभिधुत्यभिधानाभ्यांनिश्चितत्वात् तथाचयथाकथंयत्रकुत्रयादृशी[illegible]तइत्यर्थः ॥ २२ ॥
तत्रप्रथमतोयथाप्रश्नंपरिहरति जितासनइति यत्रेत्यनन्तरंप्रश्नंप्रत्याहस्थूलइति ॥
क्रमप्राप्तयायादृशीतिप्रश्नप्रतिवक्ति विशेषइति यदिदंभूतंभव्यंभवच्चजडाजडात्मकंयत्राण्डकोशेदृश्यते सोयंस्थवीयसांस्थूलतराणांसकाशात्स्थविष्ठःस्थूलतमोविशेषआण्डकोशः शिलालक्षणप्रतिमावत्तस्यतत्त्वतःस्वस्यहरेर्देहः ननुसाक्षाद्देहइत्यन्वयः । ननु किं शिलावत्तस्य देहोयमंडकोशस्तत्तुसाकृतिरिति ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

भक्तिलक्षणः पूर्वोक्तधारणादिरूपः ॥ २१ ॥
यथेति । अयमपि राजप्रश्नःस्पष्टितार्थ एव ॥ २२—२४ ॥

श्रीवल्लभाचार्यकृत सुबोधिनी ।

किञ्च । तादृशीधारणाकर्त्तव्या । यथाधारणायायोगः सिद्ध्येत् । सन्ति बहवोयोगाः । विप्रलिप्सकाः कर्मादयः । तन्निवृत्त्यर्थं ...योगः यथा ... धारणां ... । यथेति । ... । योगिनः ... भक्तिरेवलक्षणंयस्य । सैसा ... कदापि ... भवति । ... ।

[illegible] आमवधारणायाः भगवद्रूपमितिवाचत् । तदीक्षतः तज्ज्ञावतः भक्तद्यानेनाकिञ्चित्योगेन [illegible] ॥ २१ ॥

तत्र राजा विशेषं पृच्छति । यथेति । इयं धारणा कथं सम्भाव्या । किम्मात्मसीमूर्तिकत्वात् मनः स्थापनीयं । आहोस्वित् मुतं भगवन्मूर्तिस्वरूपा । किञ्च । यत्र सम्मता । यस्यां मूर्तौ सम्मता । अनन्तमूर्तित्वाद्भगवतः । यस्यामेव मूर्तौ सर्वेषामेव योगिनां सम्मतिरस्ति । किञ्च यादृशी वा । यादृक् प्रकारा [illegible] स्थूला सूक्ष्मा वा निराकारा साकारा वा । शान्ता सा प्रहावा तत्र यादृशी पुरुषस्य मनो-मलं हन्ति तत्कथयेः यथा धारणा कम्भवति गुरोः सविधानेन योगानुष्ठितद्दति अभिप्राय बोधक वाक्यशेषमुक्त्वा नियोगांशमोक्तवान् ॥ २२ ॥

तत्रोत्तरमाह जितासन इति यादृशी यस्योत्तरं आसनादि जयसहितासा मनोमलं हन्ति जितसङ्गः जितो विषयसङ्गो येन अनेन मनोनियमन-मुक्तं यत्र सम्मतेत्यस्योत्तरमाह स्थूल इति क्रियानिश्चयात्मिकया बुद्ध्या ॥ २३ ॥

ननु भगवतः कथं स्थूलं रूपं व्यापकन्तु फलरूपं न धारणामर्हति अन्यानि मत्स्यादि रूपाणि अनिर्धारितपरिमाणानि अतः किं स्थूल-मित्याकाङ्क्षायामाह विशेषस्तस्य देहोऽयमिति विशेषः पृथिवी सर्वेविशेषास्तद्रूपा इति अतो विशेष इति वाक्यात् विशिष्टः शिष्टा-यनेतिवा वेः कालस्य शेषो वा अवस्थानां स्वेच्छया कालग्रासात् अतएव भगवतो देहो विशेषः कालस्य भगवद्रूपत्वात् तदाधारो-देहो भवत्येव देहस्यात्मनः संयोगः सम्बन्ध इति साङ्ख्या तदेकदेशिनो योगिनश्च अत्र चासद्दति । आवेश इत्यपरं अयोगोलकवत् अहङ्कारेणाहमिति स्वीकार इत्यपरे तच्चत्वारोऽपि पक्षाः भगवतो देहस्य सम्बन्ध प्रतिपादका न भवन्ति किन्तु स्वस्वामि सम्बन्ध इति षष्ठ्या-सम्बोधयति तस्येति दिह उपचय इति धातोः अच्प्रत्यये कृते देह इति भवति भगवतोऽयमुपचय इत्यर्थः स्वरूपस्थितेनैव यद्यपि सर्वं-कर्तुं शक्यते । तथापि सर्वेषाम्पोषार्थं स्वरूपादप्यधिक सुखदानार्थं उपचितः सम्पुष्टः सन् सर्वं करोतीति । तदेवरूपम्भगवतः धारणाविषयो भवतीति सर्वेषां सम्मतिः । अयमित्यपरोक्षविषयः । यद्यप्येकदेश एव तथापि तेनेतरानुमानं सुकरमिति इतरावयव [illegible] कृतप्रत्यक्षसामग्र्यैव विशिष्टज्ञानं जनयतीत्यर्थास्युक्तं । स्थविष्ठश्च स्थवीयसामिति । पृथनात्पृथिवी स्थविष्ठा स्थूला वा । अत्र यत्रा-विरलावयवाः सूक्ष्माः । संहतावयवाः स्थूलाः । अतएवाकाशादयस्सूक्ष्माः तथाव्यवहारागोचराः । पृथिवी तु सर्वव्यवहारगोचरा स्थूला । संहतैरुपचितैरवयवैर्गुप्तोऽवयवी प्रकटीक्रियते तथा देहेनापि भगवान् प्रकटीक्रियत इति ध्यानविषयतायां भगवानपि प्रकटो भवतीति तस्य स्थूल-त्वनिरूपणं । बुद्धौ प्रविष्टो वा बुद्धिमपि विशदयतीति पश्चात्स्थूला बुद्धिः सूक्ष्मानपि विषयान्ग्रहीष्यति । तेन मनसः रजस्तमःकृतो दोषो निवर्त्तितो भवति । चकारात्सुन्दरश्च । सर्वविशेषसमवायात् । तेन तत्र बुद्धिः स्थिरा भवति । स्थवीयसामाकाशादीनां मध्ये उपचितावयवत्वादिति अतएव "काशशरीरं ब्रह्मेति वायुरात्मेति ज्योतिषां ज्योतिरिति तोयात्मनेनम" इति वाक्यैः सर्वाण्येव भूतानि भगवच्छरीरत्वेनोक्तानि तथाप्य-स्मादेव विशेषादस्य धारणाविषयत्वं । किञ्च सर्वाण्यपि रूपाण्यत्र सम्भवन्ति । इदन्तु नान्यत्र सम्भवतीत्यस्य ध्यानास्पदत्वं । तदाह । यत्रेति । सर्वमेव विश्वमत्र व्यज्यते । समुद्राः सूर्यः वायुराकाशश्च । अन्येषामपि सूक्ष्माणामेतदवान्तरभूतानामहङ्कारादीनाञ्च स्वयमेवा-भिव्यञ्जयति पातालमित्यादिना । किञ्च । कालोऽप्यत्र निविशते कार्यद्वारेति तदाह भूतम्भव्यम्भवच्चेति । अनुदयास्तमयरूपस्य कालस्य भूतत्वादिसाधकत्वं । केनचिन्निमित्तेन अतीतत्वादिधर्मसम्बन्धात् । तत्रोत्पत्तिस्थितिविनाशलक्षणगुणत्रयप्रग्रहात् तथात्वं । अतः स्वकार्यसहितः कालः भगवद्रूपः अत्रस्पष्टतया प्रकाशत इति सर्वमेव भगवत्कार्यं अत्र स्पष्टतया ज्ञातम्भवति । भूतञ्जातं । भव्यम्भावि । भवत् वर्त्तमानरूपं । चकारात् कालत्रयसम्बन्धरहितमपि प्राणजीवादिस्वरूपमत्र दृश्यत इत्यर्थः । यदिति प्रसिद्धं । नात्र तिरोहितमिव-किञ्चित् । अतो विशेषतः प्रमाणान्मुक्तव्यमिति भावः ॥ २४ ॥

———————

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

यतः यस्यां धारणायाम । भक्तिरेव लक्षणं चिह्नं यस्य सः । भक्तिमिश्रस्यैव योगस्य मोक्षसाधकत्वोक्तेः न तु भक्तिरहितस्येति भावः । योगिनः कीदृशस्य भद्रमाश्रयं भगवन्तम् ईक्षतः धारणाया ईक्ष्यमाणस्य ॥ २१ ॥

राजोवाचेति भक्तिमिश्रयोगं राज्ञो जिज्ञासैव न तु [illegible] शुकदेव शिष्यस्य तस्य शुकस्याभिमतायां शुद्धभक्तावेव प्रवृत्त्यौचित्यात् २२

यदित्यस्योत्तरमाह जितासन इति । यत्र स[illegible]तरं वदन् पूर्वोक्तस्यान्तर्या[illegible] स्वरूपं धारणायामसमर्थानामशुद्ध चि-त्तानां योगिनां रागद्वेषादिमालिन्यनिवृत्त्यर्थं वैरा[illegible] स्थूले इति ॥ २३ ॥

विशेषः समष्टिविराट् । यत्रेदं दृश्यते इत्यने[illegible]दिवस्तुमात्राणां भगवद्विभूतित्वाद्भगवद्रूपत्वेन ध्येयत्वे सति स्वदर्शस्यास्य क्वापि अत्रेयुक्तिमत्र इपर्यायभावे [illegible] च चिदानन्दात्मक श्रीनारायणमूर्तौ धारणा अतिसुकरा स्यादिति द्योतितम [illegible] ॥ २४ ॥

———————

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

यतो यस्यां संधार्यमाणायामनुष्ठीयमानायां भद्रं कल्याणरूपमाश्रयमीक्षतः । ध्यातुः भक्तिलक्षणः योगः शीघ्रं संपद्यते ॥ २१ ॥

एवं संक्षेपतोऽष्टाङ्गयोगं श्रुत्वा विस्तरतस्तज्जिज्ञासुः पृच्छति । यथेति हे ब्रह्मन् । धारणा यथा संधार्यते । यत्र यादृशस्मृत्यर्थं संमता[illegible] । यादृशी पुरुषस्य ध्यातुः आशु मनोमलं हरेत् । एतत्सर्वं ब्रूहीति शेषः ॥ २२ ॥

उत्तरमाह । जितासन इत्यारभ्य तावत्स्थवीयः पुरुषस्य रूपं क्रियायतनं प्रयतः स्मरेत् इत्यन्तेन तत्र यथा संधार्यते इत्यस्योत्तरं जितासनत्वादि । यत्र संमतेत्यस्य स्थूले भगवतो रूप इति मंदाधिकारिविषयत्वेनोक्तं विरक्तदेहान्तर्हृदयावकाशे प्रादेशमात्रमित्युत्तमाधिकारिविषयत्वेन चोत्तरम् । यादृशीत्यस्य तु मनः संधार्यते धियेति दृढतया कृता मनोमलमाशु हरिष्यतीत्युत्तरं बोध्यम् । स्थूले विस्तरतो वक्ष्यमाणे स्थविष्ठे विराट् [illegible] ॥ २३ ॥

[illegible] विश्वं सर्वमुपपते । स्थवीयसां स्थूलानामपि स्थूलतरः सत्कार्याकारः । विशेषः [illegible] ॥ २४ ॥

आण्डकोशे [redacted]
वैराजः पुरुषो योऽसौ [redacted]

पातालमेतस्य हि पादमूलं पठन्ति पार्ष्णिप्रपदे रसातलम् ।
महातलं विश्वसृजोऽथ गुल्फौ तलातलं वै पुरुषस्य जङ्घे ॥ २६ ॥
द्वे जानुनी सुतलं विश्वमूर्तेरूरुद्वयं वितलञ्चातलञ्च ।
महीतलं तज्जघनं महीपते नभस्तलं नाभिसरो गृणन्ति ॥ २७ ॥
उरःस्थलं ज्योतिरनीकमस्य ग्रीवा महर्वदनं वै जनोऽस्य ।
तपो रराटीं विदुरादिपुंसः सत्यन्तु शीर्षाणि सहस्रशीर्ष्णः ॥ २८ ॥

भाषा टीका ।

जिस धारणा के धारण होने पर मङ्गल रूप आश्रय हरि को देखने वाले योगीका शीघ्र भक्ति लक्षण योग सिद्ध होता है ॥ २१ ॥

राजोवाच—हे ब्रह्मन् ! धारणा जहां धारणा की जाय और जैसे और जैसी करनी सम्मत है सो कहिये कि जो पुरुष के मन के मल को शीघ्र हरे ॥ २२ ॥

श्रीशुकउवाच— आसन जीतकर श्वास जीतकर सङ्ग जीतकर इन्द्रिय जीतकर श्रीभगवान् के स्थूल रूप में बुद्धि के द्वारा मनको धारण करै ॥ २३ ॥

यह स्थविष्ठों का स्थवीयान् अर्थात् अतिस्थूल विशेष ब्रह्माण्ड श्रीभगवान् का देह है । जिसमें भूत भविष्य वर्त्तमान समस्त सत् विश्व दिखाई देता है ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

अस्य चोपलक्षणत्वेन विषयत्वम् । वस्तुतस्तु विराड्जीवनियन्ता भगवानेव विषय इत्याह । अण्डकोशान्तर्वर्त्तिनि कटाहे पच पृथिव्यावरणं ततोऽप्तेजोवाय्वाकाशाहङ्कारमहत्तत्त्वानीति सप्त ॥ २५ ॥

विराड्देहाज्जीवतदन्तर्यामिणामभेदमारोप्योपासनं कर्त्तव्यमित्याशयेनाह । पातालं पादमूलं पादस्याधोभागम् । पातालादीनां तदवयवता विधीयते । पातालादीन्यतलान्तानि अधस्तलादारभ्य सप्त भूविवराणि । पठन्तिगृणन्तीत्यादि प्रमाणदर्शनम् । पार्ष्णिप्रपदे पादस्य पश्चात्पुरोभागौ ॥ २६ ॥

ऊरुद्वयं तस्याधोभागे वितलम् उत्तरभागे अतलमिति ज्ञेयम् । नभस्तलं भुवर्लोकम् । नाभिरेव सरः ॥ २७ ॥

ज्योतिरनीकं ज्योतिषां समूहं स्वर्गम् । महर्लोकं ग्रीवेति गृणन्ति । तपोलोकं रराटीं ललाटम् । सत्यं सत्यलोकम् ॥ २८ ॥

श्रीराधारमणदास गोस्वामि विरचित दीपन्याख्य तट्टिप्पणी ।

जघनं नाभेरधोभाग इत्यर्थः ॥ २७—३० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवत[illegible]का ।

एतच्छरीरकोऽनिरुद्धांशभूतः पुरुषोविषयइत्याह आण्डकोषइति सप्तावर[illegible]व्यप्तेजोवाय्वाकाशाहङ्कारमहतत्त्वानिसप्तावरणानितैर्युक्ते ऽण्डकोशाख्यशरीरेवैराजःविराट् अनिरुद्धः तदंशभूतः पुरुषः [illegible]मुखः तस्यैवपुराधारणायात्मयोनिरित्येतच्छ्रोतासकत्वावगमादसौवैराजः पुरुषः भगवान्धारणाश्रयः धारणाविषयः ॥ २५ ॥

एवं चतुर्दशभुवनात्मकाण्डकोशस्तच्छरीरत्वं सामान्येनोक्ताऽण्डकोशान्तर्गत[illegible]न् विभज्यपादाद्यवयवत्वेनोपासनमाह पातालमिति एतस्यवैराजपुरुषस्यपादमूलं पादस्याधोभागम्पातालम्वदन्ति पादत्वेनपातालमुपास्यम्वदन्तीत्यर्थः एवमग्रेपि पार्ष्णि[illegible]पार्ष्णिप्रपदे पार्ष्णिः पादमूलंप्रपदंपादाग्रंएतदुभयंरसातलमित्यर्थः विश्वसृजः विश्वस्रष्टुः द्वावपिगुल्फौमहातलं द्वेअपिजङ्घे तलातलं ॥ २६ ॥

विश्वमूर्त्तेर्द्वेजानुनीसुतलंवितलमतलञ्चऊरुद्वयंमहीतलं भूर्लोकंतस्यजघनद्रष्ट्याःपुरोभागंनभस्तलम्भुवर्लोकं नाभिरेवसरस्तत्वेनोपास्यं गृणन्तिवदन्ति तत्त्वविदइतिशेषः ॥ २७ ॥

अस्यवैराजस्योरःस्थलंउरः प्रदेशंज्योतिरनीकं ज्योतिरनीकंग्रीवात्वेनमहर्लोकउपास्य इत्यर्थः । अस्यवदनंजनलोकः आदिपुंसः रराटीं ललाटंतपोलोकंविदुः सहस्रशीर्ष्णः सहस्रशिरसः शीर्षाणिशिरांसिसत्यंसत्यलोकं विदुरित्यर्थः ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ।

पृथिव्यादिपंचभूताहंकारमहत्तत्त्वसंज्ञैःसप्तभिरावरणैः [illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ वैराजस्यशरीरस्यादिः ॥ २५ ॥

[illegible] ॥ २६ ॥

[illegible] मानो [illegible] निवेशान । [illegible] एतत्स्मरणं [illegible] मित्यतो महीपत इति संबोधितं [illegible] ॥ २७ ॥

[illegible] लोकः ॥ महर्लोकोऽस्य [illegible] अनो जनलोकः । तपस्तपोलोकः [illegible] ॥ २८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

[illegible] टीकायां पुष्यान्ति [illegible] विदूरेणान्यं युक्तम ॥ २८ ॥

श्रीवल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

[illegible] ध्येयत्वं । ध्यातस्य फलत्वाभावहेतु माषाद [illegible] ध्येयसाक्षात्कारस्यैव [illegible] गौणमुख्ययोर्मुख्यकार्येत्व [illegible] नध्यानविषयीक्रियते । तत्राह [illegible] ।

[illegible] ॥ २९ ॥

[illegible]

[illegible] ॥ ३० ॥

[illegible]

[illegible]

इन्द्रादयो बाहव आहुरुस्राः [redacted]
नासत्यदस्रौ परमस्य नासे [redacted]
घौरक्षिणी चक्षुरभूत पतङ्गः पक्ष्म [redacted]
तद्भ्रूविजृम्भः परमेष्ठिधिष्ण्यमापोऽस्य तालू रस एव जिह्वा ॥ ३० ॥
छन्दांस्यनन्तस्य शिरो गृणन्ति दंष्ट्रा यमः स्नेहकला द्विजानि ।
हासो जनोन्मादकरी च माया दुरन्तसर्गो यदपाङ्गमोक्षः ॥ ३१ ॥
व्रीडोत्तरौष्ठोऽधर एव लोभो धर्म्मः स्तनोऽधर्म्मपथोऽस्य पृष्ठम् ।
कस्तस्य मेढ्रं वृषणौ च मित्रौ कुक्षिः समुद्रा गिरयोऽस्थिसङ्घाः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृतसुबोधिनी ।

उरः वक्षःस्थलं । ज्योतिरनीकं । आदित्यादिध्रुवान्तं ज्योतिश्चक्रं तदस्य नक्षत्राण्यांसन्ष्टुर्नाम्युक्तम्भवति । शिशुमारस्य भगवत्स्थान । हृदयेचजीवस्थानम्भवति । अतोज्योतिरनीकोशिशुमारे भगवान्ध्येयः । ग्रीवामहर्लोकः वदनञ्जनलोकः चिबुकादिभ्रूपर्यन्तं । अयमपि । केवलम्भगवतः नित्यसुखस्थानस्वात् तदप्रवक्ष्यामः । तपोलोकोररार्टीललाटं । शून्यस्थानं । अपिपदप्रयोगः शृङ्गाराधारत्वख्यापनार्थः । आदिपुंसइति । तपसातरप्राप्यतइति । सत्यन्तुशीर्षाणिशिरसाम्बहुत्वेहेतुः । सहस्रशीर्षाइति । सहस्रशीर्षेनितस्यश्रीतस्वज्ञानार्थ । तत्रब्रह्मादीनांबहूनांलोकमदात् सर्वेषांमूर्द्धन्यतासिद्धयेमूर्द्धानंयन्तीतिशीर्षाणिबहुवचनं ॥ २८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

स एव विशेषः कुत्र को वा इत्यत आह । अण्डकोषे पञ्चाशत्कोटियोजनप्रमाणे ब्रह्माण्डे पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशाहङ्कारमहत्तत्त्वा-नीति सप्तावरणानि तैर्वृते । वैराजः हिरण्यगर्भस्य देहः, भगवानिति हिरण्यगर्भोन्तर्यामी गर्भोदशायी द्वितीयः पुरुषः, तत्प्रतिमात्वे-नोपास्यमानो वैराजोऽपि भगवच्छब्देनोच्यते ॥ २५ ॥

तस्य पादादिस्थेषु किं किं ध्येयम् इत्यपेक्षयामाह । पादमूलं पादस्याधोभागम् । पार्ष्णिप्रपदे पादस्य पश्चात्पुरोभागौ ॥ २६ ॥

ऊरुद्वयमिति तस्याधोभागे वितलम् ऊर्द्धभागे अतलमिति द्वयम् ॥ २७ ॥

उरः स्वर्गः ग्रीवा महर्लोकः वदनं जनलोकः ललाटं तपोलोकः शीर्षाणि सत्यलोकम् ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

अण्डकोशेऽण्डाख्यकोशे पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशाहंकारमहदाख्यैः सप्तावरणैः संवृते । वाह्यम: कपित्थाकारेणाण्डस्याद्यवय-वत्वात् कूर्मोपमेनकरंपवे धनुर्मुख्याख्यसर्वाभिमानिधर्मगरीयस्तया च विशेषतोऽतिशयेन इति विराट् तत्रोपास्यत्वेनाभिवैराजः पुरुषोधारणा-श्रयः । धारणाविषय ॥ २५ ॥

एतस्य पुरुषस्य सावरणपातालादिसप्तलोका अतुर्दशभुवनशरीरिणः पातालंपादमूलं पादस्याधोभागंमूलमः पठन्ति पातालं पुरुषस्य तस्याध्यक्षेणोपास्यं धारयन्तीत्यर्थः । एवमग्रेऽपि बोध्यम् । पार्ष्णिप्रपदे पादस्य पश्चात्पुरोभागरसातलंपठन्ति । विश्वसृजः सर्वकाद्धः अथ-ब्रह्मणोमहातलंगुल्फद्वयंतलातलंपठन्ति ॥ २६ ॥

विश्वमूर्त्तेर्जानुनीसुतलं । वितलमतलंचोरुद्वयं महीतलं भूलोकं जघनं नभ [illegible] र्लोकंनाभिसरोनाभिसरस्त्वंयान्ति वदन्ति ॥२७॥

अस्य वैराजस्य पुरुषस्य उरःस्थलम्: प्रदेशः ज्योतिर्गणामृतं स्वर्लोक [illegible] । महर्लोकः अस्यग्रीवाविश्या जनलोकः वदनमुखं मुखावयवोऽतिशयः । तपः तपोलोकं ररोटिमललाटं सत्यंसत्यलोकं शीर्षाणिशिरां [illegible] उपासकाः ॥ २८ ॥

भाषा टीका ।

इस सप्त आवरणसंयुक्त ब्रह्माण्ड शरीर में जो यह विराट् अन्तर्यामी भगवान् पुरुष हैं यही धारणा के आश्रय हैं ॥ २५ ॥

विराट् अन्तर्यामी की धारणा में ब्रह्माण्ड के स्थूल पदार्थों को श्रीभगवान् के अङ्गों में ध्यान करते हैं उसका यह प्रकार है पाताल इसका पाद मूल है रसातल एड़ी और पैराग्र भाग है महातल विश्वसृष्टा भगवान् का गुल्फ है तलातल पुरुष के जङ्घा हैं ॥ २६ ॥

विश्व मूर्त्ति का सुतल दोनों जानु हैं वितल अतल दोनों ऊरु हैं हे महीपते ! महीतल उसका जघन है नभस्तल नाभि सर है ॥ २७ ॥

ज्योतिश्चक्र इसका उरस्थल है महर्लोक ग्रीवा और जनलोक मुख है । तपोलोक आदि पुरुष का ललाट है सत्यलोक सहस्र शीर्ष के सिर हैं ॥ २८ ॥

श्री [illegible] भावार्थदीपिका ।

इन्द्रा देवाः तेजोबलधारित्वात् ते बाहव इत्याहुः [illegible] कर्णौ श्रोत्रं च विद्धि [illegible]
र तस्य श्रोत्रमिन्द्रियम् । एवं नासिकादिष्वपि । नासत्यदस्रौ अश्विनौ नासे नासापुटे । इत्यादि ॥ २९ ॥

[illegible] पृष्ठम् । परमेष्ठिधिष्ण्यं ब्रह्मपदम् । तालु: अधि- [illegible]

[illegible] द्विजानि दन्ताः नपुंसकत्वमार्षम् । दुरन्तः अपारः सर्गः इति वा, [illegible] ॥ ३१ ॥

[illegible]लोऽस्य पृष्ठभागः । कः प्रजापतिः । मित्रो मित्रावरुणौ ॥ ३२ ॥

श्रीराधारमणदास गोस्वामि विरचित दीपन्याख्य तट्टिप्पणी ।

[वेष्टा लीलाप्रवर्तनविशेषः । 'हाहा' इति हैमचन्द्रः ॥ २९—३४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

इन्द्रादयउक्ताः इंशावाहवस्त्वाहुः अमुष्यकर्णौश्रोत्रेन्द्रियाधिष्ठानभूतकर्णबिलेदिशः तदधिष्ठेयंश्रोत्रेन्द्रियन्तुशब्दः घ्राणात्मको- [illegible] एवमग्रेऽपि परमस्यसमाप्यधिकरणइतस्यनासापुटेनासत्यदस्रावश्विनौगन्धः शान्तामाविकरूपशान्तामविभ्रोगन्धः तदिन्द्रियं- [illegible] मग्निस्तस्यमुखं ॥ २९ ॥

द्यौर्लोकः आक्षिणीनेत्रगोलके तत्रचक्षुरिन्द्रियंपतङ्गः सूर्यः विष्णोर्वैराजस्य [illegible] अहनीअहोरात्रः तस्य [illegible] भूविजृम्भः [illegible] भूविलासादितयावत परमेष्ठिधिष्ण्यंपरमेष्ठिनः चतुर्मुखस्यस्थानमस्यवैराजस्यतालुआपः तदभिमानीवरुणः [illegible]- रसः ॥ ३० ॥

अनन्तस्याविविधपरिच्छेदशून्यस्यशिरश्छन्दांसिगुणाग्निदंष्ट्रायमः द्विजानि दन्ताः नपुंसकत्वमार्षं स्नेहकला: [illegible] [illegible]कलावैराजस्यदन्तास्त्यर्थः तस्यहासः हृमनजनोन्मोहकरीमायाआश्चर्यशक्तिः मायाशब्दस्यसर्वत्रानुगतं [illegible] [illegible] तत्सविस्मयनीयस्वरूपं तत्तन्नानाविधकार्यकरत्वात यस्यापाङ्गमोक्षः दुरन्तसर्गः अपारसर्गः ॥ ३१ ॥

[illegible]रोष्ठः अधरः अधरोष्ठः लोभः धर्मः स्तनः अधर्मपथः अधर्ममार्गः अस्यपृष्ठः पृष्ठभागः तस्यवैराजस्य [illegible] प्रजापतिः [illegible] समुद्रः कुक्षिरवशङ्करयस्तस्यास्थिसङ्घाः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ।

इन्द्रादयोलोकपालाश्चस्यबाहवरत्याहु: दिशःकर्णौगोलकस्थानीयौ । अमुष्यहरेः श्रोत्रमिन्द्रियं शब्दइति । नासत्यदस्रावश्विनौ- [illegible]नासिके गन्धोभूमेर्गुणः घ्राणञ्चगन्धग्राहीन्द्रियंगन्धजनकमाहुरित्यर्थः इद्धं दीप्तः ॥ २९ ॥

द्यौर्लोकः । अक्षिणीगोलके पतङ्गः सूर्यः मनुष्याणामहर्नादेवादीनामहर्नाहतिउभेविष्णोः पक्ष्मणितताजातिनद्याभितेच परमेष्ठि- धिष्ण्यंब्रह्मलोकः मधुरादिरसः ॥ ३० ॥

[illegible]गिरांवचनानिगुणाग्नि अर्यमन्दुसुरमन्द्रौदंष्ट्रद्वयाज्ञानाविनिक्षेपः महत्त्वपत्वात्पुनर्वचनं । बहुकृत्वंबहुत्वतद्धारि- [illegible] द्विजानि दन्ताः अत्रप्रगृह्यसञ्ज्ञाऽभावोलिङ्गव्यत्ययश्चवैलक्षण्यद्योतनायेतिज्ञातव्यं मायामोहनशक्तिः हासोहा- [illegible]का सप्तसुप्रथमेतिसूत्रात दुरन्तसर्गोऽनवसानविश्वसृष्टिः ॥ ३१ ॥

[illegible] अधरोऽधरोष्ठः । एवशब्दोऽन्ययोगव्यवच्छेदकः कः प्रजापतिः मेढ्रमिन्द्रियं वृषणौबीजद्वयंमित्रइत्युपलक्षणंवरुणश्च ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

[illegible] इति । अत्र टीकायाम एवं नासिकादिष्वपि इति प्रायिकमेव, चक्षुषि व्यभिचारात, न च हि सूर्यस्यैव हि गोलकस्थैव [illegible] । तदेवमत्र युक्तिर्नानुसन्धेया किन्तु उप[illegible]णाज्ञैव कारणमिति सर्वं समञ्जसम् ॥ २९ ॥

आपः तदधिष्ठाता वरुणः ॥ ३०—३८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृत सुबोधिनी ।

एवं लीलानामर्थंसमुक्तानन्तरं जीवानांसविधे इ इन्द्रादयस्त्विति यद्यपि [illegible] [illegible] तथापि [illegible]जीवानांकल्पनं । यतादेवाः सर्वधुलोकेपरिभ्रमन्ति । अतएवभगवदिन्द्रियाणां आधारत्वेनआविष्कर्तानितान- [illegible] । आधिदैविकास्तुदेवाः अन्येऽपि [illegible] इन्द्रादयोदेवाः उक्ताः कर्मफलदातारः भग- [illegible] उत्तरऊर्ध्वं [illegible] । भगवद्बाहवैश्वफलदातारः । भगवतःकर्णौब्रह्माण्डं- [illegible] । [illegible] श्रोत्रमिन्द्रियं । नासत्यौअश्विनौनासे । परमस्यनासिकाद्वयं । परमस्ययस्य [illegible] [illegible]इन्द्रियाधिष्ठातारः भगवदिन्द्रियगोलकानि । विषयस्त्विन्द्रियं । गन्धःअस्यघ्राणं । इद्धोज्वलदग्निः अतोभगवन्मुखंयद्यन्त- [illegible] ॥ २९ ॥

[illegible] । शिशुमारस्थानभूतः । अक्षिणीगोलके । चक्षुरिन्द्रियंपतङ्गः सूर्यः । पतङ्गत्वतीति । चक्षुरपिभगवदीयंत्वस्मिन् [illegible] । [illegible] । विष्णोरिनिकालरूपस्य । यज्ञरूपस्यवा । अहनीराऽयहर्नी । [illegible]मनुष्यभेदेन । [illegible]पि परमेष्ठिधिष्ण्यंब्रह्मस्थानं । सत्यलोकस्थितं । तस्यभगवतोभूविजृम्भः । भ्रंभ्रगि-

[illegible] ॥ ३२ ॥

श्रीमद्[illegible]

इन्द्राद्या: देवा:, इन्द्रादयो देवा बाहव इत्याहुः । दिशः [illegible] देवता: [illegible] श्रोत्रम् [illegible] । [illegible] श्रोत्रेन्द्रियम् । एवमेव सर्वत्र व्यवस्था । [illegible] इन्द्रियाधिष्ठातारो देवताश्च स्युरिति कार्यकारणयोरभेदोपचारादैक्येन [illegible] समष्टिविराजोऽस्य [illegible] । [illegible] अश्विनौ नासे नासापुटे । [illegible] ॥ २९ ॥

[illegible] सूर्यश्च [illegible] । [illegible] इन्द्रियम् । [illegible] न तु सूर्यं [illegible], [illegible] । [illegible] इत्यादिश्रुतिवाक्यविरोधात् । [illegible] परमेष्ठिधिष्ण्यं ब्रह्मपदम् । आप: [illegible] तालु: [illegible] । जिह्वा [illegible] ॥ ३० ॥

छन्दांसि वेदा: । शिर: [illegible] । [illegible] द्विजानि [illegible] । [illegible] ॥ [illegible]

[illegible] धर्म: [illegible] क: प्रजापति: मेढ्रं [illegible] । [illegible] ॥ ३२ ॥

श्रीम[illegible]प्रदीप: ।

इन्द्रादय[illegible]देवा: बाहवस्त्वाहु: । दिश: [illegible] । [illegible] नासापुटे । [illegible] ॥ २९ ॥

[illegible] सूर्य[illegible] । [illegible] । आप[illegible] तालुरधिष्ठानम् । रस: जिह्वेन्द्रियम् ॥ ३० ॥

[illegible] छन्दांसि वदन्ति । [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] ॥

[illegible] अधर्ममार्ग: [illegible] पृष्ठभाग: क: प्रजापति: [illegible] ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

इन्द्रादिक देवगण बाहु हैं, दिशा कर्ण हैं, [illegible] शब्द उनका श्रोत्र है, [illegible] और दीप्त अग्नि इनका मुख है ॥ २९ ॥

द्यौ (अन्तरिक्ष) उनकी आंखें हैं पतङ्ग (सूर्य) चक्षु हैं, [illegible] जल उनका तालु और रस जिह्वा है ॥ ३० ॥

वेदों को भगवान का शिर कहते हैं । [illegible] करालमोह को [illegible] कहते हैं ॥ ३१ ॥

[illegible] भगवान के ऊपर का [illegible] और [illegible] है । [illegible] समुद्र कुक्षि और पर्वत अस्थि समूह हैं ॥ ३२ ॥

नद्योऽस्य नाड्योऽथ तनूरुहाणि महीरुहा विश्वतनोर्नृपेन्द्र ।
अनन्तवीर्य्यः श्वसितं मातरिश्वा गतिर्वयः कर्म्म गुणप्रवाहः ॥ ३३ ॥
ईशस्य केशान् विदुरम्बुवाहान् वासस्तु सन्ध्यां कुरुवर्य्य भूम्नः ।
अव्यक्तमाहुर्हृदयं मनश्च स चन्द्रमाः सर्व्वविकारकोषः ॥ ३४ ॥
विज्ञानशक्तिं महिमामनन्ति सर्व्वात्मनोऽन्तःकरणं गिरित्रम् ।
अश्वाश्वतर्य्युष्ट्रगजा नखानि सर्व्वे मृगाः पशवः श्रोणिदेशे ॥ ३५ ॥
वयांसि तद्व्याकरणं विचित्रं मनुर्मनीषा मनुजो निवासः ।
गन्धर्व्वविद्याधरचारणाप्सरः स्वरस्मृतीरसुरानीकवीर्य्यः ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

अनन्तं वीर्य्यं यस्य सः । वयः कालः तस्य गमनम् । गुणप्रवाहः प्राणिनां संसारः कर्म्म तस्य क्रीडा ॥ ३३ ॥

भूम्नः विभोः । अव्यक्तं प्रधानम् । सः प्रसिद्धः चन्द्रमाः तदीयं मनः सर्व्वेषां विकाराणां कोष इवाश्रयभूतम् ॥ ३४ ॥

विज्ञानशक्तिं चित्तं । महिं महत्तत्त्वम् । अन्तःकरणम् । गिरित्रं श्रीरुद्रम् । गर्द्दभात् वडवायामुत्पन्ना अश्वतरी ॥ ३५ ॥

वयांसि पक्षिणः तस्य व्याकरणं नामरूपं व्याकरवाणीति श्रुत्युक्तं विचित्रं शिल्पनैपुणयम् । यथाहुः—येन शुक्लीकृता हंसाः शुकाश्च हरितीकृताः । मयूराश्चित्रिता येन स ते वृत्तिं विधास्यति ॥ इति । मनुः स्वायम्भुवः मनीषा बुद्धिः । मनुजः पुरुषः निवास आश्रयः, पुरुषश्च चाविस्तरामात्मा इति श्रुतेः । गन्धर्व्वादीनां छन्दश्च गन्धर्व्वादयः स्वरस्मृताः षड्जादिस्वरस्मृतय इत्यर्थः । असुरानीके वीर्य्यं यस्य । स्वरः स्मृतिरसुरानीकवर्य्यं इति पाठे गन्धर्व्वादयः स्वरः असुरसमूहश्रेष्ठः प्रह्लादः स्मृतिस्तस्येति ॥ ३६ ॥

श्रीराधारमणदास गोस्वामि विरचित दीपन्याख्य तट्टिप्पणी ।

[नखानि नखोपलक्षितानि ऋक्षादीनीति केचित् ।] वडवा घोटकी तस्यामित्यर्थः ॥३५—३९ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

नद्यः गंगायमुनादयोऽस्यनाड्यः तनूरुहाणिरोमाणिमहीरुहाः वृक्षा विश्वतनोर्विश्वशरीरकस्यहेनृपेन्द्र ! अनन्तवीर्यश्वसितमनन्तवीर्यस्यापारवीर्यस्यश्वसितंप्राणःमातरिश्वा वायुःगतिर्गमनञ्चयःकालःतस्यकर्मगुणप्रवाहःगुणानांसत्वरजस्तमसांप्रवाहःकार्यप्राणिनां-संसारइत्यर्थः ॥ ३३ ॥

ईशस्यभगवतःकेशानंबुवाहान्मेघान्विदुः हे कुरुवर्य ! भूम्नः विभोर्वासः वस्त्रंसन्ध्येसायंप्रातःसन्ध्येतस्यहृदयंहृदयकमलमव्यक्तं प्रधानमाहुः सप्रसिद्धःसर्वविकारकोशः सर्वौषधिविकारहेतुः चन्द्रमा तदीयंमनःसर्वविकाराश्रयइत्यर्थः ॥ ३४ ॥

विज्ञानशक्तिंव्यवसायशक्तिं तांमहिं महत्तत्त्वमाममन्ति उपासते सर्वात्मनः सर्वान्तर्यामिणः गिरित्रंरुद्रम् अन्तःकरणमहङ्कारम् अतएव रुद्रोऽवसानिवाभवदितिविश्वरूपेणकथितम् अहङ्कारःप्राणात्मन्यात्माभिमानहेतुरिति मोहकस्यगिरित्रस्यतदात्मकत्वमुक्तं रासभाद्वडवायामुत्पन्नाऽश्वतरी अश्वाश्वतर्युष्ट्रगजास्तस्यनखानीत्यर्थः सर्वेमृगाःपशवश्चतस्यश्रोणिदेशेउपास्यास्तत्वेनानुसन्धेया इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

वयांसिवदात्मकातीत्तिर्यावयःपक्षिणस्तस्यव्याकरणं “नामरूपे व्याकरवाणीतिश्रुत्युक्तंशिल्पनैपुणयमनुर्मन्त्रःतस्यमनीषाबुद्धिः मनुजः मनुष्यवर्गः तन्निवासस्थानं गन्धर्वादीनांद्वन्द्वैक्यंगन्धर्वादिरप्सरोऽन्तोवर्गः अस्यस्वरःषड्जादिस्वरःतेषांगानाद्यन्वयात्सःस्वरत्वेनुक्तः असुरानीकवर्यः असुरसमूहश्रेष्ठः प्रह्लादस्तस्यस्मृतिः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ।

विश्वात्तत्परपदार्थपुतिरेतितनुर्यस्यसतथा तस्य विश्वतनुः प्रतिमायस्यसतथा तस्येतिवा वीर्यरेतोऽस्यप्राणिभार्ग्य गतिर्गमनं तस्माद्वयःआयुःप्राणिनांजीवनावधिलक्षणमुत्पन्नं कर्मव्यापारः तस्मात्सत्त्वादिगुणानांप्रवृत्तिक्रमः ॥ ३३ ॥

सन्ध्ये द्वे अव्यक्तंमूलप्रकृतिं मनोभिमानत्वाच्चन्द्रस्यकामादिनानाविकारगृहत्वमुपचारः मनोमनसोजातः ॥ ३४ ॥

विज्ञानंशक्तिविरिञ्चं गिरिंकैलासंत्रायतइतिगिरेर्वायोस्त्राणंयस्यसःतथेतिवा गिरित्रोरुद्रः सर्वात्मनः सर्वस्वामिनः अन्तकरणमहङ्कारःतस्माज्जातः नखानिनखेभ्यः । गर्दभाद्वडवायामुत्पन्नाऽश्वतरी श्रोणिदेशस्थितास्तस्माज्जाताश्च ॥ ३२ ॥

वयांसिलौकिक वैदिकानिविविधंतस्यव्याहरणंशब्दःव्याहरणाभितानितज्जातानिच मनुर्वायुः तस्यमनीषाबुद्धिः तेषायचेमनवेवाधितायेश्रुतिः मनुस्वायंभुवोवा मनीषाविचारःभगवद्विचारशक्तिजातत्वात्स्मृतिकर्तृत्वंमनोर्निवासोनिवसनंकर्मजनितत्वात् गन्धर्वादीनामुत्पादिकेस्वरस्मृतीयस्यसतथा स्वरःषड्जादिलक्षणः स्मृतिरतीतादिविषयाअसुरानीकस्यजनकंवीर्यंयस्यसतथा ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृत सुबोधिनी।

नद्योगङ्गाद्याः अस्यभगवतोनाड्यः तनूरुहाणिरोमाणि अर्थात्वृक्षाश्चप्रायशस्तृणादिलतादिर्वेदार्थः। राजसानांतामसानांश्चौषधीनांतामसीः देवादय अनन्ताःसात्विकाः। महीरुहावृक्षाः षड्विधामपिभगवतोलोमानि विश्वतनोरिति विश्वतनुरस्य अनेनतर्था विश्वरूपत्वंमिकपितं। अस्याच्छादनरूपत्वात् नृपेन्द्रेतिसम्बोधनम् महाराजस्वराज्येएकस्मिन्नपिवृक्षेच्छेदनेकोमलंपालनकृत ह्रोमवतीत्यनुभवस्यसम्बादार्थम्। अनन्तवीर्यस्यभगवतःश्वसितं नासापुटस्यवायुः मातरिश्वाभयंवायुः भगवतोगतिःवयःकालःकर्मभगवतोगुणप्रवाहः सत्वरजस्तमसां देवतिर्यङ्मनुष्यादिसृष्टिःरूपः॥ ३३॥

ईशस्य ईश्वररूपस्य अम्बुवाहामेघाः चिकुरेति पूर्ववत्प्रमाणं वासःपीताम्बरम् सन्ध्येसन्ध्याजयं तुल्यदेशमाचापक्षण्यावृत्तिः भूम्नइति-कालस्य कुरुवर्यैतिसम्बोधनम् भगवतोमहत्वज्ञापनार्थम् अव्यक्तंप्रकृतिः। भगवतोहृदयम् आहुरितिपूर्ववत्। सचन्द्रमाःआधिदैविकरूपः सर्वविकाराणां कोशरूपभगवन्मनः तद्विकाशेसर्वविकाराउत्पद्यन्तेइति॥ ३४॥

विज्ञानशक्तिंज्ञानशक्तिं महिंमहत्तत्त्वम् अन्तःकरणम् अहङ्कारं। गिरित्रंमहादेवं सर्वात्मकइतिअहङ्कारस्य सर्वत्रस्थितिरुक्ता। अश्वादय-श्चत्वारअवयवचतुष्टयनखानि तत्राद्योहस्तयोः वामहस्तनखानां श्रीपूपयोगइतिअश्वतरी। सर्वेमृगापशवश्चभगवतोऽवयवत्वाभवेऽपिश्रोणि-देशेश्रोणिस्थानेभवन्ति अथवा मृगाःपशवश्चश्रोणिस्थानत्वम्॥ ३५॥

वयांसिपक्षिणः तस्यभगवतोव्याकरणं मयूराश्चित्रितायेनेनिवाक्यात्। मनुःस्वायम्भुवादिःमनीषाइच्छा मनुजोमनुष्यः निवासो-गृहं। गन्धर्वादयअप्सरोन्ताः एकवद्भावंप्राप्ताः स्वरांभगवत्कर्णकरागविशेषः असुरानीकवर्यःप्रह्लादःस्मृतिःस्मृतीस्मृतयः पाठान्तरेः अप्सरोन्ताः प्रह्लादश्चस्वरस्मृती आद्यःस्वरःद्वितीयःस्मृतिः। वीर्यइतिपाठेपूर्वोक्तापवस्वरस्मृतयः असुरानीकेवीर्यंयस्यसमासएव उद्देश्य-विधेयभावः॥ ३६॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृत सारार्थदर्शिनी।

अनन्तः शेषो वीर्यं विक्रमो यस्य सः। वयः कालः तस्य गतिः गमनम्। गुणप्रवाहः प्राणिनां संसारः कर्म क्रीडा॥ ३३॥

भूम्नः विभोः। अव्यक्तं प्रधानम् तस्य हृदयं बुद्धिः। सः प्रसिद्धः चन्द्रमास्तदीयं मनः सर्व्वेषां विकाराणां कोष इवाश्रय-भूतम्॥ ३४॥

विज्ञानशक्तिं चित्तम्। महिं महत्तत्त्वम्। अन्तःकरणम् अहङ्कारम्। गिरित्रं रुद्रम्। गर्द्दभात् वड़वायामुत्पन्ना अश्वतरी॥ ३५॥

वयांसि पक्षिणः तस्य व्याकरणं नामरूपे व्याकरवाणीति श्रुत्युक्तं शिल्पनैपुण्यम्। यथाहुः—येन शुक्लीकृता हंसाः शुकाश्च हरि-तीकृताः। मयूराश्चित्रिता येन स ते वृत्तिं विधास्यति॥ इति। मनुः स्वायम्भुवः मनीषा विचारवती बुद्धिः। मनुजः पुरुषः पुरुषश्चे वाविसतरामास्मा इति श्रुतेः। गन्धर्व्वादीनां द्वन्द्वैक्यं गन्धर्व्वादयः स्वराः षड्जादिः। असुरानीकवर्य्यः प्रह्लादः स्मृतिः। स्वरस्मृती-रसुरानीकवीर्य्य इति पाठे—स्वराणां स्मृतयः। असुरानीकं वीर्य्यं यस्य सः॥ ३६॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः।

तनूरुहाणिरोमाणि अनन्तवीर्यः महाबलोमातरिश्वावायुःश्वसितंप्राणः वयःकालस्तस्यगतिर्गमनम् गुणानांसत्वादीनांप्रवाहः यत्र सुरनरादयः नदीप्रवाहेतृणानीवस्त्रवन्तिसस्तस्यकर्मक्रीड़ा॥ ३३॥

ईशास्यसर्वनियन्तुर्भगवतःकेशानम्बुवाहान्घनान्विदुः भूम्नःविभोर्वासः सन्ध्यांवाससीसन्ध्येइत्यर्थः। अव्यक्तंप्रधानंहृदयंहृदयकमल-माहुः सप्रसिद्धः सर्वविकारकोशः सर्वौषधिप्रवृत्तिहेतुः चन्द्रमामनोज्ञेयम्॥ ३४॥

सर्वात्मनः सर्वस्यचतुर्दशभुवनस्यात्मनः विज्ञानशक्तिंचित्तमितिकांमहत्तत्वाख्यंमहिमामनन्ति तस्यान्तकरणमहङ्कारङ्गिरित्रमाम-नन्ति अश्वाश्वतर्युष्ट्रगजास्तस्य नखानिध्यातृभिर्ज्ञेयानीत्यर्थः सर्वेमृगाः पशवस्तस्य श्रोणिदेशेज्ञेयाः॥ ३५॥

वयांसिपक्षिणस्तस्यव्याकरणंशिल्पनैपुण्यम् मनुःस्वायंभवस्तस्यमनीषाबुद्धिः मनुजोमनुष्यस्तस्यनिवासः। निवासस्थानम् गन्धर्वादीनांद्वन्द्वैक्यङ्गन्धर्वविद्याधरचारणाप्सरसस्तस्यस्वरः षड्जादिसप्तस्वरसमूहः स्मृतिर्भर्त्सोद्यः असुरानीकवर्यः प्रह्लादस्तस्यस्मृतिः॥३६॥

भाषा टीका।

नदी इनकी नाड़ी वृक्ष रोम हैं। हे नृपेन्द्र! अनन्तवीर्य मातरिश्वा पवन) श्वास, काल गमन और गुणप्रवाह संसार विश्वतनुका कर्म अर्थात् क्रीड़ा है॥ ३३॥

अम्बुवाह मेघ) ईशके केश और सन्ध्या वस्त्र है। हे कुरुवर्य! प्रधान को भगवान का हृदय और सर्व विकार कोश चन्द्रमा मन कहलाता है॥ ३४॥

महत्तत्व को सर्वात्मा की विज्ञानशक्ति और गिरित्र (शिव को) अन्तः करण कहते हैं। अश्व अश्वतरी ऊंट और गज नख हैं और समस्त मृगपशु श्रोणिदेशमें हैं॥ ३५॥

पक्षीगण उनका विचित्र शिल्पनैपुण्य, स्वायम्भुव मनु मनीषा (बुद्धि) और मनुष्य निवास है। गन्धर्व, विद्याधर, चारण, अप्सरा, षड्जादि स्वर और असुरसमूह उनका वीर्य है॥ ३६॥

ब्रह्माननं क्षत्रभुजो महात्मा विडूरुरङ्घ्रिश्रितकृष्णवर्णः ।
नानाभिधाभीज्यगणोपपन्नो द्रव्यात्मकः कर्म्म वितानयोगः ॥ ३७ ॥
इयानसावीश्वरविग्रहस्य यः सन्निवेशः कथितो मया ते ।
सन्धार्य्यतेऽस्मिन् वपुषि स्थविष्ठे मनः स्वबुद्ध्या न यतोऽस्ति किञ्चित् ॥ ३८ ॥
स सर्व्वधीवृत्त्यनुभूतसर्व्व आत्मा यथा स्वप्नजनेक्षितैकः ।
तं सत्यमानन्दनिधिं भजेत नान्यत्र सज्जेद्यत आत्मपातः ॥ ३९ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

ब्रह्म विप्रः तस्य आननं मुखम् । क्षत्रं क्षत्रियो भुजौ यस्य सः । विट् वैश्यः ऊरू यस्य । अंघ्रिश्रितः कृष्णवर्णः शूद्रो यस्य । नाना अभिधा नामानि येषां ते च ते अभीज्या देवाः तेषां गणैर्वसुरुद्रादिभिः उपपन्नो युक्तः द्रव्यात्मकः हविःसाध्यः वितानयोगः यज्ञप्रयोगः तस्य कर्म्म कार्य्यम् आवश्यकोऽभिप्रेत इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

इयान् एतावान् सन्निवेशः अवयवसंस्थानम् । अस्मिन् स्वबुद्ध्या मनः सन्धार्यते मुमुक्षुभिः । यतः यद्व्यतिरिक्तं किञ्चिन्नास्ति तस्मिन् ॥ ३८ ॥

तदेवं चित्तस्थैर्य्यार्थं विराड्देहजीवेश्वराणामभेदेनोपासनमुक्तम् । तत्र तु देहजीवावीश्वरे प्रविलाप्य स एव ध्येय इति निर्द्धारयति स इति । सर्वेषां धीवृत्तिभिरनुभूतं सर्वं येन सः एक एव सर्वान्तरात्मा । तमेव सत्यं भजेत । अन्यत्र उपलक्षणे न सज्जेत । यतः आसङ्गात् आत्मनः पातः संसारो भवति । एकस्य तत्तदिन्द्रियैः सर्व्वानुभूतौ दृष्टान्तः स्वजनानामीक्षिता यथेति । स्वप्ने हि कदाचित् बहून् देहान् प्रकल्प्य जीवस्तत्तदिन्द्रियैः सर्वं पश्यति तद्वत् । ईश्वरस्य तु विद्याशक्तित्वान्न बन्धः ॥ ३९ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकायां द्वितीयस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

मुखंब्राह्मणास्तस्याननंमहात्मावैराजः क्षत्रभुजःक्षत्रंक्षत्रियाभुजौयस्यसः विट्वैश्यःऊरूयस्यतथोक्तः अंघ्रिश्रितकृष्णवर्णः अंघ्रौश्रितः कृष्णवर्णः शूद्रोयस्यसः कृष्णवर्णास्तुतदंघ्रित्वेनानुसन्धेयइत्यर्थः नानाभिधाभीज्यगणः नानानामकाअभीज्यायष्टव्यावसुरुद्रादयस्तेषांगणैरुपपन्नोयुक्तः योद्रव्यात्मकोहविःसाध्यःवितानयोगः यज्ञादियोगः सतस्याराधनरूपंकर्मेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

ईश्वरविग्रहस्यवैराजविग्रहस्ययःसन्निवेशःअवयवसन्निवेशःकथितःअसौइयानेतावानेवस्थविष्ठेस्मिन्वैराजसम्बन्धिनिवपुषिस्वकीयबुद्ध्यामुमुक्षुभिर्मनः सन्धार्यतेयतः यस्मादीश्वरशरीरादन्यद्वहिर्भूतंनास्ति सर्वंतच्छरीरान्तर्भूतमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

एतदेवाह सइति दृश्यतेश्रूयतेपिवेतिश्रुत्यर्थउच्यते सर्वधीवृत्तिभिः प्रत्यक्षानुमानादिसर्वविधज्ञानैरनुभूताः सर्वेयेपदार्थास्तेऽन्तर्बहिश्चाधिष्ठेयतयायस्यसःतथोक्तः एवअंतर्बहिर्धिष्ठेयपदार्थानांतच्छरीरत्वमर्थसिद्धं तत्रदृष्टान्तमाह यथा एक आत्मा जीवःस्वप्नेक्षितास्वप्नजनद्रष्टास्वाप्नजनद्रष्टाह्यात्मास्वकीयसुकृतदुष्कृतानुसारेणपरमात्मसृष्टान्स्वेनैवानुभाव्यान्तत्कालमात्रावसानान्पदार्थानधिष्ठायराज्याभिषेकशिरश्छेदादिसुखदुःखमनुभवति तथाअत्रैकस्यानेकपदार्थेष्वधिष्ठातृत्वमात्रेदृष्टान्तः । एवंदृष्टश्रुतचेतनाचेतनशरीरकत्वेऽपिशरीरगतदोषासंस्पर्शित्वमाह सत्यमिति सत्यंस्वरूपतोगुणतश्चनिर्विकारन्तस्यपुरुषार्थत्वमाह आनन्दनिधिमिति आनन्दाश्रयमित्यर्थः आनन्दस्वरूपत्वस्याप्युपलक्षणम् आनन्दंब्रह्मणोविद्वान्विज्ञानमानन्दमित्युभयत्रापि श्रवणात् । भजेतउपासीत यद्वा सत्यमित्यचिद्व्यावृत्तिः आनन्दनिधिमितिसंसारिव्यावृत्तिः अन्यत्रनसज्जेद्ब्रह्मात्मकस्वतन्त्रवस्तुकिञ्चित्परिकल्प्यतत्रासक्तोनभवेत् यतस्तदासंगादात्मपातः । आत्मनः स्वस्यपातः संसारःस्यात्तस्मान्नसज्जेदित्यर्थः ॥ ३९ ॥

इति श्रीवत्सान्वयपयःपारावारराकासुधाकरस्य सर्वविद्यानिधेः श्रीशैलगुरोःसुतेनतच्चरणकमलपरिचयप्रसन्नतत्सूक्ति समधिगत श्रीमद्भागवतार्थ हृदयेन श्रीविष्णुवदासेन श्रीवीरराघवविदुपाविलिखितायां श्रीमद्भागवतचन्द्रिकायां द्वितीयस्कन्धसमाख्यायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ब्रह्मणः ब्राह्मणजातेर्जनकमाननंयस्यसतथा क्षत्रजातेरुत्पादकौभुजौयस्यसतथा विशाञ्जनकौऊरूयस्यसतथा । अंघ्रिश्रितःकृष्णवर्णः शूद्रजातिर्यस्यसतथा देवपितृभ्योविनियुज्यमानस्वाहास्वधातयोरुत्पादकोघोषगुणोरेतोगुणस्तेनोपपन्नः हव्यजनकआत्मामध्यदेहोयस्यसःतथा अग्निष्टोमादिकर्मवितानस्योत्पादकोयोगउपायोयस्यसःतथा वितानंविस्तारः ॥ ३७ ॥

उक्तार्थमुपसंहरति इयानिति ईश्वरविग्रहस्यवैराजाख्यहरिदेहस्ययः सन्निवेशोऽवस्थितिविशेषः सइयानित्थंभूतोमयातेतवकथितः यतोऽस्मादीश्वरविग्रहात्स्थविष्ठमुत्तमंनास्ति । योगिभिर्यन्मनोस्मिन्स्थविष्ठेसर्वोत्तमेवपुषिस्वबुद्ध्यासन्धार्यते । मनोनैर्मल्यायातिशयइत्यर्थः ॥ ३८ ॥

इति श्रीमद्भागवतेमहापुराणेद्वितीयस्कन्धेविजयध्वजकृतटीकायांप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

एतदुक्त्वा विराड्धारणामुक्त्वा तदपवादेनापि तां पूर्वोक्तां भक्तिमेवाह स सर्व्वेति। यः सर्व्वेन्द्रियगुणकत्वात् स मे भजतीति ...अयितव्यस्य कर्त्तुर्विद्यमानत्वादयमर्थः—सः तथाभूतविराड्धारणासिद्धो योगी विराड्गताभिः सर्व्वाभिर्धीवृत्तिभिर्नानेन्द्रियैरनु-भूतं सर्व्वं विराड्गतं येन तथाभूतः सन्, तं स्वप्नमानन्दनिधिं विराडन्तर्यामिणं श्रीनारायणमेव भजेत। अन्यच विराड्गतं तद्धारणा-न्तरफले च कुत्रापि न सज्जेत। यतः सज्जनात् आत्मपातः संसार एव स्यात्। तस्य सर्व्वानुभूतौ दृष्टान्तः, आत्मा स्वप्नद्रष्टा जीवः यथा स्वप्नगतानां सर्व्वेषां जनानां तदुपलक्षितानां वस्तूनाञ्च एक एव ईक्षिता भवतीति। अत्र तमित्यनेन स एवात्र इति स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च इति श्रुतिप्रसिद्धपरानपेक्षज्ञानादिसिद्धस्तथा सन्ध्ये सृष्टिराह हि मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वादिति न्यायप्राप्तेन स्वप्नस्यापि तत्कर्त्तृकत्वेन जाग्रदादिमयजगत्कर्त्तृत्वस्य पूर्णत्वप्राप्तेर्बलमयं दर्शितं, सत्यादिद्वयेन परमपुरुषार्थत्वञ्चेति ज्ञेयम॥ १९॥

इति श्रीमद्भागवतीयतृतीयस्कन्धस्य श्रीजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे प्रथमोऽध्यायः॥ १॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

ब्रह्मभावः कश्चिद्धर्मः यस्मिन्विद्यमाने ब्राह्मणशब्दवाच्यो भवति पुरुषः। ब्राह्मण्यापरनाम ब्राह्मण्यं न जातिः व्यक्तिसङ्ख्यावृत्तिरूपितस्याप-ग्मात्। ब्राह्मण्यायेत्यहीयतर्दातिवाक्यानुरोधात् वृत्त्यन्तरकल्पनायां प्रमाणाभावात् नियतव्यञ्जकाभावाच्च ब्राह्मण्यं ब्राह्मणजातत्वं चतु-र्मुखतत्पुत्रपुमानसेषु त्र अव्यापकं ऋषभपुत्रेषु एकाशीतिर्ब्राह्मणा बभूवुरिति वाक्याच्च। तस्माच्छास्त्रबहुवाक्याविरोधात् ब्राह्मण्यं कश्चिद्-धर्मोत्पादनायस्मिन्देहे अभिव्यक्तो भवति तेन ब्राह्मण इत्युच्यते अत एव शापादिना शूद्रत्वं चाण्डालत्वं अनुग्रहेण ब्राह्मण्यमिति। मापोधनयनेनदेह-समायाति तदा बहुनि वाक्यानि संगच्छन्ते। एवं क्षत्रं अत एव परशुरामेत्भयानिवृत्ताः ब्रह्मआननं यस्य क्षत्रभुजोयस्य पूर्वसिद्धेऽपि मुखत्व-नोक्तः वाक्प्रकाशार्थं अतो वागिन्द्रियं देवताऽग्निः इन्द्रादयश्च भोक्तारः बाहवः पूर्वमुक्ताः। अत्र तु रसाधिष्ठात्रीदेवता वरुणः रसभोक्तृ-ब्राह्मण्यं तथा रणाकर्तृक्षत्रमिति विटूरुयस्य वितलातलरूपस्यापि गुरुद्वयस्यावद्यत्वस्थितिसाधकत्वेन पूर्ववद्विशेषः कृतश्चतुर्विधत्वा-द्बहुवचनं। विशः उरुयस्येति एवमङ्घ्रिश्रितकृष्णवर्णः अङ्घ्रिश्रितः कृष्णवर्णोऽयं कृष्णवर्णः शूद्रत्वं वेदरहितादिविद्याच्च कर्मद्विविधं। स्वाभाविकं वैशेषिकञ्च स्वार्थं परार्थमितियावत् तत्र परार्थं पूर्वमुक्तं कर्मगुणप्रवाह इति अत्र तु स्वार्थं कर्म वितानयोगः यज्ञविस्तारः वितान-मस्ततन्तुर्वितानाः तेषां योगाय प्रसन्नाहीनेष्ठुस भगवत्कर्म तस्य ब्रह्मयगतामाह। नानाभिधाः नानानामानः इज्यगणाः देवगणाः पूज्यगणाः तत्रा-ष्याभितः प्रधानगुणभावेन तेन उपपन्नः। इज्यात्मकश्च व्रीहियवादिसाध्य पुरोडाशः देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो यागः॥ ३७॥

तत्र देवताद्रव्यश्राङ्कं एवं सर्वपदार्थानां भगवत्स्वरूपत्वाय उद्देशप्रकारेण भगवच्छरीरे समावेशनमुक्त्वानुपसंहरति। इयानसाविति। ईश्वरविग्रहस्याविद्वेहस्य सन्निवेशः अवयवविन्यासप्रकारः इयान् एतावानेव नाधिकोविन्यासोस्तीत्यर्थः। असौ अयमेव विन्यासः नत्वन्योऽ-पि विन्यासोऽस्ति अथवा असौ प्राकृतरूपविन्यासः इयानेतावान्। आनन्दमयस्य त्वन्यः स उत्तरत्र वक्ष्यते अत्र पदार्थानां विनिवेशस्य... प्रकरणत्वात् नास्माभिर्विवरणमुक्तम् अप्रविमर्शायकव्यत्वात्। एवं निवेशकथनस्य प्रयोजनमाह सन्धार्य इति अस्मिन्नेव वपुषि सर्वयोगिभिः मनः सन्धार्यते योगाङ्गधारणाविषयः अयमेवांशिकयतोऽस्यावियुक्त इति पूर्ववत् वसुत्वं पुष्णातीति वपुः देहापरपर्यायः तुल्यार्थत्वाद्यस्याप्यत्र स्तत्र-घोक्तः स्वबुद्ध्या आत्मबुद्ध्या आत्मरूपत्वेन अन्यथा सर्वप्रवेशानस्यात्। परमभक्तिराकांक्षाभावश्च न भवेत्। फलञ्च मेतः अतिक्रमश्च न-भवेत् एतस्मिन्धारणाविषये जाते कुत्र धारणा कर्तव्या कुत्रनेत्यादि सन्देहा गच्छेयुः यतोनयतोऽस्तीति कश्चित॥ ३८॥

यस्मादूपात् कर्तव्यमध्य अस्यत्भिन्नं किमपि नास्ति साधारणानामपि अप्रश्नेषु कर्तव्यमध्ये एव श्रोतव्यस्मर्तव्ययोरनुप्रवेशाच्चमोनु-कीर्तनेनैव जपस्योक्तत्वात् एव कर्तव्यस्य प्रवेशाद्विकल्पकपक्षत्वाच्चान्येषां भजनीयप्रश्नोऽवशिष्यते तमाह सर्वधीवृत्त्यनुभूतसर्व इति। योऽत्र धारणाविषयत्वेनोक्तः सर्वात्मपदेन च श्रोतव्याविषयतावच्छेदकवाचकेन निरूपितः। यस्यावरणार्थमयं सन्निवेशो निरूपितः। यः श्रवणादिना भजनीयः श्रवणादिना भगवत्सन्निधानगत्वात् तत्सायुज्यं वा प्राप्यमानतस्तमेव भजेत अन्यत्र फलसाधनान्तरेण मनसा सा च सेन-सक्तः स्वस्थानादपि पतेत यस्यामवस्थायां तिष्ठति ततोपि पतेत अनेन प्रथमं फलार्थं भवतु पश्चात्तदर्थमर्यास्यपि पक्षो निवारितः नत्वस्य फलत्वं भजनीयत्वं वा कथं तत्राह आनन्दनिधिमिति भजनीयं फलमेव साधनस्य पुरुषशेषत्वात् यद्यपि फलमपि पुरुषशेषः पुरुषानुभवविषयत्वात् अनुभवरूपत्वाद्वा तथापि रसत्वेन रसप्रधानत्वेनैव भोगे रसिकता भवतीति फलं स एव परमानन्दः सोपि न गणनया प्राप्तो ब्रह्मणि स्थितः परिमितत्वात् किञ्चानन्दनिधिः आनन्दो नितरां धीयते अस्मिन्निति पूर्णानन्दो भगवानेवैकः आनन्दपोषस्योक्तत्वात् तस्य तिरोभावभावं-क्याह सत्यमिति ननु फलान्तरविपर्यावत्सद्भावे किं विधेयं उद्यतस्य कामस्य प्रतिवादानशक्यत इति न्यायात् तत्राह सर्वधीवृत्त्यनुभूतसर्व-इति सर्वधीवृत्तिभि सर्वेषां सर्वज्ञानजनकेन्द्रियवृत्तिभिः अनुभूतं सर्वं येन यत्किंचित्फलायेनकेनचिदुपभोग्यं तत्तदिन्द्रियद्वारा अनेनैव योग्य-तः स्वरूपतोऽस्मात् यथा अन्यन्नावशिष्यते तथा फलमपि एतदन्तमुपभोग्यं फलञ्च नावशिष्यते ननु कथमस्य भोक्तृत्वं तत्तदधिष्ठातृणां ग्रहमानत्वात् तत्राह आत्मायथेति तत्तदिन्द्रियाधिष्ठातृणामिन्द्रादीनां विद्यमानत्वेपि यथा आत्मा सर्वेन्द्रियानुभूतसर्वः एवं भगवानपि मप्येकदेशाभिमानिनम् अविगणय्य तेनाधिष्ठितैरवेन्द्रियैः सर्वमनुभवतीत्यर्थः नत्वात्मनः इन्द्रियाधिष्ठातृणामप्रतीतत्वात् आत्मीयत्वेनैव न्द्रियाणांग्रहणात् तस्य स्वगृहीतमात्रानुभवो भवतु नाम। भगवतस्तु समष्टिरूपस्य व्यष्टिपुदेहस्थितकीटविषयप्रतीत्यभावात् आत्मीय-त्वानावाच्यत इन्द्रियाणां कथं सर्वधीवृत्तिभिर्भगवाननुभवति तत्राह स्वप्नजनानामीक्षिता इव यथैकः स्वप्नस्य मायिकत्वेऽपि जनानामायिकत्व-यात्मरूपत्वात् तत्र स्वप्नद्रष्टुः पुरुषाः सर्वं पश्यन्तीति प्रतीतिरस्ति तत्र पुरुषदेहानां मायिकत्वं न्यायसिद्धं तथापि तदधिष्ठातृप्रतीतिसाम-ग्रयिकी तत्र चैतन्यान्तराभावात् भगवतो वा जीवस्य वा चैतन्यं भवति स्वस्यापि द्रष्टृत्वाभावात् इन्द्रियाणां गोलकाभावेन प्रदर्शना सामर्थ्यं गोलकस्य च स्वाप्नस्य च मिथ्यात्वात् भगवानेव पश्यतीति युक्त्याध्यवसीयते निद्रावशात्तेन सह भेदो न स्फुरति तथान्यत्रापि स एव पश्यतीति यध्यवसीयते स्वप्नदृष्टान्तेन ततस्तेषु देहेषु जीवसद्भावे तत्सद्भावे वा भगवानेव द्रष्टेति निर्णीयते तत्र स्वाप्नस्याप्येन्द्रियगोलकापेक्षास्ति देव तानामेव गोलकत्वात् विषयस्य चेन्द्रियत्वात् विपर्ययश्चास्मदादीन्द्रियलयात् कारणलयपर्यवसानतया तत्र विषयेसद्भावात् कारणस्या

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृत सुबोधिनी।

कर्येहीनानामपि प्रकाशसंभवात् लयांगीकारेगौरवाद्विषयेष्वलयांगीकर्तव्यः अन्यथानिद्रायामप्यबाधकत्वात्पुनरुद्बोधः कथंक्रियेत अहङ्कारःआत्माध्यासरूपइन्द्रियवह्नीयतेनत्विन्द्रियकारणभूतः तथासतिपुनःसृष्टयभावाद्योत्पद्येरन् अतोविषयलीनानीन्द्रियाणि भगवदिन्द्रियलीनानिभवन्ति अतःस्वप्नद्रष्टृविचारंक्रियमाणांयथासर्वेष्वप्यसर्वेषामात्माभूत्वासर्वंपश्यतीतिनिश्चयः एवंजागरणावस्थायामपि तत्रतद्विषयेप्रविष्टानीन्द्रियाणिभगवदिन्द्रियप्रवेशाद्भगवद्भ्रानसाधकानिभवन्ति अन्यथाभगवतइन्द्रियातिरिक्तस्यविषयस्याभावात्किंगृह्णीयात् तत्रेन्द्रियसम्बन्धं आत्मानंगृह्णन्नपंचयत्वाकांक्षायांआत्मनोवेद्यत्वात्परेन्द्रियवेद्यत्वेन इन्द्रियस्यैवेवंरुत्वंसम्भवति अतोऽप्यहमिन्द्रियापेक्षा स च सर्वत्रैकः भेदकप्रमाणाभावात् स्वप्नदृष्टान्तेन व्यावर्तकानामप्यावर्तकत्वात् अतस्तेनैव सर्वभोगसिद्धेःपुनर्यत्नान्तरेणभोगोनसाधनीयः आत्मनःपातसम्भवाच्च देहस्थितकीटेषुतुस्वस्यसर्वात्मभावतिरोभावात्जीवत्वाद्भानस्फुरणमिति सर्वमविवादम् ॥ ३९ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मज श्रीवल्लभविरचितायां द्वितीयस्कन्ध प्रथमाध्यायविवरणम् ॥ १ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृत सारार्थदर्शिनी।

ब्रह्म ब्राह्मणाः आननम्। क्षत्रं क्षत्रियाः भुजा यस्य सः। विट् वैश्य ऊरू यस्य सः। अंघ्रौ श्रितः कृष्णवर्णः शूद्रो यस्य सः। नाना अभिधा नामानि येषां ते च ते अभीज्या देवाः तेषां गणोर्वसुरुद्रादिभिरुपपन्नो युक्तः, द्रव्यात्मकः हविःसाध्यः वितानयोगः यज्ञप्रयोगः तस्य कर्म आवश्यकं कृत्यम् ॥ ३७ ॥

इयान् एतावान् सन्निवेशः अवयवसंस्थानम्। अस्मिन् वपुषि स्वबुद्ध्या सारथिभूतयेत्यर्थः मनः सन्धार्यते योगिभिः। यतो व्यतिरिक्तं किञ्चिदपि नास्ति तस्मिन्। अयमर्थः—मनो हि स्वचाञ्चल्यवशाद्यत्र यत्र भ्रमति तत्र तत्रैव भगवत इदममुकमङ्गमिति स्वबुद्ध्या विचारयेत्, एवञ्च मनसः स्वाभाविकाः सर्व एव विषया भगवदङ्गान्येवेति सर्वमपि चिन्तनं भगवच्चिन्तनत्वेन पर्यवस्येत, तथा स्पर्शवन्नादयो भावा नैवोत्पद्येरन्, स्पर्शादिविषयाणां मनुष्यगन्धर्वादीनामपि भगवदङ्गभूतत्वेन ध्येयत्वादेवेति ॥ ३८ ॥

नन्वेवं भगवद्धारणाभ्यासस्यानुषङ्गिकाणि फलानि भोगैश्वर्यादीन्यवश्यमुत्पद्यन्त एव योगी तानि स्वतःप्राप्तान्युपभुञ्जीत न वा। आद्ये योगशैथिल्यप्रसङ्गः। यदुक्तम्—यदा न योगोपचितासु चेतो मायासु सिद्धस्य विषज्जतेऽङ्ग। अनन्यहेतुष्वथ मे गतिः स्यादात्यन्तिकी यत्र न मृत्युहासः॥ इति। द्वितीये उपस्थितभोगत्यागस्य दुष्करत्वमिति। सत्यम्। विवेकेनैव सर्वं सुकरमिति विवेकप्रकारं दर्शयति। सः योगी सर्वाभिधियां वृत्तिभिरिन्द्रियलक्षणाभिः प्राचीनसहस्रसहस्रजन्मवर्त्तिनीभिरनुभूतमेव सर्वं इदन्नूतनत्वेनानुभूतत्वाविकं भोगैश्वर्यादिकं येन सः किं पुनश्चर्वितचर्वणं गणयति भावः। न च तस्य तस्यापि न स्थिरत्वमित्यत्र दृष्टान्तः आत्मा जीवः यथा स्वप्ने जनानां पात्रमित्रसैन्यादीनां तदुपलक्षितराज्यादि भोगानाञ्च स्वमृष्टानामेक एव ईक्षिता अनुभविता। अतस्तं सत्यसर्वकालदेशवर्त्तिनम् आनन्दानां निधिं भगवन्तमेव भजेत, न त्वन्यत्र असार्व्वादिकत्वाद्सत्यं अनानन्दनिधौ विषयसुखे इत्यर्थः॥ ३९ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम्। द्वितीये प्रथमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः।

ब्रह्मब्राह्मणास्तस्याननंमुखम् महात्माविराजःपुरुषः क्षत्रंक्षत्रियाभुजायस्यसतस्यविट्वैश्यः ऊरूयस्यसतथा अंघ्रिश्रितः कृष्णवर्णः शूद्रोयस्यसतथा नानाऽभिधाः बहुनामकाः येऽभीज्याःदेवास्तेषाङ्गणैरुपपन्नोयोद्रव्यात्मकोहविः। साध्योवितानयोगः यज्ञयोगस्तस्याराधनभूतंकर्म ॥ ३७ ॥

ईश्वरविग्रहस्यपुरुषशरीरस्ययः सन्निवेशः पादादिसन्निवेशः मयातेतुभ्यंकथितः असौइयानेतावानेव अस्मिन्नीश्वरविग्रहेस्वबुद्ध्यामुमुक्षुभिर्मनः सन्धार्यतेस्थिरीक्रियते यतोऽन्यत्किञ्चिन्नास्ति ॥ ३८ ॥

सइति। यःस्थूलदेहभजनायतयोक्तःसभगवान् सर्वधीवृत्तिभिरनुभूतसर्वचराचरंयेनसथोक्तः यतःसआत्मासर्वेषदात्मकमेवातः सर्वतद्भानगोचरम् स्वप्नजीवस्यफलविशेषभोगायपुरुषसुखादीन्भगवान्करोतितान्। जीवात्मायथाएकएवपश्यतितद्वत् स्वप्नसृष्टिभगवत्कर्तृकंतिवेदान्तकौस्तुभेस्थितम् एवम्भूतन्तम्भगवन्तमानन्दनिधिभजेत अन्यत्राऽब्रह्मात्मकतयाकस्मिंश्चिदुपासनाबुद्ध्यानसज्जेत्। चेतआसङ्गादात्मपातः ॥ ३९ ॥

इति श्रीसनत्कुमारसन्ततिप्रवर्तक भगवन्निम्बार्कचरणचिन्तक शुकसुधीप्रणीते श्रीमद्भागवतसिद्धान्तप्रदीपे द्वितीयस्कन्धीये प्रथमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १ ॥

भाषा टीका।

ब्राह्मण आनन, क्षत्रिय भुज और महात्माके वैश्य ऊरु एवं कृष्णवर्ण शूद्र अंघ्रितल में आश्रित हैं। वसु रुद्रादि नाना नामवाले देवगण से उपपन्न द्रव्यात्मक वितानयोग (यज्ञ) उनका कर्म है ॥ ३७ ॥

इतनाही! यह ईश्वर विग्रहका सन्निवेश है। जोमैंने तुम से कहा है। इसी स्थूल विराट् रूप में बुद्धिसे मन धारण करते हैं कि जिस से व्यतिरिक्त कुछ और नहीं है ॥ ३८ ॥

स्वप्न द्रष्टा जीव अपने तात्कालिक भोगके निमित्त जैसा ईश्वर सृष्ट स्वप्नके देह लोक और विषयोंका आप एकही भोक्ता होता है ऐसेही समस्त ज्ञानेन्द्रियोंसे सब अनुभव करनेवाला योगी, उन सत्यस्वरूप आनन्दनिधिका भजन करे। और कहीं भोगमें आसक्त होनेसे आत्माका अधःपात होता है ॥ ३९ ॥ प्रथम अध्याय समाप्त।

द्वितीयोऽध्यायः ।

शुक उवाच । एवं पुरा धारणयात्मयोनिर्नष्टां स्मृतिं प्रत्यवरुध्य तुष्टात् ।
तथा ससर्जेदममोघदृष्टिर्यथाप्ययात् प्राग्व्यवसायबुद्धिः ॥ १ ॥
शाब्दस्य हि ब्रह्मण एष पन्था यन्नामभिर्ध्यायति धीरपार्थैः ।
परिभ्रमंस्तत्र न विन्दतेऽर्थान्मायामये वासनया शयानः ॥ २ ॥
अतः कविर्नामसु यावदर्थः स्यादप्रमत्तो व्यवसायबुद्धिः ।
सिद्धेऽन्यथार्थे न यतेत तत्र परिश्रमं तत्र समीक्षमाणः ॥ ३ ॥
सत्यां क्षितौ किं कशिपोः प्रयासैर्बाहौ स्वसिद्धे ह्युपबर्हणैः किम् ।
सत्यञ्जलौ किं पुरुधान्नपात्र्या दिग्वल्कलादौ सति किं दुकूलैः ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

द्वितीये तु ततः स्थूलधारणातो जितं मनः । सर्वसाक्षिणि सर्वेशे विष्णौ धार्यमितीर्यते ॥
इत्यालम्बनरूपैवमुक्ता वैराजधारणा । इहोच्यते तु तत्साध्या सर्वान्तर्यामिधारणा ॥ ० ॥

तत्र तावत् पूर्वोक्तधारणाया अवान्तरफलमाह । एवं या धारणा तया तुष्टाद्धरेः पुरा प्रलयसमये नष्टां सृष्टिस्मृतिं प्रत्यवरुध्य लब्ध्वा अप्ययात् प्राक्यद्वत् विश्वं यथासीत्तथा ससर्ज । व्यवसायात्मिका बुद्धिर्यस्य सः अतएवामोघा दृष्टिर्यस्येति अतस्तया धारणया विश्वसृष्टिसामर्थ्यं भवति ॥ १ ॥

उपासनाफलादपि विरक्तस्य शुद्धात्मधारणायामधिकारः, अतो वैराग्यार्थं सर्वकर्मफलं निन्दति । शाब्दं शब्दमयं ब्रह्म वेदस्तस्य एषः पन्थाः कर्मफलबोधनप्रकारः । कोऽसौ अपार्थैः अर्थशून्यैरेव स्वर्गादिनामभिर्धीः ध्यायति तत्तदिच्छां करोति इति यत् । अपार्थत्वमेवाह तत्र मायामये पथि सुखमिति वासनया शयानः स्वप्नान् पश्यन्निव परिभ्रमन्नर्थान्न विन्दति तत्तल्लोकं प्राप्तोऽपि निरवद्यं सुखं न लभते इत्यर्थः ॥ २ ॥

तर्हि सर्वथा कर्मफलत्यागे सद्य एव देहपातः स्यादित्याशङ्क्याह । अतः कविर्नाममात्रेषु भोग्येषु यावता अर्थेन अर्थो देहनिर्वाहो यस्य सः तथाभूतः स्यात् । अप्रमत्तः तावन्मात्रेऽप्यनासक्तः । व्यवसायबुद्धिः नेदं सुखमिति निश्चयवान् । तदापि तत्र तस्मिन् अर्थे अन्यथैव सिद्धे सति तत्र प्रयत्ने परिश्रमं पश्यन् न यतेत ॥ ३ ॥

अन्यथासिद्धिमाह सत्यामिति द्वाभ्याम् । कशिपोः शय्यायाः । स्वतःसिद्धे बाहौ सति उपबर्हणैः उच्छीर्षकैः । पुरुधा बहुप्रकारया अन्नपात्र्या भोजनपात्रेण ॥ ४ ॥

———

श्रीराधारमणदास गोस्वामि विरचित दीपन्याख्य टिप्पणी ।

० ॥ १ ॥
निरवद्यम् इति । ऐकान्तिकात्यन्तिकफलक्षणमित्यर्थः । तत्रैकान्तिकत्वं दुःखामिश्रत्वरवश्यम्भावः आत्यन्तिकत्वं नाम निवृत्तस्य दुःखस्य पुनरनुत्पाद इति ॥ २ ॥
कविरिति । धीर इत्यर्थः ॥ ३—५ ॥

———

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

एवं वैराजधारणामुक्त्वा मुमुक्षोर्हृदये उपास्यं तदुपासनानिष्ठस्यार्चिरादिनागतिञ्च वक्ष्यन्नुक्ताया वैराजधारणाया एवतावन्माहात्म्यमाह मुनिः । एवमिति एवंरूपया धारणया तया तुष्टाद्धरेः पुरा प्रलयसमयेनष्टां पूर्वकल्पं चतुर्मुखेन सृष्टां विनष्टां स्मृतिं । सर्गविषयकज्ञानं प्रत्यवरुध्य लब्ध्वा व्यवसायबुद्धिः स्मृतिविषयव्यवसायरूपज्ञानः अतएवामोघदृष्टिरमोघा यथावस्थितार्थदृष्टिस्तत्तद्वस्तुविषयज्ञानं यस्य सतथोक्तः आत्मयोनिश्चतुर्मुखः अप्ययात्प्रलयात्प्राग्यथा तथा ससर्ज । पूर्वकल्पपदार्थसजातीयानेवपदार्थान्ससर्जेत्यर्थः अत्रयद्यपि पूर्वकल्पे विनष्टां स्मृतिं परिलभ्येत्यनेन पूर्वकल्पेय श्चतुर्मुखः स एवास्मिन्कल्पेऽपि प्रतीयते । तथापि प्रतिकल्पं चतुर्मुखानां भेद एव न्याय्यः तत्तत्कल्पचतुर्मुखस्य ब्रह्मणा सह तेसर्वे संप्राप्ते प्रतिसञ्चरे तेब्रह्मलोके तु परान्तकाले परा भूतात्परिमुच्यन्ति सर्वे इति मुक्त्यवगमेन पुनरावृत्त्यसम्भवात् भगवत्पूर्णकृपापात्रस्य पुनःसंसारायोगाच्च । तथाहि वक्ष्यति भगवान् ऋषिमाद्यं न बध्नाति पापीयांस्त्वां रजोगुणाः यन्मनो मयि निर्बद्धं प्रजाः संसृजतोऽपि ते इति अतः प्रतिकल्पं भिन्ना एव चतुर्मुखाः अतएव यद्यपि पूर्वानुभूतवस्तुविषयकज्ञानपरः स्मृतिशब्दः तथापीह सर्गविषयक ज्ञानमात्रपरः

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

स्मृतिशब्दप्रयोगस्तु ज्ञातृवैयधिकरण्येनानामर्थं तत्साजात्याभिप्रायकृतः पूर्वदृष्टात्यन्तसजातीयेगवान्तरे सएवायंगौरितिप्रत्यभिज्ञावत् । ननु वैराजधारणायाविश्वसृष्टिसामर्थ्येविश्वसृष्टौचसत्यां सृष्टानां पातालादीनां वैराजपादतलादिरूपेणधारणेतीतरेतराश्रयवशाभाति न च सर्वमाणपदार्थविषयक ज्ञानसद्भावेन पातालादीनामवयवत्व कल्पनंयुक्तं स्मृतिं प्रत्यवरुध्येत्यनेन ज्ञानस्यापि धारणातोलभ्यत्वाविगमात्सत्यं भगवन्नाभिकमलाच्चतुर्मुखे उत्पन्नेतपश्चर्यया भगवतिप्रसन्ने भूयस्त्वंतप आतिष्ठविद्याञ्चैवमदाश्रयां नाभ्यामंतर्हृदिब्रह्मन्लोकान्द्रक्ष्यस्यपावृतान् । ततआत्मनिलोकेचभक्तियुक्तः समाहितः द्रष्टासिमांततंब्रह्मन्मयिलोकास्त्वमात्मनइति वक्ष्यमाणरीत्यास्रक्ष्यमाणेषुसर्वेषु पदार्थेषु दृष्टेषु तेषां च पदार्थानां भगवदवयवत्वेन धारणायामृष्टिविषयज्ञानसृष्टिसामर्थ्यलाभस्यात्राभिधानात् । दैनन्दिनकल्पाभिप्रायंवा एवं प्रपञ्चशरीरकनदाश्रय भगवद्ध्यानात्ब्रह्मणः सृष्टिक्षमत्वलाभउक्तः ॥ १ ॥

अथ मुमुक्षुभिर्हृदिउपास्यं रूपंवक्ष्यन् यावानर्थ उदपानेसर्वतः संप्लुतोदकेइतिन्यायेनवेदमुमुक्षोः साकल्येनार्थानुपादेयत्वमाह । शाब्दस्येति शाब्दस्यशब्दात्मकस्य ब्रह्मणोवेदस्यैषपंथाप्रथादिक् कइत्यतआह यदितिअपार्थैरपगतपरमपुरुषार्थैर्नामभिः स्वर्गादिविषयशब्दैर्धीर्बुद्धिर्ध्यायतिचिन्ताङ्करोतीतियत्स्वर्गादिफलेश्रुतेतत्रधीः । प्रवणास्यादित्यर्थः नाम्नांसारवत्त्वंनस्वरूपत इतिद्योतनार्थंनामपदप्रयोगः तृतीयाचाध्ययनेनवसतीत्यादिवत्त्वरथैनाममात्रसारभूतस्वर्गाद्यर्थकर्मणि बुद्धिप्रावणयापादमामिति यदयंवेदमार्गइत्यर्थः स्वर्गादीनामपार्थत्वमेवाह परिभ्रमन्निति मायामयंप्रपञ्चवासनयाऽनादिकर्मवासनयाशयानोवर्त्तमानः तत्रस्वर्गादिविषये परिभ्रमन्नर्थान्मोक्षतदुपायादीन्नविंदतेनलभते ॥ २ ॥

ननु मातापितृसहस्रेभ्योपिवत्सलतमोवेदआत्मोज्जीवनेप्रवृत्तः कथंनाममात्रसारभूतस्वर्गाद्यर्थकर्मबोधयन्प्रतारयेदित्याशङ्कां परिहरन्मुमुक्षोरपेक्षितांशस्योपादेयतामाह । अतइति अतःवेदोक्तस्यसाकल्येनानुपादेयत्वात्काविःस्याज्यांपादेयविषय विवेकवानननोक्तांशांकापरिहृता वेदोहितमःप्रचुराणांरजः प्रचुराणांसत्वप्रचुराणांचलोकानांवत्सलतयैवहितमवबोधयति । यद्येषांस्वगुणानुगुणयेनस्वर्गादि साधनमेवहितंनाववोधयेत्तदापतेरजस्तमःप्रचुरतयासात्विकफलमोक्षविमुखाः स्वापेक्षितफलमजानन्तः कामप्रावणयवशानुगायेउपायभ्रान्त्या प्रनष्टाभवेयुरितिगुणत्रयप्रचुराणांस्वर्गादिफलानितत्साधनानिचाववोधयति । केवलसात्विकस्यतुमुमुक्षोस्तानि परित्याज्यानि परिगृहीतानिवातत्फलानिपरित्यज्यसर्वाणिकर्माणिमोक्षैकफलतयानुष्ठेयानीतिविवेकसम्पन्नः अप्रमत्तःकदाचिद्देहधारणार्थतया परिप्राप्तेष्वप्यन्नपश्वादिष्वनासक्तः व्यवसायबुद्धिः स्वर्गादीनांक्षयिष्णुत्वसातिशयत्वनिश्चयात्मकज्ञानवान्नामगुनाममात्रसारभूतेषुभोगेषुयावदर्थः स्यात् यावत्प्रयोजनवान्स्यात्ननुप्रयोजनाभासेषुरतःस्यादित्यर्थः । नानाविधेषुफलेषुतत्साधनभूतेषुवहुषुकर्मसुवेदबोधितेषुसत्स्वपियावतादेहधारणमुपासनानिर्वृतिश्चभवतितावत्परिग्रहवान्स्यादित्यर्थः देहधारणार्थं क्षुद्रफलेष्वपियतितव्यमित्यतआह । सिद्धइति अर्थेऽपेक्षितेऽर्थेऽन्यथापूर्वकर्मानुरूपेसिद्धेसतितत्तत्क्षुद्रफलतदुपायादिष्वपिनयतेत कथम्भूतोनयतेततत्रयत्नेक्रियमाणे परिश्रमंसमीक्षमाणः भवितव्यमेवभवतिपरिश्रमस्तुफलतिइत्यर्थः ॥ ३ ॥

अन्यथासिद्धिविवृणोति सत्यामित्यादिनाद्वयेन क्षितौसत्यांकशिपोः शय्यायाःपर्यङ्कादेःप्रयासैस्तदर्जनानुकूलप्रयत्नैःकिंनकिमपि । किंतुपरिश्रमएवेत्यर्थः स्वतःसिद्धेबाहौसत्युपबर्हणैः किंअञ्जलौसतिपुरुधाअपात्र्यानानाविधभोजनपात्रैःकिंउपाधानैः दिक्वल्कलादौ सतिदिक्षूत्तरीयस्थानीयासुसतीषुवल्कलेषुअन्तरीयस्थानीयेषुसत्सु नतुवल्कलाभावेदिक्षुसतीष्वित्यर्थः स्वरसःअपवित्रकरोन्नमइति नप्रस्यकर्मानर्हत्वस्मरणान्मुमुक्षोरप्यावश्यकानामनुष्ठेयत्वात् दुकूलैःक्षौमैःकिं ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

एवंवैराजाख्यस्थूलरूपस्यधारणाश्रयत्वमुक्त्वाऽस्मिन्नध्यायेतत्त्वहृदयकमलकर्णिकान्तर्वर्तिनोहरेरात्माख्यरूपस्य धारणाविषयत्वं तदुपासकानांफलंचापदिशति । तत्रप्रथमतोधारणायांक्षिप्रप्रवृत्तयेकुत्रकस्यदृष्टफलेयं धारणेतिचङ्काशंकुमुन्मूलयन्नहियद्वाविपर्ययमितिप्रश्नंपरिहरति एवमित्यादिना आत्मापरमात्मायोनिःकारणंयस्यसतथासब्रह्मा पुराभादिसृष्टौकालेननष्टान्तरोहितांप्राक्कल्पविषयांस्मृतिमेवमुक्तधारणयाप्रत्यवरुद्ध्याऽङ्कुरीकृत्यप्रतिलभ्यतुष्यन्नलंबुद्धिंगच्छन्व्यवसायेजगत्सर्जनलक्षणोद्योगबुद्धिर्यस्यसतथा ततएवधारणायाएवामोघदृष्टिः अप्ययात्प्रलयात्पूर्वंयथावस्थितंतथेदंजगत्ससर्जेत्यन्वयः ब्रह्मणादृष्टफलत्वादियंचश्रमर्नायेनिविक्षणेन ॥ १ ॥

वाङ्मनोऽगोचरस्यकथंधारणावलंबनत्वमत्राह शाब्दस्येति उक्तप्रकारेणाथोतव्यादित्वेनावधिञ्चितांसमनत्वात्स्वतन्त्रत्वात् ब्रह्मादिसर्वजगत्कर्तृत्वात्सर्वांतःस्थितत्वात्सर्वस्यतदधीनत्वात्सर्वगुणसम्पूर्णत्वाच्चशब्दस्यब्रह्मणोवेदादिसर्वशब्दराशेरेषहरिः पन्थाविषयोमुख्यवाच्यइत्यन्वयः । इन्द्रादिनाम्नांपुरन्दरादिष्वेवरूढत्वात्हरेस्तन्नामवाच्यत्वेरूढेःक्वाप्यप्रयोजकत्वमत्राह यन्नामभिरिति मायामयईश्वरेच्छानिर्मितत्वात्तदधीनेसंसारेशयानः परिभ्रमन्किमप्यजानन्वर्तमानोतएववासनयानानाकर्मवासनया नानायोनिषुपरिभ्रमन्योजीवस्तस्यधीर्यत्पुरन्दरादिकमिन्द्रादिनामभिर्ध्यायति तत्रपुरन्दरादावर्थानिन्द्रादिनाम्नामनुपहतपरमैश्वर्यादिलक्षणान्नविन्दतेअलम्बुद्धिनप्राप्नोति किञ्चतदुपास्यतेभ्यःपुरुषार्थाञ्चनलभते । कुतइत्यतउक्तं अपार्थैरिति तत्रैश्वर्याद्यर्थानाममसम्भवात् अनोहारगैवपरमैश्वर्यादिगुणाकारत्वेनाभिधेयइतिसएवस्मर्तव्यइति अन्यत्सर्वमस्मर्तव्यंप्राधान्येनेतिभावः अनुपसर्गोपक्लृप्प्रत्ययविधानाद्ध्यायतीनिर्धाक्षानाश्रयः पुरुषार्थार्थदत्वगुणाख्यत्वेनापार्थैरित्यनेनसंयोज्यपदपार्थैर्यस्मिन्पुरन्दरादावपार्थैरिन्द्रादिनामभिः पुरन्दरादिकंध्यायतितत्रपुरन्दरादावितिवा सर्वनामात्वाद्विष्णुस्तदन्यार्थोनतुस्मरेदितिस्मृतिप्रसिद्धिंहृदिशब्देनाह ॥ २ ॥

सर्वशब्दानांविष्ण्वैकविषयत्वेविदुषामभिवादनादिसर्वव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गइतितत्राह अतइति एवंसर्वनामार्थतयाहरिरेवध्येयस्तद्व्यवहार्यश्चयतोऽतःकविःसर्वज्ञः । अप्रमत्तोजागरणशीलोनाम्नांहरिविषयत्वमविस्मरन्नित्यर्थः अतएवव्यवसायबुद्धिर्निश्चयबुद्धिर्नामसुहरेस्तदविषयेषुघटादिषु अभिवदनादिनायावदर्थः स्वप्रयोजनंयस्यसतथास्यात् । नातोधिकप्रयोजनइत्यर्थः अन्यथाघटादिलौकिकविषयव्यवहारमन्तरेणार्थस्वप्रयोजनेसिद्धेस्वयमेवसम्पन्नेनतत्रयतेतेत्यन्वयः कुतोऽत्राह तत्रेति तत्तत्पदार्थेषुतत्परिश्रममर्थपूर्त्यभावेनमनःक्लेशं समीक्षमाणइत्यन्वयः ॥ ३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ।

इदानीं स्वतःसिद्धिप्रकारं दर्शयति सत्यामिति देवनिर्मितायां क्षितौ सत्यां कुशिपोः शय्याया सम्पादनेप्रयासैः किमकिमपिप्रयोजनं । शरीर ८ मानिर्वाहस्य प्रत्यान्तरगार्हस्थसमर्थाविति भावः । बाहौ स्वसिद्धे सतोऽमायासमसम्पन्ने सतितत्पवर्हणैः किं तत्पृष्ठे उपधायैः किं । करादिनि सतिपुरुभिर्विस्तीर्णैः पर्णपात्रैः किं वहेपर्णादलंपत्रमित्यभिधानं दिशामेववल्कलाणां लाभे सतिदुकूलैर्भिक्षापात्रक्षौमादिवस्त्रैः किं ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

० ॥ १ ॥

शाब्दस्येति । यत यस्मात् यं ध्रुवेत्यर्थः ॥ २—१ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

माननेयविनिर्धारस्ततत्वार्थविनिरूपितः । फलसाधननिर्धारो द्वितीयेविनिरूप्यते ॥ १ ॥

द्विविधस्तत्वनिर्देशो बाह्याभ्यंतरभेदतः । बाह्यो निरूपितस्तत्र मानमेयपुरःसरं ॥ २ ॥

आन्तरोभक्तिमार्गेणफलसाधनबोधनः । अतःसाधननिर्धारःप्रथमेक्रियतेस्फुटः ॥ ३ ॥

पश्चात्फलस्यनिर्धारस्ततस्तत्वफलिष्यति एवंपूर्वाध्यायेसर्वेषांप्रसूतां प्रमाणतः प्रमेयतश्चतत्वं निर्धारितं । भिन्नतयाप्रतीतानामपि भगवतिप्रवेशात् । भगवतांद्रष्टुत्वाच्च प्रसङ्गाद्भगवतः साधनत्वं फलत्वंचोक्तं तथापि बाह्यत्वान्नतयोस्तत्वनिर्धारः इदानीं सर्वेषांकेन रूपेणसाधनताकेनरूपेणचफलतेतिविचार्यते । तत्रत्यागविषयत्वेनसाधनता । अवान्तरफलत्वे न च फलतेति सर्वपरित्यागेन जीवस्य रूपस्यसाधनत्वंब्रह्मस्वरूपस्य च फलत्वं निर्धारितं भविष्यति तत्रपूर्वोक्तफलस्यसाधनस्य वा प्रकृतोपयोगंवक्तुंवैराग्यशेषत्वेनततुपयोगमाह एवंपुरेति तथासामर्थ्यफलमितिकेचित् तदुक्तम् सततसिद्धत्वात्नष्टस्मृतेः प्रत्यवरोधवचनविचारणीयं नष्टपदेनचनवेधानाशो पुनस्तुष्टेनभगवतातत्संपादनेतोषहेतुत्वमेवभवेत् ननुसामर्थ्यहेतुत्वमपि अन्यथासिद्धत्वात् । अत्रतुपूर्वविस्मृतोत्पन्नबोधहेतुत्वेदृढवैराग्य हेतुत्वं भगवत्तोषेवासर्वहेतुत्वमिति । प्रथमन्तत्प्रत्ययवरुध्यपुनःससर्जेतिसम्बन्धः तुष्टादितिहेतौपंचमी तुष्टाद्भगवतःसकाशाद्भगवत्तोषहेतु भावाद्वायथापूर्वंतथाससर्ज । तोषेपूर्वज्ञानमेवहेतुः यथार्कोप्यत्कश्चनपदार्थसङ्क्रोप्यवालकव्यामोहितसचेतुपायेनतज्ज्ञानीयात् तदासन्तुष्टो भवंतपितृत्वात् तथास्वस्यापिसृष्टेः पूर्वंभगवत्सन्निकटे स्थितत्वात् भीमभोगार्थमागतस्यतद्विस्मरणात् । उपायेनतत्स्मरणेनतुष्टः सन्ना स्वरूपंप्रापयेदितिमुख्यंसाधनंपूर्वोक्तधारणैव तोषसाधनपक्षेपितुष्टेतुतत्रकिमलभ्यमितिन्यायेनअन्यत्सर्वंसुगमंभविष्यतीतितद्वदयंसाधनंकर्तव्यं । सृष्टिसामर्थ्यंत्वप्रयोजकं । परमधिकारित्वेनप्रतिबन्धकं आत्मयोनिर्ब्रह्मा नष्टां विस्मृतां स्मृतिपदार्थज्ञानसृष्टेरनादित्वात्पूर्वमपिस्मरणेनैवकृतं अतःसंस्कारनाशोनोक्तः । तुष्टाद्भगवतःसकाशादिदंसर्वंभगवत्येवलीनस्थितं पुनस्तथैवयथाप्ययात् प्रलयात् प्राक्पूर्वंयथेयं सृष्टिः यथावाव्यवसायात्मिकाबुद्धिर्यस्यतथाभूतःसन्तथाससर्जेत्यर्थः ॥ १ ॥

इदानींइहामुत्रार्थ फलभोगवैराग्यंसर्वविषयत्यागार्थं साधनान्तरमाह शाब्दस्यहीति सर्वेविषयास्त्यक्तव्याः तत्रमहतोलौकिकबाधा भावेपिपरित्यागेवैदिकंबाधकंभवेत । यावज्जीवमग्निहोत्रंजुहुयात् स्वर्गकामः प्रजाकामः पशुकामइति तत्रयावज्जीवाधिकारस्यनित्यात्वेऽपि प्रजाकामनादीनांवानित्यत्वेवैराग्यमकर्तव्यमेवस्यात् कर्तव्यत्वेवाभ्यन्तरमेवकर्तव्यंस्यात् । आत्मन्यग्निसमारोपणंवाकृत्वाभ्यग्निहोत्रं कुर्वाणएवप्रव्रजेद्वा जरामर्यादग्निहोत्रंवाकुर्यात् मर्वेषांपदार्थानांश्रुतिमूलकत्वेनतद्विरोधेनपदार्थकल्पनाया अशक्यत्वात् । तस्माद्यथोक्ता एवपदार्थाः फलेसाधनेचावगन्तव्याः तस्माद्वैराग्यंपूर्वोक्तप्रकारेणशास्त्रार्थनिर्धारोवानसम्भवतीत्याशंक्यसर्वस्यापि वेदस्यार्थमाह यथा परब्रह्मभगवानर्थरूपः । एवंवेदोपिशब्दराशिभूतं ब्रह्मअम्बुराशिवत् यथा ब्रह्मणिसर्वत्रानन्दः पूर्णतएवंशब्दब्रह्मण्यपिसर्वत्रफलमुच्यत स्वस्यब्रह्मत्वख्यापनाय शब्दप्रस्थानत्वाच्चशब्दमात्रं अर्थस्तुपरब्रह्मरूपमितिफलन्तदुक्तं अन्यथाएकस्मिन्कर्मणिप्रतिसाधनंधर्मधर्मिभेदेन क्रियाभेदेनचउच्यमानानिफलानि अप्रामाण्यं अन्यानर्थक्यंवासम्पादयेयुः यथास्वर्गायवाएतानि लोकायरूपन्तइत्युपक्रम्यदक्षिणहोमे आहुतिचतुष्टयनैमित्तिकेदक्षिणासंस्कारत्वेनक्रियमाणेगार्हपत्ये आहुतिद्वयं । आग्नीध्रउत्तरवेद्यांचैकैकाहुतिः तत्रप्रतिकर्मसंख्यादीनामपि माहात्म्यंवदन्नबोध्यते द्वाभ्यांगार्हपत्येजुहोतिद्विपाद्यजमान प्रतिष्ठित्याइति यद्येतदाहुतिद्वयएवयजमानः प्रतिष्ठितःतदाअन्यानर्थक्यमेवस्यात् । विरोधेनाप्रामाण्यंवास्यात् विकल्पस्तुनभवत्येककर्मत्वात् किञ्च आग्नीध्रेजुहोतिमन्तरिक्षएवाक्रमतइति यद्याग्नीध्रहोममात्रेणैव अन्तरिक्षाक्रमणसामर्थ्यस्यात् तदाश्रुतिः अमाणंस्यात् तत्प्रत्यक्षविरोधात् असम्भावितं आहवनीयेजुहोतिस्वर्गमेवैनंलोकंगमयतीति तदानीमेवयजमानस्यैस्वर्गप्राप्तावामनिष्टमितिप्रवृत्तिप्रतिबन्धकताचस्यात् किञ्च आहुतिद्वयसंख्ययायजमानस्यात्रप्रतिष्ठितत्वमुक्त्वासौरीभ्या मृगभ्यादक्षार्हपत्येजुहोत्यमुमेवैनंलोकंसमारोहयतीतिहोमसाधनस्रुचोः सूर्यप्रकाशकत्वेनधर्मेण स्वर्गाक्रमणलक्षणंफलमुक्तं तत्तसंख्याफलेन विरुध्यते एवंसर्वत्रबहुफलत्वंअन्योन्यंविरुद्धफलत्वञ्चकर्मणांवदन् अप्रामाणिकमेवस्यात् अतःप्रामाण्यार्थंकिञ्चित्तात्पर्यंवर्णनीयं यथाच शब्दार्थोबाधितोनभवेत् तथाचवर्णनीयं । तत्रषोडशर्त्विग्रूपयजमानात्मकस्ययज्ञस्यसर्वलोकान्तःपातिनः भगवद्रूपस्यलीलासर्वत्रवर्णयेत् यथासभगवान् एकत्रैवसर्वरसानांविद्यमानत्वात् सर्वत्रसर्वपूर्णोपिययायत्रयेनभोगेनलीलांकृतवान् तथावेदोवदतीति निश्चीयते ततश्च कांडद्वयेपि अयमेवभगवान्विराट्रूपः यज्ञापरमामाप्रतिपाद्यइतियदस्माभिःस्थूलाधारणाउक्तावेदनापितदेवोक्तेतिशास्त्रस्याप्रामाण्यं अस्मदुक्तएवपन्थाः किन्तु लोकोभ्राम्यतिवाक्यार्थापरिज्ञानात् यतः यत्रस्थितैर्नामभिः वाक्यार्थे सम्बन्धरहितैरेवपदार्थे विनिविष्टस्यकथञ्चः साधनतांज्ञात्वातत्तावच्छांकरोति ततस्तमेवार्थंध्यायति नहिपदानांवाक्यार्थबोधनेपदार्थेष्वपिबोधकत्वं युगपद्वृत्तिद्वयविरोधात् । अतः स्वार्थैभपार्थैरेवनामभिर्लोकोभ्राम्यति । ततःस्वबुद्ध्यावेदार्थमत्वातत्रतत्रबुद्ध्यापरिश्रमन्तदर्थकर्मवाकुर्वन् अर्थानुफलत्वेनोकामनविन्दति । किन्तु वासनयाकाममनारतचिन्तनतमेवार्थविचारयन्नुपायानोभवति । महामोहेनिमग्नोभवतीत्यर्थः तस्माद्स्मदुक्तेवेदार्थेकेचनसंदेहाभावात् प्रामाण्यसन्देहःकर्तव्यइतिभावः ॥ २ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृत सुबोधिनी ।

नैपुण्यादेवेतो भिन्नप्रकारकमप्यर्थं प्रतिपादयेत् । तद्वाक्यस्यापि कोऽपि पुरुषार्थो न सिध्येत् सर्वकरणासामर्थ्यात् तस्मान्नैवं नियोयोयुक्त इत्याशंक्यं प्रसिद्धार्थानुवादकत्वेन महावाक्योपयोगार्थमवांतरफलान्यनुवदति । तानि लोकसिद्धत्वायुक्तियुक्तानि साधनानि तादृशफलार्थकर्तव्यं यथाधर्मानियमप्राप्नासि । अग्नेः स्तुतौ लोकसिद्धाप्रपादयांतीकियते । तथा कारीर्यां वृष्टिकामो यजेत श्येनेनाभिचरन् यजेतेतिफलानि प्रत्यक्षसंवादीनि भगवल्लीलार्थमेव प्रतिपादितानि । महावाक्यार्थोपयोगीनि श्रुतेस्तात्पर्यं लोकदृष्टांतरूपमवगंतुं निपुणो भूत्वा यदनुवादफलेषु साधनेषु स्वस्य कार्यं सिध्यतितावन्मात्रपरः स्यात् । शांतोदांतउपरतस्तितिक्षुः शमदमादिकमुपक्रम्य आत्मन्येवात्मानं पश्येत् । एवं सर्वमिदं जगत् सभूतं अश्यमित्युक्त्वा ह्यात्वात मेवं मत्वा हृदा चमूयाने मृत्युमुखयातिविद्यानिति । गंभस्यपारइत्युपक्रम्य यएतं विदुरमृतास्ते भवंतीत्युपसंहाररूपं यस्य यत्राधिकारः तावन्मात्रं भवेत् । तत्राप्यप्रमत्तः । नह्येवं ज्ञानमात्रेण अग्निमकृतिनिरपेक्षेण कार्यं सिध्यति । नन्वेवं गोधूमराशिपतितवधे द्वारणावतमतिनइन्द्रश्चक्षुरालोकादिबलाभावात् अशक्यमेवस्यात् इत्याशंक्याह व्यवसायबुद्धिरिति । व्यवसायात्मिका बुद्धिर्यस्य अतिविचारेण सर्वमालोड्य स्वार्थमुखूत्य निश्चित्य तत्साधनकरणार्थं दृढां भवेदित्यर्थः । तत्र किं कर्तव्य मित्याकांक्षायां प्रथमतो लोकप्राप्तं देहादिनिर्वाहार्थं कार्यं न कर्तव्यमित्याह सिद्धेऽन्यथार्थ इति । अन्यथैव कालेन भगवता वा स्वभावेन कर्मणा लोकैर्वा देहनिर्वाहे सिद्धे स्वयं तत्र प्रयत्नं न कुर्यात् स्वस्याहि परिमितः प्रयत्नः । स भगवत्संबंधार्थे स्थापितो नान्यत्र विनियोगमर्हति किंच तत्तत्परिश्रमं तत्र समीक्षमाणः । न केवलमन्यथा सिद्धत्वमात्रं दूषणं । तत्र देहनिर्वाहे तत्तत्परिश्रमं तेषां तेषां परिश्रममेकैकस्मिन् शय्यादिपदार्थे देहेंद्रियबुद्ध्यादीनां परिश्रमं समीक्षमाणा न यतेतेति सम्बन्धः ॥ ३ ॥

अन्यथा सिद्धिं क्रमेण वाधयति । सत्यां क्षिता विति क्षितौ विस्तीर्णतया प्रसारित शय्यारूपायां वालुकादौ कोमलरूपायां वा । उपार्जने क्लेशव्यतिरेकेणैव सत्यां सिद्धायां कशिपोस्तूलिकायाः वस्त्रकार्पासं सीवनधूननास्तरणप्रयासैः किं फलं । साधनसुखस्य तुल्यत्वेऽपि अत्र दुःखाधिक्यात् । किंच स्वतः सिद्धे वाहौ महापुरुषस्य इंद्रियावैकल्य शंकाभावादेयमुक्तम् । उपवर्हणैः शिरस्पुष्टता साधनभूतैः गल्लुयां पादायाश्च सतूलवस्त्रपुटैः किं प्रयोजनं । भिक्षावाक्यम् अतस्तात्पर्येण कथाकथना करपात्रेणापि भिक्षा निर्वाहे अनेकविधान्नपाद्यानाम् अपि मध्यांकिं सर्वत्र प्रयासानुसंधानं कर्तव्यम् उष्णकालेदिशः । शीतकाले वल्कलादीनि आदिशब्देन चीरपत्रादीनि । दुकूलैः पट्टवस्त्रैः किं किंच नहि विरक्तस्य जनैरपि किं । लोका अपि सर्वैस्त्यक्तव्या इत्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

द्वितीये चिद्घनवपुर्धारणासिद्धयोगिनः । देहं जिहासोः सायुज्यप्राप्तावुक्तं सृतिद्वयम् ॥
भगवत्त्वमिहारोप्य दृश्यप्राकृतवस्तुषु । धारणोक्ताथ तन्माध्या भगवद्धारणोच्यते ॥

उक्तलक्षणधारणाया अवान्तरफलमाह । प्रत्ययरुध्य प्राप्य तुष्टात् परमेश्वरात् । अप्ययात् प्रलयात् प्राक् इदं विश्वं यथासीत् तथा ससर्ज । व्यवसायं भगवत्प्रेरणावशात् स्रक्ष्याम्येवेति निश्चये बुद्धिर्यस्य सः ॥ १ ॥

ननु म्रियमाणाः किं कुर्वीतेति प्रश्ने स्वर्गसाधनं यागादिकं कर्मैव कुर्वीतात्र वेदः सर्व एव प्रमाणमित्याचिख्यासूंस्तत्र कांश्चन प्रत्याह । शाब्दं शब्दमयं ब्रह्म वेदस्तस्य एष पन्थाः । कोऽसौ यन्नामभिः नाममात्रैरेव स्वर्गादिभिः धीः साधकस्य बुद्धिः ध्यायति स्वर्गे सुखमेव प्राप्स्यामीति विचारयति वृथैव । यतोऽपार्थैः अपार्थत्वमेवाह मायामये तत्र स्वर्गादौ सुखमिति वासनया शयानः स्वप्नान् पश्यन्निव परिभ्रमन् अर्थान् न विन्दति तत्तल्लोकं प्राप्तोऽपि क्षयिष्णुत्वान्निरवद्यं सुखं न लभते इत्यर्थः ॥ २ ॥

एवं योगप्रसङ्गे एव कर्मिणां मतम् अतिवहिरङ्गत्वेन स्पष्टमेव विनिन्द्य कर्मफलेषु वैराग्यं भक्तज्ञानिनोरपि साधारणं योगारूढानाम् अवश्यकर्तव्यत्वमाह । अतो बुद्धिमान् भोगार्थं न ध्यायेत् न यतेत च । किन्तु कामस्य नेन्द्रियप्रीतिर्लाभो जीवेत यावता इत्युक्तन्यायेन नामसु भोग्यवस्तुषु यावता अर्थेन स्वीकृतेन अर्थः स्वकृत्यनिष्पत्त्यर्थं देहनिर्वाहस्तावानेवार्थो ग्राह्यो यस्य तथाभूतः स्यात् । यतोऽयम् अप्रमत्तः स्वसाधनसिद्धौ सावधानः । किञ्च विघ्नबाहुल्यदर्शनेऽपि स्वयोगान्न परावर्त्ततेत्याह । व्यवसायबुद्धिः यद्भवेत् तद्भवतु मय तु यन्निश्चितं तन्निश्चितमेवेति दृढविचार इत्यर्थः । किञ्च यावदर्थताऽपि कस्यचिदतिसुकुमारस्यैवोक्ता न तु स्वतःसमर्थस्येत्याह । अन्यथा प्रकारान्तरेण अर्थे स्वदेहनिर्वाहे सिद्धे सति तत्र पिष्टपेषन्यायेन न यतेत । यतः तत्र यत्ने परिश्रमं धनिकजनोपासनादिकम् ॥ ३ ॥

समर्थस्यान्यथासिद्धिमाह सत्यामिति । कशिपोः शय्यायाः वाहौ स्वसिद्धे स्वतःसिद्धे सति उपवर्हणैः उच्छीर्षकैः पुरुधा पुरुः बहुप्रकारे धा अन्नपाद्या भोजनपात्रेण ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

पूर्वाध्याये साधनरूपास्थूलविग्रहवतो वैराजस्य भगवतो धारणोक्तेदानीं तत्साध्यरूपां सर्वान्तर्यामिणो भक्तेच्छयाविष्कृताप्राकृत शरीरस्य धारणां वक्ष्यन् पूर्वोक्ताया धारणाया अवांतरफलमाह एवमिति एवमुक्तलक्षणया धारणया तुष्टाद्वैराजात् पुराप्रलयवेलायां नष्टां स्मृति स्मृतिं प्रत्यवरुध्य पूर्वप्रजातुल्याया उत्तरप्रजायाः रचनार्हां पुनः प्राप्य अतएवाऽमोघा अव्यर्था धीर्यस्य सः अतएव व्यवसायबुद्धिः आत्मयोनिर्भगवत्पुत्रः ब्रह्मा अप्ययात् प्रलयात् प्राक् इदं विश्वं यथासीत् तथा तादृशमेव ससर्ज "सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्" इति श्रुतेः मनुपूर्वं सृष्टिकर्तृत्वं या "ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम्" इति वचनात् आत्मयोनेर्मुक्तत्वादिदं नोपपद्यत इति चेन्न सर्वेषां चतुर्मुखानामेकैकेन जन्मनाऽपुनरावृत्तिवाक्याभावात् । नवधाच्यं प्रतिकल्पसृष्टिविषयकस्मृतिं प्राप्नोतीति तत्र स्मृतिनाशासंभवात् ॥ १ ॥

ननु नानोपायैर्बुद्धि ध्यमानोऽपि जनः किंचिदपि यथेष्टसुखं न प्राप्नोति यथा धारणया विश्वसृष्टिसामर्थ्यं भवति तस्य भगवतः सुखसाध्यं महाफलं पथि कुतो न प्रवर्तत इत्यत आह शाब्दस्येति शाब्दस्य "वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः" इति स्मृतेः सर्वे वेदा यत्पदमामनन्तीति श्रुतेश्च वेदैकप्रमाणकस्य ब्रह्मणः

चीराणि किं पथि न सन्ति दिशन्ति भिक्षां नैवाङ्घ्रिपाः परभृतः सरितोऽप्यशुष्यन् ।
रुद्धा गुहाः किमजितोऽवति नोपसन्नान् कस्माद्भजन्ति कवयो धनदुर्मदान्धान् ॥ ५ ॥
एवं स्वचित्ते स्वत एव सिद्ध आत्मा प्रियोऽर्थो भगवाननन्तः ।
तं निर्वृतः नियतार्थो भजेत संसारहेतूपरमश्च यत्र ॥ ६ ॥
कस्तां त्वनादृत्य परानुचिन्तामृते पशूनसतीं नाम कुर्यात् ।
पश्यन् जनं पतितं वैतरण्यां स्वकर्मजान् परितापान् जुषाणम् ॥ ७ ॥
केचित् स्वदेहान्तर्हृदयावकाशे प्रादेशमात्रं पुरुषं वसन्तम् ।
चतुर्भुजं कञ्जरथाङ्गशङ्खगदाधरं धारणया स्मरन्ति ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

एषपंथाःतस्यनभवति कस्य यत्यस्यबुद्धिः अपार्थैःपुरुषार्थवर्जितैः नामभिर्नामेतिरूपस्याप्युपलक्षणंतथाचनामरूपैरित्यर्थः मध्यवमेन-वसतीतिवतृतीयाहेत्वर्थे हेतुभूतैः दाराऽपत्यादिभिः ध्यायति अतएवमायामयंप्राकृतेलोकेवासमयाशयानः परिभ्रमन्तत्रमायामयंतानर्था-न्स्वकर्मानुरूपान्दारापात्यादीन्विदतेनतुयोगसिद्धिमित्यर्थः ॥ २ ॥

एवंवद्धजीवस्वभावमुक्त्वावक्ष्यमाणधारणाया अधिकारिणं मुमुक्षुं प्रतिरहस्यमुपदिशतिभगवान्शुकः । अतइतिपञ्चभिः अतो-बद्धस्यविवेकिनोनामरूपासक्त्यायोगेऽधिकाराभावाद्धेतोः कविःक्रांतदर्शीहेयोपादेयविवेकवान् । व्यवसायबुद्धिः सर्वपरित्यागपूर्वकं हरिभजनंकर्तव्यमितिनिश्चयवान्मुमुक्षुःनामसुनामरूपेषुभगवद्ध्यानयोगे उक्तरीत्याऽनधिकारापादकेषुयावदर्थमेवस्यात् । भोजना-च्छादनादिरूपोहरिसेवार्थे देहधारणार्थकोऽर्थोयस्यतथाभूतःस्यात् । भोजनाच्छादनादिनिर्वाहकेषु नामरूपेष्वप्यप्रमत्तोऽनासक्तः । ताव-न्मात्रेऽप्यर्थेऽन्यथासिद्धेभूयोनयतेततप्रयत्नेपरिश्रमंसमीक्षमाणः ॥ ३ ॥

सिद्धेऽन्यथार्थेइत्येतद्विवृणोति सत्यामितिद्वयेन क्षितौपृथिव्यांसत्यांकशिपोः शय्यायाः पर्य्यङ्कादेःप्रयासैः प्रयत्नैः किंनकिमपि स्वतःसिद्धेवाहौसतिउपवर्हणैः शिरोपधानैःकिम अञ्जलौसतिउरुधाबहुविधया अन्नपाद्याकिम । दिग्वल्कलादावपितिवल्कलादौसतितद-भावेदिक्षुसतीष्वित्यर्थः नत्वात्यंतत्यागिमुमुक्षुविषयम अतएवोक्तंशुकलक्षणंदिगंबरमिति । "अपविन्नकरोनग्न" इत्यादिवाक्यंतुकेवलकर्म-विषयम आदिनावस्त्रखंडादिपरिग्रहः बहुयत्नसाध्यैर्दुकूलैः किम ॥ ४ ॥

———————

भाषा टीका

द्वितीय अध्याय।

श्रीशुक उवाच—ऐसी धारणासे सन्तुष्ट ईश्वरसे प्रलयकाल की नष्टस्मृतिको फिर प्राप्तकर निश्चय बुद्धि आत्मयोनि (ब्रह्मा) ने यथावत् इस जगत्की सृष्टिकी । जैसी प्रलयके पूर्व मे थी ॥ १ ॥

शाब्द ब्रह्मका यही पन्था है की अपार्थ नामोंसे साधककी बुद्धि ध्यान किया करती है । और वह जन मिथ्या अर्थात् मेघमना वासनासे मायामय पथ मे शयान अर्थोको नही प्राप्त होता है ॥ २ ॥

इसी से कवि (क्रान्तदर्शी) को चाहिये कि नाममात्र के (मिथ्या) अर्थोमें यावदर्थ रहकर अप्रमत्त रहे । और अर्थके मिथ्या होने मे निश्चय बुद्धि हो । एवं परिश्रम देखकर अन्यथा (स्वतः) सिद्ध अर्थ मे यत्न न करे ॥ ३ ॥

(भोगकी स्वतःसिद्धता दिखलाते हैं) इतनी बड़ी पृथ्वी के रहते पलङ्गका क्या प्रयोजन है । जब अपनी बाहु अपने शरीर ही मे है तब उपबर्हण (तकिया) का क्या प्रयोजन है । अञ्जली रहते थाली लोटा कटोरा का क्या काम है । दिशा और वल्कलके होते वस्त्र से क्या काम है ॥ ४ ॥

———————

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

ननु दिक्सद्भावो नाम नग्नत्वमेव वल्कलम् अन्नं तोयं वासः स्थानञ्च याच्ञाप्रयत्नं विना कथं प्राप्येत तत्राह । चीराणि वस्त्र-खण्डानि । परान् बिभ्रति पुष्णन्ति फलादिभिर्ये । गुहाः गिरिदर्यः ननु कदाचिदेषामलाभे किं कार्यं तत्राह अजितः हरिः उपसन्नान् शरणागतान् किं न अवति न रक्षति । किञ्चास्य पूर्वत्रापि सम्बन्धः । उक्तञ्च—भोजनाच्छादने चिन्तां वृथा कुर्वन्ति वैष्णवाः । योऽसौ विश्वम्भरो देवः कथं भक्तानुपेक्षते इति अतेन यो दुर्मदस्तेनान्धान् ॥ ५ ॥

तदा तेन किं कर्त्तव्यम् हरिस्तु सेव्य इत्याह । एवं विरक्तः सन् तं भजेत । भजनीयत्वे हेतवः स्वचित्ते स्वत एव सिद्धः । यत आत्मा अतएव यः प्रियः तस्य च सेवा सुखरूपैव । अर्थः सत्यः न त्वनात्मवन्मिथ्या भगवान् भजनीयगुणः । अनन्तः नित्यः । स एवम्भूतः तं भजेत नियतार्थः निश्चितस्वरूपः । तदनुभवानन्देन निर्वृतः सन्निति स्वतः सुखात्मकत्वं दर्शितम् । किञ्च एवं यस्मिन् भजने सति संसारहेतोरविद्याया उपरमो नाशो भवति ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

एतदेवान्यचिन्तानिन्दया द्रढयति क इति । तां तथाभूतां परस्य हरेरनुचिन्तां धारणामनादृत्य पशून् कर्मजडान् विना "यथा पशुरेवं स देवानाम्" इति श्रुतेः असतीं विषयचिन्तां को नाम कुर्य्यात् । तया चिन्तया वैतरण्यां पतितं तत्र च स्वकर्मजानाध्यात्मिकादि क्लेशान् सेवमानं जनं पश्यन् । वैतरणी यमद्वारस्था नदी तत्तुल्यत्वात् संसृतिर्वैतरणी ॥ ७ ॥

तामेव धारणां सविशेषमाह केचिदिति षड्भिः । केचित् विरलाः । स्वदेहस्य अन्तर्मध्ये यत् हृदयं तत्र योऽवकाशस्तस्मिन् वसन्तम् । प्रादेशस्तर्जन्यंगुष्ठयोर्विस्तारः स एव मात्रा प्रमाणं यस्येति हृदयपरिमाणं तत्रोपचर्य्यते । कञ्जं पद्मम् । रथाङ्गं चक्रम् ॥ ८ ॥

श्रीराधारमणदास गोस्वामि विरचित दीपन्याख्य तट्टिप्पणी ।

निश्चितेति । निश्चितं स्वरूपं येन स निश्चितस्वरूप इति ॥ ६—९ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

ननु वल्कलमजंतोयंवासःस्थानञ्चयाच्ञादिप्रयत्नंविनाकथंप्राप्येतत्राह । चीराणीति जीर्णवस्त्रखण्डानि पथिमार्गेनसंतिकिं । परभृतःपरान्बिभ्रतिपुष्णंतिफलादिभिर्येतेऽङ्घ्रिपाः भिक्षांनदिशंतिवाकिनप्रयच्छन्तिकिमित्यर्थः । सरितोनद्यःअशुष्यन्किं गुहाःपर्वतबिला-निरुद्धाःनिरुद्धाःकिं ननुकदाचिदेषामलाभेकिंकार्यस्यात्तत्राह अजितइतिउपसन्नान्शरणागतानजितःसर्वेश्वरःनावतिनरक्षतिकिं । कवयोधनेनयोदुर्मदः तेनांधान्कार्यानभिज्ञान्कस्माद्धेतोः भजन्तिकविभिरन्नाद्यर्थमपिदुर्मदांधानभजनीयाइत्यर्थः ॥ ५ ॥

इतरेदुःसेव्याःहरिस्तुसुसेव्यउक्तरीत्याऽवस्थितेरवैतृष्ण्याद्भगवत एवप्रीतिविषयत्वादित्याह एवमिति स्वचित्तेस्वकीयचित्ते एवंसिद्ध-उक्तानुसन्धानपरेसतिविषयान्तरविरक्तचित्तविषयभूतायआत्मत्वादिगुणाकः यत्रचयस्मिन्सेव्यमाने संसारहेतुपरमश्चबन्धहेतुभूता-विद्यानिवृत्तिश्चभवतितंभजेतेत्यन्वयः भजनीयत्वस्यौपयिकगुणानाह आत्मेत्यादि आत्माऽन्तःप्रविश्यधारकः धार्यस्यशरीरस्य जीवा-त्मनःधारकपरमात्मानुवर्तित्वंयुक्तमित्यभिप्रायः यतआत्माऽतएवप्रियःनिरतिशयप्रीतिविषयकः आत्मसम्बन्धादेवहिदेहापत्यकलत्रादि-कंसर्वंप्रियवद्भाति आत्मनोऽप्यात्माहरिःप्रियइतिनिरतिशयसुखस्वरूपत्वस्याप्युपलक्षणम् अतएवार्थःनिरतिशयपुरुषार्थस्वरूपः निरति-शयसुखमेवहिपरमपुरुषार्थः पुरुषार्थस्वरूपस्यापिदुर्भगत्वेऽभजनीयत्वंस्यादतआह भगवान्हेयप्रतिभटसमग्रज्ञानशक्तिबलैश्वर्य्यवीर्य-तेजःसम्पन्नःस्वरूपस्यज्ञानादिगुणानाञ्चपरिच्छिन्नत्वशङ्कांव्यावर्तयति अनन्तइतितमुक्तविधं स्वप्राप्तिविरोधिभूताविद्यानिवर्तकमात्मानं निर्वृत्तइतरविषयवैतृष्ण्यान्निरतिशयसुखरूपपरमात्मोपासनाच्चसुखितःनियतार्थः नियतप्रयोजनः फलान्तरनिवृत्तइत्यर्थः उपासीते-त्यर्थः ॥ ६ ॥

एतदेवार्थान्तरचिन्तानिन्दयाद्रढयतिकइति तमीश्वरमनादृत्यनामितिपाठेईश्वरचिन्तामनादृत्येत्यर्थःकोलोकः ऋतेपशून्पशून्विनापरानु-चिन्तामर्थान्तरचिन्तामसतीमशोभनांकुर्यात्ग्राम्यपशुरिवतथाकुर्य्यात्तथाकुर्वन्पशुरित्यर्थः परानुचिन्तयावैतरण्यांयमलोकसिन्धौतत्सदृशे संसारइत्यर्थः । पतितं तत्रचस्वकर्मजानाध्यात्मिकादिक्लेशानुपायांसेवमानंपश्यन्कःकुर्यादितिपूर्वेणसम्बन्धः ॥ ७ ॥

एवंफलान्तरतदुपायनिवृत्तस्य भगवद्ध्यानप्रकारमाह केचिदित्यादिना भगवदुपासनाबाहुल्येन उपासकबाहुल्यात्केचिदित्युक्तिः ननुस्वासम्मतत्वेन स्वदेहस्यान्तर्मध्ययोर्हृदयावकाशस्तत्रवसन्तंप्रादेशमात्रंप्रादेशसम्बन्धिनीमात्रावपुः परिमाणंयस्यतंहृदयान्तः प्रादेश-सम्बन्धिमात्रयापरिच्छिन्नम् । "यस्त्वेतमेवंप्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानंवैश्वानरमुपास्ते" इतित्रैलोक्यशरीरकेऽप्युपासकानुग्रहाय उपा-सनायाः प्रदेशसम्बन्धिमात्रया परिच्छिन्नत्वश्रवणात् हृदयकमलस्थांगुष्ठमात्रत्वाच्च एतेनतर्जन्यंगुष्ठविस्तारं प्रादेशस्तत्परिमितमित्ययुक्त-मितिबोध्यं कञ्जकमलंरथाङ्गश्चकन्दांक्षणबाहुभ्याङ्गरथाङ्गवामाभ्यांगदांविभ्रतमित्यर्थः एवंविधं पुरुषंकेचिद्योगीश्वराःधारणया स्मरन्तिधारणापूर्वकमुपासतइत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकृत पदरत्नावली ।

ननुमहादशानांयोगिनांक्षित्याद्भिनाशरीरयात्रासिद्धावप्यपरिग्रहयोगिनांपुंसांकथमुपभोगःसम्पत्स्यतइत्यत्राह चीराणीति "पटचीराणिगृहिभिर्दयानिपथितोरणे दरिद्राणाञ्चभिक्षूणामाच्छादनकराणिच" इतिस्मृतेः पथितोरणगृहस्थैर्निहितानिचीराणिजीर्णवस्त्राणि मूषकादिप्रभिन्नानिवा । नसन्तिकिं भोजनार्थमितिचेत्परान्फलपाकादिनाबिभ्रतीतिपरभृतः अंघ्रिपावृक्षाःफलानिनोनादिशंतिवादिशंत्ये-व शयनार्थमितिचेत् गुहारुद्धाःपिहिताःकिं केनचिदितिशेषः गुहासुसिंहादिभयेनकथंवासःसम्पद्यतइतितत्राह किमिति कृष्णोबघुलानां धूलिधूसरांगानांसुहृन्नकिम । सुहृदेव अतोनम्रधाशयाकवयोधनादिदुर्मदांधान्बिधकचक्षुरहितान् राजादीन्कस्माद्भजन्तिनभजतयेव अतोमुमुक्षुणायदृच्छयालब्धाशनादिनाभाव्यमितिभावः ॥ ५ ॥

इदानीमुक्तानुष्ठानपरिपाकप्रकारमाह एवमिति एवमुक्तप्रकारेणयदृच्छयालब्धाशनादिनावृत्तिरष्टाप्रसङ्गस्यस्वतःस्वतन्त्रस्यहरेः प्रसा-दात्सिद्धेचित्तेस्वाधीनतयावर्त्तमानेसतिभगवानैश्वर्यादिगुणसमुद्रोऽनन्तःपरिच्छेदशून्यः आत्मापरमात्मादेहपुत्रादिभ्योऽत्यंतंप्रियार्थइतिकृ-त्वानिर्वृतःसमुद्भूतरोमाञ्चोनियतार्थ*"एतमितःप्रेत्याभिसम्भवितास्मि" इतिनिश्चितार्थःपुरुषस्तंभगवन्तम्भजेत । कदाचिदपितद्भजनंमु-ञ्चेत् । ततःकिंफलमत्राह संसारेति यत्रयस्मिन्स्वलब्धमानेसेवकस्यसंसारहेतूनामविद्यादीनामुपरमः । अविद्यादीनांसद्भावेसोऽस्तीतिशङ्कयशङ्का तएवनसन्तियतइतिशङ्कमानोऽसुरप्रकृतिरितिभावः तदेतत्प्रेयइत्यादिश्रुतिसिद्धंहरेः प्रियार्थत्वञ्च । नकेवलंसंसारहेतूपरमःफलं । किन्तु-निर्दुःखानंदानुभवलक्षणमोक्षप्राप्तिश्चेतिचशब्दः ॥ ६ ॥

* इतश्चरमदेहात् प्रेत्यमृत्वा एतंहरिं अभि आभिमुख्येन सम्भवितास्मि सम्यक् यथायोग्यंप्राप्ताभोगान्भुञ्जामीतिनियतार्थइति ।

श्रीमद्विजयध्वजकृतपदरत्नावली ।

भजनापरपर्यायोपासनं गुणोपसंहारेणाकार्यमिति यत्तस्तद्गुणकथनपूर्वकं तद्देवोपासनं स्पष्टीकुर्वन् विषयमाभकमाह सर्वविदिति "प्राण एवैतस्मिन्पुरे जागर्ति" इति श्रुतेः पञ्चवृत्तिरेको मुख्यप्राण एव यथा सुप्तजनस्य प्रमाता द्रष्टा । तथा स हरिः सर्वात्मा वेत्तीति सर्ववित् हृदि स्थित्वा-नुभूयते स्वानंदानुभवनात् सर्वो गुणपूर्णः आत्मा स्वामी इत्येवं गुणानुपसंहृत्य सत्यं सर्वतः सारमानन्दनिधिं तं विष्णुं भजेत उपासीत आधिव्या-ध्यादि समुद्रे ऽप्युपासनं नेह तत्र्यमित्याशयेनोक्तं सर्वात्मनेति अतोऽन्यतः परमात्मानुप सनेऽपि आत्मघातः अहितकरणं विना स्वात्महननाख्य दोषापत्त्या नित्यदुःखनमप्राप्ति स्यादित्यन्वयः चशब्दस्तत्तद्योग्यतानुसारेणेत्यस्मिन्नर्थे "यथैकस्तु बहून्पुत्रान्सुतः पश्यति प्रभुः यथैव भगवान् विष्णुरनुभूः परिकीर्तित" इत्यादेरुक्तपदार्थोऽस्तीति । स्वेच्छयानुकूलविग्रहग्रहणादनुभूः अनेन प्राणानन्दत्वादिनिर्विशेषलक्षणानि कर्माणि स्यामन्य शब्देन कर्माण्युच्यन्ते तेषां फलपर्यन्तनिभ्रायकत्वेनानिधिपालनत्वात स्वामित्वाद्वाऽऽनन्दनिधिर्हरिरस्त्वित्र ॥ ७ ॥

भगवदुपासनामकुर्वाणस्य पशोरपि विलक्षणत्वं नास्तीत्याह कस्तामिति नरकं विगततरणं वा वैतरणीनामनदीयातस्यां हरेरनुपासनाख्य-दोषात्पतितं स्वकर्मजान्स्वकृतकर्मसमुद्भूतान् परितापान् सर्वतो दिशमागतान्दुःखविशेषान्जुषाणं भुंजानं जनं गुरुणोपदेशद्वारा पश्यंस्तु श-भ्रमसञ्चितनाशन दुःखनिवर्तकालं दुर्ग[illegible]गोचरसुखप्रदं हरिं च पश्यन् कोऽपि विवेकी तं भगवंतमनादरत्यासती मशुभां पर[illegible]चितामितर विषयामुपाहित लक्षणां स्मृतिं युंज्यात पशुत्वविवेकराहित्यमृते । यदि युंज्यात्तर्हि स पशुरेव न विवेकीत्यन्वयः "चतुर्वेदधरो विप्रो वासुदेवं न विंदति वेद-भारभराक्रांतः स वै ब्राह्मणगर्दभ" इति ॥ ७ ॥

योग्यतातारतम्येनाधिकारिणां बहुत्वात्स्थूलरूपोपासनायोग्यानां तदुपास्तिमभिधायाधुना स्वदेहहृदयकमलकर्णिकानिकेतनात्मोपासना-योग्यानां तदुपासनाविधत्त केचिदिति केचिदात्मोपासनायोग्याः स्वदेहांतर्हृदयावकाशे वसंतं प्रादेशमात्रं प्रादेशपरिमाणं । कंजं पद्मं रथां-गं सुदर्शनं शंखं पांचजन्यं गदां कौमोदकीं धारयतीति कंजरथांगशंखगदाधरस्तं धारणा तैलधारावदखंडितमनोवृत्त्या स्मरंतीत्यन्वयः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

एवं तत्र तत्र भगवत्येव तात्पर्ये मति स्वचित्ते स्वत एव सिद्धः श्रीभगवानेव परमपुरुषार्थतया सेव्यः किं तत्तदाग्रहेणेत्याह एवं स्वचित्त इति तस्माद्भारत सर्वात्मा इत्यादिना यदुक्तं तदेव पुनर्निर्णीयत इति भावः । चशब्देनानुषङ्गिकमेवाविद्यानिवृत्तिः फलमिति बोधितम् ॥ ६ ॥

व्यतिरेकेण तदेव द्रढयति कस्तामिति ॥ ७ ॥

अथ तत्राप्येकदेशिनां मतमाह केचिदित्यादि सार्द्धचतुष्कैः व्यप्रयन्तर्यामिण एव धारणेयम् । गर्भोदकशायिरूपसमष्ट्यन्तर्यामिधा-रणा तु तृतीयस्कन्धे तत्तद्वर्णनानुसारेण ज्ञेया । सैव सूचिता तं सत्यमानन्दनिधिं भजेत इत्यनेनेति ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृत सुबोधिनी ।

ननु सर्वत्र सर्वपदार्थाः अन्यदीयाः साधनेनैव सिध्यंति । क्षितिरपि कस्यचिद्भवति । अतस्तदाश्रयास्थातव्यं । तदनुरोधेनवन्ने देहश्च पराधीनः । वल्कलादिकमपि साधन साध्यम । अतः सर्वदा सर्वैनैरपेक्ष्यस्याऽशक्यत्वात् किंचित्सापेक्षतायां कर्तव्यायां मध्यमोत्पालालं वि-शेषादितिन्यायेनसर्वथापेक्षैवास्तु तत्राह । चीराणि किं पथिनसंतीति चीराणि वस्त्रखण्डाः । पथीति तत्संपादनार्थ मप्यन्यत्र गंतव्य मिति सूचितम । अंघ्रिपाः वृक्षाः परभृतः परानेव बिभ्रति । ननु तत्फलैस्तेषामुपकारः कश्चन तर्हि पक्वफलं स्वतएवत्यजंति ईषच्चालनेन तेतु द-यतारूपाः वैष्णवाश्च भगवज्जीवार्थं जगतः सृष्टत्वात् एकपरित्याग अन्यदीयं तद्भवति अतश्चीराण्यपि भगवदीयानि मार्गाश्च भगवदीयाः गतिसाधनत्वात् । अतस्तेऽपि कविवस्त्राणि न प्रयच्छंतीति याजनीयम् । पादसंबंधास्तु दानं लक्ष्यते । गतमात्रेव वृक्षणावलंबाद्वा फलदानात् भिक्षाप्रदाः तेषां हस्तस्याशुद्धत्वं चानिवारितम् अंघ्रिपा इति । जलातिरिक्तं चानभक्षयंतिजलं च अंघ्रिभिरेवापिबंति । आतपादिभिश्च शाखाः शुष्काः वनस्थाः महिम्नाचचपरार्थैकांतजीविनश्च अतस्तेष्वेव माधुकरी कर्तव्या । जलार्थमपि नलोकापेक्षा इत्याह । सरितोऽप्यशुष्यन्निति तदा हि कूपा-पेक्षा भवति । सरितां बहुत्वं महत्त्वं च सर्वप्रसिद्धं शीतवातातपवर्षानिवारणार्थं मपिनान्यापेक्षाकर्तव्येत्याह रुद्धागुहा इति । तेषां निरोधस्याश्रवणात् । ननु कदाचित्सर्वाभावे गुहासु च व्याघ्रादिभये किं कर्तव्यं । तत्राह । किमजितोऽवतीति । केनापिनजितः अतिसमर्थः उपपन्नान् शरणागतान् किं नावति । आग्रहेण सर्वत्र कथनं तथाधिकारिणोऽपि तथान कुर्वंतीति । एवं सर्वं कार्येष्वपि सिद्धेषु अधिका-रिणोऽपि भूत्वा धनदुर्मदांधान्भजंति धनेन योदुष्टो मदो गर्वस्तेन अंधान् आगतस्वरूपानभिज्ञान् । कस्माद्धेतोर्भजंतीति न जानीमः ॥ ५ ॥

एवं प्रसंगादन्यानुपदिश्य तादृशेनानिरपेक्षेणा यत्कर्तव्यं तदाह । एवं स्वचित्त इति । भजनीयोपार्जन क्लेशाभावायाह । एवं स्वचित्त इति एवं प्रकारेण सर्वैनैरपेक्ष्यं योंतःकरणप्रेरणा या साधयति । सोऽहं करणोति स्फुर्तीत्यविवादम । अतएवमस्मादेतो येवं प्रकारेण स्वचित्ते स्वाधीने चित्ते स्वतएव यत्व्यतिरेकेणैव सिद्धे सति सिद्धोवर्तितं भजेतेति संबंधः । तादृशस्य भगवतः भजनीयं रूपंचकुं सर्व पुरुषार्थे हेतुमूतं

सस्सर्वविद्भूयनुभूश्च सर्वआत्मा यथा सुप्तजनेक्षितैकः ।
तंसत्यमानंदनिधिंभजेत सर्वात्मना तोऽन्यतआत्मघातः ॥ ७ ॥

* अत्र सर्वविदात्मा सत्यमानंदनिधिमिति पदचतुष्टयेनाऽऽनंदादयः प्रधानस्येत्यत्रोक्तं सर्वाधिकारिसाधारणमुपसंहार्यं सविज्ञानघनत्वे-तिगुणचतुष्टयं सूचितमिति ज्ञातव्यम् ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृत सुबोधिनी ।

अतएवमनसमाह आत्मेत्यादिपदैः आत्मत्वात्प्रियत्वम् प्रियत्वादर्थत्वम् अर्थत्वाद्भगवत्त्वम् भगवत्त्वादनंतत्वमिति हेतुहेतुमद्भावोऽपि विशेषणानां प्राणिनां सर्वोपयिकरूपाणि पंच । स्वात्मादेहः धनम् ईश्वरःनित्यकर्म च । तत्र भगवानेव पंचरूपोपीत्याह । प्रथमतत्त्वेषामेव स्वात्मत्वेन अधिकारिणां प्रतितत्त्वेन प्रकाशमानोऽपि । तस्मादवश्यं सेव्यः । उपपत्त्यासेवनमुक्तं रुच्यासेवनमाह । प्रियइति यथाप्राणाः यथावादेहः प्राणिनां प्रीतिविषयोभवति । आत्मत्वेनप्रीतिविषयत्वे प्राप्तेऽपिपुनर्यत्प्रीतिविषयकथनंप्रीतेः परिच्छिन्नत्वज्ञापनार्थम् । अतः सा प्रीतिरेकत्र विनियुक्ता नान्यंतथात्वेनगृह्णाति । अतः सर्वरूपे एकस्मिन्नेवप्रीतिः कर्त्तव्या । अन्यथा खंडशः एकस्मिन्नेकरूपेवाक्रियमाणासर्वपुरुषार्थं साधयेत । प्रीतिस्तुभगवद्धर्मः । भगवान् सर्वेभ्योजीवेभ्यः तत्तद्गुणोदत्तवान् सुखार्थम् । अतोयत्रैवप्रीयते तत एवसुखं भवति । ततःसुखमेवस्वस्यभवतीत्युक्तं भवेत । अतोदेहादिभ्यः प्रीतिमाच्छिद्यभगवतिस्थापयेत्वितिभावः । अर्थोधनरूपः । यावत्कार्यं तेनभविष्यति तत्सर्वं भगवतामाविष्यतीति । अर्थशब्दस्यपंचार्थवाचकत्वात् पंचरूपोऽपिभगवान् । सर्ववदार्थः सर्वधनरूपः सर्ववस्तुरूपश्च । सर्वप्रयोजनरूपः । सर्वनिवृत्तिरूपेण सर्वनिवर्त्तकश्च । भजनेप्येतेधर्माः भजनीयविषयतावच्छेदकत्वेन गुणोपसंहारन्यायेन ग्राह्याः तथासतिसर्वात्मकतयाभजनंभवति किंच भगवान्षड्गुणैश्वर्यसम्पन्नः ऐश्वर्याद्यर्थमपिसस्यसेवनं भवति । श्रीशब्देनात्रशोभाग्राह्या किंच अनंतः देशकाला परिच्छिन्नः नित्यः एतावतापंचविंशति तस्वानिषड्विंशश्चमहाविष्णुः षड्विंशति प्रकारेणसेवितव्यः तत्रात्मा द्विविधः जीवब्रह्मभेदेन । प्रियएकादशविधः एकादशेन्द्रियभोग्यत्वात् अर्थःपञ्चविधउक्तः । भगवान् षड्विधः । अनंतोद्विविधश्च । एवंसर्वप्रकारेणसेवितव्यइत्यर्थः । सेवकस्यअधिकारिविशेषणभूतधर्मद्वयमाह निवृत्तोनियतार्थइति एकंसर्वतोऽन्यनिवृत्त्यर्थम् एकंच भगवतिदार्ढ्यार्थम् इमौचधर्मावावश्यकौ अन्यथासर्वप्रकारेणसेवितोऽपि न पुरुषार्थोभवति सर्वतोनिवृत्तः अन्यथाप्रज्ञाक्षयाग्रोभवेत् नियतः भगवत्येव अर्थःपुरुषार्थोयस्य भगवान्वा अन्यथासंशयात्माविनश्यति । यद्यपिभगवानेवफलंनचान्यदपेक्षते । तथापि आनुषंगिकफलं संसारहेतोःअज्ञानस्य । भगवद्विमुखस्यवानिवृत्तिर्भवति । चकारात्सायुज्यादि ॥ ६ ॥

एवं भजनस्यसर्वोत्तमत्वंप्रतिपाद्यतादृशस्याकर्तृन्शोचन्नाह कस्तामिति । तांभगवतःपरानुचिंतांध्यानरूपांचितनामृतेपशून्विनापशुमनादृत्यभक्तावासतांचितकर्माशिकांदेहादिचिंतांनामतिप्रसिद्धेयुंज्यात् स्त्रियमिवयोजयेत् । अज्ञानाद्वस्तुनामयोजनं । तत्कृतमपकारंज्ञात्वाकस्तांयुंज्यात् अपकारंगणयति पश्यन्जनमिति यथाभगवद्भजने भगवदीयाःषड्गुणाःस्वस्मिन् संक्रमंते तथादेहादिभजनेतद्गताः षड्दोषाःसंक्रमंते । उत्पत्तिः नाशः दुःखं कर्माणि परितापः हीनत्वंच तदाह जनमुत्पद्यमानम् । पतितंस्वस्थानाच्च्युतंमृतमितिवावत वैतरिण्यांयमद्वारस्थितनद्याम् अनेनासतांपरिग्रहेमृतोवैतरिण्यांपततीतिसूचितम् । स्वकृतविविधकर्मफलंचसेवमानम् । परितापाःशोकादयः अतःकोवाअमृतंविहायविषंभक्षयिष्यतीतिप्ररोचनार्थंनबहुवक्तव्यमितिभावः । एवंसर्वार्थनिश्चयपूर्वकं भक्तिमार्गानुसारेणभगवद्विषयकश्रवणादिकं साधनं कर्तव्यमितिसिद्धम् ॥ ७ ॥

अत्रकेचिन्निम्मतेसर्वनिर्णयोरोव्यर्थः मुख्यभगवद्रूपंचतुर्भुजादिआनंदमात्रकरपादमुखोदरादिरूपंतत्त्वभजनंकर्तव्यमिति धारणायां स्थूलस्यानेभजनीयंभगवतःआनंदरूपंधीजयति । केचिदितिवचनात् नात्रसर्वसंमतिः । अनेनहृदयामेदाविभावएवक्रियते नतुदोषनिवृत्तिः । यद्यपिनांतरीयकपापादिनिवृत्तिःक्रियते तथापिसर्वमाधत्वसंपादकत्वाभावाद्रागादिनिवृत्तिः भगवतोरूपाणिचत्वारिज्ञेयानि । अंगुष्ठमात्रं प्रादेशमात्रं पुरुषमात्रं पूर्वोक्तंच तत्रस्वनैकद्वयंप्रादेशमात्रस्यैवेति वैश्वानरविद्यायासिद्धत्वात् शुद्धेचस्वहृदयेमातुवाक्यत्वात् अथवा अत्यतिष्ठद्दशांगुलमितिपुरुषादति रिक्तरूपमंतरेकार्थंभजंते । अतिरिक्तमपि पुरुषाकारंवसंतं तृतीयंपुरुषं । तस्यमूलरूपं ज्ञापयति चतुर्भुजमिति कंजंकमलं रथांगंचक्रं हस्तचतुष्टयेऽप्यायुधधारिणम् अनेनसर्वतोरक्षासूचिता । प्रत्येकेऽपितस्यानि तत्रतत्रापायित्वा कार्यमधिकारिणीवति । धारणायापूर्वोक्तया इन्द्रियांतरविद्यमानत्वात् शांतमेनमाकल्पनमपेक्षते ॥ ८ ॥

———

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

ननु शीतत्राणोपायः कः तत्र साक्षेपं कुध्यन्निवाह । चीराणि वस्त्रखण्डानि । ननु ततोऽपि जाठरानलो दुर्वारः तत्र तथैवाह । अङ्घ्रिपा अपि किं नैव भिक्षां दिशन्ति ददति मनुष्याः खलु मा ददतु नामेति भावः यतः परान् बिभ्रति फलादिभिः पुष्णन्तीति । तर्हि पानार्थं जलन्तु मृग्यमेवेति चेत् धिक् तत्र बुद्धिमित्याह सरितोऽपीति । ननु शिलावर्षात् त्राणार्थं पर्णशाला कुत्राचिदपेक्षितव्यैवेति चेत्तत्राह गुहा इति । गुहां प्रविश्य व्याघ्रादयः आद्रन्ति चेत्तत्राह किमजित इति । व्याघ्रादीनामपि स एवान्तर्यामी भक्तवत्सलस्तान् कथं तत्र प्रेरयिष्यतीति भावः ॥ ५ ॥

ननु तर्हि भजनीयेश्वरस्य तद्भजनोपकरणानां चान्वेषणं तु कर्त्तव्यमेव योगिभिरिति चेत्तत्राह । स्वचित्ते स्वत एव सिद्धः यतः आत्मा चित्ताधिष्ठाता वासुदेव इति नान्यत्राहणादिश्रम इति भावः । किञ्च तस्य भजनं स्वत एव भवितुमुचितमित्याह प्रिय इत्यादि विशेषणैः । प्रियः स्वभावत एव प्रेमास्पदम् न च प्रेमास्पदत्वेऽपि पतिपुत्रादिरूपोऽनर्थः । यतोऽर्थः परमवस्तुरूपः । वस्तुरूपत्वेऽपि न केवलमान्तरात्मैव । यतो भगवान् सौन्दर्यादि गुणवत्त्वेन दृश्यः । न च तत्र देशनियम इत्याह । अनन्तः सर्वव्यापकत्वात् सर्वत्रैव देशे स्थितः । न च भजने श्रमः कोऽपीत्याह । निर्वृतः भजनानन्दमग्नः सन् । नियतः प्रेमैव भजनानुसंहितोऽर्थः प्रयोजनं यस्य तथाभूतः सन् । यद्वा नित्यमेतावन्ति नामानि गृहीतव्यानि एतावती कथा श्रोतव्या एतावत्यः प्रणतयः कर्त्तव्याः एतावत् कार्ड ध्यानं कर्त्तव्यमित्येवं नियमयुक्तानि कीर्त्तनश्रवणादीनि यस्य तथाभूतः सन् भजेत । यत्र भजने संसारहेतोरविद्याया उपरमश्च भक्तैरननुसंहितं फलं न भवमते ॥ ज्ञानियोगिनोमते तु संसारहेतूपरम एवानुसंहितं फलम् । चकारः पादपूरणे नियतार्थः निश्चलमानस इत्यर्थः ॥ ६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

व्यतिरेकेण तदेवाह क इति परस्य हरेरनुचिन्तां तां असित्वा किञ्च अनादृत्य पश्यन् कर्मजन्यान् विना पशुरेव स वेदनाम इति श्रुतेः असतीं विषयचिन्तां को नाम कुर्यात ॥ ७ ॥

एवञ्च वैराग्यं भक्तेरन्वयव्यतिरेकौ च प्रदर्श्य पुनरपि योगिनां पूर्वोक्तधारणातोऽप्यतिश्रेष्ठामन्तर्यामिणश्चिद्घनरूपस्य धारणामाह । केचिदिति पूर्वोक्तवैराजधारणानिष्ठेभ्योऽप्यतिश्रेष्ठा इत्यर्थः । किंवा वक्ष्यमाणवार्तानुसारेण वैराजधारणाभ्यासेन शुद्धचित्ता एव तदन्तर्यामिणश्चिद्घनरूपस्य धारणां कुर्युरित्यभिप्रायेणाह केचिदिति । अत्र धारणायां चतुर्विधा योगिनः सम्भवन्ति । तत्र प्रथमा भगवद्रूपमनालम्बमानाः प्राणमनोधारणावन्तः श्रीभागवतासम्मता विगीता एव । द्वितीयाः पूर्वोक्तवैराजधारणया शुद्धचित्ताः मृणालगौरायतशेषभोगेत्यादितृतीयस्कन्धोक्तव्यन्तर्यामिधारणावन्तः । तृतीया वैराजधारणानन्तरव्यष्टिविराडन्तर्यामिचतुर्भुजरूपधारणावन्तः । चतुर्थाः स्वत एव शुद्धचित्ताः । प्रथमत एव व्यष्टयन्तर्यामिचतुर्भुजधारणावन्तस्तत्र पश्चात्र केचिच्छब्देनोच्यन्ते । प्रादेशमात्रमिति प्रादेशप्रमाणहृदये ध्येयत्वात् । पुरुषं तावन्मात्रप्रदेशेऽप्यचिन्त्यशक्त्या पञ्चदशवर्षीयपुरुषाकारप्रमाणं. सन्तं वयसि कैशोरे इत्युक्तेः । वसन्त तत्रान्तर्यामितया कृतावासम् ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

कवयोधनदुर्मदांधान्कस्माद्धेतोर्भजन्ति कविभिस्ते नभजनीयाइत्यर्थः । ननु तर्हिवस्त्रखंडादिलाभः कुतोभवेदत्राह चीराणिकिम्पथिनसन्ति परान्पुष्णान्तियेते अंघ्रिपाः वृक्षाः दयादिधर्माघ्रिपालकाः वा भिक्षांकिंनैवदिशन्तिनैवप्रयच्छन्ति सरितः गंगायमुनाद्याः नद्यः शिवजलाः अशुष्यन्किंनिर्जलाजाताः किम गुहाः गोवर्द्धनादिगिरिदर्यः रुद्धाः किम किञ्च अजितः श्रीकृष्णः उपसन्नान्किम अवति नरक्षति अपितुरक्षत्येव ॥ ५ ॥

एवंनियतः अनायाससिद्धः देहनिर्वाहरूपोऽर्थप्रयोजनंयस्यसः निर्वृतः वैराग्यसुखसंपन्नः सन् तंभजेत यत्रभजनेसंसारहेतोः कार्यकारणरूपप्रकृतिसंगस्योपरमश्चभवति चकारस्तत्प्राप्तिसमुच्चिनोति "मद्भक्तायांतिमामपि" इति श्रीमुखवचनात् विद्याऽविद्यायांनिवृत्तायामुपास्योपासकस्वरूपयाथात्म्यज्ञानवान् श्रवणमनननिदिध्यासनावृत्त्याजन्ममरणाख्यं संसारहेतोः प्रकृतिसंबंधाद्विमुक्तोभवतीत्यर्थः तदावृत्तिमाहभगवान् सूत्रकारः आवृत्तिरसकृदुपदेशात्॥४।१।१॥इति भजनीयं दर्शयति भगवान्स्वाभाविकषड्ैश्वर्यसंपन्नः । अनेनतद्वत्त्वं स्वतोव्यावृत्ताः प्रियोऽर्थः अनेनाप्रियपदार्थातरामावउक्तः आत्मा "कृष्णमेनमवेहित्वमात्मानमखिलात्मनाम्" इति वक्ष्यमाणात् कृष्णस्य आत्मपदार्थः भजनीयोनतुतदात्मकः जीवात्मेत्यर्थः स्वाचिसेस्वतएवसिद्धः अनेनसर्वत्रस्वतः सिद्धत्वेनतत्संनिहितताप्रदर्शिता अनंत इत्यनेनतदपरिच्छिन्नतोक्ताथ एवंभूतस्तमितियोजना ॥ ६ ॥

भगवद्भजनहीनकर्मनिष्ठजनानिंदयाभजननिष्ठांद्रढयति कइति वैतरिण्यांपतितंस्वकर्मजान्परितापान् जुषाणंसेवमानंजनं समक्षमारापश्यन् वैतरणीतुल्यायांसंसृतौवापतितंपश्यन् यत्रसंसारहेतूपरमः तां भजननिष्ठामनादृत्य असतीमधोगतिप्रदाम्मनोविषयानुचिन्तां भगवदितरविषयचिन्तां "पशुर्देवसेवानाम" इति श्रुतिप्रसिद्धं कर्मजडंविनापशुतुल्यं विवेकहीनंजनं विनावाकोनामकुर्यात् अनेननिरयवक्तोऽजोघःसूचितः ॥ ७ ॥

ताभेयभजननिष्ठामाह केचिदितिमन्त्रर्ज्यभिः । तत्रपर्वाभिधारणामेकेनव्याचष्टे केचिद्भागवताः स्वदेहस्यांतर्मध्ये यावकाशस्तत्रवसन्तं प्रादेशमात्रं प्रादेशस्तर्जन्यंगुष्ठमात्रा सामाजार्परिमाणंयस्यतंश्रुतात् "अंगुष्ठमात्रं पुरुषंमध्य आत्मनिसंस्थितं तंज्ञात्वामृत्युमत्येतिनान्यः पंथाविमुक्तये" इत्युक्तम उभयत्रहृदय कमलापेक्ष्य व्यापकस्येव सूक्ष्मत्वं विवक्षितं । चतुर्भुजंकंजरथांग शंख गदाधरं पद्मचक्रशंखगदाधरं धारणयास्मरंति ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

क्या मार्गमें पुराने कपड़ा के टूक नहीं हैं क्या वृक्ष फलों की भिक्षा नहीं देते हैं क्या जलको नदी सूख गई हैं क्या रहने को पर्वत कंदरा रुकगई हैं क्या व्याघ्रादिकों से परमेश्वर शरणागतों की रक्षा नहीं करते हैं फिर ज्ञानी लोग होकर धन मदसे अंधे जनोंका क्यों सेवन करते हैं ॥ ५ ॥

इस प्रकार से अपने चित्तमें आपही सिद्ध प्रिय आत्मा अर्थ रूप भगवान् अनंतको सुखी होकर विश्वास से भजे जिससे कि संसार के हेतु का नाश होजाय ॥ ६ ॥

केवल पशुओं को छोड़कर उस परमात्मा कि चिन्ता को अनादर करके असत् चिन्ता कौन करेगा जोकि अपने कर्मों के दुःखों को भोगते हुये वैतरणी नदीमें पड़े मनुष्यों को देखता है ॥ ७ ॥

कोइ महात्मा अपने हृदय के मध्यमे अंगुष्ठ मात्र विराजमान चतुर्भुज शंख, चक्र, गदा, पद्म आदि परम पुरुष को ध्यानसे स्मरण करते हैं ॥ ८ ॥

प्रसन्नवक्त्रं नलिनायतेक्षणं कदम्बकिञ्जल्कपिशङ्गवाससम् ।
लसन्महारत्नहिरण्मयाङ्गदं स्फुरन्महारत्नकिरीटकुण्डलम् ॥ ९ ॥
उन्निद्रहृत्पङ्कजकर्णिकालये योगेश्वरास्थापितपादपल्लवम् ।
श्रीलक्ष्मणं कौस्तुभरत्नकन्धरमम्लानलक्ष्म्या वनमालयाचितम् ॥ १० ॥
विभूषितं मेखलयाङ्गुलीयकैर्महाधनैर्नूपुरकङ्कणादिभिः ।
स्निग्धामलाकुञ्चितनीलकुन्तलैर्विरोचमानाननहासपेशलम् ॥ ११ ॥
अदीनलीलाहसितेक्षणोल्लसद्भ्रूभङ्गसंसूचितभूर्यनुग्रहम् ।
ईक्षेत चिन्तामयमेतमीश्वरं यावन्मनो धारणयावतिष्ठते ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

नलिनं पद्मं तद्वत् प्रसन्ने आयते दीर्घे ईक्षणे यस्य । कदम्बकुसुमस्य किञ्जल्कः केशरः तद्वत् पिशङ्गे पीते वाससी यस्य । लसन्ति महारत्नानि येषु तानि स्वर्णमयानि अङ्गदानि यस्य । स्फुरन्ति च तानि महारत्नानि च तन्मयानि किरीटकुण्डलानि यस्य ॥ ९ ॥

उन्निद्रं विकसितं यत् हृदयपङ्कजं तस्य कर्णिकैवालयः स्थानं तस्मिन् योगेश्वरैरास्थापितौ पादपल्लवौ यस्य । श्रीरेव लक्ष्म चिह्नं तद्युक्तं पामादिविहितो मत्वर्थीयो न-प्रत्ययः । कौस्तुभरत्नं कन्धरायां यस्य । अम्लाना लक्ष्मीः शोभा यस्याः तया वनमालया आचितं व्याप्तम् ॥ १० ॥

स्निग्धत्वादिविशिष्टैः कुन्तलैर्विरोचमाने आनने यो हासः तेन पेशलं सुन्दरम् ॥ ११ ॥

अदीनमुदारं यल्लीलाहसितं तेन यदीक्षणं तस्मिन्नुल्लसन्तो ये भ्रूभङ्गाः भ्रूविक्षेपाः तैः संसूचितो भूर्यनुग्रहो येन । चिन्तामयं चिन्तया आविर्भवन्तम् ॥ ॥ १२ ॥

श्रीराधारमणदास गोस्वामि विरचिता दीपनाख्य तट्टिप्पणी ।

न-प्रत्यय इति । लोमादि-पामादि-पिच्छादिभ्यः शनेलचः (पा० ५ । २ । १००) इति सूत्रेण न-प्रत्यय इति यावत् ॥ १०—१८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

एवमेवपुरुषंविशिनष्टि प्रसन्नवक्त्रमिति अनुग्रहोन्मुखंमुखंनलिनंपद्मंतद्वत्प्रसन्नेआयतेदीर्घेईक्षणे यस्य कदंबकुसुमस्य किंजल्क केसरस्तद्वत्पिशंगवाससीयस्य लसंति महारत्नानियेषु तानिहारांगदानियस्य स्फुरंतिमहारत्नानितन्मयानिकिरीटकुंडलानि यस्यतम ॥९

उन्निद्रंविकसितंयद्धृदयपंकजंहृदयकमलंतस्य कर्णिकैवालयःस्थानं तस्मिन् योगीश्वरास्थापितौध्यानविषयीकृतौपादपल्लवौयस्य श्रीर्लक्ष्मीरेवलक्ष्मचिन्हंयस्यास्तीति श्रीलक्ष्मणः पामादिविहितमत्वर्थीयोनप्रत्ययः तस्याकृतिगणत्वात् कौस्तुभरत्नंकंधरायांयस्य अत्र कंधराशब्दस्तदासन्नवक्षः परः अम्लानालक्ष्मीः शोभायस्यास्तयावनमालयाआचितंव्याप्तम ॥ १० ॥

मेखलयाकटिसूत्रेणमहाधनैरनर्घ्यैरंगुलीयकैर्नूपुरकंकणादिभिश्च विभूषितं विशेषेणालंकृतं स्निग्धत्वादिविशिष्टैः कुंतलैर्विरोचमाने आननेयोहासस्तेनपेशलं सुंदरं तत्र स्निग्धाः सस्नेहा आकुंचितावक्राः ॥ ११ ॥

अदीनमुदारंयल्लीलाहसितंतेनयुक्तंयदीक्षणंतेनोल्लसंतोयेभ्रूभंगाः भ्रूविक्षेपाः तैः संसूचितोभूर्यनुग्रहोयेन तंचिंतामयंचिंताविषयं चिंताप्रचुरंईक्षेतेतिक्रियाविशेषणंवा एवं विधमीश्वर यावद्धारणया मनोऽवतिष्ठतेतावदीक्षेतोपासीतेत्यर्थः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकृत पदरत्नावली ।

श्लोकचतुष्टयेनतमेवविशिनष्टि प्रसन्नवक्त्रमित्यादिना नलिनवद्रक्तपद्मदलवदायतेदीर्घेईक्षणेयस्यसतथातं कदंबःकुरुणाप्रियरतरुस्तस्य-पुष्पस्यकिंजल्कमंकुरविशेषस्तद्वत्पिशंगंपीतंवासोयस्यसतथातं लसन्महाहारश्चहिरण्मयांगदश्चेतिलसन्महाहारोहिरण्मयांगदस्तं । स्फुरं-तिशोभमानानिमहांतिचरत्नानितैर्युक्तंकिरीटकुंडलंचयस्यसतथातम ॥ ९ ॥

उन्निद्रस्यविकसितस्यहृत्पंकजस्य कर्णिकाख्यालयेयोगेश्वरैः सनकादिभिरास्थापितौपादपल्लवौयस्यसतथातं श्रीरेवलक्ष्मणंचिह्नंयस्य सश्रीलक्ष्मणस्तं कुस्तुभात्समुद्राज्जातंकौस्तुभंतेनरत्नेनयुक्ताकंधरायस्यसतथातम अम्लानानांनवपल्लवदलानांलक्ष्मीर्यस्याः सातथातया॥१०॥

मेखलयाकांच्या अंगुलीयकैरंगुलीभूषणैः महांतिधनानिगृह्णंतीतिमहाधनानितैः स्निग्धाश्चामलाश्चतैः कुंचिताश्चवक्राश्चनीलाश्चतेकुं-तलास्तैर्विरोचमानेआननेयोहासस्तेनपेशलंसुंदरम ॥ ११ ॥

अदीनलीलयोन्नताभ्यांहसितेक्षणाभ्यामुल्लसंत्योर्भ्रुवोर्भंगेनस्फुरणविशेषेणसंसूचितोभूर्यनुग्रहोयेनसतथातम। ईक्षेतचिंतयेत चिंतामयं-चिंतासाध्यं "प्रसमस्तंचिंतितोविष्णुश्चिंतितंप्रददात्यज" इत्यादेः कियंतंकालंचिंतनमत्राह यावदिति यावद्धारणयासमभांगेमनोऽवस्थानमव-तिष्ठतेतावदितिशेषः ॥ १२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिका।

इत्येतत्यञ्चकम् ॥ १२ ॥ १३ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृत सुबोधिनी।

किंच प्रसन्नवक्त्रं प्रसन्नंभक्तेभ्यःफलदानार्थंवक्त्रंयस्य नलिनवत् आयतेदीर्घे ईक्षणेयस्य कदंबकिंजल्कवत् अर्धपीताम्बरयुक्त रत्नभागेवांतिमुक्ताफलसहितरेखाकारेचकदंबकिंजल्कवत्सुवर्णदंडाकारन्नूतनमुक्ताप्रांतकृतापीतांबरजीषयुक्तंवेवरूपम्। एतादृशं भगवतःपीताम्बरं लसंतिमहारत्नानियस्मिन् हिरण्मयेअंगदे अंगदंबाहाभरणं। स्फुरंतिमहारत्नानि किरीटे कुंडलयोश्चयस्य ॥ ९ ॥

उन्निद्रे विकसिते हृदय रूपे पंकजे याकर्णिकातस्मिन् यदालयं गृहं सूर्येन्दुवाय्वग्निगतंतस्मिन्नालयेयोगेश्वरैराससमंतात्स्थापितं पादपल्लवं यस्य श्रीःलक्ष्मचिन्हंयस्य कौस्तुभरत्नं कंधरायां यस्य अम्लानालक्ष्मीर्यस्याः सर्वदाप्रत्यग्रविकसितपुष्पयुक्ता। तादृश्या वनमालयाअंचितंपूजितम् ॥ १० ॥

मेखलयाकटिबोरकरूपया अंगुलीयकैश्चमहाधनैः अमूल्यरत्नादियुक्तैः उभयत्र विशेषणं नूपुरमेकंमहाराजचिन्हरूपं आदिशब्देन वलयादि स्निग्धानिचतानिअमलानिचकुंचितानि नीलानियानिकुंतलानितैः विरोचमानंयदाननं तेनयोहासस्तेनसुंदरम् ॥ ११ ॥

अदीनंयल्लीलाहसितंसर्वेभ्योयाचकेभ्यः सर्वफलदानेऽपिअसंकोचयुक्तमदीनं लीलाहसितेनयुक्तं यदीक्षणं तेनउल्लसंत्यौयेभ्रुवौतयोर्भंगः तेनसूचितः भूरिरधिकःअनुग्रहोयेन एतादृशं चिंतयाप्रकटीभूतं राजाधिराजरूपमीश्वरमीक्षेत यावन्मनःधारणया सर्वांगस्थितया अवतिष्ठते चांचल्यंनप्राप्नोति ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृत सारार्थदर्शिनी।

महारत्नानि पद्मरागादीनि ॥ ९ ॥

उन्निद्रं विकसितं हृत्पङ्कजं तस्य कर्णिकैवालयस्तत्र योगेश्वरैरास्थापितौ पादपल्लवौ यस्य तमिति तत्प्रकारान् योगेश्वरानपि ध्यायेदिति भावः। श्रीलक्ष्मणं श्रीरेव लक्ष्म वामस्तनोर्द्धे लक्ष्मीरेखा तद्युक्तं पामादित्वाद् विहितो मत्वर्थीयो न-प्रत्ययः। कौस्तुभरत्नं तद्ग्रथनहिरण्मयसूत्रं कन्धरायां यस्य तम्। आचितं व्याप्तम् ॥ १० ॥

महाधनैः बहुमूल्यैः। स्निग्धत्वादिविशिष्टैः कुन्तलैर्विरोचमाने आनने यो हासः तेन पेशलं मनोहरम् ॥ ११ ॥

अदीनमतिमाधुर्यं यल्लीलाहसितं तद्युक्तमीक्षणञ्च उल्लसदुल्लासं प्राप्नुवन् भ्रूभङ्गश्च ताभ्यां संसूचितो भूरिरनुग्रहो येन तम्। चिन्तामयं चिन्तयैवाविर्भवन्तम् ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः।

प्रसन्नंध्यातानंदप्रदंवक्त्रं यस्यनलिनं पद्मं तद्वदायतेदीर्घे ईक्षणेयस्यकदंबकिंजल्कवत् कदंबपुष्पकेसरवत् पिशंगेवाससीयस्य लसंतिमहारत्नानियेषुतानि हिरण्मयान्यंगदानियस्य स्फुरंतिचतानिमहारत्नानि च तन्मयानि किरीटकुंडलानियस्यतम् ॥ ९ ॥

उन्निद्रहृत्पंकजस्यविकसितहृदयकमलस्यकर्णिकैवालयः स्थानं तत्रयोगेश्वरैरास्थापितौ यामनीचरीकृतौपादपल्लवौयस्य श्रीरूपंलक्ष्मचिन्हंविद्यतेयस्यमः श्रीलक्ष्मणस्तम् पामादिविहितोमत्वर्थीयो न प्रत्ययः तस्याकृतिगणत्वात् कौस्तुभरत्नंकंधरायांयस्य अम्लानाविस्फूर्यमाणालक्ष्मीः शोभायस्यास्तया आचितंसर्वतोविस्फूर्यमाणम् ॥ १० ॥

मेखलयाकटिसूत्रेणां गुलीयकादिभिश्चविभूषितम् स्निग्धैः सस्नेहैरमलैरुज्वलैः कुंचितैर्वक्रैर्नीलवर्णैरेवंविधैः। कुंतलैर्विरोचमाने आननेयोहासस्तेनपेशलंसुंदरम् ॥ ११ ॥

अदीनमोदारंच लीलाहसितेनयुक्तं यदीक्षणं तेनोल्लसद्भिर्भ्रूभंगैर्भ्रूविक्षेपैः सम्यक्सूचितोभूर्यनुग्रहोयेनतम् चिंतामयंचिंतायाध्यानादाविर्भूतं तत् भागवतस्याधिकारमयट् एवंध्येयमीश्वरमंतर्यामिणम् यावन्मनो धारणयावतिष्ठेततावदीक्षेत ॥ १२ ॥

भाषाटीका।

प्रसन्न है मुखारविंद जिनका कमल सरीके चौड़े नेत्रवाले कदंब पुष्पके केसर सरीके पीतवस्त्र धारण किये हुए प्रकाशमान अमूल्य रत्न जड़ित सुवर्ण के बड़े बाजूबन्द धारण किये हुए चमकते हुये बहु मूल्य रत्नोंके किरीट कुंडल धारण किये हुये ॥ ९ ॥

खिला हुआ हृदय कमल स्थानमें योगीश्वरोंने जिनके चरण कमलकू स्थापित कियाहै जिनके लक्ष्मीका चिह्न है कौस्तुभमणि जिनके कंठमें है निर्मल शोभा वाली वनमाला से शोभित हैं ॥ १० ॥

कटिमेखला मुद्रिका बहु मूल्य नूपुर कंकणादिकों से तथा चीकने निर्मल घुंघवारे केशोंसे सुशोभित हैं औ प्रकाशमान हांसी से सुशोभित हैं ॥ ११ ॥

उदारलीला वाली हसीयुक्त नेत्रों के सुंदर भृकुटी के चलनसे बड़ी कृपा भक्तों पर जनाते हुये ऐसे भगवान इस ईश्वरकी मूर्तिकू देखे जबतक कि मन धारणा में स्थित रहसके तबतक ॥ १२ ॥

एकैकशोऽङ्गानि धियानुभावयेत् पादादि यावद्धसितं गदाभृतः ।
जितं जितं स्थानमपोह्य धारयेत् परं परं शुध्यति धीर्यथा यथा ॥ १३ ॥
यावन्न जायेत परावरेऽस्मिन् विश्वेश्वरे द्रष्टरि भक्तियोगः ।
तावत् स्थवीयः पुरुषस्य रूपं क्रियावसाने प्रयतः स्मरेत ॥ १४ ॥
स्थिरं सुखश्चासनमास्थितो यतिर्यदा जिहासूरिममङ्ग ? लोकम् ।
काले च देशे च मनो न सज्जयेत् प्राणान् नियच्छेन्मनसा जितासुः ॥ १५ ॥
मनः स्वबुद्ध्यामलया नियम्य क्षेत्रज्ञ एतां निनयेत् तमात्मनि ।
आत्मानमात्मन्यवरुध्य धीरो लब्धोपशान्तिर्विरमेत कृत्यात् ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

तस्यैव ध्यानमाह एकैकश इति । अनुभावयेत् ध्यायेत् । यद्यत् जितं जितम् अयत्नतः स्फुरितं पादगुल्फादि स्थानम् अवयवं तत्तत् अपोह्य त्यक्त्वा परं परं जङ्घाजान्वादि धारयेत् ध्यायेत् । शुध्यति तस्मिन् निश्चला भवति ॥ १३ ॥

पूर्वोक्तवैराजधारणाया एतद्धारणाकृत्यमाह यावदिति । परे ब्रह्मादयोऽवरे कनिष्ठा यस्मात् कुतः, विश्वेश्वरे, द्रष्टरि न तु दृश्ये चैतन्यघनत्वात् अनेन कर्म्मापि भक्तियोगपर्य्यंतमेवेत्युक्तम् ॥ १४ ॥

एवं तावदासन्नमृत्योः पुंसः कृत्यमुक्तम् इदानीं तस्यैव स्वयं देहं त्यक्तुमिच्छतः कृत्यमाह स्थिरमिति सार्द्धैश्चतुर्भिः । अङ्ग हे राजन् ! एवम्भूतो यतिर्यदा इमं लोकं देहं जिहासुः हातुमिच्छति तदा देशे पुण्यक्षेत्रे काले च उत्तरायणादौ मनः न सज्जयेत् सङ्गं न प्रापयेत् न देशकालौ योगिनः सिद्धिहेतू किन्तु योग एवेति दृढनिश्चयो भूत्वा स्थिरं सुखकरञ्चासनमास्थितः प्राणान् इन्द्रियाणि नियच्छेदित्यर्थः ॥ १५ ॥

एतां बुद्धिं क्षेत्रज्ञे बुद्ध्यादिद्रष्टरि निलयेत् प्रविलापयेत् । तञ्च क्षेत्रज्ञम् आत्मनि शुद्धे । तञ्च शुद्धमात्मानम् आत्मनि ब्रह्मणि अवरुध्य एकीकृत्य लब्धोपशान्तिः प्राप्तनिर्वृतिः सन् कृत्याद्विरमेत् ततः परं प्राप्याभावात् ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

युगपत्कृत्स्नशुभाश्रयगोचरध्यानाशक्यात्तदुपायभूतमुक्तरूपस्यैवध्यानक्रमविशेषमाह । एकैकशइति गदाभृतः परमात्मनः पादादि पादप्रभृतियावद्धसितंमंदस्मितावधि । अंगानि एकैकशः प्रत्येकंधियानुभावयेच्चिन्तयेत् । जितं जितं भावनयास्फुरितंप्रतिष्ठितमितियावत् स्थानंपादगुल्फाद्यवयवमपोह्यत्यक्त्वाविशेषाकारेणेतिभावः । सामान्याकारेणकृत्स्नशुभाश्रयगोचरध्यानस्यापेक्षितत्वात्परंपरंजंघाजान्वादिस्थानंधीर्यथायथाशुद्ध्यतिप्रसीदत्यनाकुलीभवतितथाधारयेत् । कृत्स्नशुभाश्रयगोचरभक्तियोगोत्पत्तेः पूर्वमिदमवयवशोविभावनंयत्नेनकर्त्तव्यमुत्पन्नायांतुभक्तौहानायोगात् ॥ १३ ॥

अतस्तत्सर्वंयत्नेनध्येयमवयवशइत्याह यावदिति । परेब्रह्मादयोऽवरेयस्मात्सपरावरः तस्मिन्विश्वेषामीश्वरेनियंतरिद्रष्टरिसर्वज्ञेऽस्मिन्नुक्तविग्रहविशिष्टेपुरुषेभक्तियोगः विशेषाकारेणकृत्स्नशुभाश्रयगोचरः प्रीतिपूर्वकोऽविच्छिन्नोध्यानयोगः । यावन्नजायेतनोत्पद्येततावत्क्रियावसाने आवश्यकानुष्ठानांतेपुरुषस्यप्रादेशमात्रं पुरुषमित्युक्तस्यपुरुषस्यस्थविष्ठरूपंदिव्यात्मस्वरूपापेक्षयास्थविष्ठंविग्रहंप्रयतः समाहितमनस्कः स्मरेदित्यर्थः । स्थविष्ठंरूपंवैराजस्यपूर्वोक्तरूपमितितुमंदंरूपांतरोपासनायाएतद्रूपोपासनानुपयुक्तत्वात् ॥ १४ ॥

एवमेकैकमवयवंशिक्षयित्वापश्चादेकैकांगध्यानपूर्वककृत्स्नध्यानाभ्यास उक्तः । अथैवमुपासनानिष्ठस्यदेहत्यागप्रकारंस्वस्यस्वात्मनःपरमात्मनिसमर्पणप्रकारमाह स्थिरमिति यतिर्योगीयदापारपूर्णभक्तियोगसंपादकशरीरावस्थितिहेतुभूतप्रारब्धावसानकालेऽङ्ग हेराजन्निमंलोकंप्राकृतंलोकंजिहासुर्हातुमिच्छुर्भवतितदागंगातीरोत्तरायणादिदेशकालादिषुमनोनसज्जयेत्सक्तंनकुर्यात्किन्तुजितप्राणः जितासुःस्थिरंनिर्भयदेशस्थंसुखमृद्वासनमास्थितः मनसाप्राणान्निन्द्रियाणिनियच्छेदनन्यपराणिकुर्यात् ॥ १५ ॥

स्वबुद्ध्यानिश्चयात्मिकयाबुद्ध्याऽमलयाभगवदुपासनेननिर्धूतमलया मनः नियम्यबुद्धिव्यापारमात्ररतंकृत्वाएतांबुद्धिंक्षेत्रज्ञेजीवेनिनयेत् विलयेत्तंक्षेत्रज्ञमात्मनिनियच्छेदित्यर्थः एवमात्मानंजीवमात्मनिपरमात्मनिअवरुध्यसमर्प्यलब्धोपशांतिः प्राप्तनिर्वृतिः सन्कृत्याद्विरमेत् अंतकालेपरमात्मनिस्वात्मसमर्पणावधिकर्मनत्याज्यमितिकृत्याद्विरमेतेत्यनेनावगम्यते । आप्रयाणात्तत्रापिहिदृष्टम् ॥ ४।१।१२॥ इतिन्यायेनोपासनायाआप्रयाणादनुवर्तनीयत्वेनतदिच्छावत्कृत्स्नस्याप्याप्रयाणादनुवर्तनीयत्वात्तहिमुमूर्षोः कृत्यविरतिर्विधेयास्वतएवविरतेः । अत्रयद्यपियदाजिहासुरिममंगलोकमित्यनेनयोगिनांस्वच्छंदमरणानांकृत्यमेवप्रतीयतेतथापि "तस्यतावदेवचिरंयावन्नविमोक्ष्येऽथसंपत्स्ये" इतिकृत्स्नयोगदीदारंभकप्रारब्धावसानएवपरमात्मसंपत्तिश्रवणात्तेषामिदंकृत्यंनत्वमुमूर्षोरनवहितकत्वेनाशक्यत्वात्सज्जेन्नियच्छेद्विरमेतेत्यादिविधिविषयत्वानुपपत्त्याच्छंदमरणानांकृत्यमेवेदमितिवकुंयुक्तंयोगप्रभावातिशयेनकरणानांस्वायत्तत्वात् । येषयोगमाहात्म्यादविनष्टएवप्रारब्धेप्रियतेतेषांपुनःसंसारएवातएवभीष्मादीनामुत्तरायणादिकालप्रतीक्षाप्रारब्धस्याविनष्टत्वात् अतोयदेत्यस्यप्रारब्धावसानइत्युक्तएवार्थःसाधुः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकृत पदरत्नावली ।

सर्वांगस्मरणाशक्तस्यस्मरणप्रकारमाह एकैकशइति ध्यानेनजितमनाध्यासेनध्यानविषयस्यानवयवमपीश्वरीकृत्यपरंब्रह्मजितमन-स्यस्तमवयवंपादमारभ्यावहसितं*पुष्पितंवनमितिवत्‌हासनेविकसितंमुखंहसितमितिलक्ष्यते। मुखपर्यन्तंसांगोपांगंप्रतिधियाधारयेत्‌।यथायथाधीःशुध्यातेसर्वांगध्यानसमर्थाभवतितथातथाऽवयवंतुधारयेत्‌ततः सर्वांगध्यानसामर्थ्येतावत्पर्यंतमेकैकावयवमनुभावयेदित्यर्थः॥१३

इममेवार्थमुपसंहरति यावदिति वराब्रह्मादयोऽप्यवरायस्मात्सपरावरस्तस्मिन्‌। द्रष्टरिसर्वसाक्षिणि। विश्वेश्वरेहरौ। यावत्सर्वो-त्तमोत्तममहोपकारकोऽतएवसर्वतःप्रियतमइतिज्ञानपूर्वकप्रेमलक्षणभक्तिपरं। पुरुषस्य। स्थवीयोऽतिस्थूलंरूपं। स्मरेत। तत्रापिनिरन्तर ध्यानासक्तःसन्‌नित्यक्रियावसानेप्रयतःप्रयत्नवान्‌स्मरेतेत्यन्वयः ॥ १४ ॥

इदानीमुक्तविधोपासनाजनितज्ञानेनापरोक्षकृतपरमात्मतत्त्वस्यतत्प्रसादाद्विज्ञात ब्रह्मादिनस्वस्यज्ञानिनोयदादेहत्यागेच्छा तदाऽऽत्मदेह गतेन्द्रियाद्यभिमानिदेवतालयस्मरणपूर्वकंमोक्षप्रकारमाह स्थिरमिति यतिर्निर्जितेन्द्रियग्रामोऽपरोक्षज्ञानीइमंलोकंदेहंयदाजिहासुस्त्यक्तु मिच्छति तदायथासुखंभवति तथास्थिरमचलमासनमास्थितःकालेदेशेचकालस्थेषुदेशस्थेषुचविषयेषुचयावन्मनोनसज्जेत्‌सक्तंनकुर्यात्‌ अथमनसाचवशेनप्राणान्‌विषयाननुधावंतीन्द्रियाणिचनियच्छेत्‌ तत आहरेदाहृत्यचप्राणान्नियच्छेत्प्राणायामान्‌कुर्यादयजितासुर्मे त्वा प्राप्तप्राणप्रसादइन्द्रियप्रेरकान्‌दिशादिदेवान्‌मनोऽभिमानिनीन्द्रेनियच्छेतद्वन्द्राधीनांश्चिन्तयेत्‌ ॥ १५ ॥

मनश्चमनोऽभिमानिनमिन्द्रञ्चामलयाबुद्ध्याबुद्धिदेवतयोमयानियम्यतदधीनंस्मृत्वैतांबुद्धिदेवतामुमांक्षेत्रज्ञेजीवान्तर्यामिणि हरौनिनयेत्‌ नितरांतदधीनांश्चिन्तयेत्‌ तंक्षेत्रज्ञमात्मानिदेहमध्यस्थेहरौनिनयेत्‌तदैक्येनचिन्तयेत्‌ तंदेहगतमात्मानं हरिमात्मनिसर्वगतेहरावधवध्यत-देकीभावेनसञ्चिन्त्यदेहाद्युत्क्रम्यलब्धोपशान्तिः प्राप्तसर्वाधिकमङ्गलाख्यविष्णुरूपोधीरः कृत्यान्निधिनिषेधलक्षणात्कार्याद्विरमेदित्यन्वयः "भक्त्याप्राणांवशेनीत्वाजितप्राणोभवत्युत जीवस्थोभगवान्‌विष्णुः क्षेत्रज्ञइतिगीयते इदन्तस्तुसएवात्माव्याप्तोऽप्यात्मेतिभण्यते हरौइदंभेदे धीतिस्तदेकत्वस्यचिन्तनम्‌ अन्यत्रतन्नियम्यादिचिन्तनंनीतिरुच्यत"इतिप्रमाणोऽस्यउक्तएवार्थोऽन्योनस्वकपोलकल्पितइतिभावः। मनस्तत्वं बुद्धितत्वेबुद्धितत्वंक्षेत्रज्ञेऽधिष्ठानभूतेतंक्षेत्रज्ञद्रष्टारमात्मनिशोधिततत्वंपदार्थेचिन्मात्रेतमात्मानं शोधिततत्वंपदार्थभूतमात्मनिशोधिततत्पदार्थ भूतेपरमात्मन्यखण्डैकीकृत्यभेदहेतुर्मविद्याधिष्ठानम्‌ यथार्थज्ञानेन निरस्यकृत्यात्‌ विरमेत्ततमायावादिनः एतांव्यष्टिरूपांबुद्धिंक्षेत्रज्ञे समष्टिरूपहिरण्यगर्भात्मनिकारणात्मकेकारणात्मानमात्मनिशुद्धेब्रह्मणयवष्टभ्य कृत्यादुपरतःस्यादितिपौराणिकंमन्याः इतिद्वयमपि प्रमाणविरुद्धत्वादुपेक्षणीयंमनश्चेतिचशब्देनमनः शब्दवाच्यंरुद्रं बुद्धिशब्दवाच्यांवाणींधिषणलक्ष्मीद्वाराक्षेत्रज्ञेलयं तत्त्वानांसकारं द्युकल्पतइतिज्ञातव्यम्‌ "उपोधिकेसमीपेचेति शांतिःप्रशममंगलेइतिच मंगलंभगवान्‌विष्णुः"इतिच ॥ १६ ॥

———

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

यावदिति । भक्तियोगः कश्चित्‌ स्वदेहान्तः इत्यादिनोक्तसाधनलक्षणाभिनिवेशः अन्यत्तैः ॥ १४ ॥

अनन्तरं पूर्व्ववत्‌ च यदि महत्कृपाविशेषेण विद्यद्दीप्ता भवति, तदा विशेषोपलब्धिश्च भवेत्‌ । न चेत्‌, निर्विशेषचिन्मात्रब्रह्मानु-भवेन तल्लीन एव भवति । तथैव निदिध्यासनमपि तेषाम्‌ । तथाच स्थिरमित्यादि ॥ १५ ॥

तथा मन इति । तञ्च क्षेत्रज्ञं स्वरूपभूतया बुद्ध्या आत्मनि तद्द्रष्टृत्वादिरहिते शुद्धे जीवे । अन्यत्तैः ॥ १६ ॥

———

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

सर्वांगास्फुरणे पुनःएकैकशः अंगानिधारयेत्‌ एकंधृत्वातस्यस्वाधीनतायां जातायां द्वितीयंधारयेदिति धियेत्युक्तम्‌ अत्रधारणायां क्रमोविवक्षितः तदाह पादादियावद्धसितमिति तृतीयस्कन्धेस्पष्टंभविष्यति गदाभृतइति प्राणनिश्चलतासूचिता जितंजितंस्थानं स्वाधीनं स्वाधीनस्थानंपादादिअपांशुग्राहक बुद्ध्यग्रणाभावात्‌ त्याजयित्वा तेनाग्रेणअन्यद्ग्राह्यं अन्यग्रहणं न तथा भगवदवयवस्यअधिकागुणाः स्मर्त्तव्याः यथाबुद्धिदोषाअपगच्छेयुः तदपगमेबुद्धिर्विशदाभवति तथाअवयवांतरमपिमाति एवमुत्तरत्रापि यथायथाबुद्धिःशुद्ध्यति तथा तथापरंधारयेदित्यर्थः इयंचधारणासंजातभक्तेर्भवति ॥ १३ ॥

यावत्पुनर्भक्तिर्नजायते तावत्पूर्वोक्तधारणाकर्त्तव्येत्याह यावदिति परेऽवरेयस्मात्‌ परावरत्वस्फुरणमपि सर्वोत्तमत्वरूपं प्रेमभक्ते रंग माहात्म्यज्ञानापरपर्यायम्‌ अस्मिन्नपि स्वयंभक्त्यातंपश्यन्नाह द्रष्टरिसर्वसाक्षिणि पूर्वोक्तन्यायेन सर्ववस्तुषुचेनन्यरूपेणवा प्रत्यग्रूपेणवाप्रकाशमाने योगपदेनस्वसाधनं साधनभूतं भक्तेः स्थिरंरूपमुक्तं तावत्‌स्थवीयःस्थूलं पुरुषस्यपूर्वोक्तस्य क्रियावसाने अग्निहोत्रादिकंकृत्वा अन्यप्रशुद्धावस्थायां सन्यासंगृहीत्वेतिकेचित्‌ तदानिरंतरंस्मरणं भवति परंक्रियायाहेतुत्वंनस्यात्‌ प्रतिबंधः कत्वकल्पनापेक्षया साधकत्वकल्पनायाउत्कृष्टत्वात्‌ पुण्यतीर्थ जलाप्लुतइति नियमानामुक्तत्वाच्च प्रयतःसावधानेभूत्वा नियमेप्रपिकर्मे अन्यभावनापरित्यागार्थंवा ॥ १४ ॥

एवमंतकालेपाक्षिकदोषपरिहारार्थं योगंसाधयित्वातस्यदशोपायत्वज्ञापनायबुद्धिपूर्वकं मरणप्रकारमाह स्थिरमित्यादिना कुंठमुक-मेवदंगसंनिनिहतमुत्तरांगमितिकेचित्‌ । अर्थांतरव्यापारहस्तपरे । स्थिरमचंचलं । सुखंकोमलं । पद्मासनादिरूपंमुख्यादिरूपेण । आस-नंतात्स्थितः । मनसाप्यन्यत्रगमनंनिवारितम्‌ । अतः परंसन्यासोनित्यः । तदावासत्यः सः कर्त्तव्यइत्याह । यतिरिति । प्राणायामंकृत्वापुंमु-क्तंसन्यासमंत्रंवर्जयित्वाअभयमभयंभूतेभ्य इतिभूताभयदानमुक्त्वा [illegible] त्वाप्रज्ञाप्रणवेनजीवयोगमर्पयितित्वम्‌ । एवंभूतवातदाअन्यदावायदाजिहासुर्भवति इमंलोकंदेहं यदादेशकालापेक्षानकर्त्तव्येत्याह [illegible]

* पुष्पितमित्युक्ते यथावर्नामत्यर्थोलक्ष्यतेतद्वदित्यर्थः ।

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृत सुबोधिनी ।

जेयेति देशेषु बदरिकाश्रमादिपुण्यस्थाने आलेक्ष्य प्राणादीन्... कुर्यात् । विशेषप्रभूतपदवैशारदीं विसंख्या पूर्तमाभवेदितितदाकेवलंभगवच्चित्तं मनःकृत्वा यद्यादिभिर्मेविष्यति तद्गुणवतैवमाविष्यतीतिमनस्थैर्यं विधायप्राणान्नियच्छेत् । मूलाधारात् अपानसंयोज्यतत्प्राणांनिधायकुंडलनीमवोधनेनमध्यमार्गेप्राणापानसहितांसुषुम्नायांनिवेश्यवायुमूर्ध्नंनयेदित्यर्थः । मनसाबुद्धिसहितेन देहकालमाविक्रमकृत्वा एतत्सामर्थ्यजिज्ञासोरेवभवतीतितद्वसरेस्मारयति । जितासुरिति एवंकृतेवाजितासुर्भवति ॥ १५ ॥

यदाकश्चित्स्वप्रामादिष्वकाश्यतेतदाजयःसिद्धोभवति । तदनंतरंस्वबुद्ध्याआत्मबुद्ध्या संघातव्यतिरिक्तरूपयाअमलयाभक्त्यादिभिः शुद्धया नियम्यस्थिरंकृत्वाप्रयत्नं त्याजयित्वा दृढवत्स्यकवेतियावत् स्वस्मिन्वास्थापयित्वा बुद्ध्यावासंयोज्यतांबुद्धिं मनःसहितांवा क्षेत्रज्ञे शारीरे आत्मनि यःक्षेत्रंदेहादिमहमितिममेदमितिच अभिमन्यतेतस्मिन् प्रवेशयेत् तंचक्षेत्रज्ञं भगवतोरूपविशेषे सर्वजीवसमूह रूपेआत्मनि "अहमात्मागुडाकेश: सर्वभूताशयस्थित"इति वाक्यनिरूपिते भगवद्विभूतिरूपे तमात्मानं भगवति तस्मिन्नेव वा भगवद्रूपे अवरुध्यएकीकृत्यपुनर्देहानुसंधानार्थमिच्छामकृत्वाधीरोभूत्वातत्रात्मनि लब्धोपशांतिःकृत्यात्कर्तव्यात् कोटिजन्मकृतात् सर्वेऽप्यएवप्रयत्नेऽथ उपरतोभवेत् समाधाविवस्थितस्वापुनर्नागच्छेदित्यर्थः अत्रैवमुक्तिरित्येकःपक्षः एवंस्थितेदेहः स्वयमेवस्वकारणलयादूगच्छति परंतत्रानु- संधाने एतत्तृतीयेवक्ष्यते ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

अस्यैव ध्यानमाह एकैकश इति । नु निश्चितं भावयेत् ध्यायेत् । जितं जितं ध्यानेनाभ्यस्तं स्थानं पादगुल्फादि अपोह्य त्यक्त्वा परं परं जङ्घाजान्वादि धारयेत् स्वमनः प्रयोज्य ग्राहयेदित्यर्थः । यथा यथा धीश्च शुध्यति विषयलाम्पट्यं त्यजति तथा तथा धारयेदिति चित्तशुद्धितारतम्येनैव ध्यानतारतम्यमुक्तम् । तेनात्यन्ताशुद्धचित्तस्य नात्राधिकारः किन्तु वैराजधारणायामेवेति व्यञ्जितम् ॥ १३ ॥

अतएवाशुद्धचित्तत्वादेतद्रूपं यावद्ध्यातुं न शक्नुयात् तावद्वैराजरूपमेव ध्यायेदित्याह यावदिति । परे ब्रह्मादयोऽवरे यस्मात् । कुतः, विश्वेश्वरे, द्रष्टरि न तु दृश्ये । भक्तियोगः योगाङ्गभूतध्यानलक्षणः । क्रियावसाने आवश्यककर्मानुष्ठानानन्तरम् ॥ १४ ॥

अथ तस्यैव भक्तिमिश्रयोगिनः स्वयं देहत्यागकृत्यमाह स्थिरमिति । लोकं देहं यदा जिहासुर्भवेत् तदा देशे पुण्यक्षेत्रे काले चोत्तरायणादौ मनः न सञ्जयेत् सङ्गं न प्रापयेत् । योगिनः कालदेशौ न सिद्धिहेतू किन्तु योग एवेति दृढनिश्चयो भूत्वा प्राणान् इन्द्रियाणि मनसा नियच्छेत् प्राणान्मनोनियम्यान् कुर्यादित्यर्थः । तेन नियन्तरि मनसि इन्द्रियाणि प्रविलापयेदिति द्योतितम् ॥ १५ ॥

ततश्च तन्मनः स्वबुद्ध्या नियम्येति मनो बुद्धौ प्रविलापयेदिति भावः । एतां स्वबुद्धिं क्षेत्रज्ञे बुद्ध्यादिद्रष्टरि जीवे निलयेत् प्रविलापयेत् तञ्च क्षेत्रज्ञम् आत्मनि शुद्धजीवे तम् आत्मानम् आत्मनि ब्रह्मणि अवरुध्य एकीकृत्य लब्धोपशान्तिः प्राप्तनिर्वृतिः सन् कृत्याद्विरमेत् । मुक्तस्य कर्त्तव्यान्तराभावादिति भावः ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

ध्यानमाह एकैकशइति गदाभृतोध्येयस्यध्यातृत्राणायगृहीतकौमोदकेः पादादियावद्धसितंहसितयुक्तमुखावधिअङ्गानिएकैकशः धियाभावयेद्ध्यायेत् । जितंजितंस्थानंसुष्ठातंपादगुल्फाद्यम् । अपोह्यसुष्ठातत्वेनहृदिनिधायपरंपरंजंघाजान्वादि धीर्यथायथाशुद्ध्यतितत्र- तत्रनिष्ठांप्राप्नोतितथातथाधारयेद्ध्यायेत् ॥ १३ ॥

वैराजधारणासाधनभूतातावदनुष्ठेयैवयावत्साध्यधारणाश्रयेभक्तिर्नभवेदित्याह यावदिति । अस्मिन्मुक्तशरीरिणि द्रष्टरिसर्वान्तर्या- मिणिपरेऽवरेयस्मात्तस्मिन् विश्वेश्वरेसर्वेश्वरेयावत्भक्तियोगोनजायतेतावत्क्रियावसाने आवश्यककर्मानुष्ठानावसानेपुरुषस्यवैराजस्यरूप धीयं स्थूलं चतुर्दशभुवनात्मकं प्रयतः स्मरेत ॥ १४ ॥

अथेदृग्भजननिष्ठावतोदेहविसर्जनप्रकारंवक्तुंभगवत्यात्मसमर्पणप्रकारंभगवत्स्वरूपंचाह स्थिरमितिचतुर्भिः अंगहेराजन् ! यतिर्भ- गवद्ध्यानयोगीयदाप्रारब्धकर्मक्षयकाले इमंलोकं प्राकृतं लोकंजिहासुर्हातुमिच्छुःस्यात् तदादेशेपुण्यक्षेत्रेकाले उत्तरायणादौचमनोनस- ज्जयेन्नप्रापयेत् । किन्तुस्थिरंसुखमासनमास्थितः जितासुर्जितप्राणः मनसाप्राणामिन्द्रियगणांनियच्छेद्गवत्परंकुर्यात् ॥ १५ ॥

तन्मनःस्वबुद्ध्यानियम्य एतांबुद्धिंक्षेत्रज्ञे आत्मनिजीवेनिनगेन्नियच्छेत् । सर्वदेहेन्द्रियरूपंजडवर्गंस्वानियम्यंस्वस्मात्पृथक्चिंतयेदित्यर्थः । तमात्मानंजीवम् आत्मनिभगवतिनिरुध्यसमर्प्यधीरोलब्धोपशांतिः कृत्याद्विरमेत अनेनस्वात्मसमर्पणावधिसाधनानुभूतिर्दर्शिता ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

एक एक अंगकूं बुद्धिसे भावना करे गदाधर भगवान के पाद से लगाकर मुख हास पर्यंत जिस जिस स्थान में ध्यान लगजाय उस उसको छोड़कर जैसे जैसे मन शुद्ध हो तैसे दूसरे दूसरे स्थान कूं [अंगकूं] मन से ग्रहण करे ॥ १३ ॥

जब पर्यंत ब्रह्मादिकोंसे बड़े रूप वाले द्रष्टा विश्वेश्वर में भक्ति योग उत्पन्न न हो तब तक नित्य कर्म के अंत में परम पुरुष के स्थूल रूप कूं सावधान सें स्मरण करा करै ॥ १४ ॥

हे राजन् ! स्थिर सुखदायक आसन में बैठा हुआ योगी यदि इस लोक कूं छोड़ना चाहे तो पवन को जीतने वाला आप उत्तम देश काल में मन न लगावे केवल प्राण वायू को रोक देव ॥ १५ ॥

अपनी निर्मल बुद्धी से मन को रोककर इस बुद्धि को क्षेत्रज्ञमे स्थापन करे उस क्षेत्रज्ञ जीवको परमात्मा में स्थापन करे आत्मा को आत्माही में स्थित करके धीर पुरुष योगी शांति को प्राप्त होकर संसार कार्यों से निवृत्त होजाय ॥ १६ ॥

न यत्र कालोऽनिमिषां परः प्रभुः कुतो नु देवा जगतां य ईशिरे ।
न यत्र सत्त्वं न रजस्तमश्च न वै विकारो न महान् प्रधानम् ॥ १७ ॥
परं पदं वैष्णवमामनन्ति तद्यन्नेति नेतीत्यतदुत्सिसृक्षवः ।
विसृज्य दौरात्म्यमनन्यसौहृदा हृदोपगुह्यार्हपदं पदे पदे ॥ १८ ॥
इत्थं मुनिस्तूपरमेद्व्यवस्थितो विज्ञानदृग्वीर्यसुरन्धिताशयः ।
स्वपार्ष्णिनापीड्य गुदं ततोऽनिलं स्थानेषु षट्सून्नमयेज्जितक्लमः ॥ १९ ॥
नाभ्यां स्थितं हृद्यधिरोप्य तस्मादुदानगत्योरसि तं नयेन्मुनिः ।
ततोऽनुसन्धाय धिया मनस्वी स्वतालुमूलं शनकैर्नयेत ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

तदेवाह न यत्रेति । यत्र आत्मस्वरूपे कालः न प्रभुः किमपि कर्त्तुं न समर्थः अतएव देवा न प्रभव इत्याह । अनिमिषां देवानां परः प्रभुः कालोऽपि यत्र न प्रभुः, तत्र कुतो नु देवाः प्रभवः स्युः । देवनियम्यानां जगतां प्राणिनां का वार्त्तेत्याह जगतामिति । कुतो न प्रभवन्तीत्यपेक्षायां निरुपाधिकत्वादित्याह न यत्रेत्यादि । यद्वा जगत्कारणान्यपि न यस्य सृष्ट्यादौ प्रभवन्तीत्याह न यत्रेति । विकारः अहङ्कारः ॥ १७ ॥

निरुपाधित्वं कुतः इत्यत आह परमिति । यत् यस्मात् 'अतत् आत्मव्यतिरिक्तं नेति नेति इति एवम् उत्स्रष्टुमिच्छवः दौरात्म्यं देहाद्यात्मत्वं विसृज्य अर्हस्य पूज्यस्य श्रीविष्णोः पदं पदे क्षणे क्षणे हृदा उपगुह्य आश्लिष्य नान्यस्मिन् सौहृदं येषां तथाभूताः सन्तः तद्वैष्णवं पदम् अतएव परं सर्व्वतः श्रेष्ठम् आमनन्तीत्यन्वयः ॥ १८ ॥

तस्मात् इत्थं ब्रह्मत्वेन व्यवस्थितो मुनिरुपरमेत् । तु शब्देन यदि प्रयास्यन्निति वक्ष्यमाणात् सकामाद्विशेष उक्तः । तमाह । विज्ञायतेऽनेनेति विज्ञानं शास्त्रं तेन जाता दृक् ज्ञानं तस्या वीर्य्यं बलं तेन सुरन्धिता विहिंसिता आशयाः विषयवासना यस्य सः ॥ १९ ॥

इदानीं तस्य देहत्यागप्रकारमाह । स्वपार्ष्णिना पादमूलेन गुदं मूलाधारम् आपीड्य निरुध्य अनिलं प्राणम् उन्नमयेत् ऊर्द्ध्वं नयेत् । जितः क्लमो येन । षट्सु स्थानेषु नाभ्यादिषु । नाभ्यां मणिपूरके स्थितं हृदि अनाहतचक्रे अधिरोप्य । उरसि कण्ठावधोदेशे स्थिते विशुद्धचक्रे । तम् अनिलम् ॥ २० ॥

श्रीराधारमणदास गोस्वामि विरचित दीपन्याख्य तट्टिप्पणी ।

यदि प्रयास्यन्नित्यस्याध्यायस्यैव द्वाविंशश्लोको द्रष्टव्यः ॥ १९ ॥

नाभ्यादिष्विति । अत्र परोक्तेषु मणिपूरानाहतविशुद्धतालुमूलाज्ञाचक्रब्रह्मरन्ध्रेष्वित्यर्थः ॥ [षट्चक्रभेदस्य विशेषविवृतिरस्मत्प्रकाशिते महानिर्वाणतन्त्रे सप्तपञ्चाशदधिकशततमसंख्यकमुद्रितपत्रे द्रष्टव्या ।] ॥ २०—२४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

अथप्राप्यंपरमात्मस्वरूपंवक्ष्यंस्तस्मिन्स्वात्मसमर्पणावधिकर्मन्यासाऽऽह्यमित्याह नयत्रेति यत्रवैष्णवेपदेकालोनप्रभुः किमपिकर्त्तुंन समर्थः अतएवदेवानप्रभवइत्याह अनिमिषांब्रह्मादीनांदेवानांपरः प्रभुःकालोयत्रनप्रभुःतत्रकुतोदेवाःप्रभवःस्यु देवनियम्यानांजगतां प्राणिनांकावार्त्तेत्याह जगतांप्राणिनांयईशिरेजगतियेन्ययमयन्देवाःतेकुतोनप्रभवः तन्नियाम्यानांजगतांत्वप्रभुत्वंकैमुत्यन्यायसिद्धमित्यर्थः सर्वैरनियाम्यंसर्वनियन्त्रित्यर्थः किंचयत्रपदेप्रधानंतद्गुणाःसत्त्वादयःप्रधानकार्यभूतमहदहंकारादयश्चस्वकीयकार्यजननक्षमानभवंति ॥१७॥

यद्विष्णोःसंबंधिपरंसर्वोत्कृष्टंपदं प्राप्यंस्वरूपंपद्यतेगम्यतइतिविव्युत्पत्तिः आमनंतिवेदाइतिशेषः किंकर्त्तुमिच्छवआमनंति यद्यस्मिन्नतन्नेति नेतीतिउत्सिसृक्षवः तद्व्यतिरिक्तमुत्स्रष्टुमिच्छवः व्यावर्तयितुमिच्छवः अब्रह्मात्मकंस्वतंत्रंवस्तुनेतिनेतीतिवाधयंतः कालादिभिरनियाम्यंकालादीनांचनियंतृ यत्सत्त्वादिकार्यास्पृष्टंच वैष्णवं प्राप्यंस्वरूपंवेदांताः आमनंति दौरात्म्यं रागाद्युपहतचित्तत्वंविसृज्यत्यक्त्वा तदर्हपदमर्हस्याराधनीयस्यभगवतः परमनन्यसौहृदाअनन्यसौहृदयेनहृदयस्यहृदादेः यद्वाऽनन्यसौहृदावेदांताः आमनंतीतिपूर्वेणान्वयः अनन्यतात्पर्यकाइत्यर्थः हृदाहृदयेनोपगुह्यपदेपदेक्षणेक्षणे आश्लिष्यकृत्याद्विरमेततदाकृतकृत्योभवेदितिपूर्वेणान्वयः ॥ १८ ॥

अथदेहादुत्क्रांतिमाह इत्थमिति इत्थंतूपरमेतदेहादितिशेषः तुशब्दः कृत्याद्विरतेर्देहादुपरामस्यवैषम्यद्योतकः इत्थंवक्ष्यमाणप्रकारत्वेन एतदेवोपपादयति विज्ञानेति सर्वंब्रह्मात्मकमितिव्यवस्थितमितिमतिर्विज्ञानं भगवदुपासनात्मकं ज्ञानंतदेवदृग्दर्शनात्मकं प्रत्यक्षतापन्नमित्यर्थः तादृशस्यज्ञानस्ययद्वीर्यंसामर्थ्यंतेनसुरंधितः विहिंसितः निःशेषनिवृत्तः आशयोवासनायस्यसतथोक्तः योगीस्वपार्ष्णिनास्वपादमूलेनगुदंमूलाधारमापीड्यनिरुध्यततः आपीडनानंतरमनिलंप्राणंषट्सुनाभ्यादिषुवक्ष्यमाणेषुस्थानेषुउन्नमयेत्जितःक्लमोयेनजितश्रमइत्यर्थः ॥ १९ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

नाभ्यां मणिपूरके स्थितं प्राणं हृदयं नाहताख्यहृदयकमलेऽधिरोप्य तस्माद्धृदः उदानगत्योदानस्योदानवायोर्गत्या संचारप्रकारेणोरसि कंठादधोदेशे स्थिते विशुद्धचक्रे तं प्राणं नयेत् तत उरसः धियानुसंधायगंतव्यमनुसंधाय मनस्वी यतचित्तः स्वतालुमूलं स्वजिह्वाग्रपूर्वभागमध्ये वाग्रमार्गं शनकैः ततो बहुधा गमनसंभवाच्छनकैरित्युक्तं नयेत प्रापयेत ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजकृत पदरत्नावली ।

एवमुक्त्वांतो ब्राह्मीयं लोकमाप्नोतीति मितरलोकेभ्यो व्यावर्तयति नयत्रेति यत्रयस्मिंल्लोके ऽनिमिषाणां रुद्रादिदेवानां प्रभुः कालो वायुर्न प्रभुः स्वशाके रुद्रो धकः "हरिश्च प्रकृतिश्चैव ब्रह्मवायू तथैव चेत्यादेः* येरुद्रादयो देवा †जगतामीशिरे जगतिस्वस्वकार्ये प्रवर्तयामासुस्ते देवानप्रभवंति कुतोन्यावकाशो न कुतोऽपीत्यर्थः । यत्रयस्मिन्स्थाने सत्त्वादिगुणत्रयं च स्वशक्तिप्रकाशकं न । विकारो वै भूतेंद्रियात्मकोऽहंकारश्च न । महान्महत्तत्त्वं च प्रधानं प्रकृतिश्च न । जरादिस्वधर्मापादिका न भवंतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

ननु कालादिसंसर्गाभावाच्छशविषाणवन्नास्तीति तत्राह परंपदमिति तद्वैष्णावं विष्णोर्विद्यमानं परंपदं प्राप्तव्यो सत्तमं लोकमामनंतिपठंतीत्यन्वयः । अनेनयथाकालादिकृतोपद्रवो हरेर्नास्तितथालोकस्यापीत्युक्तं भवति यत्संबंधाल्लोकोऽपितादृङ्महिमास विष्णुः किंमहिमेतितत्राह यत्रेतीति वैष्णावमित्यनेनप्रस्तुतो विष्णुरयमुच्यते अतततस्मात्ब्रह्मणाइतरत्संसारलक्षणं दुःखमुत्तिसृक्षवस्त्यक्तकामाः विशिष्टाधिकारिणोऽयं विष्णुर्नेतिनेतिपृथिव्यादिवदाकाशादिवच्च न तत्कारणमहदादिवच्च न तदभिमानिवच्च नेत्युपास्यतद्दौरात्म्यं दुरात्मनामसुरप्रकृतीनां विद्यमानं संसारदुःखं विसृज्यानन्यसौहृदा अनन्यभक्ताहृदानिरतिशयस्नेहलक्षणभक्त्योपगुह्य पदं पदं मनसा निरंतरं परिरभ्यामुमापुः एवंविधस्य हरेर्विद्यमानमितिपूर्वेणान्वयः यद्वायत्सर्वोत्तमं परममंगलं विष्णुरूपमाप्तिवानूतद्रूपामितरेभ्यो व्यावर्तयति नयत्रेति अतत्तस्माद्ब्रह्मणोऽन्यद्जगदुत्तिसृक्षवस्त्याजयितुकामाः सएषआत्मानेतिनेतीत्यामनंतितदित्यन्वयः वेदानामचेतनत्वेनबुद्धिपूर्वकप्रवृत्त्यसंभवात्कथं तदुक्तं निर्णेतुं शक्यत इत्यत्राह विसृज्येति । त्वदोक्तेन विर्णीय दौरात्म्यं दुष्टोपास्तिमक्त्याविषयं विसृज्य पदे पदेऽन्वहं हृदोपगुह्याप्रत्यक्षीकृत्यानन्यसौहृदाभूतभवद्भविष्यंतोऽमुमापुरापनुवंत्याप्स्यंतिवातायुक्तमुक्तमिति ॥ १८ ॥

संप्रतिज्ञानिनो देहादुत्क्रमणप्रकरमाह इत्थमिति तुशब्दः प्रकरणभेदार्थः इत्थंस्थिरंसुखंचासनमित्युक्तप्रकारेणमुनिस्परमेदुत्क्रमितो भवेत् । कथमत्राह व्यवस्थित इति देहादुत्क्रमणे व्यवस्थितो निश्चितबुद्धिः । विज्ञानमात्मयोग्यज्ञानं स्वबिंबविपर्यंतदेहक् तस्यावीर्येण सुष्ठुरंधितादग्ध आशयो बाह्यांतःकरणं यस्य स तथोक्तः । विज्ञानं ब्रह्मेतिश्रुतेर्विज्ञानस्य ब्रह्मणो हरेशोर्धावीर्येणेतिवा जितक्लमः शरीरग्लानिरहितः प्रथमं स्वपार्ष्णिनागुल्फाधोभागेनगुदमपानद्वारमापीड्य ततोपानद्वारनिरोधानंतरं । ततो मूलाधाराच्चतुर्दलपद्मादनिलमुदानवायुमुत्थाप्यनाभिहृदयोरस्तालुमूलभ्रूमध्यमूर्धसुषट्स्थानेषुक्रमादुन्नमयेदूर्ध्वंगमयेदित्यन्वयः ॥ १९ ॥

संक्षिप्योक्तं विशिनष्टि नाभ्यामित्यादिना मुनिर्मूलाधाराच्चतुर्दलपद्मादुन्नीय नाभ्यां स्थितं षट्दलपद्मे नीतमुदानगत्या ब्रह्मनाड्या हृदि दशदलपद्मेऽवरोप्य सन्निधाय ततो दशदलपद्मात्तमुरसि द्वादशदलपद्मे नयेत् मनस्वी मनःसमाधाननिरतस्ततो द्वादशदलपद्माद्यथानाड्यंतरं न गच्छेत्तथाधियानुसंधाय शनकैरसंभ्रमेण स्वतालुमूलं षोडशदलकमलं नयेत् ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः

तत्फलञ्च द्विविधं ब्रह्मकैवल्यप्राप्तिर्वैकुण्ठप्राप्तिश्च, भक्तिसिद्धज्ञाननिष्ठत्वाद्भक्तिमयज्ञाननिष्ठत्वाच्च । तत्र पूर्वावस्था उक्ता । अथ उत्तरावस्थामजामिलादिन्यायेन तत्रैव वैकुण्ठाभिव्यक्तिदर्शनार्थमाह, न यत्रेति युग्मकेन । अत्र श्रीवैकुण्ठस्य सच्चिदानन्दरूपत्वं श्रीभगवतैवोक्तम् । तद्यथा—एवमेतान् मयादिष्टाननुतिष्ठन्ति मे पथः—ज्ञानकर्मभक्तिलक्षणान् मत्प्राप्त्युपायान्; ज्ञानकर्मणोरपि भक्तेषु भक्तेः प्रथमतः क्वचित् कदाचित् किञ्चित्साहाय्यकारित्वात् । क्षेमं—मद्भक्तिमङ्गलमयम् । यत् स्थानं परमं ब्रह्मेति विदुर्जानन्ति। इत्थमेवोदाहरिष्यते च दशमे—इति सञ्चिन्त्य भगवान् महाकारुणिको विभुः । दर्शयामास लोकं स्वं गोपानां तमसः परम् ॥ सत्यं ज्ञानमनन्तं यद्ब्रह्म ज्योतिः सनातनम् । यद्धि पश्यन्ति मुनयो गुणापाये समाहिताः ॥ इति । उभयत्रापि चकाराद्यध्याहारादिना त्वर्थान्तरं कष्टं भवति । तेरेव च तमसः प्रकृतेः परमिति वैकुण्ठस्यापि विशेषणत्वेन व्याख्यातमिति ॥ १७ ॥

परं पदमिति । अतत् चिद्व्यतिरिक्तं नेति नेतीत्येवमुत्स्रष्टुमिच्छवः दौरात्म्यं भगवदात्मनोर्भेददृष्टिं विसृज्य अहस्य श्रीभगवतः पदं चरणारविन्दं पदे पदे प्रतिक्षणं हृदा उपगुह्य आश्लिष्य अनन्यसौहृदाः नान्यस्मिन् सौहृदं येषां तथाभूताः सन्तः यत् आमनन्ति जानन्ति तद्वैष्णवं पदं श्रीवैकुण्ठाख्यमिति ब्रह्मस्वरूपमेव तदिति तात्पर्य्यम् । अनेन भक्तिलक्षणसाधनलिङ्गेन निराकाररूपमर्थान्तरं निरस्तम् । अत्र निराकारपरायणस्यापि मुक्ताफलटीकाकृतो देवाभिव्यञ्जिता गीर्यथा—तत् परं पदं वैष्णवमामनन्ति अधिकृताधिष्ठितराजाधिष्ठितत्ववत् ब्रह्मादिपदानामपि विष्णुनाधिष्ठितत्वात् परमित्युक्तम् । विष्णुनैवाधिष्ठितमित्यर्थ इति । अतएव श्रुतावपि तस्य स्वमहिमैकप्रतिष्ठितत्वम्—स भगवान् कस्मिन् प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि इति । अतएवोक्तम्—क इत्था वेद यत्र स इति ॥ १८ ॥

इत्थमित्यर्थकम् ॥ १९ ॥ २० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

तस्यमुक्तिस्थानंवदति नयत्रेति यत्रात्मनिकालोनप्रभुःमनिमिषांदेवानांपरमुत्कृष्टःमुख्याधिकारी प्रभुःतेषामपिनियंता अनेनाधिकारसामर्थ्यमोक्तंतथापि भगवतिस्थितत्वान्नप्रभुः कुतोऽनुदेवाःइंद्रियाधिष्ठातारः तेहिसर्वदासमाधिस्थितंमिप्काशयंति तेषामपि

* कालप्रभ्वेरिताःकर्मादिवतिशेषतात्पर्यं । † कर्मणिषष्ठी ।

इतोनिष्काशनेसामर्थ्येकैमुतिकन्यायेननिवारितं तेषांसामर्थ्यमाह अमर्तार्यर्विरइति सर्वजगतिप्रभवः अतःकालस्यकालनियम्यान ज्ञानतत्रसामर्थ्यमित्युक्तं यद्यपिकालप्रेरणव्यतिरेकेणगुणानप्रभवंति प्रभुत्वाभावरूपानप्रभ्यावयंति तथापितत्रप्रभोकालोगुणाधीनइति तेषांपृथङ्निराकरणमाह नयत्रेति चकारात्प्रकृतिगुणाः अहंकारगुणाश्च वेनिश्चयेनअहंकारोऽपिसतुसर्वोत्कर्षरूपप्रभ्यावकः अतोवैशाब्दः महान्महत्तत्त्वं प्रधानंप्रकृतिः तत्रस्थितंकोऽपिनचालयतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

नन्वेवंतस्यस्थानस्यकथंमाहात्म्यंतदाह परंपदमिति तस्सर्वेभ्यःपदेभ्यःस्थानेभ्यःउत्कृष्टंपदम् अक्षररूपंपुरुषोत्तमपादरूपम् अतएववैष्णवं यतोवैष्णवंपरंपदमामनंतीतियोजनायदित्युद्देश्यम् आमनंतीतितत्रप्रमाणम् केवलश्रुतेःप्रमाणत्वेऽपचरितार्थत्वंवाकल्प्येत अतआह नेतिनेती- त्यतदुत्सिसृक्षवइति अतत् आत्मव्यतिरिक्तम् अस्मिन्संघातेयंऽत्सिसृक्षवोभवंति तेतद्वैष्णवंपदमितिवदंति तदेवंप्राहयम् अन्यस्याऽध- मितिविवेकः नच तेषामुत्तमाधिकाराद्वेवस्फुरणंभविष्यतीत्याशंक्यतेषामधिकारमाह विसृज्येति तेषामपेक्षितंगुणत्रयंवर्तते सर्वथा देहादौआत्मस्फूर्तित्यागः सर्वदोषाभावरूपः नविद्यतेअन्यस्मिन् सौहृदंयेषाम् अनेनपूर्वोक्तन्यायेनभगवतिपरमाप्रीतिरुक्ता साधनंचाह अर्हपदं भगवच्चरणारविंदं पदेपदेक्षणेक्षणेमनसःस्थापनस्थानेवा उपगुह्यआलिंग्य आमनंतीतिसंबंधः एतादृशोक्तंनान्यथा भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

इत्थमित्युपसंहारः एवंस्थितेदेहादिःस्वयमेवगमिष्यतीतिभावः पक्षांतरमाह मुनिस्त्विति यदितत्रस्थितोनभवेत् मननवत्साधनपरो- भवेत् भिन्नतत्स्वरूपंभासयतेचेत्तदातस्मादुपरमेत प्रकारांतरेणपुरुषार्थःसाधनीयइति तमेवप्रकारांतरमाह व्यवस्थितइति विशेषाकारेणतस्मिन्नेवपदेमनःस्थिरीकृत्यआत्मानंयोजयित्वाभगवत्साक्षात्कारंब्रह्मभावंवाबहुकालमनुभूयतस्यविज्ञानस्यबलंप्राप्यविज्ञान मेवया दृक्अनुभवरूपंयद्ज्ञानं तस्यवीर्यंसामर्थ्यंनसर्वाज्ञाननिवर्तकरूपेण सुष्ठुरंधितःशोधितःरागादिनिराकरणेनशुद्धःकृतः आशयो यस्यतादृशोभवेत् सम्यक्चित्तशोधनंकुर्यादित्यर्थः तदाशुद्धंचित्तंदेहत्यागार्थं यत्नंकुर्यादितितत्त्यागोपायमाह स्वपार्ष्णिनापीड्येति मूलाधारस्यपीडनंपार्ष्णिनाकर्तव्यम् एकवचनेनपार्ष्णिद्वयप्रक्षेपोनिवारितःगुदंमूलाधारस्थानं ततःकुंडलिनीप्रबोधात् ततःमूलाधारात् अनिलमुत्थाप्यषट्चक्रभेदनेनोर्ध्वंनयेत् तत्रवायोः स्थानभूतानिषट्चक्राणि मूलाधार स्वाधिष्ठान मणिपूरक अनाहत विशुद्धि आज्ञारूपाणि गुदे गुह्यमूले नाभौ हृदये तालुमूले भ्रूमध्येचस्थितानि तानिस्थानानिपद्मत्वेनोक्तानि चतुर्दलं षड्दलं अष्टदलं द्वादशदलं षोडशदलं द्विदलमिति । तेषांवायोरूर्ध्वनयनमार्जवेननभवतीति अन्यत्रगमनशंकयासाधनमाह जितक्लमइति वाय्वाकर्षणेजितः क्लमो- येन ॥ १९ ॥

नाभिपर्यंतमार्जवम् अग्रेवक्रता अतोनाड्यांस्थितंमहतीप्रयत्नेनहृद्यधिरोपणीयं तत्रहृत्पुंडरीकमूर्ध्वनालमधोमुखंतद्वायुवशादूर्ध्वमुखं कर्तव्यं ततःप्रयत्नाधिक्यान्नाड्यांस्थितमित्यनूद्यहृद्यधिरोपणमुक्तं तस्मादप्यग्रे नयनंदुर्घटं तालुमूलस्थानेउरसिउदानवायुरेवतिष्ठति अन्योऽपियोगच्छेत्तत्रसतद्भावमापन्नएवगच्छेत् अतआह। उदानगत्योरसितंनयेदिति पूर्वाधिकारेहृदयपर्यंतमेववायोरानयनम् अस्यत्वग्रे नयनमितिपूर्ववदाह मुनिरिति तत्रसमावस्थितभावंप्राप्तस्य अग्रेगमनार्थंतद्भावंत्यक्त्वापूर्वभावमनुसंधाय तयामहत्याबुद्ध्याग्रहणस्थापन समर्थयामनस्वी महाबुद्धिमान् स्वतालुमूलं तस्यैवाग्रिमस्थानंशीघ्रंनीतस्यमुखादिद्वारेणनिर्गमनशंकयाशनकैर्नयेत् तत्रबुद्धेःसूक्ष्मता विधेया स्थापनार्थंनयनार्थंचेत्याह सुधीरिति ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

न च मुक्तं कोऽप्यतिक्रामयतीत्याह । यत्र प्राप्यब्रह्मस्वरूपं तस्मिन् अनिमिषां देवानामपि परः शास्ता कालो न प्रभुः । तत्र कुतो नु देवाः प्रभवेयुः । ये देवा इन्द्राद्याः जगतां प्राकृतजगतामेव ईशिरे ईशाञ्चक्रिरे । ननु तदेव ब्रह्म किंस्वरूपं तत्राह न यत्र सत्त्वमिति । यत्र ब्रह्मणि । विकारः अहङ्कारः ॥ १७ ॥

सत्त्वादयः कथं न सन्ति इत्यत आह । परं प्रधानात् परम् अतएव वैष्णवं पदं विष्णोर्निर्विशेषं स्वरूपं तत् प्रसिद्धमेव तदपि भगवद्भक्ता नारदादय एव यथा जानन्ति न तथा ज्ञानिनोऽपीत्याह । यत् ब्रह्म नेति नेतीत्यतम् अतत् तद्व्यतिरिक्तं वस्तु उत्सिसृक्षवः आ सम्यगेव आमनन्ति जानन्ति किं कृत्वा दौरात्म्यं केवलज्ञानिनामिव निर्बुद्धित्वं विसृज्य । कीदृशाः । अनन्यसौहृदाः विष्णु- सम्बन्धव्यतिरिक्तवस्तुनि स्नेहाभाववन्तः । अर्हस्य पूज्यस्य श्रीविष्णोः पदं चरणारविन्दं पदे पदे क्षणे क्षणे हृदा उपगुह्य इदमेवा- स्माकं सर्व्वस्वमित्यालिङ्ग्य । अत्र अतदुत्सृजन्तः इत्यनुक्तेर्यदा स्वप्रभोर्ब्रह्मस्वरूपं केवलमनुबुभूषन्ति तदा अतत् त्यक्तुमिच्छवो भवन्ति सर्व्वथा तु भगवत्सेवापकरणत्वात् हृदयं जगत् त्यजन्तीत्यर्थो लभ्यते । दौरात्म्यमिति विष्णोर्देहे मायिकत्वबुद्धिमन्तो दुरात्मान एव ज्ञेयाः ॥ १८ ॥

इत्थं ब्रह्मण्येव व्यवस्थितो मुनिः । तुशब्देन यदि प्रयास्यामिति वक्ष्यमाणात् सकामाद्विशेष उक्तः । विज्ञानमनुभव एव दृग्दृष्टि- स्तस्या वीर्य्येण बलेन सर्व्वतो निभालनाधिक्येन सुष्ठु रन्धिता आशया अतिसूक्ष्मा अपि विषयवासना येन सः ॥ १९ ॥

इदानीं तस्य देहत्यागे प्रकारमाह । स्वपार्ष्णिना पादमूलेन गुदं मूलाधारम् आपीड्य निरुध्य अनिलं प्राणं षट्सु स्थानेषु नाभिहृदुर स्तालुमूलभ्रूमध्यब्रह्मरन्ध्रेषु उन्नमयेत् । तत्र प्रथमं नाभेरधः स्वाधिष्ठानचक्रादुपरि नाड्यां मणिपूरके स्थितम् अनिलं हृदि अनाहतचक्रे अधिरोप्य । उरसि कण्ठादधोदेशस्थिते विशुद्धचक्रे ॥ २० ॥

तस्माद्भ्रुवोरन्तरमुन्नयेत निरुद्धसप्तायतनोऽनपेक्षः ।
स्थित्वा मुहूर्त्तार्द्धमकुण्ठदृष्टिर्निर्भिद्य मूर्द्धन् विसृजेत् परं गतः ॥ २१ ॥
यदि प्रयास्यन् नृप ? पारमेष्ठ्यं वैहायसानामुत यद्विहारम् ।
अष्टाधिपत्यं गुणसन्निवाये सहैव गच्छेन्मनसेन्द्रियैश्च ॥ २२ ॥
योगेश्वराणां गतिमाहुरन्तर्बहिस्त्रिलोक्याः पवनान्तरात्मनाम् ।
न कर्म्मभिस्तां गतिमाप्नुवन्ति विद्यातपोयोगसमाधिभाजाम् ॥ २३ ॥
वैश्वानरं याति विहायसा गतः सुषुम्णया ब्रह्मपथेन शोचिषा ।
विधूतकल्कोऽथ हरेरुदस्तात् प्रयाति चक्रं नृप ? शैशुमारम् ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

यत्रभगवतिस्वात्मसमर्पणपात्रेऽनिमिषांदेवानांपरः भयदः कालोऽपिप्रभुः किंचित्करोनतत्रदेवाः कालनियम्याः कुतः प्रभवः । देवनि यम्यानांजगतांप्राणिनांतुकाकथेत्याह जगतांयईशिरेइति । येजगंति नियमयंतितेतत्रनप्रभवः तत्रजगतांकाकथेत्यर्थः । यत्रप्रधानंतत्कार्यभूतौमहदहंकारौप्रधानगुणाश्चकिंचिदपिकर्तुनक्षमाः ॥ १७ ॥

अतद्ब्रह्मव्यतिरिक्तम् नेतिनेतीति उत्सिसृक्षवः उत्स्रष्टुमिच्छवः अनन्यसौहृदाः अनन्यविषयाः वेदांताः यत्परंसर्वोत्कृष्टंवैष्णवंपदं विष्णुस्वरूपमामननंति । जगत्कारणत्वेनसर्वात्मत्वेनसर्वशक्तिमत्त्वेनसत्यत्वर्णाद्यमत्वेनचप्रतिपादयंति । तदर्हस्यपूज्यस्यविष्णोः पदंस्वरूपंस्वतंत्रोऽस्मीतिदौरात्म्यमब्रह्मात्मकत्वं विसृज्यहृदापदेपदंप्रतिक्षणमुपगुह्यसंप्राप्यकृत्याह्निरमेतेतिसंबंधः ॥ १८ ॥

एवं "नतस्यप्राणाउत्क्रामंतिब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येति यदासर्वेविमुच्यंतेकामायेऽस्यहृदिस्थिताः अथमर्त्योऽमृतोभवत्यत्रब्रह्मसमश्नुते" इतिश्रुति प्रोक्तांविद्यावस्थायां ब्रह्मप्राप्तिमुक्त्वा अर्चिरादिमार्गेण मुक्तावस्थायां ब्रह्मप्राप्तिप्रकारंवक्तुंतावद्देहादुत्क्रांतिप्रकारमाह इत्थमितित्रिभिः विज्ञानदृग्वीर्यसुरंधिताशयः विज्ञानंशास्त्राचार्यानुग्रहाल्लब्धंविशिष्टंयत्तत्त्वज्ञानंतदेवदृक्परिपाकावस्थापन्नंसाक्षात्तत्त्वदर्शनं तस्यवीर्येण प्रभावेनसुरंधिताः आशयाः विषयवासनायस्यतथा उक्तप्रकारेणव्यवसितः भगवतिकृतात्मसमर्पणः इत्थंवक्ष्यमाणप्रकारेण मुनिस्तूपरमेद्देहादितिशेषः अनिलोत्थापनादिक्रियानभिज्ञस्यमुमुक्षोर्नाडीविशेषज्ञानंभगवदनुग्रहाद्भवतीति "हार्दानुगृहीतःशताधिकयेति सूत्रकारेणसूचितम् तस्मान्मुनेरनिलोत्थापनादिक्रियाभिज्ञस्यविशेषत्वद्योतकस्तुशब्दः तमेवप्रकारमाह स्वपार्ष्णिनेतिद्वाभ्याम् स्वपार्ष्णिनास्वपादमूलेनगुदंमूलाधारमापीड्यनिरुध्यततस्तदनंतरमनिलंप्राणंषट्सुस्थानेषुनाभ्यादिपून्नमयंदूर्ध्वंनयेत् जितक्लमः जितश्रमः॥१९॥

नाभ्यांमणिपूरके स्थितमनिलंहृदिअनाहतचक्रेऽधिरोप्यततोऽनाहतचक्रादुदानस्यगत्योरस्यानमनिलमुरसिकंठादधोदेशे स्थितेविशुद्धिचक्रेनयेत् मनस्वीजितचित्तः ततोबहुधागमनसंभवात्तमनिलंधियानुसंधाय शनकैस्तालुमूलंतस्यैवविशुद्धिचक्रस्याग्रदेशंनयेत् ॥ २० ॥

भाषाटीका ।

तब वह योगी उस वैकुंठ को जाता है जहां कि देवताओं का भी प्रभु जो काल सो भी नहीं है तो जगतों के ईश्वर देवता तो कैसे प्रभु होंगे जहां पर सत्त्व रजः तमः अहंकार महत्तत्त्व प्रधान यह भी कोई नहीं है ॥ १७ ॥

परमेश्वर से दूसरे में सौहृद नहीं रखने वाले अपने दुरात्मता कूं छोडकर हृदय में परमात्मा के चरण कूं क्षण क्षण में आलिंगन करके बाह्य पदार्थों को छोडकर नेति नेति इस रूपसे वर्णन करते हैं उसको वैष्णव परम पद कहते हैं ॥ १८ ॥

इस प्रकार निश्चय करने वाला मुनि विज्ञान दृष्टि से जिसके अन्तःकरण शुद्ध होगये हैं सो मुनि अपने पादकी एडी से गुद द्वार को दबाकर फिर अपानवायु को परिश्रम जीतकर षट्चक्रों के स्थानों में ऊपरकूं लेजाय ॥ १९ ॥

उन्हीं चक्रों में नाभि में स्थित पवन को हृदय में स्थापन करके उपर गति से हृदय में लेजाय तिसके अनंतर ठीक अनुसंधान कर के मन के द्वारा उत्साह वाला योगी धीरे धीरे अपने तालु मूल को लेजाय ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

मनस्वी जितचित्तः । स्वतालुमूलं तस्यैव चक्रस्याग्रदेशम् । ततो बहुधा गमनसम्भवात् शनकैरित्युक्तम् । तस्मात् भ्रुवोरन्तरम् आज्ञाचक्रम् । निरुद्धानि सप्त अयनानि श्रोत्रे नेत्रे नासिके मुखञ्चेत्येवं सप्त प्राणमार्गा येन सः अनपेक्षः क्रममुक्तवत् पारमेष्ठ्यादिभोगकौतुकानपेक्षः मूर्द्धन् मूर्द्धनि ब्रह्मरन्ध्रं निर्भिद्य देहमिन्द्रियाणि च विसृजेत् ॥ २१ ॥

सद्योमुक्तिमुक्त्वा क्रममुक्तिमाह यदीति द्वाभिः । यदि तु पारमेष्ठ्यं पदं प्रयास्यन् भवति । वैहायसानां खेचराणां सिद्धानां यत् विहारं क्रीडास्थानम् । क्रीडाम् अष्ट आधिपत्यानि अणिमाद्यैश्वर्याणि यस्मिन् । तदपि प्रयास्यन् । क गुणसन्निवाये गुणसमुदाय रूपे ब्रह्माण्डे सर्व्वमेत्यर्थः । तर्हि देहत्यागावसरे मनश्च बुद्धिरिन्द्रियाणि च न त्यजेत् किन्तु तैः सहैव तत्तल्लोकभोगार्थं गच्छेत् ॥ २२ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

यतः कर्म्मगतिवत् न योगगतिः परिच्छिन्नेत्याह । योगेश्वराणां त्रिलोक्या अन्तः बहिश्च महर्लोकादिषु ब्रह्माण्डात् बहिश्च गतिं आहुः । अन्तर्भूतः पवनस्थानीय आत्मा लिङ्गशरीरं येषामिति । विद्या उपासना, तपो भगवद्धर्म्मः, योगोऽष्टाङ्गः, समाधिर्ज्ञानं, तान् ये भजन्ति तेषां या गतिस्ताम् ॥ २३ ॥

तामाह वैश्वानरमित्यष्टभिः । विहायसा आकाशेन तत्रैव ब्रह्मलोकपथेन गतः सन् । तत्र प्रथमं वैश्वानरम् अग्न्यभिमानिनीं देवतां याति । केनोपायेन सुषुम्णाया नाड्या । सा च देहाद्बहिरपि विततास्तीत्याह शोचिषा ज्योतिर्म्मय्या । विधूतस्त्यक्तः कल्कं मलं येन सः काप्यसज्जमान इत्यर्थः । उदस्तात् उपरिष्टात् वर्त्तमानं, हरेः शिशुमारं चक्रं पञ्चमस्कन्धे वक्ष्यमाणं शिशुमाराकारं ज्योतिश्चक्रम् । चक्रस्थानि आदित्यादिध्रुवान्तानि पदानि प्रयातीत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

तस्मात्स्वतालुमूलाद्भ्रुवोरन्तरं भ्रूमध्यस्थानमाज्ञाचक्रं प्रत्युन्नयेत ऊर्ध्वं नयेत कथंभूतः निरुद्धसप्तायतनः निरुद्धानि सप्तायतनानि श्रोत्रद्वयाक्षिद्वयनासारन्ध्रद्वयास्यरूपाणि स्थानानि येन सः विषयान्तरनिरपेक्षः भ्रूमध्यं मुहूर्त्तार्द्धं स्थित्वा कुण्ठदृष्टिः स्वर्गतव्यविषयाप्रतिहतज्ञानसम्पन्नः परं परमात्मानं प्राप्तः अनुसंदधन्मूर्द्धन्मूर्द्धानं सुपांसुलुक्॥७।१।३९॥ इति सुब्लुक् निर्भिद्य शीर्षकपालं भिनत्तीति श्रुतिः स्मारिता विसृजेत्स्थूलदेहमिति शेषः ॥ २१ ॥

अथ मुमुक्षोर्गन्तव्यमार्चिरादि मार्गं वक्ष्यंस्तस्य मुमुक्षोर्धूमादि मार्गस्य हेयत्वज्ञापनाय धूमादि मार्गेणागतानां गन्तव्यलोकानाह । यदीति । एते सृती ते नृप वेदगीते इति मार्गद्वयस्य वक्ष्यमाणत्वादस्मिन्नध्याये धूमादिमार्गविषयग्रन्थान्तराभावाच्च । "तासां मूर्द्धानमभिनिःसृतैकातयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति" इति श्रुतेः । मूर्द्धनिष्क्रान्तस्याप्यर्वाचीनलोकगत्यनुपपत्तेश्च यदीत्यादिश्लोकद्वयं धूमादिमार्गगतागतस्य चारप्रदर्शनपरमेव । न च "यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते" इति सद्योमुक्तिरेका प्रतीयते "तेऽर्चिषमभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहरह्न" इत्यादिना क्रममुक्तिरन्या प्रतीयते अत्रापि विसृजेत्परं गतः इति सद्योमुक्तिः । वैश्वानरं यातीति क्रममुक्तिश्च प्रतीयते । अतः क्रममुक्ति सद्योमुक्तिरूपमार्गद्वयस्यैवैते सृती ते इति वक्ष्यमाणत्वाच्च धूमादिमार्गगतागन्तव्यप्रदर्शनपरमिति श्लोकद्वयमिति चेदुच्यते । सद्योमुक्ति स्तावदप्रामाणिकैव । ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते तेऽर्चिषमभिसम्भवन्तीत्यादिना सर्वेषां ब्रह्मगमयतीत्यन्तेन ब्रह्मोपासीनानामर्चिरादि नागतानामेव ब्रह्मप्राप्त्यवगमात् "विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात्॥३।३।५७॥" इति न्यायेन सर्वब्रह्मविद्यानामेकफलत्वेनार्चिरादिगतेः सर्वब्रह्मविद्यानिष्ठानां समत्वाच्छास्त्रप्रतिपाद्यायाः सद्योमुक्तेरभावात् । अथ ब्रह्मणः सर्वगतत्वात् तत्प्राप्तये देशान्तरगमनापेक्षेति "न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति" इत्यादेः कोऽर्थ इति चेदुच्यते ॥ अत्रास्मिँल्लोक उपासनदशायां ब्रह्मानुभवति तस्य ब्रह्मप्रेप्सोः प्राणा नोत्क्रामन्ति तं विहाय न गच्छन्ति किन्तूपासनफलभूतब्रह्मप्राप्तये तदधिष्ठितलोकान्तरगमनाय सहैव तिष्ठन्तीत्यर्थः इति अतो धूमादिनागतानां गन्तव्यप्रदर्शनपरमिदं श्लोकद्वयमित्याह । यदीति हे नृप पारमेष्ठ्यं चतुर्मुखलोकं वैहायसानां खेचराणां सिद्धानां यद्विहारस्थानं कीदृशम् अष्टाधिपत्यमणिमाद्यष्टैश्वर्यसंपन्नं यदि प्रयास्यन्गमिष्यन्भवति तदा गुणसंनिवाये मनो मनसा इन्द्रियैश्च सहैव गच्छेत् स्थूलदेहस्यैव भस्मीभावात्सूक्ष्मदेहेनैव गच्छतीत्यर्थः अर्वाचीनलोकान्गच्छतां भूतसूक्ष्मेन्द्रियात्मकलिङ्गशरीरेणैव सह गमनं ब्रह्मप्रेप्सोस्तु किंचिद्दूरं गच्छतां मध्ये विश्लेष इति विशेषः ॥ २२ ॥

योगेश्वराणां भगवद्भक्तिव्यतिरिक्तयोगनिष्ठानामब्रह्मात्मकस्वतन्त्रजीवोपासकानां त्रिलोक्याः बहिः जनलोकादिषु पवनान्तरात्मनां पवनस्यान्तरात्मा पवनान्तरात्मा तेन वायुभूतसूक्ष्मदेहेन गतिमाहुरित्यर्थः यद्वा वायुमनुप्रविश्य गच्छतीति वायुतुल्यवेगो गच्छतीत्याहुरित्यर्थः भगवद्भक्तिव्यतिरिक्तयोगनिष्ठानां गतिरितरैर्न लभ्यत इत्याह नेति विद्या शास्त्रजन्यं ज्ञानं तपः कर्मयोगः योगो यमनियमादिः समाधिरब्रह्मात्मकस्वात्मस्वरूपानुसंधानम् एतान्भजन्ति ये तेषां योगीश्वराणां तां गतिं ब्रह्माण्डान्तर्गतापेक्षितलोकगतिं कर्मभिरभिसंहितफलैः कर्मिभिर्न प्राप्नुवन्ति केवलकर्मिभ्योऽधिको योगी केवलयोगिभ्योऽधिको भगवदुपासक इत्यभिप्रायः यद्वा भगवद्भक्तानां गतिः कर्मभिर्नावाप्यत इत्याह योगीश्वराणामिति भगवद्भक्तियोगनिष्ठानामित्यर्थः त्रिलोक्यां त्रिलोकान्तर्भूतचतुर्दशभुवनात्मकाण्डकोशाद्बहिः समाधिः परमात्मोपासनमिति भेदः एवं हेयत्वेन धूमादिमार्गगतिरुक्ता ॥ २३ ॥

अथ मुमुक्षोरर्चिरादिमार्गमाह वैश्वानरमिति छांदोग्ये "यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्ते एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते" इत्युपक्रम्य ब्रह्मविद्यामुपदिश्याम्नाता "अथ यदु चास्मिञ्छव्यं कुर्वन्ति यदु च नार्चिषमेवाभिसंभवन्त्यर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान्षडुदङ्ङेति मासांस्तान्मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एतान्ब्रह्म गमयत्येष देवपथो ब्रह्मपथः एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते" इत्याम्नातश्रुतिः सर्वे पुनर्मेघाविषश्च तेगामित्यं तेनाभिमता अत्रानुक्ता हृदयादिप्रदेशास्सर्वे सिद्धो वेदितव्यः शीर्षकपालभेदनानन्तरमेव वैश्वानरप्राप्त्यसंभवात् भूतावपि वरुणेन्द्रप्रजापत्यादयोऽन्यत्र श्रुता अर्थसिद्धा इति वेदितव्यम् ब्रह्मपथेनेति सुषुम्णा विद्यया ब्रह्मप्रेप्सोर्मार्गभूतया शोचिषा प्रकाशमानया सुषुम्णया सुषुम्णाख्यया नाड्या देहान्निर्गतः शोचिषेत्यनेन "तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति" इति श्रुत्युक्तसुषुम्णासंबन्धिहृदयकमलाग्रस्य प्रकाशनं स्मारितं "तदोकोग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः शताधिकया॥४।२।१७॥" इति सूत्रकारः तदोकः तस्य ब्रह्मप्रेप्सोर्जीवस्य स्थानभूतं यद्धृदयकमलं तस्याग्रं सुषुम्णाख्यनाडीद्वारं तस्य ज्वलनं प्रकाशनं भवति अयं जीवः हार्दानुगृहीतः हृदयकमलस्थपरमात्मानुगृहीतः तेन परमात्मना प्रकाशितसुषुम्णाद्वारो विद्यायाः, ब्रह्मविद्यायाः सामर्थ्यात् ब्रह्मविद्याङ्गभूतार्चिरादिगतिस्मृतियोगाच्च शताधिकया सुषुम्णया गच्छतीति सूत्रार्थः एवंभूतसुषुम्णया गतः विहायसा शीर्षकपालबहिष्ठाकाशेन वैश्वानरमर्चिः शब्दवाच्यमातिवाहिकं देवतं याति "अग्निर्ज्योतिरहः

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

[illegible] मार्गमर्चिरादिमार्गं संभवतीत्यत एवाह [illegible] सूचयति विधूतकल्क इति "पुण्यपापे विधूय निरंजनः [illegible] इति हि श्रूयते नहि धूमादिमार्गेण गतानां पुण्यपापप्रहाणं [illegible] विधूतकल्कः निर्धूतपुण्यपापः अथाहरादिभिः [illegible] हरेरादित्यस्योपरिष्टात्स्थितं शिशुमारचक्रं प्रयाति हे नृप । शिशुमारचक्र- [illegible] ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकृत पदरत्नावली ।

तस्माद् भ्रुवोरन्तरं भ्रूमध्यस्थितं द्विदलं कमलमुन्नयेत तत्र [illegible] तयामाध्यमित्याह निरुध्येति निरुद्धाः सप्तानामश्वानां [illegible] नासिकादिसंज्ञानां पंथानो येन स तथोक्तः । अनपेक्षो वा [illegible] । अत्रापीत्थंभावमाह स्थित्वेति मनसा परं गतो भ्रूमध्ये तु मुहूर्तार्धं स्थित्वा मार्गे [illegible] तु कुंठदृष्टिर्मूर्धन्यमूर्धनि शिरोमध्ये निर्भिद्य विसृजेत् शरीरमिति शेषः गत इत्यनेनार्चितनमुच्यते अथैकया ऊर्ध्वमुदानः प्राणा- नानाविधायां वा पिंगलायां वर्तते व्यानः संधिषु सर्वत्र उदानो [illegible] इति श्रुतिस्मृतिभ्यामुदानगतिर्ब्रह्मनाड्यामिति सिद्धम इत्थं मुनिरित्थ- नेन निर्गुणविद्याफलमुक्त्वा स्वपार्ष्णिनेत्यनेन सगुणविद्याविदो देहोत्क्रमणप्रकार उच्यत इत्येतदनुपपन्नमेकवाक्यतया मुख्यार्थसंभवति वाक्य- भेदायोगादिति ॥ २१ ॥

एवं देहादुत्क्रांतानां योगिनां प्राप्यस्थानं गम्यं चाह यदीत्यादिना श्लोकद्वयेन अत्र यदि अथ उत तेति शब्दाः पुनरावृत्त्यान्वेतव्याः तथाहि यदि सम्यक्पक्वभक्त्यादिसाधनवांस्तर्हि अथोत्क्रमणानंतरमेव पारमेष्ठ्यं परमेष्ठिनो ब्रह्मणो लोकं प्रयास्यति तत्रायं किं करोतीति तत्राह अथेति अथ तल्लोकप्राप्त्यनंतरं पुनरुत्पत्तिहीनो ब्रह्मसालोक्यमात्रं प्राप्य अथ भक्त्यादिलक्षणपरिपाकाय योगी वसति अनंतरं ब्रह्मप्रलये ब्रह्मणा सह- [illegible] मुक्तिं प्राप्नोतीति शेषः । उतशब्दोऽप्यर्थे यद्यपि तत उत पूर्वोक्तयोगिनोऽप्यपरिपक्वभक्त्यादिकल्याणवांस्तर्हि वैहायसानां वैमानिकानां- [illegible] महर्लोकादि प्रयास्यति तत्रास्य योगफलमाह अष्टाधिपत्यमिति अथ महर्लोकादिस्थानेऽष्टानामणिमादियोगाना- माधिपत्यमवाप्य वसति अथ यदि सम्यक्पक्वभक्त्या विमानप्रतीकालंबनस्तर्हि यत्र पवनस्यांतरात्मा यः वैकुंठनाथस्तत्र वैकुंठनाथलोकेऽमुक्तस्था- नेऽमुक्तैर्देवैरुपास्यमानं हरिं प्रयास्यति यदि प्रतीकालंबनस्तर्हि यत्र पवनश्चासावंतरात्मा चेति वायुर्ब्रह्मा च तत्र सत्यलोके वायुं ब्रह्माणं च प्रयास्यति ॥ २२ ॥

किमुक्तं भवतीति तत्राह ॥ योगेश्वराणामिति । त्रिलोक्या भूर्भुवःस्वर्गसंज्ञाया बहिर्महर्लोकादौ योगेश्वराणां गतिमामनंति न त्वर्वाक् । तल्लोकप्राप्तौ साधनविशेषमाह विद्येति विद्याऽपरोक्षज्ञानं तद्वा विपुरुषार्थसाधनसामग्रीमतां पुंसां तां महर्लोकादिगतिं केवलकर्मभिर्नाप्नुवंति [illegible] अत्रायं कश्चन विशेषः गुणानां सत्त्वादीनां संनिवायः संनिधानं सोऽयत्र स गुणसंनिवायस्तस्मिन्महर्लोकादिवैकुंठामुक्तस्थाना [illegible] बाह्येन्द्रियमनोभिः सहैव गच्छेत "आविष्कृतनिजरूपस्यापि तस्यारब्धकर्ममोक्षपर्यंतं दग्धपटवत्तेषां स्थित्युक्तेः [illegible] गुणसंनिवाये मुक्तस्थाने चिन्मात्रेन्द्रियमनोभिः सहैव वसति तदुक्तं "चिन्मात्राणींद्रियाण्येषां मुक्तानामन्यथैव तु [illegible] कर्मणालोकान्[illegible] तत्र मुख्याहरियांति तदन्ये वायुमेव तु अपक्वा येन तेयांति वायुं वा हारिमेव वा स्थानमात्राश्रितास्ते तु [illegible]" इति समाख्यावचनबलादध्याहारेण व्याख्यातं । न तु स्वमनीषोत्प्रेक्षाबलादिति यदि पारमेष्ठ्यादिलोकं प्रयास्यति तर्हि मनसें- द्रियैः सहैव गच्छेदिति वान्वयः यत्र योगेश्वराणां गतिं त्रिलोक्या बहिरामनंति यत्र पवनांतरात्मा तत्र विद्यादिभाजः तां गतिं कर्मभिर्नाप्नुवं- तीति वा ॥ २३ ॥

तत्र योगिनो मार्गमाह । वैश्वानरमिति सुषुम्णया नाड्योत्क्रम्य विहायसा हृदयाकाशेन ब्रह्मपथेन सुषुम्णाख्यया शोचिषा । रोचिः शोचि- रभरयाभिधानं । गतो निर्गतोऽर्चिरादिदेवानुगत्वाय वैश्वानरं याति अथ वैश्वानरप्राप्त्या विधूतकल्को दग्धपापपुण्यस्ततो वैश्वानरलोका- दुपरिष्टात् शिशुमारचक्रं शिशुमारस्वरूपं प्रयातीत्यन्वयः । "वैश्वानरे सुषुम्णायां वा सूर्येवा देहपथवा विधूय सर्वपापानि यांति किं स्तु [illegible]" इत्येवमयेतिसूचितम ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

तत्र इति सार्द्धकम ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृत सुबोधिनी ।

एवं तालुमूले स्थिरीकृतं मुखाविच्छिन्नद्वारा निर्गमनशंकया निरुद्धसप्तास्यमनः निरुद्धानि सप्त अस्य प्राणस्य अयनानि छिद्राणि येन तादृशो [illegible] भ्रुवोरन्तरं मूर्धनयेत तत्र माया चक्रे तं वायुं स्थिरीकृत्य मंतःकरणगुणैः पूर्वनिरूपितत्वात सर्वापेक्षारहितो भूत्वा तत्र [illegible] विभावजात [illegible] कुंठदृष्टिर्मुहूर्तार्द्धं स्थित्वा परमेश्वरे भगवति गतः सायुज्यं प्राप्तः पूर्वमेव वायोर्बहिर्निर्गमनार्थं प्रयत्नस्य [illegible] निर्भिद्य विसृजेत इन्द्रियाणि विसृजेत प्राणानामपि भिः सारणं केचिदिच्छन्ति अप्रेतेषामप्युपयोगात् केचित्तदहे [illegible] इति वाक्यानुरोधात् प्राणानामेवात्मनिस्वमूलभूता सम्यक्पेक्षा स्थितिमिच्छंति प्राणस्य भोगसाधकत्वं च तमुत्क्रामंतं प्राणो [illegible] उत्क्रामतीत्यनुकिचिषयम उक्रांतिश्चरणविचारेणापि वा क्रमना सिसंपद्यत इत्यादिभिः प्राणशब्देनेन्द्रियाण्युच्यंते गमनेवा प्राप्तिर्भावात [illegible] तस्माद्विन्द्रियाणि तत्र सर्वः प्राणः बहिर्निःसारितइत्यर्थः ॥ २१ ॥

[illegible] मुक्तिर्द्विधा निरूपिता [illegible] भगवत्स्थानं प्रतिकममुक्तिः [illegible] इन्द्रियादीनां [illegible] यदीति यदि प्रयास्यन् भवति [illegible] इतितथा भूपेति संबोधनं [illegible] पारमेष्ठ्यं ब्रह्मस्थानं वैहायसानां विमान- [illegible] गुणसंनिवाये सहादे अथ तप-

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृत सुबोधिनी ।

रिमध्येवाप्रयास्यन् भवति तत्रैव सहूतमेत् यथा तद्वासनाभिः प्राप्नोति तत्रैव सामर्थ्यं केवलं जीवस्येत्याशङ्क्याह योगेश्वराणामिति । तेषां स्वाधीनो योगः यद्यपि कर्मयोगगमनसामर्थ्यं भवति तथापि यः केवलं भक्तीतिसर्वोत्तम एव उच्यते त्रिलोक्याः अन्तर्बहिश्चेति बहिःस्थितानपि अन्तरायाति अन्तःस्थितानपि बहिर्गच्छति तत्र हेतुः पवनान्तरात्मनामिति पवनस्यान्तः आत्मा लिङ्गशरीरं येषाम् अयं विलोकीपदं ब्रह्माण्डाभिप्रायं त्रिलोकत्रयमेव यद्यपि कर्मभिरपि सर्वत्र ब्रह्माण्डे गमनमस्ति तथापि न तेषां स्वेच्छागमनमित्याह तामिति याकथ्वंत्योगिनां साकर्मिणा मित्यर्थः ननु उपायस्य तुल्यत्वेऽपि योगस्य कथं गौणता कथं कर्मणां मुख्यत्वमिति तत्राह विद्यातपोयोगसमाधिभाजामिति कर्मतु स्वतन्त्रमसहायं जीवं स्वाधीनं करोति योगे तु विद्यादयोऽन्येऽपि चत्वारः सन्ति तत्संबन्धं तं जीवं योगः स्वाधीनं कर्तुं न शक्नोति एवमन्येऽपि तत्र जीवपक्षस्तत्र अन्ये तु गुणभूताः स्वेच्छया गमने सहायभूता भवति विद्या उपासना मन्त्रप्रकारेण तपः कृच्छ्रादि आनंदा योगोऽष्टाङ्गः समाधिः समाधिस्थित भगवद्दर्शनेन तज्जनितभक्तिसहितः परमधर्म उच्यते एते तु कर्मस्वरूपायामपि पुरुषस्य स्वातन्त्र्यं कर्ममार्गे तु विद्यमानमेवेति ॥ २३ ॥

एवं पुरुषस्य स्वाधीनतां निरूप्य गमनप्रकारमाह वैश्वानरं याति इत्यादिना यावदवसाने आनंदमयः तावद्यातीति संबंधः वैश्वानरमग्न्यभिमानिदेवतालोकम् अग्निर्ज्योतिरहः शुक्ल इति वाक्यप्रकारेण गमनम् ननु तस्य लोकस्य दूरे विद्यमानत्वात् बहुकालव्यवधानेन अन्तराभोगाभावात् भोगाभिनिवेशस्य विद्यमानत्वात् पुनरागमनं स्यात् तदर्थमाह विहायसा गत इति आकाशमार्गेण गतः पूर्वमेव पवनान्तरात्मनामित्युक्तत्वात् यथा वायोर्गमनं तथा तेषामपीत्यर्थः ननु वायोरितस्ततो गमनसम्भवात् तद्वदस्यापि न ऋजुमार्गेण वैश्वानरगमनं संभवति तत्राह सुषुम्णयेति सुषुम्णामार्गेण गच्छतीति नान्यत्र गमनं ननु सुषुम्णापि कथं नान्यत्र गच्छति तत्राह ब्रह्मपथेति ब्रह्मणः पन्थाः ब्रह्ममार्गत्वात् स्वापि वैकुण्ठ एव गच्छति ननु सुषुम्णाया नाडीरूपत्वात् कथं देहाद्बहिर्निर्गमनं तत्राह शोचिषेति तेजोरूपया एवं तेन मार्गेण वैश्वानरलोकं गतस्य पूर्वं मार्गः संपरिष्वक्तस्य गमनात् कामनाद्यनुलेपेन वा सकलकत्वात् तत्र भोगे अग्निमध्यभोगात् कलङ्कशोधः अतस्तदनन्तरं ज्योतिःस्थानं गमनं आदित्यादि ध्रुवपर्यन्तं गमनं विधूतकल्को भूत्वा अर्चिरादिक्रमेण तेजोमयशरीरेण हरेर्भगवतः स्वरूपभूतं शिशुमाररूपं चक्रमुपयाति यद्यपि शिशुमारचक्रस्य भूमेः परितो विद्यमानत्वात् सर्वत्र गमनमायाति तथाप्युपरिष्टादूर्ध्वमेव गच्छति नृपेति संबोधनं शुद्धसत्त्वात्मकस्योर्ध्वगमनस्य संवादबोधकं यथा नरपालकस्य नृभिरूर्ध्वनयनमिति ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

मनस्वी जितचित्तः । स्वतालुमूलं तस्यैव चक्रस्याग्रदेशम् । ततो बहुधा गमनसम्भवात् शनकैरित्युक्तम् । तस्मात् भ्रुवोरन्तरम् आज्ञाचक्रम् । निरुद्धानि सप्त अयनानि श्रोत्रे नेत्रे नासिके मुखञ्चेत्येवं सप्त प्राणमार्गा येन सः । अनपेक्षः क्रममुक्तवत् पारमेष्ठ्यादिपदभोगकौतुकानपेक्षः मूर्द्धन् मूर्द्धनि ब्रह्मरन्ध्रे निर्भिद्य देहमिन्द्रियाणि च विसृजेत् ॥ २१ ॥

इति सद्योमुक्तिमुक्त्वा क्रममुक्तिमाह यदीति । पारमेष्ठ्यं ब्रह्मपदं यदि प्रयास्यन् भवेत् । तथा वैहायसानां खेचराणां यत् विहारं विहरत्यस्मिन्निति विहारं क्रीडास्थानम् । कीदृशम् अष्टाधिपत्यानि अणिमाद्यैश्वर्याणि यस्मिन् तच्च प्रयास्यन् । क गुणसमुदायरूपे ब्रह्माण्डे सर्वत्रेत्यर्थः । तर्हि देहत्यागावसरे मनश्चेन्द्रियाणि च न त्यजेत् किन्तु तैः सहैव तत्तल्लोकभोगार्थं गच्छेत् ॥ २२ ॥

भोगेऽपि योगिनो न कर्म्मिभिः साधारण्यमित्याह । योगेश्वराणां त्रिलोक्या अन्तः बहिश्च महर्लोकादिषु ब्रह्माण्डबहिश्च गतिमाहुः । तत्र हेतुः पवनस्यान्तः आत्मा लिङ्गशरीरं येषां तेषाम् । विद्या भगवदुपासना, तपो भगवद्धर्म्मः, योगोऽष्टाङ्गः, समाधिर्ज्ञानं, तान् ये भजन्ति तेषां या गतिस्ताम् ॥ २३ ॥

तत्र प्रथमं वैश्वानरम् अग्न्यभिमानिनीं देवतां याति । विहायसा आकाशेनैव सुषुम्णया नाड्या । कीदृश्या ब्रह्मपथेन ब्रह्मलोकमार्गरूपेणेत्यर्थः । सा च देहाद्बहिरपि विततास्तीत्याह शोचिषा ज्योतिर्म्मय्या । विधूतकल्कः त्यक्तमालिन्यः काम्यसङ्गमाद्धूतवर्जः । अथ हरेः भगवतः सम्बन्धि उदस्तात् इत ऊर्ध्वं स्थितं चक्रं शैशुमारं शिशुमाराकारम् । चक्रस्यानि आदित्यादीनि ध्रुवान्तानि वस्तूनि प्रयातीत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

तस्मात् स्थानात् । भ्रुवोरन्तरमाज्ञाचक्रं प्रत्यनिलमुन्नयेत् । कथंभूतः निरुद्धानि सप्तायनानि छिद्राणि येन सतथा तानिच श्रोत्रे नेत्रे नासिके मुखमित्येवं सप्त । विषयान्तरानपेक्षः आज्ञाचक्रे नियमितानिलो मुहूर्त्तार्द्धं स्थित्वा । अकुण्ठदृष्टिः प्रस्तुतगमने समाहितदृष्टिः परंगतः । उक्तप्रकारेण यद्वावस्थायां भगवन्तं प्राप्नोति । मुक्तबन्धनत्वेन भगवत्प्रेप्सुः । मूर्द्धन् मूर्द्धनि निर्भिद्य स्थूलं देहं विसृजेत् ॥ २१ ॥

एवं मूर्द्धनि निर्भिद्योत्क्रान्तस्य मुमुक्षोरर्चिरादि मार्गेण ब्रह्मप्राप्तिमाह । यदीति द्वाभ्यां तत्रेयं प्रक्रिया । विद्वान्स्थूलशरीरान्मूर्द्धन्यनाड्या निष्क्रम्य सलिङ्गशरीर एव सूर्य्यरश्मीनाश्रित्य परं ब्रह्म गन्तुमिच्छति तदार्च्चिषोभिमानिनातिवाहिकेनसुसत्कृत्य दिनाभिमानिना शुक्लपक्षाभिमानिना तेन षण्मासाभिमानिनां तेन संवत्सराभिमानिना तेन वायुं तेन स्वस्मिन् छिद्रं दत्त्वा आदित्यं तेन चन्द्रमसं तेन विद्युदभिमानिनं देवताविशेषं नीयते तदनन्तरं वरुणमिन्द्रं प्रजापतिञ्च प्राप्य ब्रह्मणि आदित्यवर्णम् अतिक्रान्तम् आप्नोति तदाकारेण लिङ्गशरीरं हित्वा तान्तीरवान् ब्रह्मलोकं प्राप्य ब्रह्मसाधर्म्यलक्षणं मोक्षं प्राप्नोति । विस्तरस्त्वाकरेषु द्रष्टव्यः तत्कालिनि चिरस्थानान्यत्र संबन्धानि तत्तुल्यलक्षणतया वर्जानि । यदि तत्कालेच्छाके स्थूलशरीरवियोगकाले हे नृप ! गुणसंनिवाये गुणसमुदायरूपे ब्रह्माण्डे पारमेष्ठ्यं प्रजापतिलोकं वैहायसानामुत वा विहारं । क्रीडास्थानञ्च अष्टाधिपत्यानि अणिमाद्यैश्वर्याणि यस्मिन् तत् प्रयास्यन् भवति तदा मनसा इन्द्रियैश्च सहैव गच्छेत् । स्थूलशरीरं त्यक्त्वा सूक्ष्मशरीरत्यागो नास्तीत्यनेनैव सहचिरकालं मुमुक्षुलक्षणमित्यर्थः ॥ २२ ॥

तद्विश्वनाभिं त्वतिवर्त्य विष्णोरणीयसा विरजेनात्मनैकः ।
नमस्कृतं ब्रह्मविदामुपैति कल्पायुषो यद्विबुधा रमन्ते ॥ २५ ॥
अथो अनन्तस्य मुखानलेन दंदह्यमानं स निरीक्ष्य विश्वम्
निर्याति सिद्धेश्वरजुष्टधिष्ण्यं यद्द्वैपरार्द्ध्यं तदु पारमेष्ठ्यम् ॥ २६ ॥
न यत्र शोको न जरा न मृत्युर्नार्तिर्न चोद्वेग ऋते कुतश्चित् ।
यच्चित्ततोऽदः कृपयानिदंविदां दुरन्तदुःखप्रभवानुदर्शनात् ॥ २७ ॥
ततो विशेषं प्रतिपद्य निर्भयस्तेनात्मनापोऽनलमूर्तिरत्वरन् ।
ज्योतिर्म्मयो वायुमुपेत्य काले वाय्वात्मना खं बृहदात्मलिङ्गम् ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

नकेवलं त्रिलोक्यंतर्गतपारमेष्ठ्यासावेवयोगसिद्धानां गतिरपितुब्रह्माण्डाद्बहिरस्तीत्याह । योगइति । पवनान्तरः प्राणगर्भः आत्मालिङ्गशरीरं येषान्तेषांयोगेश्वराणां योगसिद्धानाम । उर्ध्वाधोमध्यभेदत्रयम पातालादिसत्यांताः लोकास्तेषां समाहारस्त्रिलोकीतस्याः अंतर्मध्येपातालादि सत्यांतेषुलोकेषु बहिर्निरावरणलोके च गतिमाहुः । "तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारोभवति" इत्यादयः श्रुतयः तत्रहेतुगर्भविशेषणम विद्यातपोयोगसमाधिभाजामिति विद्याब्रह्मजिज्ञासाजन्यं ज्ञानम । तपःसाधनावृत्तिः योगःसमाधिः विद्यातपसोः परिपाकावस्थाशान् येभजन्ति तेषाम । "एतेनमार्गेण ब्रह्मप्रतिपद्यमानाः इमंमानवमावर्त नावर्तते" इत्यादि श्रुति प्रोक्तस्योपादेयस्यापुनरावृत्ति मार्गस्य प्रस्तुतस्य दार्ढ्यार्थमनुपादेयं पुनरावृत्तिमार्गं सूचयति नकर्मभिस्तांगति माप्नुवन्तीति । "यावत्संपातमुषित्वाऽथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते" । इत्यादि श्रुति प्रसिद्धमार्गसाधनैः कर्मभिः । विद्यातपोयोगसमाधि भाजान्तांगतिं नकर्मठाः प्राप्नुवन्तीत्यन्वयः ॥ २३ ॥

एवमर्चिरादि मार्गप्राप्तस्यधूममार्गस्यानुपादेयत्वेनोक्त्वार्चिरादिमार्गं दर्शयति । वैश्वानरमिति । विहायसाआकाशेनमूर्द्धनिसूक्ष्मेण छिद्रेण ब्रह्मप्राप्तिमार्गेण तत्रचरोचिषाऽज्योतिर्मय्यादेहादपि बहिश्चितयासुषुम्णयानाड्यागतोनिर्गतः । विधूतकल्कोनिष्पापः कल्कः पापंस् च पुण्यस्याप्युपलक्षणं । तथासतिपुण्यापुण्यवर्जितः "अश्वइवरोमाणि विधूयपापं चन्द्रइवराहोर्मुखात्प्रमुच्यधूत्वाशरीरमकृतं कृतात्माब्रह्मलोकमभिसंभवामि" इति । ताण्डिरहस्येश्रवणात् । "तदाविद्वान्पुण्यपापेविधूयनिरंजनः परमंसाम्यमुपैति" इत्यथर्वणश्रवणाच्च । प्रथमंवैश्वानरंयाति अग्न्यभिमानिनींदेवतांप्राप्नोति तदनन्तरंदिनाद्यभिमान्यातिवाहिकद्वाराउदस्तादुपरिष्टाद्वर्तमानंहरेः विष्णोः शैशुमारं चक्रंशिशुमाराख्यं ज्योतिश्चक्रं हेनृप ! प्रयाति अनेनादित्याद्यातिवाहिकप्राप्तिरुक्ता ॥ २४ ॥

भाषाटीका ।

तदनंतर भ्रूमध्यमे लेजाय ब्रह्मलोकों की अपेक्षा नकरके सात इंद्रियों के द्वारोंको रोककर निश्चल दृष्टिसे आधा मुहूर्त रहकर मस्तक भेदन कर परमात्मा को प्राप्त होकर इस देहको त्याग देय ॥ २१ ॥

हे राजन् ! यदि ब्रह्माके लोक या सिद्धों के विहारस्थान या अष्ट अधि पतियों के स्थान इन्हों मे जानाहोतो देहत्याग समय मे मन तथा इन्द्रियों के सहित ही गमन करै ॥ २२ ॥

पवन स्वरूप वाले योगियों की गति त्रिलोकी के बाहेर भीतर सर्वत्र होती है विद्या तप योग समाधियों को भजनेवाले तथा कर्म करनेवाले भी उस गतीको नहीं प्राप्त होसकते हैं ॥ २३ ॥

हे राजन् ! आकाश मार्गसे जानेवाला योगी प्रकाश मान ब्रह्म मार्ग सुषुम्णा नाडीके द्वारा अर्चिरादि मार्गको जाता है तदनंतर निर्मल रूपसे उपरमे श्रीहरि के शिशुमार चक्र को प्राप्त होता है ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

तत् विष्णोश्चक्रम । विश्वस्य नाभिं सूर्य्याधाश्रयभूतम । आविद्धलिङ्गत्वाभिशब्दस्य न णत्वम । अतिवर्त्य अतिक्रम्य । परतः मार्गान्तराभावात् एक एव निर्मलेन लिङ्गशरीरेण ब्रह्मविदां स्थानम् अन्यैर्नमस्कृतं महर्लोकमुपैति । यत् यस्मिन् । विबुधाः भृग्वादयः कल्पायुषः भृग्वादयः ॥ २५ ॥

अथो अनन्तरं कल्पान्ते सति सः विश्वं त्रैलोक्यम अतिशयेन दह्यमानं निरीक्ष्य तत्राप्युष्णप्राप्तेः यत् द्विपरार्द्धस्थायि तत् पारमेष्ठ्यं पदं प्रति निर्याति । सिद्धेश्वरैर्जुष्टानि धिष्ण्यानि विमानानि यस्मिन् तत् । उ इति श्रेष्ठ्यं सूचितम ॥ २६ ॥

तदेवाह न यत्रेति । आर्त्तिः दुःखम् । उद्वेगः भयम । किन्तु चित्ततो हेतोः यत् दुःखम् अव ऋते तदेकं विना । तत् कुतो भवति अविदंविदाम इदं भगवतो ध्यानमजानतां प्राणिनां दुरन्तदुःखो यः प्रभवो जन्म तस्यानुदर्शनात् तेषां कृपया । यद्वा चित्ततोऽदो मनःपीडेति यत् तद्विना कुतश्चिदपि यत्र शोकादयो न सन्तीति ॥ २७ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

तत्र च ब्रह्मलोकगतानां प्राणिनां त्रिविधा गतिः । ये पुण्योत्कर्षेण गताः ते कल्पान्तरे पुण्यतारतम्येनाधिकारिणो भवन्ति । ये तु हैरण्यगर्भाद्युपासनाबलेन गताः ते ब्रह्मणा सह मुच्यन्ते । ये तु भगवदुपासकाः ते तु [illegible] ब्रह्माण्डं भित्वा वैष्णवं पदमारोहन्ति । तत्र प्रस्तुतस्य तस्य भगवद्भक्तस्य [illegible] इत्यादिना । तत्रेयं प्रक्रिया—ईश्वराधिष्ठितायाः प्रकृतेः केनचिदंशेन महत्तत्त्वं भवति, तस्यांशेनाहङ्कारः, तस्यांशेन शब्दतन्मात्रद्वारा नभः तस्यांशेन स्पर्शतन्मात्रद्वारा वायुः, तस्यांशेन रूपतन्मात्रद्वारा तेजः, तस्यांशेन रसतन्मात्रद्वारा आपः, तदंशेन गन्धतन्मात्रद्वारा पृथ्वी; तैश्च मिलितैश्चतुर्दशभुवनात्मकं विराट्शरीरम् । तस्य च पञ्चाशत्कोटियोजनविशालस्य पृथिव्येवाण्डकटाहविशेषशब्दवाच्या कोटियोजनविशालं प्रथमावरणं; पञ्चाशत्कोटियोजनविशालमित्येके । ततोऽबादीनां यत्परिणता अंशाः तान्येवोत्तरोत्तरं दशगुणान्यावरणानि । अष्टमं तु प्रकृत्यावरणं व्यापकमेव । तदेवं स्थिते पृथिव्याद्यावरणभेदप्रकारः कथ्यते । ततो विशेषं प्रतिपद्य लिङ्गदेहेन पृथिव्यात्मतां प्राप्येत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । निर्भयः कथं यास्यामीति शङ्काशून्यः । तेनात्मना पृथिवीरूपेण तन्निरन्तरा अपः प्रतिपद्य । अत्वरन् त्वरामकुर्वन्; तत्तदात्मत्वेऽपि क्लेशदाहादिशङ्काभावात् यथेष्टं भोगान् भुञ्जान इत्यर्थः । एवं ज्योतिर्मयः सन् । काले भोगावसाने । बृहदात्मनो लिङ्गं परमात्ममूर्तित्वेनोपासनेयुक्तं; यद्वा शब्दात्मना तस्य प्रमापकमिति ॥ २८ ॥

श्रीराधारमणदास गोस्वामि विरचित दीपन्याख्य तट्टिप्पणी ।

आग्निप्रलिङ्गत्वात् अजहल्लिङ्गत्वादित्यर्थः २५—२७ ॥

अधिकारिणः इति । अत्र आधिकारिका इति च पाठः । आधिकारिका अधिकारे नियुक्ताः इति गोविन्दभाष्यम् ॥ तन्निरन्तरा इति । अन्तरमवकाशः । पृथिव्यन्तरहिताः इति यावत् ॥ २८—३१ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

विश्वनाभिं विश्वस्य ग्रहतारकानक्षत्रादेः कृत्स्नस्याश्रयभूतं विष्णोः स्थानमितिशेषः । विरजेन प्रक्षीणपुण्यपापेनाणीयसा सूक्ष्मतरेणात्म [illegible]लिंगशरीरेणैकः असहाय नमस्कृतं ब्रह्मविदां ब्रह्मविद्भिर्नमस्कृतम् इदं शिशुमारचक्रविशेषणं तदतिवर्त्येत्यन्वयः । अनेन चन्द्रप्राप्तिरपि सिद्धा तस्याव्यवहितः शिशुमारः यद्यत्र कल्पायुषः विबुधा आकल्पांतायुषः देवाः रमंते तं जनलोकमुपैति प्रयाति ॥ २५ ॥

अथ अधस्तात्स्थितस्यानंतस्य मुखानलेनाद्यांतरप्रलये शेषमुखोद्भूतरुद्रगणपातालानलेनदंदह्यमानमिति । मस्तकस्थायी इह मृत्युरिव कुरीत्या सत्त्वाभिप्रायो वर्त्तमाननिर्देशः निरीक्ष्य त्रिकालज्ञानबलादपरोक्षं दृष्ट्वेत्यर्थः । जनलोके स्थित्वा कल्पांतरे तत उपैतीत्ययमर्थोऽनुपपन्नः । पुण्यपाप विधूननस्योक्तत्वेन तत्रावस्थितिहेतुभूतकर्माभावात्सुलोकेषु स्थित्ययोगात् । अतो द्विपरार्द्धं द्विपरार्द्धं स्थायि सिद्धेश्वरैर्जुष्टानि धिष्ण्यानि विमानानि यस्मिंस्तत् द्विपरार्द्धं चतुर्मुखसंबंधिस्थानं याति निर्यातीत्यर्थः । वरुणेन्द्रादिप्राप्तिस्त्वर्थसिद्धा ॥ २६ ॥

चतुर्मुखलोकस्य स्वर्गाद्यपेक्षया चिरकाल स्थायित्वमभिप्रयन्नाह नयत्रेति । यत्रेत्यस्य तत्र दुरंतदुःखप्रभवानुदर्शनाद्धि इत्युपरितनेनान्वयः आर्तिर्दुःखम् उद्वेगो मनः क्षोभः भयमागामि दुःखदर्शनजं ज्ञानं कुतश्चिदित्यस्य भयमित्यनेनान्वयः । कुतश्चिच्छीतातपवातवर्षादिभ्यः । एवंविधेऽपि चतुर्मुखलोके ब्रह्मविदां निर्वेदमाह यद्यिततद्इति यद्यस्मादित्यर्थः । अनिदंविदाम् इदंशब्दवाच्यपरिदृश्यमानप्रपंचविलक्षणपरं ब्रह्म विदाम् क्रियया कर्मणा हेतुभूतेन दुरंतदुःखप्रभवानुदर्शनात् । दुरंतमपारं यद्दुःखं तस्य प्रभवः प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः दुःखहेतुभूतसंसार स्तस्यानुदर्शनम् उत्प्रेक्षणं तस्माच्चित्तार्थं चिंतनाददः दुरंतदुःखमिति यच्चतुर्मुखलोकेऽपि ब्रह्मविद्भिः कर्महेतुकं दुरंतदुःखं चिंतनेनानुमीयत इति यत्तत एव हेतोर्विशेषं प्रतिपद्येत्युत्तरत्रान्वयः । अर्थांतरपरत्वमनुपपन्नमध्याहारबाहुल्यात् । यस्य हिरण्यगर्भस्याचिंतत उपासनात् [illegible] मुपासकैर्लभ्यत इति यदा योजना तदा पासकैर्लभ्यते इत्यध्याहारः । अनिदंविदां हिरण्यगर्भोपासनरहितानां दुरंतदुःखप्रभवानुदर्शनात् तदुपासकानामेव दुःखनिवृत्तिस्थानं ब्रह्मलोकाख्यं लभ्यते इति नोपपद्यते । हिरण्यगर्भस्थानस्यापि दुःखनिवृत्तिहेतुत्वाभावाच्चतुर्मुखलोकगतस्य [illegible] स्यरात्रः पुनर्भुवमागम्य प्रतिदिनं स्वीयशत्रभक्षणं प्रसिद्धम् । आवृत्तेर्दर्शनाच्च ब्रह्मलोकस्य योगिनां न पुनरावृत्तिदुःखभयं । तत्र मोक्षस्य [illegible] श्रयादिति चेन्न भूतलस्थयोगिनामपि मोक्षस्य मार्गत्वनिश्चयादपुनरावृत्तिमर्यामीत मुमुक्षूणां महीतलचतुर्मुखलोकयोः को विशेषः "आब्रह्म भुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन" इति हि स्मर्यते । तच्च द्वैपरार्ध्यमित्यनेन सूचितम् अतो यथोक्त एवार्थः ॥ १७ ॥

विशेषं पृथिवीमयमंडकटाहं प्रतिपद्य व्याप्येत्यर्थः अनेन "पृथिवीमंडं भिनत्ति" इति श्रुतिर्व्याख्याता । विशेषशब्दः पृथिवीवाचकः "महदाद्या विशेषांता" इति प्रयोगात् । अत्रापि विशेषस्तु विकुर्वाणात् [illegible] व्याप्तत्वात् विशेषं प्रतिपद्य निर्यातीत्यनुषंगः [illegible] । तत्र त्रोपैतीत्यनेनान्वयः । तेनात्मना स्वरूपेण उपलक्षितः आपः आवरणजलं प्रतिपद्येत्यन्वयः । आवरणान्तराण्याह [illegible] मूर्तिमिति [illegible] तावरणाग्निं प्रतिपद्यात्वरन् त्वरामकुर्वन् क्लेशदाहादिशंकाभावादित्यभिप्रायः ज्योतिर्मयः वायुर्भूत्वा [illegible] शब्दः वायुम् आवरणवायुमुपेत्य काले पूर्वपूर्वकावरणस्य [illegible] काले वा [illegible] बृहत् । आत्मलिंगं ज्ञातात्मधारणा शब्दलिंगकं नभआवरणाकाशमुपेत्य आत्मलिंगमित्यत्र आत्मा ज्ञाताधारणशब्दः लिंगमात्मा [illegible] वत्पतत्वरत्यर्थः लिंगं यद्दृष्टदृश्ययोरिति वस्यमाणत्वात् । इदमावरणांतरेष्वपि तत्तदावरणादिगुणविशिष्टपृथिव्यादि [illegible] मपि [illegible] त्यंतःश्रुत्यर्थकः ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकृत पदरत्नावली ।

वैश्वानरलोकमकृत्वेतिवाह यदीति यो भूतानामंतःकोष्ठगाग्निस्थितश्चातुर्वर्ण्यं चतुर्विधमन्नं पचति तं ब्रह्मनाडीमध्यगः सुषुम्नामध्यगस्तत्पति-अनंतरं तेन मार्गेण बहिर्वैश्वानरं याति ततो ब्रह्मादेवपितृलोकगन्तुर्मुनेर्योगिनः कर्मयोगिनश्च गम्यत्वान्मार्गद्वयेतीरितइत्यन्वयः । "पितृयानं देवयानं ब्रह्मयानमितित्रिधा । गच्छन्वैश्वानरं यातितस्मान्मार्गः सईरितः" । देवयानेन गंतॄणां वैश्वानराद्वा गार्चिरादयो गम्याः संति । अतो देवपितृलोकगंतृभिः सर्वैरपि वैश्वानरः प्राप्यत इति द्योतनाय वैश्वानरं यातीति प्रथमत एव वैश्वानरप्राप्तिकथनमिति ज्ञातव्यम् ॥ २५ ॥

केतर्हितइतितत्राह देवयानमिति शरीरदक्षिणपार्श्वस्थपिंगलाख्यनाडीभिः शतायुषामरणात्क्रमणादहान्यहः संज्ञं देवयानमेति इडाभिर्वामपार्श्वस्थेडाख्यनाडीभिः शतायुषामरणेनरात्रीः रात्रिसंज्ञं पितृणां यानं पितृयानमेति । देवयानपितृयानमार्गस्थानामहरादिकालाभिमानिनीनां देवतानां प्राचुर्यं दहानिरात्रीरितिबहुवचनं "दक्षिणाः पिंगलाः सर्वा इडावामाः प्रकीर्तिताः । नाड्योऽथ मध्यमा प्रोक्ता सुषुम्ना वेदपारगैः" इति "देवयानस्य मार्गस्थाअहः शब्दाभिसंज्ञिताः पितृयानस्य मार्गस्थारात्रिशब्दाह्वयामता" इति वा पिंगलेडामध्यस्थया सुषुम्नाख्यया नाड्या शतायुषा विशिष्टसुखवत्त्वात्तद्विषुवत्संज्ञं ब्रह्मयानमेति । विशिष्टं सुखं विषु तदस्यास्तीति विषुवत् । तस्य भावो विषुवत्ता तां । सवयोरभेदात्षत्वं उपसर्गयोगात् सकारस्य षकारः "विषुवत्ता ब्रह्मयानं विशेषेण सुखं यत" इति रागोपरक्त सुखादिदातृत्वात् पिङ्गलादेर्देवयानादि शब्दवाच्यत्वं तदुक्तं "पिङ्गला देवयानं स्यात् पिंगाख्य सुखदायतः इडाक्षदानात् पितॄणामेवं मार्गाः प्रकीर्तिता" इति अत्र देवयानब्रह्मयानभेदोऽवांतरोऽवगन्तव्यः ॥ २६ ॥

अधुना शिशुमारलोकादुपरितनमार्गप्रकारमाह । तविति । शैशुमारइत्यनेन तद्रूपमुक्तं विष्णोस्तद्विश्वनाभिं विश्वाधाररूपं प्रतिपद्य सूक्ष्मत्वात् सूचितामृतवत् सूक्ष्मामादाय । विराजेन विगतरागादिदोषेणाऽणीयसा सूक्ष्मतरेणात्मस्वरूपेण सर्वोऽपि ब्रह्मज्ञानिजनस्तल्लोकमुपैति तंविशिनष्टि कल्पायुषइति कल्पायुषो विबुधा यत्र रमंते क्रीडंति तामिति शेषः । किंविशिष्टं रूपं । ब्रह्मविदां समुदायेन नमस्कृतमेकं मुख्यं केवलमिति वा "मन्वंतरायुषः स्वर्ग्या महर्लोकेतु कल्पिका" इति पिंगलाभिरुत्क्रम्य देवयानेन गतः परां ते ब्रह्मप्रयास्यंस्तत्र महर्लोकेऽष्टाधिपत्यमित्युक्तोऽणिमाद्यैश्वर्यशाली वसति कश्चन जनलोके कश्चन तपोलोके ज्ञानादिपरिपाकाय आस्ते कश्चित्सत्यलोके ह्यर्योग्यतया वसति ब्रह्मयानेन गताः अप्रतीकालंबनाः प्रतीकालंबनाश्च शैशुमारहरिणानुज्ञातास्तद्देवानिरुद्धप्रद्युम्नसंकर्षणादिदेवान् प्राप्य विश्वस्पतिं वायुं प्राप्य तेन कार्यं ब्रह्म प्रापिताः तदुपदेशं प्राप्य प्रतीकोपासका निवसंति अन्ये तु तेन वायुना परं ब्रह्म प्रापितास्तल्लोके निवसंतीत्यादिविशेषस्तु शब्देन सूचित इति ज्ञातव्यम् ॥ २७ ॥

महर्लोकादिषु विहरतां तथा ज्ञानादिसाधनपरिपाकाय च निवसतां चतुर्मुखप्राप्तिप्रकारमाह अथो इति महर्लोकादिषु वसन् ज्ञानिसंघोऽयं द्विपरार्धावसाने ब्रह्मप्रलये ब्रह्मणा सह मुक्तिं यास्यन्नसिद्धैः सनकादिभिर्जुष्टस्य चतुर्मुखस्य धिष्ण्यं निवासस्थानं यत् द्वेपरार्ध्ये द्वयोः परार्धयोः संधिः । चतुर्मुखस्याऽऽयुषः परोंतनाम चतुर्मुखायुर्लक्षणशतसंवत्सरभोग्यमित्यर्थः । तत्पारमेष्ठ्यं निर्याति महर्लोकादेर्निर्गत्य सत्यलोकमाप्नोतीत्यर्थः गंतुर्हेतुमाह अनंतस्येति अनंतस्य भगवतो मुखानलेन मुखनिर्गताग्निना पुनः पुनर्दह्यमानं विश्वं निरीक्ष्य । संकर्षणमुखाग्निनामपत्रस्य दाहो हेतुरित्यर्थः यद्वाद्यो ब्रह्मलोकं प्राप्य तेनैव सह मुक्तिं प्राप्नोतीत्यस्मिन्नर्थे वर्तते ॥ २८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः

अथो लीलागृहीतशरीरेण तद्भोगानन्तरम् ॥ २६ ॥ २७ ॥

ततो विशेषमिति । अत्र टीकायामेकब्रह्माण्डपक्ष एव सङ्गमितः । बहुब्रह्माण्डपक्षस्त्वेवम्—ब्रह्माण्डानि खल्वेकत्रैवानुश्रेणीभावेन मण्डलीभूय वर्तन्ते । तेषां पृथिव्यावरणं प्रत्येकं पृथगेव । जलावरणन्तु तन्मण्डलाद्बहिः पूर्व्वावरणाद्दशगुणमेकमेव । यस्योपरि च सर्व्वब्रह्माण्डकारणं कारणार्णवशाय्येक एव शेते । यत्तु मण्डलाभ्यन्तरेऽपि यत्किञ्चिज्जलं प्रविशति तत्त्वावरणसंज्ञं न भवति अनिश्चितमानत्वात । तदेवमेवाहङ्काराद्यावरणानां सर्व्वभूतावरकत्वं सङ्गच्छेत इति । विशेषं प्रतिपद्य प्राचीनस्थूलदेह इव तत्र लिङ्गदेहावेशं कृत्वा । पुनश्च तेन विशेषाविष्टेन लिङ्गदेहाख्येनैव आत्मना अपः जलावरणं प्रतिपद्य प्राचीनस्थूलदेहत इव विशेषत स्तत्क्रमपूर्व्वकं तत्र तदावेशं कृत्वा । पुनश्च पूर्व्ववदमलमूर्त्तिः सन्नित्यादि योज्यम् । तत्र तत्र लोकविशेषेषु भोगाश्च लीलाशरीरमपि मन्तव्यम् ॥ २८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

शिशुमारस्वरूपमग्रे वक्ष्यते । तत्र ध्रुवस्थानं शिशुमारस्यांते भवति । तद्ब्रह्मांडस्य नाभिस्थानीयम् । ततोऽग्रे लोकचतुष्टयम् । तत्र तुशब्देन पूर्वस्मात् रूपांतरकरणमुक्तम् । विष्णोरित्युभयत्र संबध्यते । तत्र गमनयोग्यं शरीरं वर्णयति । अणीयसा विरजेनात्मनेति । पूर्वापेक्षयात्दणीयः । वायुप्रधानत्वात् । प्रशिथिलावयवइत्यर्थः । तत्रापि विरजः वायोरपि लोकत्रयपवरजः संबंधः । अथवा पूर्वशरीरं तामसं स्थितं तद्वैश्वानरलोकेत्यक्तम् ततो द्वितीयं ध्रुवेत्यक्तम् । तृतीयमिदमिति तमोरजसोरभावात् विरजेनेत्युक्तं केवलसत्वमयेन सत्वमिश्रेण वा । केवलसत्वेन ब्रह्मांडभेदस्यावश्यमावश्यत्वात् । आत्मना पूर्ववदात्मत्वेन गृहीतेन देहेन । एक इति तत्र वैमानिकानां गमनाभावात् असहायत्वेनैकाकित्वं ब्रह्मविदां स्वानमस्कृतं केवलं ज्ञानिनामेवास्थिति यो ध्रुवं महर्लोकं यत्र महर्लोके कल्पायुषः ब्रह्मकल्पपर्यंतमायुर्येषां विशेषेण बुधाः ज्ञानिनः भृग्वादयः रमंते ज्ञानं परमानुस्मरणं ज्ञानेन वा समाधिरूपेण । अयमपि तत्र गतः ब्रह्मकल्पपर्यंतं तिष्ठति ॥ २५ ॥

ततः मणवत्पदेन जातिमनंतस्य संकर्षणस्य मुखाग्निना त्रैलोक्यं दह्यमानं निरीक्ष्य ततो निर्याति भृग्वादिभिः सह । गमनस्य च हेतुः कालवशात् अधोवृत्तकम् । सिद्धेश्वरैः मुनिभिर्विमानैश्च यत्र जनस्तपो लोके । पारमेष्ठ्यं सत्यलोकस्थानं तदपि तु पूर्वकल्पसिद्धेश्वरसेवितमित्यर्थः ॥ २६

तत्र मुक्तिप्रकारमाह नयत्रेति यत्र ब्रह्मलोके शोक नास्ति अनार्तिर्नास्ति अथाजरा देहधर्मः नयामृत्युः मृत्युत्रासः नाधिः मनःपीडा

पिन । अंतःकरणधर्माभावः । मृत्योःप्राणप्राहकत्वात्तद्धर्मं प्राप्तिकोऽपि [illegible] [illegible] । [illegible] प्युहित । तथाप्ययतोर्माकितुस्तनयस्य नवाई अतेकुतश्चिदिति अन्यस्मादपि किंतु [illegible] । [illegible] यस्तितो ददाति । [illegible] सिद्धं चितः ततः चित्तखेदोत्तः यत्दुःखमित्यर्थः तत्स्वानुभवगम्यम् । अतोविशेषतोमवकुं [illegible] मितितयोक्तम् । [illegible] अनिदंविदांदुरंतदुःख प्रभवानुदर्शनादिति हृदयस्यानम् । एतत्साधनंज्ञानमात्मप्रकारंवा नविदंतीतितया दुरंतदुःखंतदत्यप्रभवोयत्रसंसारेतस्य अनुपश्यादर्शनम् । एकशारमुत्पन्नामपिविविकितोऽपिपुनस्तत्रैवगच्छतीतितया ॥ २७ ॥

ततःस्वेच्छयाब्रह्मांडभेदनमाह ततोविशेषमिति अश्वमेधयाजिनोऽपितत्रगच्छंति तथाहिरण्यगर्भोपासकाः पूर्वोक्ताश्च तत्र "आब्रह्मभुवनाल्लोका" इतिवाक्यात्कर्मिणांपुनरावृत्तिः हिरण्यगर्भोपासकानांब्रह्मणासहब्रह्मणोगतिःसागतिः पूर्वोक्तस्त्वंडं भित्वागच्छतीत्याह ततः सत्यलोकाद्विशेषंपृथिव्यावरणरूपंप्रतिपद्य पृथिवीरूपोभूत्वातत्रप्रविष्टः पृथिव्यावरणातिक्रमेआवरणरूपपृथिवीसायुज्यंप्राप्यतामतिक्रम्यपुनर्जल-पेन्ध्यनलसायुज्यंप्राप्यतदतिक्रम्येत्थंक्रमेऽपिआकाशातिक्रमपर्यंतंगच्छति सर्वत्रतेनात्मनेतिज्ञातव्यम् अत्वरोऽतितत्रतत्रगंधादिभोगान्भुंजान एवविलंब्य कालेभोगेच्छाक्षमात्मेउत्तरगमनमितिसर्वत्र तमाकाशं ततबृहत् अनंतमेव शब्दब्रह्मरूपंवा नादात्मकंवा तस्यबृहत्वेहेतुः आत्मनः भगवतः लिंगंशरीरम् "आकाशशरीरंब्रह्म" इतिश्रुतेः भगवतोव्यापकत्वम् अंतर्बहिर्व्यवहारहेतुत्वंपरिच्छेदापरिच्छेदौ शब्दब्रह्माभयत्व-मित्यादिधर्मबोधकम् ॥ २८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

ततश्च तत् विष्णोश्चक्रम् अतिपत्य अतिक्रम्य । कीदृशं विश्वस्य नाभिं विश्वात्मकपुरुषस्य नाभिस्थानीयम् । अणीयसा अणिमादि-सिद्धिमत्वादतिसूक्ष्मेण विरजेन निर्मलेन लिङ्गशरीरेण सह । ततः परत्र स्वर्गिणां गम्याभावादेकः नमस्कृतं पूज्यं ब्रह्मविदां स्थानं महर्लो-कमुपैति । यत यस्मिन् विबुधा महाकल्पायुषः रमन्ते खेलन्ति ॥ २५ ॥

अथो अनन्तरं यदि कल्पपर्य्यन्तं कौतुकवशात् तत्रैव स्थातुमिच्छति तदा कल्पान्ते सति विश्वं लोकत्रयम् । निर्याति उत्थीभूतात् महर्लोकादूर्द्ध्वं यत् द्वैपरार्द्ध्यं द्विपरार्द्धपर्य्यन्तस्थायि यत् पारमेष्ठ्यं सत्यलोकं प्रति याति । सिद्धेश्वरैर्जुष्टानि धिष्ण्यानि विमानानि यस्मिंस्तत् ॥ २६ ॥

सत्यलोकस्य माहात्म्यमाह न यत्रेति । आर्त्तिः दुःखम् । उद्वेगः भयम् । किन्तु चित्ततो हेतोः यत् दुःखम् अतः ऋते तदेकं विना । तदेव किं कथं वा भवेत् तत्राह । अनिदंविदाम् इमं वैष्णवयोगमजानतां त्रिलोकस्थजनानां दुरन्तदुःखो यः प्रभवः संसारस्तस्यानुदर्श-नाद्या कृपा तया । तेन व्याजस्तुत्या सत्यलोकस्थास्ते महाकृपालवो धन्या एवेति भावः ॥ २७ ॥

अथ तत्रैव यदि महाकल्पपर्य्यन्तं स्थातुमिच्छति तदा ब्रह्मणा सहैव मुच्यते । यदि च तदन्तरेव मोक्षमिच्छति तदा सप्तावरणानि निर्भिद्यैव ब्रह्म प्रविशतीति तत्प्रकारमाह । ततो विशेषं पञ्चाशत्कोटियोजनविशालस्य ब्रह्माण्डस्य प्रथमावरणरूपां पृथिवीं पञ्चाशत्-कोटियोजनप्रमाणां प्रतिपद्य प्राप्य । केन प्रकारेण तेनात्मना पृथिवीरूपेण । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । निर्भयः तत्तदात्मत्वेन क्षुद्दाहा-दिशङ्काशून्य इत्यर्थः । ततोऽपः पृथिवीतो दशगुणप्रमाणाः प्रतिपद्य अबात्मनेति शेषः । ततोऽनलमूर्त्तिः अब्दशगुणं तेज आवरणं प्राप्ये-त्यर्थः । अत्वरन् भवेत् । तत्र तत्र पृथिवीजलादिषु घ्राणरसनादीन्द्रियैर्गन्धरसादीन् विचित्रभोग्यविषयान् भोक्तुमेवेति भावः । ततो ज्योतिर्म्मयः काले वाय्वात्मना वायुं तेजोदशगुणम् उपेत्य । स वायुदशगुणमाकाशं, बृहदात्मनो लिङ्गं परमात्ममूर्त्तित्वेनोपासनेयुक्तं, यद्वा वेदशब्दात्मना तत्प्रज्ञापकमिति ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

तद्विष्णोश्चक्रं शैशुमारं विश्वनाभिं सूर्यादि ग्रहनक्षत्रादेः सर्वस्याश्रयम् अतिपत्यातिक्रम्यविरजेनपुण्यापुण्यरहितेन अणीय-सासूक्ष्मतरेणात्मनालिंगशरीरेण एकः विद्वान् । यत् यस्मिन् कल्पायुषोविबुधारमन्ते तद्भृग्वादिभिर्भृग्वादीनांस्थानं नमस्कृतं नमनीयं महर्लोकमुपैति प्राप्नोति ॥ २५ ॥

अथो अनन्तरं कल्पांतेअनन्तस्य मुखानलेन अधस्थस्यशेषस्य मुखोद्भूताग्निनाविश्वं त्रैलोक्यंदह्यमानं सविज्ञाविरीक्ष्य [illegible] द्वारायद्वैपरार्द्ध्यंस्थायि सिद्धेश्वरैर्जुष्टानि युक्तानि धिष्ण्यानि विमानानि यस्मिंस्तत्पारमेष्ठ्यंपरमेष्ठिपदंप्रति निर्याति भोगार्थं महर्लोके स्थिरोभूत्वात्रिलोक्यं दह्यमानं निरीक्ष्यततः पलायतेइति नशङ्क्यं । प्राकृतपदार्थभोगयोगाभावात् ॥ २६ ॥

यत्रलोके अनिदंविदाम् । इदंप्रस्तुतमपुनरावृत्ति वर्त्मब्रह्मवाआनंतातीतिर्दावदस्तांस्त्रिजानांप्रस्तुतविदुव्यतिरिक्तानांपुनरावृत्तिवर्त्मनातच गतानाम् । दुरंतदुःखोयः प्रभवः पुनरावृत्त्याजन्मतस्यानुदर्शनात् कृपयायच्चित्ततोभवति । अतः ऋतेशोकादि कुतश्चिन्नभवति । ततः पुनरावृत्तिस्तु "ऐश्वर्यपारमेष्ठ्यं च तेतिकर्म्मविनिर्मितं निषेव्यपुनरायान्तिगुणव्यतिकरेसति" इति वक्ष्यमाणात् । "आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन" इति भगवद्वचनाच्च ॥ २७ ॥

अथावरणभेदन प्रकारमाह ; ततइति । "दशोत्तराणि शेषाणि मैत्रेयैतानि सप्तवै" इति पुराणान्तरात् पृथिव्याद्यावरणानि दशगुणोत्तराणि सप्ततत्रकोटियोजनमानमंडकटाहसंज्ञकं प्रथमावरणम् । "कोटियोजनमानस्तु कटाहः संव्यवस्थितः" इतिपुराणान्तरात् । महां-तत्र समवृत्तप्रधानं संव्यवस्थितम् । अनन्तस्य नतस्यान्तमिति वचनाद्व्यापकमहमंप्रकृत्यावरणं निर्भयः आवरणभेदनेनिर्भयः ततः पारमेष्ठ्याल्लोकात् । तेनात्मनालिंगदेहेनोपलक्षितः विशेषं पृथिवीमयमण्डकटाहं प्रतिपद्यतद्भावं प्राप्यप्रतिपद्येत्यादीनाम् आकाशमुपैतीत्यनेनान्वयः नचिरन्त्वरा आपःप्रतिपद्यततोऽनलमूर्त्तिः अनलभावं प्रतिपद्येत्यर्थः । अतएवात्वरन् त्वरामकुर्वन् तत्तद्भावमासाद्य तत तत्रभयाभावात् ततोज्योतिर्मयः । अनलमूर्त्तिः कालेअनलोत्तरवायुमेवकाले वायुमुपेत्यततोवाय्वात्मनोपलक्षितः [illegible] [illegible]। पुनः कथंभूतमात्मलिङ्गम् । आत्मास्यगुणभूतः शब्दएवलिङ्गं ज्ञापकंयस्य [illegible] ॥ २८ ॥

घ्राणेन गन्धं रसनेन वै रसं रूपं च दृष्ट्या श्वसनं त्वचैव ।
श्रोत्रेण चोपेत्य नभोगुणत्वं प्राणेन चाकूतिमुपैति योगी ॥ २९ ॥
स भूतसूक्ष्मेन्द्रियसन्निकर्षं मनोमयं देवमयं विकार्य्यम् ।
संसाद्य गत्या सह तेन याति विज्ञानतत्त्वं गुणसन्निरोधम् ॥ ३० ॥
तेनात्मनात्मानमुपैति शान्तमानन्दमानन्दमयोऽवसाने ।
एतां गतिं भागवतीं गतो यः स वै पुनर्नेह विषज्जतेऽङ्ग? ॥ ३१ ॥
एते सृती ते नृप ? वेदगीते त्वयाभिपृष्टे च सनातने च !
ये वै पुरा ब्रह्मणा आह पृष्ट आराधितो भगवान् वासुदेवः ॥ ३२ ॥

भाषाटीका ।

उस विष्णु के नाभी को उल्लंघन करके सूक्ष्म निर्मल आत्मा से इकलाही उस स्थान को जाता है कि जो स्थान ब्रह्मज्ञानियों से नमस्कृत है और जहां पर कल्पांत आयु वाले ज्ञानी लोग रमते हैं ॥ २५ ॥

तदनंतर वह योगी अनंत के मुखाग्नि से खूब जलते संसार को देखकर परमेष्ठी का जो स्थान सिद्धेश्वरों से सेवित है द्विपरार्ध स्थायी है उस स्थान को चला जाता है ॥ २६ ॥

जहां पर कोई शोक नहीं है जरा नहीं है मृत्यु नहीं है कहीं से उद्वेग तथा दुःख भी नहींहै केवल परमेश्वरके तत्त्व को न जाननेवाले संसारियों का अत्यन्त दुःख देखना मात्र वहां पर दुःख मालूम देता है ॥ २७ ॥

तदनंतर निर्भय होकर पृथ्वी तत्त्व को प्राप्त होके तिसी से जलमूर्ती होकर धीरे से अग्निमय होकर समयपर वायु को प्राप्त होकर वायु रूप से आत्मा का प्रकाशक आकाश को प्राप्त होजाय ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

इन्द्रियार्थानां भूतसूक्ष्माणाम् अतिक्रममाह । घ्राणेनाधिष्ठितेन गन्धमुपेत्य । श्वसनं स्पर्शनम् । नभोगुणत्वं शब्दात्मताम् । प्राणेन तत्तत्कर्मेन्द्रियेण आकूतिं तत्तत्क्रियाम् ॥ २९ ॥

एवं स्थूलसूक्ष्मभूतातिक्रममुक्त्वा तदावरणभूताहङ्कारप्राप्त्या महदादिप्राप्तिमाह । सः योगी विकार्य्यं संसाद्य विज्ञानतत्त्वं याति । विविधं कार्य्यमस्यास्ति विकार्य्योऽहङ्कारः । स त्रिविधः तामसो राजसः सात्त्विक इति । तत्र तामसाज्जडानि भूतसूक्ष्माणि जायन्ते राजसाद्बहिर्मुखानि दशेन्द्रियाणि सात्त्विकान्मन इन्द्रियदेवताश्च । तेषां लयश्च तत्तदहङ्कारे । तत्र भूतसूक्ष्माणामिन्द्रियाणाञ्च सन्निकर्षं लयस्थानं तामसं राजसञ्च मनोमयं देवमयञ्च सात्त्विकं प्राप्य गत्या एवं गमनेन तेन अहङ्कारेण सह विज्ञानतत्त्वं महत्तत्त्वं याति । ततो गुणानां सन्निरोधो लयो यस्मिन् तत् प्रधानं याति ॥ ३० ॥

तेनात्मना प्रधानरूपेण आनन्दमयः सन् उपाधीनामवसाने शान्तम् अविकृतम् आनन्दं परमात्मानमुपैति । न विषज्जते नावर्त्तते इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

एते सृती मार्गौ प्रकारावित्यर्थः । हे नृप ? अनपेक्षो निर्भिद्य मूर्द्धन् विसृजेत् परं गत इति या सद्योमुक्तिः सैका सृतिः, यदि प्रयास्यन् इत्यादिना क्रममुक्तिरिति द्वितीया सृतिश्च । एते सृती वेदेन गीते उक्ते, न तु स्वोत्प्रेक्षिते । तत्र—यदा सर्व्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते इति सद्योमुक्तिः, तेऽर्च्चिषमभिसम्भवन्ति इत्यादिना क्रममुक्तिश्च वेदेनोक्ता । यद्वा न कर्म्मभिस्तां गतिमाप्नुवन्ति इति दक्षिणमार्गस्यापि सूचितत्वादेते सृती इति द्विवचनम् । त्वयाभिपृष्टे यच्छ्रोतव्यम् इत्यादिप्रश्नेन अर्थान्मुक्तिविषये द्वे अपि सृती पृष्टे । ब्रूहि यद्वा विपर्य्ययम् इति च दक्षिणमार्गोऽप्यर्थात् पृष्टः । एवं त्वया च ये पृष्टे ते एते सृती इत्यन्वयः ॥ ३२ ॥

श्रीराधारमणदास गोस्वामि विरचित दीपन्याख्य तट्टिप्पणी ।

यदा सर्व्वे इति कठोपनिषदि द्वितीयाध्याये षष्ठवल्ल्यां चतुर्दशमन्त्रः ॥ तेऽर्च्चिषमभि—सम्भवन्तीति बृहदारण्यके षष्ठमाध्याये—[illegible] पञ्चमाध्याये द्वितीयब्राह्मणे पञ्चदशकण्डिका दक्षिणमार्गस्येति अत्र दक्षिणोत्तरमार्गादीनां विरोधपरिहारः [illegible] [illegible] श्रीमद्गोविन्दभाष्यसमेतवेदान्तदर्शने चतुर्थाध्यायीयद्वितीयतृतीयपादौ द्रष्टव्यौ ॥ यच्छ्रोतव्यमिति प्रथमस्कन्धीयैकोनविंशा-[illegible] श्लोकः ॥ ब्रूहि यद्वेति प्रथमस्कन्धीयैकोनविंशतितमाध्यायस्याष्टत्रिंशत्तमश्लोकस्यैकदेशः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

श्रीमद्वि[illegible]

गच्छतोमुक्तस्यसूक्ष्मदेहस्यैरिन्द्रियैस्तत्सूक्ष्मगुणसहगमनमाह । प्राणेनेति । [illegible] इतरभोग्यत्वात्तद्गतं गन्धादीन्गृह्णातीत्यभिप्रायः । [illegible] इन्द्रियाणां [illegible] इन्द्रियाणां रूपं तेजोगुणम् । त्वचात्वगिन्द्रियेण [illegible] स्पर्शप्रकारः सांकर्याभावद्योतकः । [illegible] प्राणेनेति करणेनाकृतिमभिप्रायं समानीयमाकृतिरितिश्रुतम् । [illegible] इन्द्रियगति [illegible] मुख्यप्राणेन विवक्षितः तेनाकृतिग्रहणात् [illegible] वतोऽतः करणं विवक्षितम् । अंतःकरणप्रसूतोऽत्राभिप्रायः एवं प्राणादिभिर्गन्धादीन्गुणान् [illegible] गृह्णन्नुपैतीत्यर्थः ॥ २९ ॥

अथाहंकारमहत्प्रभृतीनामतिक्रममाह । स इति । स योगी [illegible] कार्यं [illegible] रूपेण परिणाममिममहंकारं स सायोरन्वयः । [illegible] मेवविशिनष्टि । देवमयं विग्वातादिदेवताधिष्ठितेन्द्रियकारणं मनोमयं मनःकारणं भूतसूक्ष्मेन्द्रियसन्निकर्षभूतान्याकाशादीनि तत्सूक्ष्माणि शब्दा- दीनीन्द्रियाणि ज्ञानकर्मोभयेन्द्रियाणि एतेषां सन्निकर्षकारणं भूतसूक्ष्मसन्निकर्षेन्द्रियसंनिकर्षत्वाभ्यां हि त्रिधाहंकारभेदो तामससात्त्विकाहं- कारावुक्तौ । मनोमयं देवमयमिति च सात्त्विकाहंकारकार्यप्रदर्शनं । देवमयमित्येतावतैव सिद्धे तत्कार्यप्रदर्शनार्थेन्द्रियसन्निकर्षात्वमनोमयत्वोक्तिः इन्द्रियसृष्टावनुग्राहकराजसाहंकारग्रहणाय अतएव राजसाहंकारस्य न पृथक्कार्यं प्रदर्शनं तस्यानुग्राहकमात्रत्वेन पृथक्कार्याक्षमत्वात् एतच्चाग्रे- स्फुटीभविष्यति तेनातिक्रान्ताहंकारेण सहोपलक्षितः विज्ञानतत्त्वं महान्तं याति विज्ञानसारथिर्यस्तु बुद्धिस्तु सारथिं महान्तं [illegible] नानामैकार्थ्यात् गुणसाम्यावस्थप्रकृत्यतिक्रमणमाह गुणसंनिरोधमिति गुणानां सत्त्वरजस्तमसां संनिरोधः साम्यं यस्मिंस्तत्प्रधानं यातीत्यर्थः ॥ ३० ॥

अवसाने प्रकृतेरवधौ "गौरनाद्यन्तवती सा जनित्री भूतभाविनी सितासिता च रक्ता च सर्वकामदुघा विभोः" इत्यादि श्रुतेः [illegible] तावत् [illegible] अवसानशब्दाद्बोधकः स्वकीयभूतसूक्ष्मेन्द्रिया- णां स्वकारणे प्रलयोऽप्यवसानशब्दविवक्षितः तेनात्मना विरजसा स्वरूपेणोपलक्षितः शान्तमूर्मिषट्करहितमानंदं निरतिशयानंदस्वरूपम् आत्मानं आनन्दमयपरमात्मसाम्यापत्त्या आनन्दमयः स्वयं निरतिशयानंदप्रचुरः उपैति आत्मानंदशब्दाभ्याम् "आत्मन आकाशः संभूतः आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते" इत्युपक्रमोपसंहारगतवाक्यद्वयं स्मारितम् एवं "क्षयं तमस्य रजसः पराके आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्तदक्षरे परमे व्योमन्" इत्युक्तप्रकृति पुरुषातीतपरमाकाशस्थभगवत्प्राप्तिरर्चिरादिनागतस्योक्ता एवं स एतान्ब्रह्म गमयतीत्यस्यार्थ उक्तः अथ धूमाद्यर्चिरादिमार्गयोः आमाविकत्वं कथयन् तेन प्रतिपाद्यमानाद्वयं तस्यार्थमाह एतामिति भागवतीं भगवद्दृश्यां गतिमर्चिरादिमार्गेणोगतः स पुनरिह न [illegible] प्रतिनिवर्तते नासक्तो भवति ॥ ३१ ॥

अथ पार्गद्वयमुक्तं निगमयति एते इति इमौ मार्गौ अर्चिरादिधूमादिमार्गौ वेदगीते । "ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते तेऽर्चिषमभिसंभवन्ति अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसंभवन्ति" इत्यादिवेदबोधिते अतएव सनातने स्थिते अतएव सृती हेतुपात्वयाभिपृष्टे यत्र कथितौ [illegible] मित्यनेनार्चि- रादिमार्गस्य धूमादिमार्गस्यापि पृष्टत्वात् चकारान्मया कथिते इत्यर्थः सनातनत्वं विशदयति य इति ये वै ये सृती पुरा कल्पादौ ब्रह्मणो [illegible] राधितः सम्यगुपासनया प्रीतः वासुदेवः सर्वभूतान्तरात्मा भगवानाह उवाच तस्मात्सनातने इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकृत पदरत्नावली ।

सत्यलोकस्येतरलोकेभ्यो वैशिष्ट्यमाह नयत्रेति यत्र सत्यलोके शोकादयो न सन्ति आधिस्तु व्यसनेन जिगतु अधिष्ठानं व्याधिरिति व्यसनमाधिरत्रोच्यते यत्रानिदं विदामब्रह्मविदां क्रियया दुःखस्य प्रभवस्य जननादिलक्षणस्यानुदर्शनात् अनन्यत्वाच्च ततो दुःखो भि मानसिकं सत्यलोकमाप्नोतीति पूर्वेणान्वयः । अनादिलोकापेक्षया सत्यलोकस्य वैशिष्ट्यं न तु मुक्तिविशेषात् तदुक्तं "सर्वदुःखविहीनाये- मुक्ताः प्रायस्तु तादृशाः अमुक्तास्तु जनाद्येषु विशेषेण तु सत्यगा" इति । ननु यदि ब्रह्मणा सहैव मुक्तिः सर्वेषां तर्हि ततः पूर्वमावासे न साधन- सामग्रीसम्पादनं व्यर्थमिति चेन्न योग्यतावाहुविध्यान्मुक्तिप्राप्तेरपि बाहुविध्यात् तदुक्तं "विष्णोर्लोकं तदैवैके यान्ति कालान्तरे परे आब्रह्म- वहरेः केचिदपूर्तेः केचिदंजसा विहृत्यैवान्यलोकेषु मुच्यन्ते ब्रह्मणा सह" इति ॥ २९ ॥

एवं देवयानेन गत्वा सत्यलोके परब्रह्मलोके चास्थितानां ज्ञानिनां मोक्षं वक्तुं देवमुक्तिप्रकारमाह तत इति प्रतीकालंबनाप्रतीकालंबनसंज्ञः सन् निसंघो ब्रह्मप्रलये [illegible] प्रविष्टो गरुडशेषलक्षणमार्गद्वयेन वायुं प्रविश्य तया भौतिकशरीरं ब्रह्माण्डं प्रविश्य ततस्तेन ब्रह्मणा सह [illegible] पृथिवीं प्रतिपद्यते न *पृथिव्यात्मना सहापः प्रतिपद्यते नात्मनानलमूर्ध्नि प्रतिपद्यते नज्योतिर्मयोऽग्निप्रधानो भूत्वा वायुमुपेत्य मुक्तिकाले तेन [illegible] लिङ्गमाकाशवद्यापन्नं नित्यं चेति बृहन्महत्त्वं ‡ प्रविशतीत्यन्वयः निर्भयः संसारभयान्मुक्तः अतएव तवरत्वरमाणः । [illegible] वगंतव्यं तथाहि विशेषाख्याण्डस्यावस्थिते विशेषनाम्नि विरिंचे स्थितं वैराजाख्यं हरिं पुनस्तदण्डगुणाण्डकटाहारमकविशेषाख्य पृथिव्यां स्थिते विरिंचे स्थितमनमानं हरिं तेनात्मनान्नाहरिणाप्सु स्थितं चतुर्मुखे स्थितमब्जाख्यं हरिं तेनाब्जेन विष्णुना तेजोगतविरिंचस्थं [illegible] तेनाग्निगतेन हरिणा वा † युस्थितचतुराननस्थितं प्राणाख्यं प्राप्यं तेन वायुस्थविरिंचान्तर्यामिणा आकाशस्थितविरिंचस्थं [illegible] तीति पृथिव्यादिकार्याणां स्वस्वकारणेष्वेवादिप्रधानान्तेषु लयः । तदभिमानिदेवताशरीराणां च । तत्र विरिंचस्य [illegible] स्वस्वरूपैरेकीभावो दीपानां दीपान्तरैरिव । अन्येषां द्वारमात्रमिति ज्ञानिनः प्रलये सर्वे ब्रह्मणा सह पार्थिवं भूम्यपामग्नामा [illegible] संस्थितमित्यादिवाक्यद्वयेन च शब्दगृहीतेन नियमाभावमिति [illegible] निरस्तेतिज्ञातव्यम् ॥ ३० ॥

इदानीं पंचतन्मात्राप्रलयप्रकारमाह घ्राणेनेति घ्राणेन्द्रियाद्यधिष्ठितविरिंचस्थेन हरिणा गंधतन्मात्राद्यभिप्राणविरिंच [illegible] योगी पुनरावृत्तिं नोपैतीत्यन्वयः तत्रवाय्वादीनां पुनरावृत्तिलक्षणावाप्यपेक्षोक्तं यद्वा एवमुक्तस्य [illegible] प्रकारमाह घ्राणेनेति एवमुक्तः केवलचिदानन्दैकदेहो योगीस [illegible] भोतद्गीतादिस्वानेष्वाश्रितः प्रलयेऽपि न पुनरावृत्तिमुपैतीत्यन्वयः । [illegible] वति इयमेव मुक्तिर्नान्यद्गत्वादिकथिते त्येव शब्दः तु नामगमस्यापि परेशान्तेषु भगवतः [illegible] ॥ ३१ ॥

* पृथिव्यंतर्यामिणा हरिणा ‡ भूताकाशं † भूतवायुः

श्रीमद्[illegible]।

[illegible] इति [illegible] मनोमयं [illegible] इति "[illegible]" इति [illegible] ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

घ्राणेन गन्धमिति । अनेनाकाशावरणाद्बहिरेव सूक्ष्मरूपाण्यावरणानि लभ्यन्ते । युक्तञ्चेदम । कारणकारणानां बहिर्बहिरवस्थाना[illegible], व्यवहितानामपि कारणानामंशमंशमुपादायैवारेण तत्तत्कार्य्यसृष्टेः, यथा गन्धतन्मात्रस्य अंशस्य चांशमुपादाय तेन पृथिवी सृष्टेत्यादि । किन्तु गन्धतन्मात्रादीनां सूक्ष्मत्वेनानुपलभ्यमानत्वादाकाशतुल्यत्वमिति आकाशान्तर्गतत्वाद्बहावेवावरणान्यवसीयन्ते । [illegible] विवेचनीयम । तत्र घ्राणेनेति घ्राणद्वारा गन्धमाविद्येत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि ॥ २९ ॥

तेनाहङ्कारेण सहेति तद्रूपं विज्ञानतत्त्वमित्यर्थः ॥ ३० ॥

[illegible]ति । आत्मना शुद्धेन [illegible] । तेन प्रधानमात्रेणिहितेन पुनस्तत उत्क्रमिनेन । आत्मानं परमात्मानं परमवैकुण्ठनाथमित्यर्थः, [illegible] गतिमित्युक्तेः । ततो विशेषमित्यत्र टीकावतारिकायाञ्च ये तु भगवदुपासकास्ते [illegible] ब्रह्माण्डं भित्त्वा वैष्णवं पदमारो[illegible] इति । तस्मात्तन्मतेऽपि प्रकृत्यावरणाद्बहिर्महावैकुण्ठलोकः । प्रकृत्यावरणस्य व्यापकत्वं चापेक्षिकमिति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

[illegible]परित्यागेमहाभूतानांपरित्यक्ताः विषयातिक्रमेइन्द्रियातिक्रममाह घ्राणेनेति घ्राणेनेतिपाठेऽपिसएवार्थः सर्वत्रतत्तद्रूपे [illegible]तिक्रम्येतिज्ञातव्यं नभोगुणत्वंशब्दत्वं प्राणेनकर्मेन्द्रियसहितेन तद्रूपेणवा आकृतिक्रियापञ्चकमपि उपैति त्यजतीति [illegible] योगीतियोगसामर्थ्यांविस्मरणाम ॥ २९ ॥

अहङ्कारातिक्रममाह सएवयोगीभूतानांसूक्ष्माणामिन्द्रियाणांचसंनिकर्षमुत्पत्तिस्थानं तामसंराजसंचाहंकारंमनोमयं देवमयमिति [illegible] विकारैर्मूकाहंकारं तेनरूपेणगत्यासहयाति क्रियामहंकारंचत्यजतीत्यर्थः विज्ञानतत्त्वंमहत्तत्त्वं गुणसंनिरोधंप्रकृति सर्वेत्र ॥ ३० ॥

तेनात्मनेति अग्रेपुरुषावरणं तत्रापितेनात्मनाआत्मानमुपैति ततःशांतमक्षरं ततःआनंदपुरुषोत्तमं [illegible] अथ[illegible]नास्ति"मामुपेत्यतुकौंतेय"इतिवा [illegible] एतांगतिमिति ब्रह्माण्डमध्ये हृदयमध्ये ब्रह्माण्डात्परतो[illegible] भूत्वाआनंदरूपंभगवंतंप्रविशाति सनैवपुनःसंसारंप्रविशाति ॥ ३१ ॥

एवंपुनरावृत्तिमार्गद्वयमुक्त्वासद्योमुक्तिक्रममुक्तिरूपमुपसंहरति एतेसृतीहाति एतेषांसर्वेषांपदार्थानामध्यावद्वयोकालांभगवत्स्वरूपत्वेनैव [illegible]युक्तिभिःविमर्शः[illegible] अग्रतृतीये[illegible] तेतुभ्यं [illegible]ति [illegible] साधनफलपर्यवसानात्साधनप्रसंगेनैवतत्प्रदत्तकोभवति सनातनेच महीयं [illegible]मार्गंगच्छति किंत्वनादिसिद्धे अग्रेतांतामग्रेएवहोमविष्याति अनादिपूर्वेप्रमाणमाह येवैपुरेति [illegible] [illegible]स्पृष्टःसह कथनेहेतुः आराधितइति एवंकथनेहेतुमाह वासुदेवइति मोक्षदातृत्वेनैवमुक्तवानित्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

इन्द्रियार्थानां भूतसूक्ष्माणामतिक्रममाह । घ्राणेन घ्राणेन्द्रियेण ग्राह्यं गन्धम् उपैत्य । एवं रसनेनेत्यादि । श्वसनं स्पर्शम् । नभो[illegible]णं नभोगुणं शब्दम् । प्राणेन कर्मेन्द्रियेण आकृतिं तत्तत्क्रियाम् । तत्र पृथिव्याद्यावरणेष्वेव गन्धादयः सन्ति तेषामतिक्रमं पूर्व[illegible] [illegible] [illegible]ति ज्ञेयम् ॥ २९ ॥

[illegible] स्थूलसूक्ष्मभूतातिक्रममुक्त्वा तदावरणभूताहङ्कारप्राप्त्या महदादिप्राप्तिमाह । स योगी विविधं कार्य्यमस्येति विकार्य्योऽहङ्कारस्तं [illegible] । कीदृशं भूतसूक्ष्माणाम इन्द्रियाणाञ्च सन्निकर्षो [illegible] । तामसाहङ्कारे भूतसूक्ष्माणि राजसाहङ्कारे इन्द्रियाणि [illegible]त्यर्थः । पुनः कीदृशं मनोमयं देवमयम् । सात्त्विकाहङ्कारे मनः देवताश्च प्रविलाप्येत्यर्थः । [illegible] तेन अहङ्कारेण सह [illegible] विज्ञानतत्त्वं महत्तत्त्वं याति । अहङ्कारं महत्तत्त्वे प्रविलापयतीत्यर्थः । ततस्तेन महत्तत्त्वेन गुणाः सन्निरुध्यन्ते येन तत् प्रधानं याति । [illegible] प्रधाने विलापयतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

[illegible] प्रधानेन सह आत्मना [illegible] आत्मानं परं [illegible] उपैति, प्रकृत्यावरणात् परम कारणा[illegible] [illegible] स्थितेः । ततोऽवसाने आनन्दमय इति [illegible] प्राप्नोत्यर्थः । न विपद्यते इह संसारं नावर्त्तते ॥ ३१ ॥

[illegible] । निर्भिद्य सूर्य्यं विष्णुरेव परं गताः इति [illegible] मुक्तिः यदि [illegible] इत्यादिका क्रममुक्ति[illegible] सृतिः । एते सृती वेदेन गीते [illegible] । [illegible] इति स्थिताः । [illegible] इति [illegible] । [illegible] इत्यादिना क्रममुक्तिः [illegible] । त्वयाभिपृष्टे इति प्रियमाद्यस्य किं [illegible]मिति [illegible] ॥ ३२ ॥

[illegible] पृथिव्यादीनिकारणकार्याणि [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] ॥ २९ ॥

सर्वेषामिकार्यं त्रिविधं कार्यस्य [illegible] भूतसूक्ष्म [illegible]
कारणम् । अमेनतामसोराजसोवेति त्रिविधोऽहंकारइत्यर्थः । [illegible]
सात्त्विकाहंकारइत्यर्थः । एतत्सर्वम [illegible] भविष्यति [illegible] विज्ञानस्वरूपं [illegible]
गुणसन्निरोधं गुणसमुदायं प्रधानं प्रधानात्मकंयाति ॥ ३० ॥

अवसानेकार्यकारणरूपप्रकृति [illegible] लिंगशरीरस्याविप्रवेशानिर्दिष्टं । शान्तंपरमशान्तिप्रदम् आनन्दम् "आत्मनआकाशः सम्भूतः
आत्मावाअरे [illegible]"इत्यादि श्रुति प्रतिपादितम् । आनन्दम् "आनन्दाद्ध्येवखल्विमानिभूतानिजायन्ते । एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि
मात्रामुपजीवंति"इत्यादि श्रुति प्रतिपादितम् । तेनरूपेण कार्यकारणरूपप्रकृति [illegible] आनन्दमयः आनन्दप्रचुरः "मम
साधर्म्यमागता"इति श्रीमुखवचनात् "निरंजनःपरमंसाम्यमुपैति"इत्यादि श्रुतेः । [illegible] साधर्म्यः । आविर्भूतापहतपाप्मत्वादिगुणः
इत्येति । [illegible] । हेअंग ! एतामपुनरावृत्तिलक्षणांभागवतीं प्राप्यभूतस्य भगवतः [illegible]
सहइहसंसारेनाभिसज्जतेनैव सक्तोभवति ॥ ३१ ॥

हेनृप ! त्वयायच्छ्रोतव्यमित्यनेनोपादेयतया अर्चिरादि मार्गरूपा पृष्टाब्रूहि यद्वा विपर्ययमित्यनेनाथोहेयत्वेनधूममार्गरूपा [illegible]
पृष्टा । एतेवैसृतीत्वयापृष्टे [illegible] नृपेत्यादिनातेमयाप्रोक्ताइति [illegible] । कथंभूते "येचेमेऽरण्ये श्रद्धातपइत्युपासते
तेऽर्चिषमभिसंभवंति । अथयइमेग्रामेइष्टापूर्तेदत्तमित्युपासतेतेधूममभिसंभवन्ति"इति वेदेगीते अतएवसनातने ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

वह योगी नासिका इंद्रिय द्वारा गंध गुणको प्राप्त होकर जिह्वा इंद्रिय से रसको० नेत्रसे रूपको त्वचा से [illegible]
प्राणसे क्रिया को प्राप्त होताहै ॥ २९ ॥

वह योगी पंचभूत तथा तन्मात्रा तथा इंद्रिय इनका कारण जो सात्विक राजसतामस अहंकार इनको महीसे प्राप्त होकर महत्तत्व
को तथा गुणोंकि साम्यावस्थारूप प्रकृति को प्राप्त होता है ॥ ३० ॥

इस प्रधानके द्वारा अंतमें आनंदस्वरूपसे शांत आनंद परमात्माको प्राप्त होता है हे राजन् इस भागवती गतीको जो प्राप्त हुआ है
सो फिर इस संसारको नहीं प्राप्त होताहै ॥ ३१ ॥

यह दोनों मार्ग सनातन हैं वेदमें कथित हैं जो तुमने पूछे सो हमने कहे जो [illegible] के आदि में आराधन से संतुष्ट भये [illegible]
वासुदेवने पूछने पर ब्रह्माको उपदेश कियेथे ॥ ३२ ॥

अत्राध्याये विजयध्वज टीकायां पंचविंशषड्विंशयोर्मूलम् ।

योऽन्तः पचतिभूतानां यस्तूपर्यंडमध्यगः ।
सोऽग्निर्वैश्वानरोमार्गो देवानां पितृणां मुनेः ॥ २५ ॥
देवयानं पिंगलाभिरहाम्येति शतायुषा ।
[illegible] पितृणां [illegible] ॥ २६ ॥

इति श्लोकौ ॥

द्वात्रिंशत्रयस्त्रिंशयोर्मूलम् ।

सभूतसूक्ष्मेन्द्रिय [illegible] भगवाननादिः ।
मनोमयं देवमयं [illegible] ॥ ३२ ॥
विज्ञानितत्त्वं गुणसन्निरोधं [illegible] ।
आनंद मानंद मयोऽवसाने सर्वात्मके ब्रह्मणि वासुदेवे ॥ ३३ ॥

इति श्लोकौ ॥

न ह्यतोऽन्यः शिवः पन्था विशतः संसृताविह ।
वासुदेवे भगवति भक्तियोगो यतो भवेत् ॥ ३३ ॥
भगवान् ब्रह्म कार्त्स्न्येन त्रिरन्वीक्ष्य मनीषया ।
तदध्यवस्यत् कूटस्थो रतिरात्मन् यतो भवेत् ॥ ३४ ॥
भगवान् सर्व्वभूतेषु लक्षितः स्वात्मना हरिः ।
दृश्यैर्बुद्ध्यादिभिर्द्रष्टा लक्षणैरनुमापकैः ॥ ३५ ॥
तस्मात् सर्व्वात्मना राजन् ! हरिः सर्व्वत्र सर्व्वदा ।
श्रोतव्यः कीर्त्तितव्यश्च स्मर्त्तव्यो भगवान्नृणाम् ॥ ३६ ॥
पिबन्ति ये भगवत आत्मनः सतां कथामृतं श्रवणपुटेषु सम्भृतम् ।
पुनन्ति ते विषयविदूषिताशयं व्रजन्ति तच्चरणसरोरुहान्तिकम् ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्यां
द्वितीयस्कन्धे महापुरुषसंस्थानुवर्णनं नाम
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

[illegible] संसरतः पुंसो बहवो मोक्षमार्गास्तपोयोगादयः समीचीनस्त्वयमेवेत्याह न हीति । अतोऽस्माद्धितात् भक्तियोगो [illegible] अतोऽन्यः शिवः सुखरूपो निर्विघ्नश्च नास्त्येव ॥ ३३ ॥

[illegible] मतं आह । भगवान् ब्रह्मा कूटस्थः निर्व्विकारः एकाग्रचित्तः सन्नित्यर्थः, त्रिः त्रीन् वारान् कार्त्स्न्येन साकल्येन ब्रह्म वेदम् अन्वीक्ष्य विचार्य्य यतः आत्मनि हरौ रतिर्भवेत् तदेव मनीषया अध्यवस्यत् निश्चितवान् ॥ ३४ ॥

[illegible] अनुभूते अर्थे रतिर्भवति अननुभूते तु भगवति कथं रतिः स्यात् तत्राह । भगवान् लक्षितः दृष्टः । कथं स्वात्मना क्षेत्रज्ञान्तर्यामिलक्षकैः दृश्यैर्बुद्ध्यादिभिः । तदेव द्वेधा दर्शयति । दृश्यानां जडानां बुद्ध्यादीनां दर्शनं स्वप्रकाशं द्रष्टारं विना न घटते इत्यनुपपत्तिमुखेन [illegible] स्वप्रकाशान्तर्यामिलक्षकैः । तथा बुद्ध्यादीनि कर्त्तृप्रयोज्यानि करणत्वात् वास्यादिवदिति व्याप्तिमुखेनानुमापकैः [illegible] रत्युपपत्तिरिति ॥ ३५ ॥

[illegible] इत्यादिप्रश्नस्य उत्तरमुपसंहरति तस्मादिति ॥ ३६ ॥

[illegible] फलमभिनयेनाह पिबन्तीति । सताम् आत्मनः आत्मत्वेन प्रकाशमानस्य कथैवामृतम् । विषयैर्विदूषितं मलिनीकृतमाशयं पुनन्ति शोधयन्ति । तस्य चरणपद्मान्तिकं श्रीविष्णुपदं व्रजन्ति ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकायां द्वितीयस्कन्धे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीराधारमणदास गोस्वामि विरचिता दीपनाख्य टिप्पणी ।
[श्रीधरः आत्मन [illegible] ॥ ३४—३७ ॥]

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

[illegible] भक्तियोगात् [illegible] शिवः [illegible] भक्तियोगोपायत्वात् [illegible] मुक्ति [illegible] भवति [illegible] भक्ति [illegible] अतः [illegible] विषयभूते [illegible] "तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन" इति स्मरणादिति भावार्थः ॥ ३३ ॥

कथं वासुदेवे भक्तिरेवाविद्यानिवर्तकत्वेन ... मत्याह भगवानिति "[illegible]" इत्युक्ते[illegible] एवैष ब्रह्म जगत्कारणं तद्भक्तिरेव मोक्षोपायः कथमित्यत्राह कार्त्स्न्येनेति [illegible] व्य "मालोड्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनः पुनः" इतिवत् तदयमर्थः [illegible] निर्विकारो यः ... रतिः मुक्तौ आनन्दः निरतिशयानन्दपरमात्मानुभवजनितसर्वावस्थोचितात्यन्तप्रीतिकरी या भक्तियोगात्मिका [illegible] इति निश्चित्य निपुणतरां लोकः स्यादित्यर्थः ॥ ३४ ॥

नन्वनीन्द्रिये भगवति कथं भक्तिरुत्पद्यते कथं तत्र रतिरित्याशंक्य परिशुद्धमनोविषयत्वानुभवमभिव्यक्तं भवतीत्याशयेनाह भगवानिति [illegible] नायोगपरिशुद्धमनसा सर्वभूतेषु भगवान् लक्षितः साक्षात्कारार्हः "मनसा तु विशुद्धेन मनसा [illegible]" इति श्रुतेः कार्हि [illegible] रहस्यमेवेत्यत आह द्रष्टासर्वज्ञः भक्तेवलं योगपरिशुद्धमनोविषयमेव प्रमाणान्तरविषयोऽपीत्याह बुद्ध्यादिभिः महदादिभिः [illegible] लक्षणैरिति वचनात् कार्यभूतमहदादिभिर्दृष्टैस्तत्कारणभूतोऽनुमीयत इत्यर्थः नकेवलमनुमानविषय एव किं तु शास्त्रविषयोऽपीत्याह [illegible] मापकैरितिपदद्वयेन लक्षयन्तीति लक्षणानि वेदान्तवाक्यानि "सत्यं ज्ञानमनन्तं यतो वा इमानि भूतानि" इत्यादीनि तथा [illegible] कानि "सदेव सोम्येदमग्र आसीदि" त्यादीनि तैरनुमापकैः स्मृतिवचनैः स्मृतीनां श्रुत्यनुमापकत्वात् श्रुतिस्मृतिभ्यामप्युपलक्षितः [illegible] केवलानुमानगम्यत्ववादिनो वैशेषिकादयो निरस्ताः तन्निरासस्तु "शास्त्रयोनित्वात्॥१।१।३॥" इत्यधिकरणसाध्यः बुद्ध्यादिकार्यैरुपलक्षितः जगत्कारणतया शास्त्रैः प्रतिपन्नः तत्स्वरूपं तु योगपरिशुद्धमनसा साक्षात्कुर्वन्तीत्यागमोत्थविवेकजन्यज्ञानद्वयविषयत्वमुक्तं भवति ॥ ३५ ॥

यच्छ्रोतव्यमित्यादिप्रश्नोत्तरमुपसंहरति तस्मादिति स्पष्टोऽर्थः ॥ ३६ ॥

अस्तु योगपरिशुद्धमनोग्राह्यत्वं योगारम्भो वा कथं स्यादित्यत आह पिबन्तीति भगवत आत्मनः परमात्मनः कथामृतं ये पिबन्ति ते विषयविदूषिताशयं पुनन्तीत्यन्वयः कथामृतं वा कथं लभ्यते इत्यत आह सतामिति कर्तरि षष्ठी सद्भिः कर्णपुटेषु संभृतं पूरितम् [illegible] मित्युक्तं भवति मनस्सच याभासहारं कथाश्रवणेन विषयैः शब्दादिभिर्विदूषितं कलुषितमाशयमन्तःकरणं पुनन्ति सरसेवादिकर्मा कयोगात्स्वफलमाह व्रजन्तीति तस्य भगवतश्चरणसरोरुहयोरन्तिकं समीपं व्रजन्ति प्राप्नुवन्ति प्रथमं रसेवा ततः अवगततत्त्वो योगारम्भः ततश्च आगमोत्थविवेकादि[illegible] तक[illegible]ज्ञानाभ्यासानुगृहीतामत्यक्ततापत्रामाक्तिरित्ययं क्रमोऽभिप्रेतः ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्भागवते द्वितीयस्कन्धे श्रीवीरराघवाचार्यकृतटीकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकृत पदरत्नावली ।

तेन किं प्राप्तं तस्य गतेन हरि आगुणमविरोधे [illegible] मूलक गच्छन् स्वाच्छन्त्यन्तर्गतं विज्ञानमानन्दं याति [illegible] कोऽसौ समस्तान्तर्यामी विज्ञाननामा हरिस्तेन ... प्राकृतिविवरजमानन्दनामानं हरिं याति स आनन्दमयः पूर्णानन्द आनन्द[illegible] महत्तत्त्वगतो विष्णुः श्रिया नुजातं ... सर्वान्तर्यामी [illegible] वासुदेवाख्ये विहरति । जीवसंघः स्वस्वयोग्यतानुसारेण [illegible] मूलरूपे विहरतीति शेषः । इत्येषा देवानां मुक्तिरिति भावः [illegible] देयहरिं प्रविष्टानां पुनरावृत्तिर्नास्तीत्याह वासुदेवइति ॥ ३३ ॥

यो भागवत आत्यन्तिको मोक्षो वासुदेवपदं सायुज्याख्यां गतिं मुक्तिं गतः स ब्रह्मादिसंघः पुनरिह संसारे न विशति ते संसारविषये [illegible] वैवादेनानन्द संज्ञकेनापि ... न्विषये । [illegible] दर्शसामान्यमेवं किमस्यादित्येतदोषं "वासुदेवाश्रिता देवा ब्रह्माद्या मुक्तबंधना" इत्यादिनापरिहृत्यैवम् उपसंहरति एतेइति पुरा [illegible] पृष्टो भगवान्वासुदेवो ब्रह्मणे ब्रह्मणे आह । तेएते मुनी मया ते कथिते इत्यन्वयः । वक्तव्यत्वे हेतुमाह त्वयेति तन्मार्गविनियममाह वेदेति [illegible] "अथ वेऽरयपेत सततपरयुपासते तेऽर्चिषमभिसंभवन्ति" इत्यादिवेदं सूचयति वेदगीतत्वेऽप्यभक्तेयत्वेनहेयत्वं हरममाह सनातनइति नित्य[illegible] इति हेतुत्वादित्यर्थः ॥ ३४ ॥

अतोऽत्र नि श्रेयसार्थिभिर्भागवतमेवाभ्यसनीयमिति भावेनाह नहीति इह संसृतौ भतो भागवताख्याद्ग्रंथादपि शुभः शिवः पंथा [illegible] सज्जन कथया भागवतोक्तत्वादिति शेषः । हेतुं [illegible] माह वासुदेवइति ॥ ३५ ॥

एकस्य प्रतिमानेतुकृतका व विशिष्यत इत्यत आह मूलत्वेन तदुक्तं प्रमाणमेवेत्याह भगवानिति [illegible] । [illegible] स्वात्मान्मकृटस्थेनिर्विकारेहरौभक्ति[illegible] तद्भागवतं पुराणमपठयादित्यन्वयः हिरण्य[illegible] पुनः पुनरेतद् इत्यादिकं सूचयति ॥ ३६ ॥

उत्तमाधिकारित्वाद्विदादिभगवत्क्षेत्र[illegible]कथमन्य[illegible]कथमित्यादीक्याह भगवानिति [illegible] हेतुत्वात् अथवा विनाऽप्यसमीगमित्यतोवाह अमर्यादिति ह [illegible] ब्रह्मा भगवाननुमापकैर्निखिलजनकैर्देवैहरेः सर्वज्ञत्वमित्यादि[illegible] रात्रोरत्नात्तद्याविना च प्रमाणेन गृहीत [illegible] सर्वभूतेषु नियामकत्वेन स्थित इति आत्मनाऽदेवादि मत्पुरा[illegible] इत्यतस्तहितितावेसिद्धेनमप्रोक्त्वा ... नियमित्यावातमितिभावः इदं[illegible] मां परवदर्दात्वदर्शना दन्यो नियंतास्तीत्यत्वजानुमतविरुद्धत्वात् नान्यो हरिर्वेदैर्व्याख्यायतः तदुक्तं । "[illegible] श्रवं मस्य वेदेषु" इत्यादि ॥ ३७ ॥

उक्तमुपसंहरति तस्मादिति यस्मात् सर्वैर्वेदैरस्मात् [illegible] अयमादिकमाह पिबन्तीति सतां[illegible] ॥ ३८ ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे द्वितीयस्कन्धे [illegible] ॥ २ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

[illegible] इत्यादिना [illegible] इत्यादिना च क्रमेण [illegible] ज्ञानयोगयुक्ता [illegible] अपि [illegible] कर्म्मयोग[illegible] तु [illegible] इति । टीका च—[illegible] सतः [illegible] समीचीन[illegible] न इति । यतोऽनुष्ठिताद्भक्तियोगी भवेत् कुतोऽन्यः शिवः सुख[illegible] नास्त्येव इत्येषा । [illegible] कर्म्मोच्यते, स वै पुंसां परो धर्म्मः इत्युक्तेः [illegible] ॥ ३३ ॥

स हि भक्तियोगः सर्व्ववेदसिद्ध इत्याह भगवानिति । भगवान् ब्रह्मा कूटस्थो निर्व्विकार एकाग्रचित्तः सन्नित्यर्थः त्रिः त्रीन् वारान् [illegible] साकल्येन ब्रह्म वेदमन्वीक्ष्य विचार्य्य यत् आत्मनि हरौ रतिर्भवेत् तदेव भक्तियोगाख्यं वस्तु मनीषया अध्यवस्यत् निश्चितवान् । (त्रिरन्वीक्ष्येति कर्म्मज्ञानभक्तिप्रतिपादकतयाभिप्रेत्येति ज्ञेयम् ।) अत्राप्युपसंहारानुरोधेनात्मशब्दस्य हरिवाचकता । [illegible]—[illegible] मातृत्वादात्मा हि परमो हरिः इति । अथवा (परमवेदविदा श्रीभगवता स एव मत इत्याह ।) भगवान् स्वप्रकाशसा[illegible] विगुणः परमेश्वरोऽपि सर्व्ववेदाभिधेयसारार्कषणलीलार्थं त्रिरन्वीक्ष्य तत्र शास्त्रविदन्तराणामीक्षणमनुकृत्य । अनन्तवैकुण्ठ[illegible] भेदानामनन्तत्रिरीक्षापाठभेदानां वेदानां तथेक्षणञ्च तेनैव संभवतीत्याह—कूटस्थः एकरूपतयैव कालव्यापीति । अतएवोक्तं [illegible]—किं विधत्ते किमाचष्टे किमनूद्य विकल्पयेत् । इत्यस्या हृदयं लोके नान्यो मद्वेद कश्चन ॥ इति । श्रीशुकेन च—निगमकल्पतरोर्गलितं फलम् [illegible] सारम् इति ॥ ३४ ॥

मन्वितरेषां तावत् कथं तस्मिन् भगवति आस्तिक्यबुद्धिः स्यात् तत्राह भगवानिति । स्वात्मना स्वचित्तेन प्रथमं द्रष्टा जीवो लक्षितः कैः दृश्यैर्बुद्ध्यादिभिः । तदेव द्वेधा दर्शयति । दृश्यानां जडानां बुद्ध्यादीनां दर्शनं स्वप्रकाशं द्रष्टारं विना न घटत इत्यनुपपत्तिद्वारा लक्षणैः स्वप्रकाशद्रष्टृलक्षकैः । तथा बुद्ध्यादीनि कर्तृप्रयोज्यानि करणत्वात् वास्यादिवदिति व्याप्तिद्वारानुमापकैरिति । अथ भगवानपि लक्षितः । केन सर्व्वभूतेषु सर्व्वेषु तेषु द्रष्टृषु प्रविष्टेन स्वात्मना स्वांशरूपेणान्तर्यामिणा । आदौ सर्व्वैर्द्रष्टृभिरन्तर्यामी लक्षितः । ततस्तेन भगवानपि लक्षित इत्यर्थः । स तु पूर्व्ववत् द्वेधैव लक्ष्यते । तथा हि कर्तृत्वभोक्तृत्वयोरस्वातन्त्र्यदर्शनात् कर्म्मणोऽपि जडत्वात् सर्व्वेषामपि जीवानां तत्र तत्र प्रवृत्तिरन्तःप्रयोजकविशेषं विना न घटत इत्यनुपपत्तिद्वारा अन्तर्यामी लक्ष्यते । "एष ह्यनेनात्मना चक्षुषा दर्शयति श्रोत्रेण श्रावयति मनसा मानयति बुद्ध्या बोधयति तस्मादेताधाहुः स्मृतिरस्मृति"रिति माल्लवेयश्रुतिश्च । अथ तस्मैवान्तर्यामित्वैश्वर्य्याय तेषु यदि सर्व्वांशेनैव प्रविशति कोऽपि परस्तदा स्वतःपूर्णत्वाभावादनीश्वरत्वमेव स्यादित्यनुपपत्तिद्वारान्तर्यामिरूपेण तस्यांशेन भगवानपि लक्षितः । अतएव गीतोपनिषत्सु—अथवा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्ज्जुन । विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥ इति । विष्णुपुराणे च—स्वशक्तिलेशावृतभूतसर्गः इति । तथा जीवाः प्रयोजककर्तृप्रेरितव्यापाराः अस्वातन्त्र्यात् तक्षादिकर्म्मकरजनवत् इत्येवमन्तर्यामिणा तद्द्वैधाव्याप्तिद्वारा सिद्धेपुनस्तेनैव भगवानपि साध्यते । तुच्छवैभवजीवान्तर्यामिस्वरूपमीश्वरतत्त्वं निजांशितस्वाश्रयम् । तथैव पर्य्याप्तेः । राजप्रभुत्वाश्रिततक्षादिकर्म्मकरप्रयोजकप्रभुत्ववदिति । अथवात्र—यथेन्द्रियैः पृथग्द्वारैरर्थो बहुगुणाश्रयः । एको नानेयते तद्वद्भगवान् शास्त्रवर्त्मभिः इत्येवोदाहरणीयम् । अनेनैव गतिसामान्यञ्च सिध्यतीति ॥ ३५ ॥

अथ किन्तत् यतस्तत्र रतिः स्यात्तथैव यच्छ्रोतव्यम् इत्यादिप्रश्नस्योत्तरत्वेनोपसंहरति तस्मादिति । चकारात् पादसेवादयोऽपि गृह्यन्ते ॥ ३६ ॥

इत्युत्पत्तिमेव श्रवणप्राधान्येन दर्शयन् तन्महिमपराकाष्ठामाह पिबन्तीति । सताम् आत्मनः प्राणेश्वरस्य । यद्वा व्यधिकरणे षष्ठी सतां स्वस्य यो भगवान् तस्येत्यर्थः । तेषां भगवति स्वामित्वेन ममतास्पदत्वात् । अत्र पुनन्तीत्यनेन पूर्व्वोक्तः स्थूलधारणामार्गश्च परिहृतः भक्तियोगस्यैव स्वत पावनत्वादलं तत्प्रयासेनेति । तत्र कथामृतं प्रशस्यमानं श्रीभागवताख्यमेव मुख्यं, यस्यां वै श्रूयमाणायाम् इत्यादिकञ्च तथैवोक्तमिति ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्भागवतद्वितीयस्कन्धस्य श्रीजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

एवंफलंनिरूप्योपसंहृत्यएतन्मार्गप्रवेशेकियंतउपायाःसंतीत्याकांक्षायामाह नह्यतोऽन्यइति अस्मात्पूर्वोक्तात्अन्यः शिवः कल्याणरूपः [illegible] पंथा [illegible] कोऽपिनास्ति [illegible] एतज्ज्ञानेनइहसंसारे [illegible] संसारे [illegible] मार्गेपुनःस्मारयति वासुदेवेभगवतिभक्तियोगोयतोभवेदिति मोक्षदानार्थमागतेभगवतिसाक्षात्परब्रह्मरूपेसत्याकारेणपरिणतांतःकरणोनत्वासनेनषड्गुणैश्वर्यरूपेणाविर्भूतेयेनैवोपायेनपरमाप्रीतिर्भवतिसएवोपायइत्यर्थः श्रवणादिभिःस्नेहः [illegible] द्वितीयः ततोऽपि [illegible] भगवतिसमागतेतत्रयःपरमस्नेहःसाक्षाद्भगवत्प्रवेशहेतुः सफल[illegible] पोऽपि [illegible] रूपोऽपीतितत्त्वेतुमार्गः [illegible] ततः तत्रपूर्वभागः साधनरूपः मध्यमभागो[illegible] रूपः अग्रिमोभगवत्संबंधःफलरूपः तत्रश्रवणादि[illegible] प्रीतिपादो [illegible] गच्छतितदाभगवंतंप्रापयति नान्यथेति ॥ ३३ ॥

फलसाधननिर्धारः पूर्वमेवजातइत्याह भगवानिति [illegible] मितिपूर्वोक्तमनादिसिद्धं [illegible] "एवंवेषरहुगण" इत्यादिवाक्यैःप्रीतिर्भगवान्[illegible] [illegible] तत्रापिकूटस्थोनिश्चलः ॥ ३४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृता सुबोधिनी ।

एवंप्रमाणेनयुक्त्या च भक्तिमार्गे [illegible] प्रतिपुरुषं [illegible]
[illegible] सर्वथा बाधित [illegible] परंपरोपयोगात् [illegible] सर्वैः सर्वभूतेषु [illegible] मीमांसकैः [illegible]
[illegible] सांख्यादिभिः करणत्वेन [illegible] शास्त्रत्वेन [illegible]
[illegible] अनुभवेन दृश्यैर्द्रष्टा बुद्ध्यादिभिर्लक्षणैः [illegible] क्रियादिभिः [illegible]
[illegible] तर्कसहकृतैः परोक्षज्ञानजनकैः लक्षित इति संबंधः [illegible] इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

तस्मात्सर्वेषामेव दर्शनानाम् [illegible] पूर्वोक्तप्रकारेणैव कर्तव्यमित्युपसंहरति तस्मादिति सर्वात्मनेति [illegible]
[illegible] सामर्थ्यमुक्तं हरिरिति साधनदशायां जातदुःखदूरीकरणार्थं सर्वत्र सर्वदेति देशकालविचारो न कर्तव्यः पूर्ववत् श्रोतव्यादि [illegible]
भगवानिति नृणामिति मनुष्यमात्राधिकारित्वम् ॥ ३६ ॥

एवं मार्गे वस्तुतत्त्वं चोक्त्वा प्रकरणस्य समाप्तत्वात् साधारणं श्रवणस्य [illegible] द्वारा भगवत्प्रापकत्वमाह पिबन्तीति भगवत इति [illegible]
प्रवेशसंपन्नं भगवतः आत्मनः सतामिति सर्वेषामेव भगवत्त्वेन भगवान् स्फुरति सतां वात्मत्वेनापि सर्वे सकामाः संतः प्रेमरहिता [illegible] कथे
वामृतं श्रवणपुटेषु [illegible] विषयैर्विदूषितमाशयं पुनंति यथांतरसाध्यरोगव्याप्ताः [illegible] अमृतरसेन सिद्धाः [illegible]
करणमपि विषये अत्यंत सहितैः विशेषेणादूषितं सर्वथा सन्मार्गे [illegible] पुनंति क्रमात् [illegible] ॥

इतिश्री भागवत सुबोधिन्यां द्वितीयेस्कंधे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

किन्तु सर्व्वसाध्यपरमसारप्रापकस्त्वयमेव पन्था इत्याह न हीति । यतः भक्तियोगः प्रेमा भवेत् अतोऽन्यः शिवः सुखरूपो निर्विघ्नश्च पन्था नास्त्येव । अत्र पूर्व्वम् उक्तलक्षणं सृतिद्वयं यथा मोक्षप्रापकं तथायं पन्था भक्तियोगप्रापक इति प्रापकस्यास्य पथः परमोत्कर्ष-प्रतिपादनत्वेनतत्प्राप्यस्य भक्तियोगस्यापि सृतिद्वयप्राप्यान्मोक्षात् परमोत्कर्षो युक्तिसिद्ध इतिभक्तियोगस्यास्य प्रेमलक्षणस्य मोक्षसाधनत्वं न व्याख्यातुं शक्यमित्यवधेयम् ॥ ३३ ॥

ननु त्वं मनीषया सर्व्वसारत्वेन स्वाभिमतत्वेन चेममेव पन्थानं निश्चिनोष्यन्यो वा तत्र सामान्यस्य वा का कथा भगवानेव स्वमनी-षया प्रथममेव निरणैषीदेवेत्याह । भगवान् स्वप्रकाशसार्व्वज्ञ्यादिगुणः परमेश्वरोऽपि स्वनिश्वासोद्भूतं ब्रह्म वेदं कात्‍स्न्‍येन त्रिरन्वी-क्ष्येति यथान्ये मुनयः शास्त्रं त्रिस्त्रिरन्वीक्ष्यैव तत्तात्पर्य्यं पर्य्यालोचयन्ति तथैव "स मुनिर्भूत्वा समचिन्तयत्" इति श्रुतेर्भगवानपि मुनिलीलत्वेनैव सर्व्ववेदाभिधेयसाराकर्षणलीलया वेदार्थानां दुर्ज्ञेयत्वं लोके व्यञ्जयन् त्रिर्विचार्य्येत्यर्थः । अनन्तवैकुण्ठवैभवादिमया-नामनन्तविरिञ्चिपाठ्यभेदानां वेदानां तदेक्षणाञ्च तेनैव सम्भवतीत्याह कूटस्थः, "कालव्यापी स कूटस्थ एकरूपतयैव यः" इत्यमरः । अतएवोक्तं स्वयमेव—किं विधत्ते किमाचष्टे किमनूद्य विकल्पयेत् । इत्यस्या हृदयं लोके नान्यो मद्वेद कश्चन ॥ इति । सः तत् वस्तु अध्यवस्यत् सर्व्ववेदप्रतिपाद्यत्वेन निश्चिकाय यतः आत्मनि स्वस्मिन् रतिः प्रेमा भवेत् । प्रेम्णो हि प्रथमावस्था रतिः ॥ ३४ ॥

सा च रतिः, येषामहं प्रिय आत्मा सुतश्च सखा गुरुः सुहृदो दैवमिष्टम् इति भगवद्वाक्येनाग्रे प्रतिपादयिष्यमाणा शान्तिप्रीति-सख्यवात्सल्यप्रियताभिधाना पञ्चविधा भवति । तत्र प्रथमं शान्ताख्याया रतेरसाधारण्येन प्रकारं विषयालम्बनञ्च दर्शयति भगवा-निति । आत्मना स्वस्य जीवस्यात्मना अन्तर्यामिणैव स्वस्मिन्निव सर्व्वभूतेषु सर्व्वव्यापकत्वात् तद्रूपी भगवान् हरिः लक्षितः शान्तभ-क्तैरनुभवगोचरीकृत इत्यर्थः । विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् इति भगवदुक्तेः । ननु जीव एव कथं लक्ष्यते तत्साक्षी वा येन भगवान् कृष्णो लक्षयितव्यः तत्राह । दृश्यैः बुद्ध्यादिभिर्हेतुभिः द्रष्टा जीवः लक्षितः दृश्यानां जडानां बुद्ध्यादीनां दर्शनं हि चेतनं द्रष्टारं विना न सम्भवेदित्यनुपपत्तिमुखेन तथा बुद्ध्यादीनि कर्त्तृप्रयोज्यानि करणत्वात् वास्यादिवदिति व्याप्तिमुखेन चानुमितः तथा अनुमापयन्ति यानि लक्षणानि चिह्नानि तैर्द्रष्टा अन्तर्यामी च लक्षितः ; तानि च सर्व्वस्यापि जीवस्य कर्त्तृत्वभोक्तृत्वयोरस्वातन्त्र्यं तथा कर्म्मसाम्येऽपि फलतारतम्यं क्वचित् फलाभावश्चेत्यादीनि ज्ञेयानि । तथाहि जीवाः प्रयोजककर्त्तृस्वामिकाः, अस्वातन्त्र्यात् यथायोग्य-स्वामिदत्तकर्म्मफलतारतम्यतदभाववत्त्वाच्च, तक्षादिकर्मकरजनवदिति ॥ ३५ ॥

भक्तियोगो यतो भवेत् इत्यत्र रतिरात्मन् यतो भवेत् इत्यत्र च यत्पदवाच्यं साधनमाह तस्मादिति । यस्मात् न ह्यतोऽन्यः शिवः पन्थाः तस्मादित्यर्थः यस्मात् सर्व्वभूतेषु भगवान् लक्षितस्तस्मादिति वा । सर्व्वत्र सर्व्वदेति नात्र देशकालनियमोऽपेक्षितव्य इत्यर्थः । सर्व्वेणैवात्मना मनसा, न च कश्चन मनोवृत्तो ग्रामकर्म्माद्यपेक्षणीयमिति भावः । तस्मादेकेन मनसा भगवान् सात्वतां पतिः । श्रोतव्यः कीर्त्तितव्यश्च इत्यत्रैकवाक्यत्वात् । श्रोतव्य इति प्राधान्यात् श्रवणकीर्त्तनस्मरणान्युक्तानि, पादसेवनादीन्यपि ज्ञेयानि ॥३६॥

प्रीत्यादिचतुर्णां रतेः साधारण्येनानुभावमेव प्रेम्णः साधनं वदन् तत्फलमपि दर्शयति । आत्मनः स्वस्य यो [illegible] उपास्यः तस्य नारायणस्य रामस्य कृष्णस्य वा कृष्णस्यापि लीलाभावानुरूपस्य बाल्यस्य पौगण्डस्य कैशोरस्य वा कथामृतं तथा तादृशस्य तस्य सतां भक्तानां नारदादीनां हनुमदादीनां नन्दादीनां श्रीदामादीनां गोपबालादीनाञ्च कथामृतम् । पिबन्तीत्यनेन [illegible] रसिकत्वं व्यञ्जितं तथात्वं एव माधुर्य्योपलम्भेन पानपदप्रयोगसिद्धेः । अजातरतीनां तु तस्मात् सर्व्वात्मना इत्यनेन [illegible] रतेः साधनान्युक्तान्येव । आशयमन्तःकरणं पुनन्ति [illegible] फलं [illegible] साक्षात् [illegible] अतः पुण्यानि संसिद्धिम् इत्यस्य प्रश्नस्योत्तरमुक्तम् ॥ ३७ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
द्वितीयेऽत्र द्वितीयोऽयं सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

[illegible] भगवान् हरिरीश्वरः इत्यादिनापिमके: [illegible] प्राधेय [illegible] निर्गुणयस्य मतेरमगुणानुकथनेहरेरिति हदोपगुणाईपदंपदेहरयाहिनापिपरा भक्तिःप्रदर्शिता [illegible] भगवत्प्राप्तिरूपंतत्फलं प्रदर्शितमथेदानीं च भक्त्यंगस्यपुरुषार्थत्वमाह नह्यतिद्वाभ्याम यतोभक्तियोगोभवेदतोऽन्यः संसृतौ [illegible] क्षेमकरः पंथानैवास्तिहीतिनिश्चये ॥ ३३ ॥

भगवान्ब्रह्माकूटस्थःस्थिरप्रज्ञः [illegible] आत्मन्परमात्मनिरतिर्भवेत्तदेवाध्यवस्यत् [illegible] ॥ ३४ ॥

नन्वलक्षेकथंरतिःस्यादित्यत्राहभगवानिति सर्वभूतेषुपरतंत्रतयोपलक्ष्यमाणेषुजन्मवृद्धिक्षयमृत्युधीतोष्णवर्षादिकर्ताखतंत्रोभगवान् हरिर्लक्षितोदृष्टोऽस्ति किंवदृश्यैर्घटादिभिर्बुद्ध्यादिभिकरणान्यनुमीयंतेबुद्धयादिभिःस्वात्मकरणानांनियंताऽजीवोऽनुमीयते तेनस्वात्मना सर्वपुण्यापुण्यसाक्षीदृष्टाऽनिष्टफलकेषुकर्मसुबलाभियोजकतयालक्षितोऽस्ति शिष्यबुद्धिवैविध्यार्थमिदमुक्तम वस्तुतस्तुवेदैकवेद्योभगवानस्तीत्याहलक्षयंतीतिलक्षणानिवेदवाक्यानितैःतदर्थस्मारकैःस्मृतिवाक्यैर्भगवान्लक्षितः "सर्वेवेदायत्पदमामनंति वेदैश्चसर्वैरहमेववेद्य" इत्यादिभिः* ॥ ३५ ॥

यस्माद्वासुदेवेभक्तियोगोभवेदतोऽन्यःशिवःपंथानास्तितस्माद्धेतोः हेराजन् ! परभक्तिलाभायसर्वत्रसर्वावस्थासुसर्वदाभगवान्हरिःसतिबकारिश्रोतव्यः सतिश्रांतरिकीर्तितव्यः उभयाभावेस्मर्तव्यः नृणांनृभिः ॥ ३६ ॥

श्रवणादिफलमाह पिबंतीति भगवतः आत्मनः परमात्मनः सतांमहतांधनभूतंकथामृतम अर्थोत्तैरेवसद्भिःश्रवणपुटेषुसंभृतंपूरितंये पिबंति तेविषयैर्विदूषितमपवित्रीकृतमाशयमंतःकरणंपुनंति पवित्रीकुर्वंति, ततोनिर्मलंजातं ततः पराभक्तिस्तयातस्यभगवतश्चरण सरोरुहयोरंतिकंनिकटंव्रजंतिगच्छंति ॥ ३७ ॥

इतिश्रीमद्भागवतसिद्धांतप्रदीपेद्वितीयस्कंधीयेद्वितीयाध्यायार्थप्रकाशः ॥ २ ॥

———◦☙❀❧◦———

भाषाटीका ।

जिस इसयोग से भगवान् वासुदेव में भक्ति योग होजाता है इस योग से संसार में प्रवेश होनेवाले को दूसरा कोईमार्ग नहींहै ३३

भगवान् ने वेदको सब प्रकारसे बुद्धि पूर्वक तीन वक्त देखकर निर्विकार स्वरूप ने यह निश्चय किया कि जिससे परमात्मा में रति होसके वही परम पुरुषार्थ है ॥ ३४ ॥

भगवान् सर्वभूतात्मा सर्वसाक्षी श्रीहरि दृश्य अनुमापक बुध्यादि गुणोंसे स्वरूपही से लक्षित होतेहैं ॥ ३५ ॥

हे राजन् ! तिससे सर्वकाल सर्व देशमें भगवान् श्रीहरिही मनुष्यों के श्रोतव्य तथा कीर्तनीय तथा स्मरणीय होतेहैं ॥ ३६ ॥

*जो पुरुष भगवान् परमात्मा का कथारूप अमृत जोकि सज्जनोंका जीवनहै तिसको कर्णरूपी दोनाओं में भरकर पीते हैं वेपुरुष विषयोंसे दूषित अंतःकरणको नाशकर के उस परमात्मा के चरण कमल के समीप को चले आतेहैं ॥ ३७ ॥

इति द्वितीयस्कंध का दूसरा अध्याय ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

शुक उवाच । एवमेतन्निगदितं पृष्टवान् यद्भवान् मम ।
नृणां यन्म्रियमाणानां मनुष्येषु मनीषिणाम् ॥ १ ॥
ब्रह्मवर्च्चसकामस्तु यजेत ब्रह्मणः पतिम् ।
इन्द्रमिन्द्रियकामस्तु प्रजाकामः प्रजापतीन् ॥ २ ॥
देवीं मायान्तु श्रीकामस्तेजस्कामो विभावसुम् ।
वसुकामो वसून् रुद्रान् वीर्य्यकामोऽथ वीर्य्यवान् ॥ ३ ॥
अन्नाद्यकामस्त्वदितिं स्वर्गकामोऽदितेः सुतान् ।
विश्वान् देवान् राज्यकामः साध्यान् संसाधको विशाम् ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

तृतीये विष्णुभक्तेस्तु वैशिष्ट्यं शृण्वतो मुनेः ।
भक्त्युद्रेकेण तत्कर्म्मश्रवणादर ईर्य्यते ॥ ० ॥

इदानीम अन्यदेवताभजनस्यापि पुत्रादिभजनवदेव तुच्छफलत्वेन हेयत्वं वक्तुं पूर्व्वोक्तमनुवदति एवमिति । ममेति माम । कदाचिद्दैवयोगेन मनुष्यत्वं प्राप्तेषु जीवेषु ये मनीषिणस्तेषां तत्रापि ये म्रियमाणास्तेषां विशेषतः एवम एतत् हरिकथाश्रवणादिकं निगदितं विहितमित्यर्थः ॥ १ ॥
ब्रह्मणः पतिं वेदपतिं ब्रह्माणम । इन्द्रियपाटवकामस्त्विन्द्रम । प्रजापतीन् दक्षादीन् ॥ २ ॥
मायां दुर्गाम । विभावसुम अग्निम । वसुकामः धनार्थी । वीर्य्यं प्रभावः तत्कामः वीर्य्यवान् सन् रुद्रान् यजेत ॥ ३ ॥
अन्नाद्यं भक्ष्यं भोज्यं (भोग्यं) च । अदितेः सुतान् द्वादशादित्यान् । विशां देशस्थप्रजानां स्वाधीनतामिच्छन् साध्यान् यजेत ॥ ४ ॥

श्रीराधारमणदास गोस्वामि विरचित दीपन्याख्य तट्टिप्पणी ।

० ॥ १—४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

एवंमुमुक्षोर्भगवच्छ्रवणादिकंकर्तव्यमित्युक्तम अथतद्व्यतिरेकमुखेनप्रदर्शयितुमन्यदेवतानांक्षुद्रफलत्वंवक्ष्यन्पूर्वोक्तमनुवदति एवमिति मनुष्येषुकदाचिद्दैववशान्मनुष्यत्वंप्राप्तेषुजीवेषुयेमनीषिणः तेषांतत्रापियेम्रियमाणास्तेषांविशेषतोयत्कर्तव्यंपुरामांप्रतिपृष्टवान् तद्भगवच्छ्रवणादिकमेवेत्येवंनिगदितमुक्तमित्यर्थः ॥ १ ॥
कामफलप्राप्त्यर्थमन्येषांदेवतानांभजनमाह ब्रह्मवर्चसेत्यादिना ब्रह्मवर्चसंकामयमानः ब्रह्मणस्पतिंवेदपतिंयजेत इंद्रियकामः इंद्रियसामर्थ्यकामःइंद्रंयजेतेत्यनुषंगः एवमग्रेऽपि प्रजापतीन्दक्षादीन् ॥ २ ॥
देवींदेवस्यविष्णोःसंबंधिनींमायांविस्मापनीयशक्तिं विभावसुमग्निं वसुकामः अर्थकामः वसून्यजेत वीर्यकामस्तुरुद्रान्यजेत यजनफलमाह वीर्यवानितिभवेदितिशेषः इदंसर्वत्रतत्फलावाप्तेरुपलक्षणम् ॥ ३ ॥
अन्नंभोज्यम आद्यंभक्ष्यं खरंविशदमभ्यवहार्यंभोज्यंखरंकठिनंविशदंविविक्तावयवंभक्ष्यमितिविशेषः तदुभयकामोऽदितियजेत अदितेःसुतान्देवानादित्यान्वाविशांसाधकःदिक्पतित्वकामः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकृत पदरत्नावली ।

हरेःश्रवणादिजनितभगवद्भक्तिरेवाशेषितातिशेषपुरुषार्थसाधननान्यदन्यदेवतायागादिकंप्रातिस्विकफलत्वंतदपिहर्येकायत्तमित्येतदस्मिन्नध्यायेनिरूप्यते तत्रप्रथमतोवृत्तमनुवदति एवमिति. भवान्मनुष्येषुमर्त्यम्रियमाणानांमनीषिणांनृणांयत्कर्तव्यत्वेनमत्सकाशेपृष्टवान् तदेवंनिगदितं यद्वा मनुष्येषुम्रियमाणानांनृणांयत्कर्तव्यत्वेनमनीषिणांमतंपृष्टवानेतादिति ॥ १ ॥
इदानींप्रातिस्विकफलप्रदंयागप्रकारमाहब्रह्मेति ब्रह्मवर्चसकामोब्रह्माध्ययनसंपत्कामः । शिष्यप्रशिष्यादिषुवेदप्रणेतृत्वेन ब्रह्मणस्पतिं वेदस्यपतिंबृहस्पतिं बृहच्छब्दोवाचकत्वान्नगच्छन्दरूपाचेत्युक्तेः [illegible] यजेत । तत्रतत्रोक्ततत्तद्रूपस्थेहरिरितिशेषः तुनामकादिषुहरिं सूचयति इंद्रियकामश्चक्षुरादींद्रियपाटवकामःशुक्रसंभवकामोवा प्रजाकामःप्रजातुजनपुत्रपौत्रेतियावत् प्रजापतीन्कश्यपादीन् ॥ २ ॥

श्रीमद्वि[illegible]कृत [illegible]ग्रन्थावली ।

श्रद्धादेवीं लक्ष्मीं विभावसुमग्निं "तेजोबलेप्रभावेप्रभेज्योतिष्यर्चिषिलेऽग्नी"ति च वसुकामोहिरण्यकामः वीर्यकामः "वीर्यंपराक्रमेतेजस्य रौद्रात्मवीर्योऽपि"इति च ॥ ३ ॥

विश्वान्देवान्साध्यानाम् ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः

॥ ० ॥ १ ॥ २ ॥

वीर्यवान् गलच्छन्दनादिभिः सहसाभिरित्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

श्रीमद्वल्लभार्यकृत सुबोधिनी ।

श्रोतव्यविषयस्त्वेनतस्यमेवंनिरूपितम् । उद्देशोमास्यनिपुणोसाधनंविनिरूप्यते ॥ १ ॥

भगवत्साधनंवाक्यैर्द्वाभ्यांप्रसंमतम् । अन्यथाक्रियमाणस्तुविघ्नशीघ्र्यतांभजेत् ॥ २ ॥

इन्द्रियाणामनुष्ठत्वेऽप्यनुकूलेतथेश्वरे । साध्यंसंपद्यतेपूर्णमतोऽध्यद्वयमीर्यते ॥ ३ ॥

अद्यापितदभिप्रायात्श्रोतुर्वक्तुश्चगम्यते । तस्मात्साधनसंयुक्तःशृणुयांतरोवृथा ॥ ४ ॥

एवमध्यायद्वयेनभगवांस्तविषयंनिरूप्यमहाफलेश्रवणोसर्वेषामप्रवृत्तिदृष्ट्वाकिंचिदस्तिनिमित्तंयतःसर्वेनप्रवर्तन्तेइत्याकांक्षायांविघ्नबलत्वाद्बुद्धत्वात्करणदोषोवातदधिष्ठातृदोषोवाभवेत् । इत्याशंक्यतयोरप्यधिष्ठातृबलिष्ठत्वात्तत्प्रतिबंधादेवश्रवणाविघ्नप्रवृत्तिरितिविनिश्चित्यदेवतानांभजनेतत्प्रतिबंधोगमिष्यतीतिपूर्वदेवतांतरभजनंसाधनमिदम् । ततइन्द्रियाणांचशोधनमित्याशंक्यदेवतांतरभजनेपुनर्बहिर्मुखत्वात्तेषांनियतफलजनकत्वात्तत्त्वप्रतिबंधाभावार्थंक्रियमाणंभजनेदोषांतरमापद्येतेतितत्तेषांफलानांनियतत्वंप्रतिपादयितुंप्रथमंपूर्वंच[illegible]दयितुंपूर्वोक्तमुपसंहरति एवमेतदिति ममसांप्रति नृणांमध्येम्रियमाणाःतेषामप्युक्तं मनुष्याणामपिमध्येयेमनीषिणःतेषामप्ययंश्रवणादिकमुक्तमित्यर्थः ॥ १ ॥

पूर्वोक्तमुपसंहृत्यदेवतांतरभजननिराकरणार्थंमतेअष्टाविंशतिदेवाःतत्स्वरूपाःवेदेषयेत्रयस्त्रिंशद्देवाःवसवोरुद्राआदित्याःइंद्रःप्रजापतिश्चेतित्रयस्त्रिंशल्लोकाःतत्स्वरूपेण । किंबहुनासर्वेतेप्वंतर्भूताःतेत्वष्टाविंशतिः । एतेदेवाःकलाविष्णोरितिवाक्यात् । तेचप्रजापतिप्रभृतिसोमांताः । तत्रप्रथमंरजोगुणाभिमानिनीदेवताब्रह्मणस्पतिःवेदादिकर्त्ताजगन्निर्माताचेत्यर्थः । तद्भजनेब्रह्मतेजोभवतीतिब्रह्मवर्चसकामएवतंभजेदित्यर्थः ततःसत्त्वाभिमानिनीइंद्रोदेवतायद्रूपःतद्भजनेइंद्रियसिद्धिर्भवतीतिइंद्रियकामस्तंभजेत । एवमुत्तरत्रापि । प्रजाकामःपुत्रकामःप्रजापतीन्मरीच्यादीन्तमोधिष्ठात्रीदेवताम् ॥ २ ॥

देवींमायां प्रकृत्यधिष्ठात्रीदेवताम् । श्रीकामः धनकामः संपत्तिरूपंधनम् । तेजस्कामःस्वरिमवधृष्यंतेजःपुरुषत्वमितियावत् । विभावसुमग्निं वसुकामः धनमात्रकामः वसून्द्रोणादीन् । रुद्रान्वामादीन् वीर्यकामःपराक्रमकामः । अत्रफलेविशेषमाह अथवीर्यवानिति तद्भजनंतरमेववीर्यवान्भवति वागभिमानिनीदेवताअग्निः गंधाभिमानिनीदेवतावसवः रुद्राआकाशस्य । अदितिर्भूमेः ॥ ३ ॥

अन्नाद्यकामः अन्नभोजनकामः अन्नभक्षणसामर्थ्यमन्नसमृद्धिर्वा । स्वर्गकामःस्वर्गलोककामः अदितेःसुतान्द्वादशादित्यान् । तेजोऽभिमानिनी विश्वेदेवाःविश्वायाःपुत्राः राज्यकामः राजत्वकामः साध्यान्साध्यायाःपुत्रान् विशांदेशस्थप्रजानांसंसाधकःस्वाधीनकरणेच्छुःविश्वेदेवाःफलस्य साध्यावायोः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

तृतीये तु नृणां क्षुल्लफलेवान्यसुरार्चना ।

तथैवेन्द्रियवैफल्यञ्चोक्तं भक्तिमृते हरेः ॥

म्रियमाणानां नृणां कृत्यं यत् पृष्टं तदेतत् योगमते मृतिद्वयं निगदितम् । तथा तेष्वेव मनुष्येषु मध्ये ये मनीषिणो म्रियमाणास्तेषां भगवद्विधानामेवम् एतत् भगवत्कीर्तनस्मरणकथामृतादि निगदितम् ॥ १ ॥

ये च तेष्वेव मनुष्येषु मध्ये मन्दधियस्तेषाञ्च कृत्यं शृण्वित्याह । यद्वा किं वा भजनीयमिति यत् पृष्टं तत्र प्रथमं मन्दधियां भजनीयानाह ब्रह्मवर्चसेत्यादिना कामकामो यजेत सोमम् इत्यन्तेन । ब्रह्मणः पतिं वेदपतिं ब्रह्माणम् । प्रजापतीन् दक्षादीन् ॥ २ ॥

मायां दुर्गाम् । विभावसुम् अग्निम् । वीर्य्यवान् बलवान् पुरुषः वीर्य्यकामः बहुस्त्रीसम्भोगार्थं शुक्राधिक्यकामश्चेत् रुद्रान् यजेत ३

अन्नाद्यं भोज्यं भक्ष्यञ्च । अदितेः पुत्रान् द्वादशादित्यान् । विशां कृषिवाणिज्यादीनां साधकः साधने प्रवृत्तः साध्यान् ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

भगवत्कथाश्रवणस्यमोक्षहेतुतयानुमुमूर्षोःकर्त्तव्यत्वमुक्त्वाभिदानींतदेवद्रढयितुमितरदेवभजनस्यमुमुक्षोरकर्त्तव्यत्वंवक्तुंपूर्वोक्तमनुवदति एवमिति मनुष्येषुकदाचिद्दैवयोगेनमनुष्यत्वंप्राप्तेषुजीवेषुयेमनीषिणस्तेषांतत्रापिविशेषतोम्रियमाणानांचयत्त्वंमांप्रतिममपृष्टवान् । तदेवमे तदिदंश्रवणादिकंनिगदितमुक्तम् ॥ १ ॥

ब्रह्मवर्चसंकामयमानोजनः ब्रह्मणस्पतिंवेदपतिंयजेतपूजयेत् इंद्रियसामर्थ्यकामः प्रजापतीन्दक्षप्रभृतीन् ॥ २ ॥

देवींमायांदेवस्यभगवतःसंसारिणीयोगमायांचकितिविष्णुपदम् विभावसुमग्निम् वसुकामोधनकामः वीर्यकामः प्रभावकामः रुद्रान्यजेत रुद्रभजनानंतरंवीर्यवान्स्यात् ॥ ३ ॥

आयुस्कामोऽश्विनौ देवौ पुष्टिकाम इलां यजेत् ।
प्रतिष्ठाकामः पुरुषो रोदसी लोकमातरौ ॥ ५ ॥
रूपाभिकामो गन्धर्व्वान् स्त्रीकामोऽप्सर-उर्व्वशीम् ।
आधिपत्यकामः सर्व्वेषां यजेत परमेष्ठिनम् ॥ ६ ॥
यज्ञं यजेत् यशस्कामः कोषकामः प्रचेतसम् ।
विद्याकामस्तु गिरिशं दाम्पत्यार्थ उमां सतीम् ॥ ७ ॥
धर्म्मार्थ उत्तमःश्लोकं तन्तुं तन्वन् पितॄन् यजेत् ।
रक्षाकामः पुण्यजनानोजस्कामो मरुद्गणान् ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

अन्नंभोज्यंसंश्लिष्टावयवम आद्यंभक्ष्यंविविक्तावयवम तदुभयकामः अदितेःसुतान्द्वादशादित्यान् विशांदेशस्थप्रजानांसंसाधकः सकी ...मिच्छन्साध्यान्यजेत ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

श्रीशुकउवाच—यह हमने तुम से कहा है जोकि तुमने हमसे पूछा है जोकि मनुष्यों के मध्यमें अवश्य मरने वालों को कर्त्तव्य है ॥ १ ॥

ब्रह्मतेज की कामना करने वाला पुरुष ब्रह्मा का यजन करे इंद्रिय पुष्टि कामना वाला इन्द्रका यजन करे प्रजाकी कामना वाला दक्षा दि प्रजापतीयों को पूजे ॥ २ ॥

लक्ष्मी के कामनावाला मायादेवीकूं पूजे तेजकी कामना वाला अग्नीको पूजे धनकी कामना वाला वसुदेवताओं को पूजे और वीर्य की कामना वाला रुद्रों को पूजे ॥ ३ ॥

अन्नभोजनकामना वाला अदितिको पूजे स्वर्ग कामना वाला देवताओंको पूजे राज्यकी कामना वाला विश्वदेवों को पूजे देशोंकापति होना होतो साध्य नामक देवताओं का पूजन करे ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

इलां पृथ्वीम । प्रतिष्ठा स्थानादप्रच्युतिः । रोदसी द्यावाभूमी ॥ ५ ॥

अप्सरश्चासौ उर्व्वशी च ताम ॥ ६ ॥

यज्ञं यज्ञोपाधिं विष्णुम । कोषो वसुसञ्चयः । वसुकाम इत्यत्र धनमात्रमिति भेदः । दाम्पत्यम अन्योऽन्यप्रीतिः । तदेवार्थो यस्य सः ॥ ६ ॥

धर्म्मार्थः धर्म्मकामः उत्तमःश्लोकोपाधिं विष्णुम । तन्तुं तन्वन् सन्तानवृद्धिमिच्छन् । रक्षा बाधानिवृत्तिः तत्कामः पुण्यजनान् यक्षान् ; ओजो बलं तत्कामः मरुद्गणान् देवान् ॥ ८ ॥

श्रीराधारमणदास गोस्वामि विरचित दीपनाख्य तट्टिप्पणी ।

वसुकाम इत्यत्र इति । पूर्व्वोक्ततृतीयश्लोके इति यावत् ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

पुष्टिर्देहबलंतत्कामःइलांपृथ्वींयजेतप्रतिष्ठाकामःस्थानादप्रच्युतिकामःरोदसींद्यावापृथिव्यौ तयोःसर्वलोकाधारत्वाल्लोकमातृत्वम ॥ ५ ॥

रूपमभिकामयमानः अप्सराश्चासावुर्वशीचतां सर्वेषामाधिपत्यकामः प्रभुत्वकामःपरमेष्ठिनंब्रह्माणम ॥ ६ ॥

यज्ञंविष्णुं कोशोवसुसंचयः वसुकामइत्यत्रधनमात्रमितिभेदःप्रचेतसंवरुणंविद्याकामःज्ञानकामः दांपत्यार्थंदंपत्योरन्योऽन्यप्रीत्यर्थं सतीमित्युमाविशेषणंपतिव्रतामुमांदेवीमित्यर्थः ॥ ७ ॥

उत्तमश्लोकं विष्णुं तंतुंसंतानंतन्वन्विस्तारयन्सन्ततिंमृद्धिकामइत्यर्थः रक्षाकामः बाधानिवृत्तिकामः पुण्यजनान्यक्षानोजस्कामः बलकामः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकृत पदरत्नावली ।

इलांभूमिं प्रतिष्ठाकामःस्थानादप्रच्युतः लोकमातरौलोकस्यमातापितरौ माताभूमिः द्यौःपिता "मधुद्यौरस्तुनःपिता" इतिश्रुतेः ॥ ५ ॥

अप्सराश्चासावुर्वशीचेत्यप्सरउर्वशी । तां परमेष्ठिनंचतुर्मुखम ॥ ६ ॥

श्रीम[illegible] [illegible]नावली ।

[illegible] फलमेवाथपुनथपि: कोशकामोनिनि[illegible]काम:प्रचेतसं[illegible] [illegible]सर्वविभूतिकरं दांपत्यार्थ[illegible]हितदांपत्याय ॥ ७ ॥
[illegible]फलार्थमुत्तमश्लोकविष्णुम् "अकामो[illegible]सर्वकामोवा मोक्षकाम उदारधीः तीव्रेण भक्तियोगेन यजेत पुरुषं परम्" इत्यनेन [illegible] [illegible]तिनिर्दीयते अकाम:पुरुषंपुमानित्यत्रापि[illegible]विष्णुरेवास्मात्[illegible]प्रमाणात् तंतुंसंतत्यविच्छेदंतन्वन्विततंकुर्वन् । पुण्यजनान् [illegible]महाहीन् ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

उत्तम:श्लोका: पुण्यश्लोका धार्म्मिका नलादय: तदुपाधिं तदधिष्ठानकं विष्णुमित्यर्थ: । उत्तम:श्लोक: धर्म्मोयस्यख्यातिर्वा ॥ ८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

आयु:काम:आयुष्याभिवृद्धिकाम: आश्विनौअश्विनीकुमारौ [illegible]देवता पुष्टिकाम:स्थूलत्वकाम: सर्वोन्यो[illegible]कामयते इलाभूमि:शब्दा धिष्ठानदेवतां प्रतिष्ठाकाम:लोकेसम्माननाकाम: पुरुषइति योग्यस्यैवैषाकामना एवमन्यत्रापिज्ञातव्या रोदसीद्यावापृथिव्यौ लोकानांमातरौ लोकमातृत्वंगुण: मातृकापूजायांविहितवा इत्याभिमानिनी ॥ ५ ॥

रूपाभिकाम:सौंदर्यकाम:गंधर्वान्विश्वावसुप्रभृतीन्पतारा[illegible]भृतोदेवता: "एतेवैगंधर्वाप्सरसोय[illegible]भृत" इतिश्रुते: स्त्रीकाम:सुंदर स्त्रीप्राप्तिकाम: अप्सरसोरूपामुर्वशीम् अधरारधिदेवतां देवपत्नीमप्येवा आधिपत्यकाम:सर्वेषामहमधिपतिर्भविष्यामीति परमेष्ठिनं गुणाधिष्ठातारम् ॥ ६ ॥

[illegible] पुरुषं बरणाधिष्ठात्री यशस्काम:कीर्तिकाम: कोशकाम:भंडारकाम: कोशोधनसंचय: प्रचेतसंवरुणं रसनेंद्रियाधिष्ठा तारं विद्याकाम:[illegible]विद्यादिविद्या: गिरिशंमहादेवं अहंकाराधिष्ठातारं दांपत्यार्थंदंपत्यो:प्रीत्यर्थम् उमांसतीं जन्मद्वयव्यापिनींमहादेव भार्याम् ॥ ७ ॥

[illegible]धर्मसिद्ध्यर्थमुत्तमश्लोकं वेदवेद्यं तंतुतन्वन्संततिविस्तारयन् पितॄन्अग्निष्वात्तादीन् रक्षाकाम:भूतादिभ्य:शत्रुभ्य: रक्षामिच्छन् पुण्यजनान्यक्षादीन् ओजस्काम:इंद्रियबलकाम: मरुद्गणार्नादितिपुत्रान् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

इलां पृथ्वीम् । प्रतिष्ठा स्वपदादप्रच्युति: । रोदसी द्यावापृथिव्यौ ॥ ५ ॥
अप्सरसामासामुर्वशी च ताम् ॥ ६ ॥
यज्ञं यज्ञसंज्ञमिन्द्रम् । दाम्पत्यं स्त्रीपुरुषयो: परस्परोपरि प्रीति: ॥ ७ ॥
उत्तम:श्लोकं धर्म्मम् । तन्तुं तन्वन् सन्तानवृद्धिमिच्छन् । पुण्यजनान् यक्षान् । मरुद्गणान् देवान् ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीप: ।

पुष्टिकाम: देहस्यबलंस्थौल्यमिच्छन् इलांपृथ्वीम् प्रतिष्ठाकाम: स्थानादप्रच्युतिकाम: रोदसीद्यावापृथिव्यौलोकमातरौलोकाधार भूते ॥ ५ ॥

रूपाभिकाम:रूपमभिकामयमान: अप्सरसामासामुर्वशीचताम आधिपत्यकाम: प्रभुत्वंकामयमान: परमेष्ठिनंब्रह्माणम् ॥ ६ ॥

यज्ञंयज्ञमूर्तिविष्णुम् कोशकाम:विपुलधनालयकाम:प्रचेतसंवरुणं दंपत्यांरम्योऽन्योन्यहिता[illegible]दांपत्यंतदेवार्थं:प्रयोजनंयस्यस: ॥ ७ ॥

धर्मार्थ: धर्मकाम: उत्तमश्लोकंसर्वोत्तमकीर्तिविष्णुम् तंतुंतन्वन्सतानंविस्तारयन्रक्षाकाम:बाधानिवृत्तिकाम:पुण्यजनान्यक्षान् ओजस्काम: बलकाम: ॥ ८ ॥

भाषा टीका

आयु की कामना वाला अश्विनी कुमार देवों को पूजे पुष्टि की कामना वाला पृथि को पूजे प्रतिष्ठा चाहने वाला पुरुषतो लोक के माता पिता आकाश पाताल को पूजे ॥ ५ ॥

रूपकी कामना वाला गंधर्वों को पूजे स्त्रीकी कामना वाला उर्वशी अप्सरा को पूजे सबका अधिपति होने की कामना वाला चतु-र्मुख ब्रह्मा को पूजे ॥ ६ ॥

[illegible] की कामना वाला यज्ञनाम विष्णु को पूजे खजाने की कामना वाला वरुण को पूजे विद्या ज्ञान की कामना वाला श्रीमहादेवजी को पूजे [illegible] पति पत्नी भाव चाहने वाला सतीजी पार्वती को पूजे ॥ ७ ॥

[illegible] वाला उत्तम श्लोकोपाधि विष्णु को पूजे संतानों के विस्तार की कामना वाला अग्निष्वात्तादि पितरों को पूजे बाधा निवृत्ति के कामना वाला यक्ष राक्षस [illegible] को पूजे तेज की कामना वाला देवगणों का पूजन करै ॥ ८ ॥

राज्यकामो मनून् देवान् निर्ऋतिं त्वभिचरन् यजेत् ।
कामकामो यजेत् सोममकामः पुरुषं परम् ॥ ९ ॥
अकामः सर्व्वकामो वा मोक्षकाम उदारधीः ।
तीव्रेण भक्तियोगेन यजेत पुरुषं परम् ॥ १० ॥
एतावानेव यजतामिह निःश्रेयसोदयः ।
भगवत्यचलो भावो यद्भागवतसङ्गतः ॥ ११ ॥
ज्ञानं यदाप्रतिनिवृत्तगुणोर्म्मिचक्रमात्मप्रसाद उत यत्र गुणेष्वसङ्गः ।
कैवल्यसम्मतपथस्त्वथ भक्तियोगः कोनिर्वृतो हरिकथासु रतिं न कुर्य्यात् ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

राज्यं राजत्वं तत्कामः मनून् मन्वन्तराधिपान् देवान् । राज्ञः कर्म्म राज्यं तत्कामः विश्वान् देवानिति विवेकः । अभिचरन् शत्रुं हन्तुमिच्छन् निर्ऋतिं राक्षसम् । कामकामः भोगेच्छुः । अकामः वैराग्यकामः । पुरुषं परं प्रकृतिव्यतिरेकोपाधिमात्रम् ॥ ९ ॥
अकामः एकान्तभक्तः । उक्तानुक्तसर्व्वकामो वा । पुरुषं पूर्णं परं निरुपाधिम् ॥ १० ॥

पूर्व्वोक्तनानादेवतायजनस्यापि संयोगपृथक्त्वेन भक्तियोगफलत्वमाह एतावानिति । इन्द्रादीनपि यजतां इह तत्तद्यजनेन भागवतानां सङ्गतो भगवत्यचलः भावः भक्तिः भवतीति यत् एतावानेव निःश्रेयसस्य परमपुरुषार्थस्य उदयो लाभः । अन्यत्तु सर्व्वं तुच्छमित्यर्थः ॥ ११ ॥

भागवतसङ्गत इत्यनेन सूचितां हरिकथारतिं स्तौति ज्ञानमिति । यत् यासु कथासु ज्ञानं भवति । कीदृशम् आ सर्व्वतः प्रतिनिवृत्तम् उपरतं गुणोर्म्मीणां रागादीनां चक्रं समूहो यस्मात् । उत अनन्तरं तद्धेतुरात्मप्रसादश्च । यत्र यासु मनःप्रसादहेतुः गुणेषु विषयेषु असङ्गः वैराग्यञ्च । उभयत्रेति पाठे इहामुत्र च गुणेष्वसङ्गः । अथ कैवल्यमित्येव सम्मतः पन्था यो भक्तियोगः । निर्वृतः अवगतसुखेन अन्यत्र निर्वृत इति वा । तासु हरिकथासु को न रतिं कुर्य्यात् ॥ १२ ॥

श्रीराधारमणदास गोस्वामि विरचिता दीपन्याख्य तट्टिप्पणी ।

विशेष इति । पूर्व्वोक्तचतुर्थश्लोकादिति शेषः ॥ ९ ॥ १० ॥

संयोगपृथक्त्वेनेति । सम्बन्धस्य भिन्नत्वेनेत्यर्थः । तत्तद्देवतायजने तत्तदुक्तफलसिद्धिरिति पृथक्त्वम् । तत्तद्देवताभजनेन पापक्षयात् भागवतप्रसङ्गः तत्सङ्गत्या च भगवत्यचला भक्तिरिति संयोगः खादिरादिवदिति व्याख्यालेशः । अथवा—एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वम् । अस्यार्थः—एकस्य तु उभयत्वे उभयफलसाधकत्वे संयोगपृथक्त्वम् । यथा—खादिरो यूपो भवति, खादिरो वीर्य्यकामस्येति यथैकस्य खदिरयूपस्य क्रत्वङ्गत्वं वीर्य्यसाधकत्वञ्च, तथात्र नानादेवताभजनं तत्तत्फलसाधकं हरिभक्तिफलसाधकञ्च । तत्रोभयफलसाधकत्वे स्थिते हरिभक्तिकामनयेन्द्रादयो यष्टव्याः नान्यकामनयेति समुदायार्थः । यथा गोपकुमारिकाणां कृष्णकामनया कात्यायन्यर्च्चनम् ॥ ११—१२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

राज्यकामःमनुरूपान्देवानभिचरन्शत्रुमरणमिच्छन्निर्ऋतिंराक्षसं कामकामःभोगेच्छुः अकामःवैराग्यकामःपरंपुरुषंपरमपुरुषं "योयो यांयांतनुंभक्त"इतिश्रीत्याइन्द्रादिरूपिणोऽपिपरमपुरुषस्यैवतत्तत्फलप्रदत्वात् तत्तत्फलेप्सुभिरिज्यमानःपरमपुरुषएवतत्तत्कामान्प्रयच्छति "अनन्याश्रितयंतोमामि"तिरीत्यातुभजमानस्यस्वप्रापकमुक्तिंप्रयच्छतीत्यभिप्रायः ॥ ९ ॥

उदारधीरितिमोक्षकामविशेषणं तीव्रेणअविच्छिन्नेनभक्तियोगेन ॥ १० ॥

एवंयजद्भिःकथमोक्षोवाप्यतइत्यतआह एतावानिति इहास्मिन्लोकेयजतांनिःश्रेयसस्यमोक्षस्योदयोलाभः एतावानेव[illegible] भागवतसंगाद्भगवत्यचलोभावइतियत्भागवतसंगात्भगवत्यचलोभावोऽस्तितिनिःश्रेयसोदयःसएव तस्माद्भागवतसंगात् [illegible]पायइतिभावः ॥ ११ ॥

यद्भागवतसंगतइत्यनेनसूचितांहरिकथांप्रस्तौतिज्ञानमिति यासुहरिकथासुज्ञान[illegible]संपत्स्यंते तासुहरिकथासुरतिंकोनकुर्यात्[illegible] यद्वाहरिकथारतिंप्रस्तौतिज्ञानमप्रतिनिवृत्ताः गुणाः सत्त्वादिकार्याणिऊर्मयः [illegible] चित्तनैर्मल्यम् उभयत्रलोकद्वयेगुणेषुशब्दादिषुविषयेष्वसंगोवैराग्यं [illegible] कैवल्यसंमतपथः [illegible] स्यंतेसंपत्स्यंते तथाभूतासुहरिकथासुनिर्वृतः [illegible] रतिं[illegible]इत्यर्थः ॥ १२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

[illegible]कर्म कुर्वन् निर्वृति [illegible] कामरहित पुरुषं पूर्णं परं यजेत ॥ ९ ॥

अकामो [illegible] अन्य अकामः सर्वकामः [illegible] परं पुरुषं [illegible] विष्णुयजनं साधनमाह तीव्रे-णेति ॥ १० ॥

काम्यानुष्ठानस्य [illegible] मुक्तिसाधनता [illegible] प्रकारमाह एतावानिति इह कर्मभूमौ यजतां काम्यानुष्ठानं कुर्वतां निःश्रेयसोदयः एतावान् भागवतानां संगतः [illegible] भगवति [illegible] भक्तिः [illegible] इति ॥ ११ ॥

भागवतसंगा[illegible]भावः कथं स्यादित्याशङ्क्य एतेषां सद्भिः प्रसक्तानां हरिकथामृतानां [illegible] पानादिना प्रसक्तान्तःकरणस्य पुंसो हरेरि-तरत्र विरक्तस्य ज्ञानसाधनं भगवत्य[illegible] भक्तिस्तया ज्ञानं भविष्यतीत्याह ज्ञानमिति यद्वा सत्सभासु प्रसक्ताभिः श्रुताभिर्याभिर्हरिकथाभिः पुंसः आत्मप्रसादो मनसः प्रसन्नता नैर्मल्यलक्षणा [illegible] गुणेषु विषयेष्वसंगः फलस्नेहराहित्यलक्षणो वैराग्यं भवति अथ भक्तिसाधनवैराग्यजन्मानन्तरं कैवल्यसम्भृतपथः सम्यक्संपादितमोक्षमार्गो भक्तियोगो जायते [illegible] हरेः प्रसादः [illegible] हरेरपरोक्षज्ञानं भवति कीदृशं प्रतिनिवृत्तमपक्रान्तं सत्त्वादिगुणनिमित्तानामस्ति जायत इत्यादि [illegible] पुनः पुनरावर्तनं येन तत्त-थोक्तं [illegible] सत्त्वादिगुणा [illegible] यद्वा यासां हरिकथानां [illegible] भगवदपरोक्षज्ञानं तदा प्रतिनिवृत्त गुणोर्मि[illegible] सत्त्वादिगुणनिमित्ता [illegible] मोहरागद्वेषलक्षणा ऊर्मयस्तेषां [illegible] निरस्तं भवति तस्मादात्मप्रसादस्तस्मादुभयत्र गुणे-ष्वसंगस्तस्माद्वैराग्यात् कैवल्यं संभ्रियते [illegible] कैवल्यसंभृतमपरोक्षज्ञानं तदेव पन्था मार्गो [illegible] एवंविधो भक्तियोगो जायते अत-स्तस्मात्को निवृत्तो रसज्ञः पुरुषस्तासु हरिकथासु रतिं न कुर्यादित्यर्थः ॥ १२ ॥

———

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

अकामः सर्वकामनाक्षयकामः । अत्र टीकायां पुरुषं प्रकृतिव्यतिरेकोपाधिमीश्वरमिति—प्रकृतेः सकाशात् यो व्यतिरेकः पूर्वं तत्सम्बन्धमारोप्य पश्चात् तदभावचिन्तनं वस्तुत एव तदभावात् सोऽप्युपाधिर्यस्य तमित्यर्थः । प्रकृत्येकोपाधिमिति तु पाठः क्वचित् ॥ ९ ॥

एवं प्राक्तनाध्यायाभ्यां कर्मयोगज्ञानेभ्यः श्रेष्ठत्वमुक्त्वा तदुत्तराध्यायेऽपि सर्वदेवतोपासनेभ्यः श्रेष्ठत्वप्रवचनेन भगवद्भक्तियोग-स्यैवाभिधेयत्वमाह अकामः सर्वकामो वा इति । टीका च—अकाम एकान्तभक्तः । उक्तानुक्तसर्वकामो वा । पुरुष पूर्णं परं निरुपा-धिम् इत्येषा । तीव्रेण दृढेन स्वभावत एवानुपघात्येनेति विघ्नानवकाशतोक्ता । कामना तु यादृच्छिकेनापि स्यात् । यथोक्तं महा-भारते—अकाम्याने [illegible] विष्णोः स्मृतिः सेवास्ववेश्मनि । स्वभोज्यस्यार्पणं दानं फलमिन्द्रादिदुर्लभम् ॥ इति । तदुक्तं श्रीकर्दमं प्रति श्रीकपिलेन—न वै जातु मृषैव स्यात् प्रजाध्यक्ष मदर्हणम् इति अथवा यत्तत्कामस्तीव्रेणैव यजेत । ततश्च शुद्धभक्तिसम्पादनायैवान्ते पर्यवसास्यत्यसावित्यभिप्रायेण सविशेषणमुपदिष्टम् । तदनेन एकान्तभक्ते मुमुक्षौ वा तद्भक्तियोगस्यैवाभिधेयत्वं किं वक्तव्यम् अपि तु सर्वकामेष्वपीति तदेव सर्वथापि निर्णीतम् । यद्वा अकामत्वं भजनीयपरमपुरुषसुखमात्रस्वसुखत्वम् । भक्तिमात्रकामत्वे व्याख्याते धर्मपुरुषार्थिन्यतिव्याप्तिः स्यात् तीव्रेण सर्वेषु साध्येषु परमसाधकतमेन ॥ १० ॥

किञ्च एतावानिति । टीका च—पूर्वोक्तनानादेवतायजनस्यापि संयोगपृथक्त्वेन भक्तियोगफलत्वमाह एतावानिति । इन्द्रादीनपि भजताम् इह तत्तद्यजनेन भागवतानां सङ्गतो भगवत्यचलः भावः भक्तिः भवतीति यत् एतावानेव निःश्रेयसस्य परमपुरुषार्थस्य उदयः लाभः । अन्यत्तु सर्वं तुच्छमित्यर्थः इत्येषा । अत्र इन्द्रमिन्द्रियकामस्तु इत्याद्युक्तम् इन्द्रियपाटवादिकं पृथक्त्वेन फलं । भागवतेन संयोगे तु भावः फलम् । [खादिरे पशुं बध्नाति खादिरं वीर्यकामस्येत्यादौ] खादिरयूपसंयोग यागस्य फलवैशिष्ट्यवदिति ज्ञेयम् ॥ ११॥

ज्ञानमिति । प्रपञ्चातीतत्वात् कैवल्यरूप एव विद्वद्भिः सम्मतः पन्थाः भगवत्प्राप्त्युपायश्चेत्यर्थः । एको नारायणो देव इत्यादौ "परावराणां परम आस्ते कैवल्यसंज्ञितः" इत्युक्तदिशा कैवल्याय श्रीनारायणं लब्धुं सम्मतः पन्था उपायो यो भक्तियोगस्तत्प्रमा स च यत्रेति वा ॥ १२ ॥

———

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृत सुबोधिनी ।

राज्यकामः राज्याधिपत्यकामः मनून्देवान् स्वायंभुवादीन् तन्मन्वन्तरदेवताश्च [illegible] अभिचरन् [illegible] कामकामः कंदर्प—वृद्धिमिच्छन् सोमम् । अकामः सर्वकामनारहितस्तु परं पुरुषं पुरुषोत्तमम् [illegible] सोमं [illegible] मनवो देवा [illegible] पुण्यजनाः [illegible] पितरो महत्तत्त्वस्य उत्तमश्लोकः पुरुषस्य उमा [illegible] ॥ ९ ॥

एवं कामनाभेदेन प्रकृतोपयोगि सर्वफलसिद्ध्यर्थं तत्तद्देवताभजनं कर्तव्यमित्युक्तं वैराग्यार्थं च भगवान् तत्र कामना [illegible] विषयाः । [illegible] भक्तिः साक्षात्परब्रह्मणो वासुदेवस्य असाधारणो धर्मः [illegible] तेजः प्रकाशकं भवति [illegible] प्रकाश [illegible] धर्मो साक्षात् [illegible] प्रत्यक्ष समवेतापि [illegible] कामाये न प्रकाशन्ते अतो [illegible] भगवति [illegible] गके [illegible] अतः प्रथमं [illegible] कामना कर्तव्या [illegible] प्रकाशनसामर्थ्यं नहि चक्षुर्व्यतिरेके [illegible] प्रकाशते [illegible] पतिः [illegible] यामकः येन [illegible] भवति [illegible] नापि कूटस्थं [illegible] इन्द्रियव्यतिरेके [illegible] जीवात्मा [illegible] भावात् [illegible] इन्द्रियाणि [illegible] इन्द्रियवानिति [illegible]

नकरत्वेन्द्रियप्राप्त्यर्थमिन्द्र उपास्यः तेनहितिपुपायेनाप्त [illegible] सेव्यः अन्यथेन्द्रस्यपुनःपुनरुपासनंभवेत अतोऽविनाशेऽस्तं [illegible] पुत्रादिरूपमपेक्ष्यंते अन्यथाभगवद्भजनेनैमित्तिकत्वस्यात् तत्र [illegible] प्रजाः [illegible] वसेव्याः तेहिब्रह्मयोऽभिप्रेतंकृतवंतइति इदानींभगवद्भजनेलक्ष्मीरूपासंपादितरूपेक्षते [illegible] यात् अतोभजनोपयिकांसंपत्तिमिच्छन्मायामेवभजेत तत्रैकामायाव्यामोहिका [illegible] भूता तेजमेनसेव्ये [illegible] देवता रूपासात्विकी मोक्षदातुर्वासुदेवस्यमोक्षदानार्थमेवतादृशंरूपंगृहीतवत: तदुपयोगिसाधनसंपादनार्थंलक्ष्मीरेव "विष्णोर्देहा [illegible] करोत्वेवात्मनस्तनु"मितिवाक्यात् तत्कार्योरूपेणमायारूपंगृहीतवती मयासहगंतव्यमितिनियोगकरणात्समायेत्यभिधानम् "इत्थंविधि [illegible] सतुवासुदेवनामाबभूवनिजकारणमुक्तिदाता तस्याज्ञयानियताऽथरमापिरूपंबद्धोद्वितीयमिवयत्प्रवदंति मायाम्"इतिवाक्यात् अतएव [illegible] म्येमिथादिते किंच इंद्रियेणसंपत्त्यासहायेन प्रकाशेनचभगवद्धर्मेषुसमानीतेषुस्वस्यधारणसामर्थ्यसिद्ध्यर्थंस्वस्मिन्तेजःअपेक्षते अन्यथातेसमागतास्तत्रनानिविशेयुः निविष्टा वातदाश्रयंदहेयुः अतःस्वयोग्यतासिद्ध्यर्थंतेजःअपेक्षितं तच्चसर्वाभिभावकंसर्वमेवरूपंस्वसमानंकरोति तच्चगवधिष्ठमेवर्धाहुनाप्राप्तंविशेषेणभार्वानि:वसुधनंयस्येतिविभावसुशब्दनिर्वचनात् अतस्तेजस्कामःविभावसुमेवसेवेत। एवं धनस्यापि भगवद्भक्तेषुआनत्यर्थंश्रवणादिसिद्ध्यर्थंमुपदेशनार्थंवादेयमपेक्षते साधनरूपश्रवणादिकं तादृशं वेवभवतीति शुद्धवसुकं तुफल रूपं इष्टरूपत्वात्तदपेक्षातएव तत्रचाम्नावसुष्वेवप्रतिष्ठितं तदिमंलोकमयजेतिश्रुतेः एवंवीर्यस्य बलस्यापिभगवत्सेवौपयिकत्वात् बलाधिष्ठानदेवतावायोःस्थानभूतस्यांतरिक्षस्यरुद्राःप्रभवइति देवतापितदधीनेतिवीर्यकामःरुद्रानेवभजेत तेऽन्तरिक्षमयजन्तितिश्रुतेः एवमन्नादरपि अन्नभक्षणस्यवा"यदादिष्टतमंलोकेयच्चातिप्रियमात्मनः"इतिवाक्यात् अन्नाद्यमपिकाम्यं तत्रादितिरियमेवभूम्यधिष्ठात्रीदेवता। सादितिरब्रवीद्वरंवृणुअथमयाभिगृह्णीष्वमित्युपाख्यानेतस्यास्तादृशत्वप्रसिद्धेः भूमौभगवद्भजनंकृत्वादिष्यानांपदार्थानामभावात स्वर्गेकर्तव्यमितिस्वर्गकामनाभवति तत्रादित्याःप्रभवःतेमुंलोकमयजन्तितिश्रुतेः विश्वेदेवास्तुराज्येअधिकारिणः सर्वदेवताधिष्ठातृदेवतारूपत्वात् राजाचसर्वदेवतामयः अतोऽत्रसर्वसंपत्त्यामजनसिद्ध्यर्थंराजत्वमपेक्षितं भक्तिमार्गस्त्वलौकिकइति असाध्यसाधकपदार्थसिद्ध्यर्थंतदधिकारिणःसाध्यान्भजेत सर्वाश्चेत्प्रजाः स्वाधीनाभवेयुः तदासर्वत्रभक्तिप्रचारोभवेदितिभक्तिप्रसरणार्थंतत्साधकत्वमपेक्ष्यते आयुषस्तुभक्तसंगाद्यर्थमुपयोगस्पष्टएव तत्राश्विनौआयुषःप्रभूइतितदुपाधावनमेवंपुष्टिरपि लोकातीता भगवत्कार्यसाधिकेतिसर्वपोषकर्त्री भूमिंभजेत यतोभूमिष्ठाएवसर्वेवर्धंतेअंकुरादयः प्रतिष्ठायांअपितद्वृत्तानुवृत्त्याप्रचयार्थमपेक्षाभवति प्रतिष्ठाचमाहात्म्यात् [illegible] तत्द्यावापृथिव्योरेवोभयंप्रसिद्धमिति भगवदधिष्ठानेषुरूपाभिव्यक्तिसामर्थ्यार्थंरूपमितिगंधर्वाइतिश्रुतेःतेसेव्याः नृत्यादिनाभगवद्भजनार्थंतादृशस्त्रीकामभार्यामनेकरूपकरणसमर्थाउर्वशीसेव्या नारायणोत्पन्नत्वात् ऋषिमानृत्वात् वैराग्यबोधनेनमुक्तिदातृत्वाच्च पूर्वचित्यादयमुनेरूपाः आज्ञापनसामर्थ्यसिद्ध्यर्थंतथाभूतः परमेष्ठीचतुर्मुखःसेव्यः सहिसर्वानाज्ञापयतीति आज्ञापनस्यचभक्तिकारणतास्पष्टा तथायशसोऽपि कीर्त्याहिसर्वेसमायांति पश्चात्तद्वृत्तमनुतिष्ठते यतोहियशःप्राप्तवान् [illegible] प्राप्तत्वात्ससेव्यःप्रचेतानिधिपतिः अलौकिकार्थदानेहिभगवद्रसस्याविर्भवति विद्यायास्तुसाक्षादुपयोगात् ईश्वराज्ज्ञानमन्विच्छेदितिवाक्यात् प्रतिकूलेगृहंत्यजेदितिदांपत्यंभगवद्भजनार्थमपेक्षितं तत्रपरमभक्तायाःपरमभक्तेस्त्वयामितानिष्ठयाबहुजन्मसिद्धत्वादुमासेव्या धर्मेणाचभक्तिर्भवतीतिपूर्वंसाधितमुत्तमेष्वलौकिकवेदधर्मप्रतिपादकएवसेव्यते भक्तिमार्गस्यपरंपरासिद्ध्यर्थंसंतत्यपेक्षायांपितरोहितदाशंसकाइति तेषां भजनं रक्षायांक्रूराणामपेक्षितत्वात्यक्षभजनं ओजःइंद्रियशक्तेश्चमेनभोग्यपाटवरूपत्वात्मरुद्गणश्चपटवोभवंति बहुधाविष्णुनाअपितमृताइति महापुरुषपूजयासिद्धाइतिपरित्यक्तदोषाइतितेसेव्याःअधिकारिणःसर्वविनियोगसामर्थ्यात्तस्पष्टंमन्वंतराधिपतयःसेव्याः प्रतिबंधकनिवृत्तेरपेक्षितत्वात्निर्ऋतिःसेव्यःकामनयासर्वंभवतीतिभगवद्विषयककामनोत्पत्त्यर्थंरासप्रकरणेनिरूपितस्तसोमस्यभजनंकर्तव्यं। तेनहिभगवतःकामःपूरितइतितादृशकामयितामहत्वाच्चएवंभगवदंशानांतत्साधकत्वमुक्त्वासाधनभक्तिसिद्ध्यर्थंमपिभगवानेवसेव्यइत्याहअकामइतिवैराग्यकामःपूर्वाध्यायोक्तन्यायेनस्वतंत्रतयानिष्कामोवासर्वकामःएतदध्यायोक्तकामःमोक्षकामोवाउदाराधीर्यस्येतिस्वतंत्रोवा तीव्रेणभक्तियोगेन भगवत्प्रापकेन पूर्वोक्तमेवपरंपुरुषंभजेत भगवतैवससाधनंसाध्यंसेत्स्यतीति ॥ १० ॥

ननुभजनमेवकर्तव्यंसर्वथैतत्कामनाभावेवकथंप्रयासस्वीकारः [illegible] साधनेऽपिअंतरंगसाधनसाधकमेवसेव्यमित्यभिप्रायेणाह एतावानेवेतिसर्वाशयेवसाधनानिमान्येतद्धयेप्रविशंतिभगवद्भक्तसंगसाधनत्वेनभगवतिरतिसाधकत्वेनचएतायामर्थेऽभिसिद्धःतदानान्यकामनाकसंख्याअतएवयजतामध्येइहअस्मिन्भक्तिमार्गेश्रेयसःपरमःउदयःएतावानेवद्धयमेवतदुक्तंतयोरप्येकसाधनंयेनतौभवतएव ॥ ११ ॥

तदाह ज्ञानमिति हरिकथासुरतिःतयोःसाधिका कथारसिकस्यकथाकाअपिमिलंति प्रेमापिभवतीति आनुषंगिकंचान्यद्भवतीत्याह यत्सुकथासुआसमंतात्प्रतिनिवृत्तगुणोर्मीणामुत्पत्त्यादीनांचक्ररागादिधर्मसमुदायोयेनसर्वाविद्यानिवर्तकमितियावत् तादृशंज्ञानं भवति। तत्साधनमनःकरणप्रसादोऽपिभवति । तस्यापिसाधनमैहिकामुष्मिकगुणेषु वैराग्यम् एवं समाधनं ज्ञानमपिसिद्ध्यति। सांपरायोमार्गो कैवल्यसंमतस्तुमार्गः भक्तियोगः। अथेति विभिन्नप्रक्रमे स्वतंत्रःज्ञानसाधनंनवातस्यहायः। किंतुपूर्वोक्तकामनया सिद्धसाधनसाध्यः यत्रानुषंगिकज्ञानंभक्तिश्चभवति । भगवतिप्रेमभक्तसंगश्चमुख्यतयाभवति। तादृशीषुकथासुमन्मार्गवर्ती कोवारतिं नकुर्यादित्यर्थः । तत्रापिनिर्वृतः अत्रवृत्तमार्गवद् एवं असाधनंभक्तिमार्गमुपविश्यतस्य विशेषाकांक्षायामन्यद्भक्तस्यापितत्तूष्णीभूतः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

राज्यं राजार्थं तत्कामः मन्वन्तरपालान् देवान् । यद्वा कर्म राज्यं तत्कामः विश्वान् देवानिति विशेषः । अभिचरन् शत्रुमारणमिच्छन् निर्ऋतिं राक्षसम् । कामकामः कामभोगेच्छुः । [illegible] सन्ध्याधियां कामयमाना उदारधियां कामयते । अकामः [illegible] । परं पुरुषं पुरुषोत्तमं भगवन्तमित्यर्थः ॥ ९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

अकामः सर्वकामो वा मोक्षकाम उदारधीः । तीव्रेण भक्तियोगेन यजेत पुरुषं परम् ॥ अकामः एकान्तभक्त इति ... अकामः भगवत्परमसुखमनुभवितुमिच्छुः इति सन्दर्भः । इत्यनेनैव सकामसामान्ये लब्धे मोक्षकाम इति पृथगुपादानं तदधिकारिणां वयं निष्कामा इत्यभिमानखण्डनार्थम् । किंवा सर्वकामेभ्योऽपि मोक्षकामस्य सकामत्वातिशयज्ञापनार्थम् । तथाच स्वस्य दुःखसमग्रमेच्छा सुखप्राप्तीच्छा च काम उच्यते । सा च स्वस्य तात्कालिककिञ्चिद्दुःखाभावमात्रे नश्वरस्वर्गादिसुखार्थश्च प्रवृत्तः कर्मिभ्यो देवतान्तरोपासकेभ्यश्च ज्ञानाधिकारिणां क्षीयसंसारदुःखखण्डने प्रवृत्तानां ब्रह्मसुखमनुभुभूषूणामधिकैव दृश्यते अकामानान्तु भजनीयपरमेश्वरसुखार्थमेव प्रवृत्तानां निष्कामता तद्धर्मैरेवावसीयते । तानि च यथा—नाथ योनिसहस्रेषु येषु येषु व्रजाम्यहम् । तेषु तेष्वच्युता भक्तिरच्युतास्तु सदा त्वयि ॥ इति । स्वकर्मफलनिर्दिष्टां यां यां योनिं व्रजाम्यहम् । तस्यां तस्यां हृषीकेश त्वयि भक्तिर्दृढास्तु मे ॥ इति । ततः समाधिशोपायं येन ते चरणाब्जयोः । स्मृतिर्यथा न विरमेदपि संसरतामिह इति । प्रायोपवेशारम्भे राज्ञोऽपि वचनं यथा—पुनश्च भूयाद्भगवत्यनन्ते रतिः प्रसङ्गश्च तदाश्रयेषु । महत्सु यां यामुपयामि सृष्टिं मैत्र्यस्तु सर्वत्र नमो द्विजेभ्यः ॥ इति । उदारधीः सुबुद्धिः । कामराहित्ये कामसाहित्ये वा भक्तेर्भगवद्विषयत्वमेव सुबुद्धित्व-चिह्नं तदभाव एव मन्दबुद्धित्वचिह्नमित्यर्थः । तीव्रेण ज्ञानकर्माद्यमिश्रेण मेघाद्यमिश्र एव सौराकिरणो यथा तीव्रः स्यात् तथेत्यर्थः ॥ १० ॥

ननूक्तलक्षणानां देवतान्तरभक्तानां लब्धतत्तत्कामानामन्ते खलु का गतिः स्यादिति चेन्न कापि किन्तु यदि यादृच्छिकमहत्कृप स्यात् तदैव भक्तिः स्यादित्याह । एतावानेव यजतां देवतान्तरयाजिनां निःश्रेयसोदयः । कोऽसौ यत् यदि भागवतानां सङ्गतो हेतोर्भगवति भावः सेव्यत्वभावना स्यात् अन्यथा न निःश्रेयसम् । तत्तद्देवतानामपि निःश्रेयसाभावादिति भावः । तदुक्तं भगवता—येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः । तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥ अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च । न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते ॥ इति । देवतान्तरस्य यजनन्तु नैव भगवद्भावकारणं किन्तु भागवतसङ्ग एव । स च यदृच्छयैव भवेदितिप्राक् प्रतिपादितम् ॥ ११ ॥

ननु यावज्जीवनपर्य्यन्तं यो यम् आश्रितस्तस्यान्ते खल्वाश्रयान्तरानौचित्यमेव तस्मात् सर्व्वकालमेव तत्तद्देवोपासकस्यान्ते भागवतसङ्गादपि भगवति भावः कथं कर्त्तुमुचित इति चेत् देवतान्तरोपासकः खलु को वराकः यतो ब्रह्मोपासकोऽपि भगवति शुद्धां भक्तिं करोतीत्यत्र क्रमरीतिं दर्शयन्नाह । ज्ञानं यदा स्यात् । कीदृशं प्रतिनिवृत्तमुपरतं गुणोर्म्मीणां चक्रं समूहो यस्मात् तत् । तदा आत्मप्रसादः स्यात् । यत्र आत्मप्रसादे सति गुणेषु असङ्गः वैराग्यम् । उभयत्रेति पाठे इहामुत्र च गुणेष्वसङ्गः । कीदृशः कैवल्यं सम्मतः पन्थाः । अथ तदनन्तरञ्च भक्तियोगः । भक्तियोगस्य यादृच्छिकतायाः प्राक्प्रतिपादितत्वाद् सङ्गकार्य्यत्वं नावगमनीयं भगवत्कृपया सनकादीनामिव भागवतकृपया शुकस्येव कीर्त्तनादिरूपः । अतः कः खलु निर्वृतः भक्तिसुखे निमग्नः । रतिम् आसक्तिम् । यो रतिं न कुर्य्यात् स स्वनिर्वृत इति भावः । अत्र कर्म्मज्ञानयोगदेवतान्तरोपासकेभ्यः शुद्धभक्तेरुत्कर्ष इति, तथा तत्तत्साध्यं केवलया भक्त्यैव सिद्ध्यतीति, तथा तत्तत्साधनवतामप्यन्ते पुनर्भक्त्यैव निःश्रेयसमिति, कर्म्मज्ञानादिनिरपेक्षा निष्कामा श्रवणकीर्त्तनस्मरणप्रधाना शुद्धा भक्तिरेव प्रेमभक्तिसाधनमिति शुकदेवस्य स्वाभिमतं, तत्रापि नामकीर्त्तनं सर्व्वोत्कृष्टतममिति वस्तुपञ्चकं निरूपितमिति प्रकरणार्थसंक्षेपः ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धांतप्रदीपः ।

राज्यकामःमनून्देवान् विश्वान्देवान्राज्यकाम इतिद्विरुक्तिःगुणप्रधानविवक्षयाबोध्या अभिचरणांशत्रुमरणमिच्छन् निर्ऋतिराक्षसं कामकामः भोगकामः सोमम् अकामःनिष्कामःपरंपुरुषंपुरुषोत्तमम् ॥ ९ ॥

किंच अकामः सर्वकामशून्यः अतएवोदारधीः सर्वकामोवाविशेषतोमोक्षकामोवातीव्रेणभक्तियोगेनपुरुषंपुरुषोत्तमंयजेत ॥ १० ॥

तीव्रेणभक्तियोगेनमोक्षकामोयजेतेतियदुक्तंतदुपपादयति एतावानिति इहलोकेयजतांसाधकानांनिःश्रेयसस्यमोक्षस्यउदयः उपक्रमः एतावानेवतमाह भगवति अचलोभावस्तंप्राप्तोभक्तियोगइति ननुसकृतोवाप्यतेइत्यत्राह यद्भागवतसंगतइति भागवतानांसंगादवाप्यते ॥ ११ ॥

भागवतानांसंगतःमोक्षासाधारणोपायः अचलोभक्तियोगोभवतीत्युक्तंतदुत्पत्तिक्रममाह ज्ञानमिति भागवतसंगतोहरिकथाप्राप्तिरित्यर्थोलभ्यते यदायाशुभागवतसंगात्प्राप्तासुज्ञानमुत्पद्यते कथंभूतमासमंततःप्रतिनिवृत्तमुपरतंगुणानांगुणकार्याणांरागादीनांजन्ममरणशोकमोहक्षुधापिपासाख्यानामूर्मीणांचचक्रंपुनःपुनरापतनंयस्मात्तत् तदनंतरमुभयत्र इहामुत्र असंगोवैराग्यंचभवति तदनंतरंकैवल्येवसाध्यभूतेमोक्षसंमतस्तत्साधारणोपायतयाभिमतः भक्तियोगोभवति ततआत्मनःभगवतःमोक्षलक्षणःप्रसादःस्यात् तासुहरिकथासुरतिंप्रीतिंको नकुर्यात् ॥ १२ ॥

भाषाटीका ।

राज्य की कामना वाला मनुओं को और देवतों को पूजे शत्रु मारण की इच्छा वाला निर्ऋति राक्षस को पूजे काम की कामना वाला सोम को पूजे निष्काम हो तो भी हरि को पूजे ॥ ९ ॥

निष्काम अथवा सर्व कामना वाला पुरुष अथवा उदार बुद्धि मोक्ष कामना वाला तीव्र भक्ति योग से परम पुरुष विष्णु का आराधन करे ॥ १० ॥

इस संसार में सब के पूजने वालोंको इतनाही परमपुरुषार्थ है जोकि भागवत (भगवद्भक्तों) के संगसे श्रीनारायणमें निश्चल प्रेम होजाना ॥ ११ ॥

जिन श्रीहरिकी कथाओंमे क्षुधापिपासादि छै ऊर्मियोंकी निवृत्ति होकर दिव्य ज्ञान होता है, आत्माकि प्रसन्नता होती है, मोक्षका देनेवाली भक्तियोग होता है, सब प्रकार सुखकी प्राप्ति होती है, उन हरिकथाओंमे कौन प्रेम नहीं करेगा अर्थात सबही करेंगे ॥ १२ ॥

शौनक उवाच । इत्यभिव्याहृतं राजा निशम्य भरतर्षभः ।
किमन्यत् पृष्टवान् भूयो वैयासकिमृषिं कविम् ॥ १३ ॥
एतच्छुश्रूषतां विद्वन् ! सूत ! नोऽर्हसि भाषितुम् ।
कथा हरिकथोदर्काः सतां स्युः सदसि ध्रुवम् ॥ १४ ॥
स वै भागवतो राजा पाण्डवेयो महारथः ।
बालः क्रीडनकैः क्रीडन् कृष्ण-क्रीडां य आददे ॥ १५ ॥
वैयासकिश्च भगवान् वासुदेवपरायणः ।
उरुगाय-गुणोदाराः सतां स्युर्हि समागमे ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

अभिव्याहृतम् उक्तम् । ऋषिं परब्रह्मदर्शिनम् । कविं शब्दब्रह्मनिष्णातम् ॥ १३ ॥
श्रवणेच्छायां हेतुः । हरिकथा एवोदर्कः उत्तरफलं यासु ताः कथाः सतां भागवतानां सदसि सभायां स्युः ॥ १४ ॥
एतत् प्रपञ्चयति स वै इति द्वाभ्याम् । कृष्णपूजादिरूपां क्रीडां यः स्वीकृतवान् ॥ १५ ॥
उरुगायस्य गुणैरुदारा महत्यः कथाः स्युः ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

एवंहरिकथाप्रभावेउक्तेपुनर्जगद्व्यापाररूपहरिकथाशुश्रूषयामुनिनृपयोः संवादमवतारयितुंशौनकःपृच्छति इतीत्यादिना । इतिपूर्वोक्तप्रकारेणाभिव्याहृतं निशम्यश्रुत्वाभरतर्षभः भरतवंशश्रेष्ठोराजापरीक्षिदृषिंपरब्रह्मदर्शिनंकविंशब्दब्रह्मणिनिष्णातंवैयासकिं व्यासपुत्रंश्रीशुकंप्रत्यन्यत्किंपृष्टवान् ॥ १३ ॥
एतच्छुश्रूषतांनःअस्माकंहेसूतहेविद्वन्!भाषितुंवक्तुमर्हसि तत्प्रश्नेतवकोलाभइतिचेत्तत्राह कथाइतिहरिकथैवउदर्कःउत्तरफलंयासांताः हरिकथोदर्काः हरिकथाप्रधानाइत्यर्थःतथाभूताः कथाः सतांभगवद्भक्तानांसंसदिसभायांराजशुकयोःस्युर्ध्रुवंनिश्चयः । अतः भगवत्कथाश्रवणमेवलाभइतिभावः ॥ १४ ॥
भगवद्भक्तत्वमेवाह सइतिसार्धेन । पांडवेयोमहारथोराजामहाभागवतः योराजाबालक्रीडनकैः बाल्यक्रीडाभिः क्रीडन्कृष्णक्रीडां श्रीकृष्णसेवारूपांक्रीडामाददे । तस्यक्रीडाअपिश्रीकृष्णपूजारूपाएवातः आबाल्यंभागवतइत्यभिप्रायः ॥ १५ ॥
एवंभगवान्, त्पत्तिंप्रलयंचैवभूतानामित्यादिगुणविशिष्टोवैयासकिःवासुदेवः परायणंपरमप्राप्यंपरमोपायश्चयस्यसतथोक्तः एवमुभयोरपिभागवतत्वात्तत्संवादएवप्रष्टव्यइत्याह । हियस्मात्सतांभागवतानांसमागमेसंगतौ उरुगायस्यभगवतोगुणैरुदारामहत्यःकथाःस्युः प्रवृत्ताभवेयुः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकृत पदरत्नावली ।

परीक्षित्पृष्टशुकोक्तभगवत्कथातोद्गुणभूतस्मैवस्यादित्याशयवान्शौनकःसूतंपृच्छति इतीति । ऋषिमात्रस्यत्रिकालदर्शित्वप्रसक्तेःकविमितिभगवंतमपरोक्षतोजानातीति ॥ १३ ॥
शुश्रूषतांश्रोतुकामानां सत्सभायांकदाचित्प्रसंगादितरकथापिसंभाव्यतइतिनेत्याह कथाइति ध्रुवमित्यनेननियमोदर्शितः ॥ १४ ॥
अनयोरेकस्याप्यसत्त्वेनियमभंगःस्यादितिनेत्याह सवाइति तत्रहेतुमाह बालइति ॥ १५ ॥
अस्तूभयोःसत्त्वंततःकितत्राह उरुगायेति उरुगायेत्यनेनहरिकथायाअवश्यसद्भावंदर्शयति उरुभिर्वेदविद्यादिरवैर्महद्भिर्गीयतइति उरुगायःसतांसन्निधौप्राचुर्येणहरिकथासत्त्वेऽपिप्रसंगादन्यकथास्यात् नतथाश्रीशुकपरीक्षितोर्गोष्ठ्यांतस्मिन्भवंति किमु ताः कथाइतिभावः ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

इत्यभीति । सम्भाव्यैवेदं पृच्छति ॥ १३ ॥
कथा इति । लौकिक कथा अपि । हरिकथास्तु आदित एव तद्रूपाः स्युरित्यर्थः ॥ १४ ॥
स वै इति । या या श्रीकृष्णस्य वृन्दावनादौ बालक्रीडा श्रुतास्ति तत्प्रेमावेशेन तत्सख्यादिभाववान् तां तामेव क्रीडां यः आददे इत्यर्थः ॥ १५ ॥
अतएव स वै भागवतो राजा इत्याद्यनन्तरं राज्ञा समानवासनत्वेन चकारमाह । वैयासकिश्चेति । चशब्दः प्रागुक्तविशेषणसमावेशं बोधयति । तस्मात् श्रीवसुदेवनन्दनत्वेनैवात्रापि वासुदेवशब्दो व्याख्येयः । अन्येषामपि सतां समागमे उरुगायगुणोदाराः कथा भवन्ति । तयोस्तु श्रीकृष्णचरितप्रधाना एव ता भवेयुरिति भावः ॥ १६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृत सुबोधिनी ।

वैयासकिरिति । अयमर्थो गुप्ततयानिरूपित इति शौनकादीनामाहुर्यस्सर्वत्रवानितिसौतिप्रभुर्वाविस्थिते इत्याभिप्रायंशौनकः प्रकटमेवगुप्ततयो [illegible] कथयितुमाह । इत्यभिव्याहृतमितियावत् [illegible] । [illegible] ततः मननात् [illegible] विद्यमानानांवैयथ्र्यंज्ञानं । तदाहि तत्साधनेषुप्रवृत्तिर्भवति । यस्तु सिद्धसाधनस्सभगवत्संगेऽपिसिद्धेकथायामपि रतोस्यांभगवतिचेहार्थमेवप्रयत्नोऽवशिष्यतइति ॥

अस्मदंशत्वात् राजा महान् । अतस्तत्प्रश्नानुसारेणैव मत्कृत्युपायोज्ञातेतत्कर्तव्यमित्यभिप्रायेणप्रथमंप्रश्नंपृच्छति । इत्यभिव्याहृतइतिचतुर्भिः अभितोव्याहृतःउपदिष्टइत्यर्थः । निशाम्यतदभिप्रायज्ञानाभावमवगत्य [illegible] व्यामोहः अतःपूर्वोक्तमेवनपृष्टमित्यर्थः । अन्यदेवपृष्टवान् । यद्यपिसर्वमुक्तंरितं । तथापिप्रश्नान्तरेणतदुपपादकरूपेणवाकिंभूयःपृष्टवानित्यर्थः । शुकस्यविरक्तत्वात्बहुकालस्थित्यभावेन न किंचित्पृष्टंभविष्यतीत्याशंक्याहवैयासकिमिति । सर्वविस्तारकर्तुःपुत्रोपि तादृशइति । तत्रापिभागवतलक्षणमन्त्राधिष्ठातृभगवदभिप्रायंजानातीतिसर्वथाकथयिष्यतीतिकीर्त्यभिप्रायेणऋषिपदं । विशेषकथनसामर्थ्यार्थंकविपदं ॥ १३ ॥

तेनकिंभवतामित्यपेक्षायामाह एतदिति । एतच्छुश्रूषाअस्माकंमहतीच्छा त्वंचजानासि । सर्वत्रकथनंचतवाधिकारएवेतिसंबोधनद्वयं विद्वन्सूतेति अतोस्मभ्यंभाषितुमर्हसि । श्रोतृवक्तृपरस्परव्यावृत्त्यर्थमाह । कथाहरिकथोदर्काइति । अन्याअपिकथाःसतांसदसिहरिकथोदर्काएवभवंति हरिकथैवउदर्कमुत्तरफलंयासु ध्रुवमितिमात्रसंदेहः । सत्सभायामेवैवंभवतिसुतरामपूर्वसत्संगेतत्रोभयोःसत्वमुक्तातत्संगेकथावश्यकत्वंवक्तव्यं ॥ १४ ॥

तत्रप्रथमंसमागतस्यपृच्छकाधीनत्वात् पृच्छकस्यभगवद्भक्तत्वमाह सवैभागवतइति । निश्चयेनसराजापिभागवतएव अथवाराजाहिबहु पृच्छति भागवतश्चभगवदीयंतस्योभयरूपत्वात् भगवदीयंबहुपृच्छतीत्यर्थः । तस्यभगवदीयत्वेसाधनभूतंहेतुद्वयंआहपांडवेयइति । भगवदीयवंशोभक्तीर्यस्त्वात् स्वधर्मनिष्ठत्वाच्चफलमुख्यमुत्तरंसाधनंतस्यांचतत्रभावोभगवत्परइत्याह । यस्तुबाल्येबालक्रीडनकैः क्रीडन्नपिभगवतंस्थापयित्वा तस्मैवकस्मानगजलीलामिवक्रीडति । वृन्दावनस्यांभगवत्क्रीडायाअभिन्नदेनानुकरोति ॥ १५ ॥

शुकोऽपिभगवद्भक्तइत्याह वैयासकिश्चेति । श्रोतातुभवदीयानांवंशजांभगवदीयः । शुकस्तुभगवतःपुत्रोभगवान् तथाभूतःसन्वासुदेवपरायणाः सकरावनयेति तादृशाः । अतः सर्वेऽपिसतः । तेषांचनूतनः समागमः । तादृशेकथाः सर्वभक्तानांसम्मताः । सर्वपुरुषार्थानांस्वतंत्रतयासाधनत्वामावेति दातारोयेभगवद्गुणाः ते यासु । अतस्ताः कथयेति पूर्वेणैव सम्बन्धः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

किमन्यत् पृष्टवानिति उक्तेनैतेनैव सर्वजिज्ञासितसिद्धेरिति विस्मयः सूचितः । ऋषिं परब्रह्मदर्शिनम् । कविं ऋषिष्वपि मध्ये तत्त्वज्ञानातिशयवत्तरम् ॥ १३ ॥

श्रवणकीर्तनादीन्येव स्वकर्तव्यत्वेन ज्ञात्वापि राज्ञा यदन्यत् पृष्टं तस्मात्तेषामेव श्रवणादीनां विषयाः कृष्णकथा एव पृष्टव्या भविष्यन्तीत्याशयेनाह एतदिति । न च सर्गविसर्गमन्वन्तरनानाराजादिकथानामपि तदन्यकथात्वं वाच्यमित्याह । कथा अपि हरिकथा एव उदर्कः उत्तरफलं यासु ताः सर्गादिकथानामपि कृष्णकथायामेव पर्यवसितत्वात् ता अपि श्रवणादिविषया इति भावः ॥ १४ ॥

सतां सदस्यपि प्राचीनार्वाचीनेषु मध्ये सा सभा सर्वतः श्रेष्ठा यत्र श्रोता वक्ता च सर्वतोऽपि विलक्षणा इत्याह स वै इति द्वाभ्याम् । कृष्णक्रीडां कृष्णक्रीडानुकरणम् ॥ १५ ॥

भगवान् सर्वज्ञः । सतां समागमे सति उरुगायस्य कृष्णस्य गुणा एव उदारा मनोवाञ्छितार्थप्रदातारः तत्रस्थानां अभिध्यमाणाश्च जनानां ध्रुवं स्युः । अतस्तान् गुणानेव प्रवर्तयेति । तेन कृष्णकथोदर्काः कथाश्च भक्तैरास्वादनीया इति भावः ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धांतप्रदीपः ।

एवं संक्षेपतः सर्वशास्त्रार्थं श्रुत्वा पुनर्विस्तरतस्तच्छुश्रूषया शुकपरीक्षित्संवादमवतारयितुं शौनक आह । इतीति । अभिव्याहृतं । श्रीशुकेनोक्तं । निशाम्य श्रुत्वा भूयः पुनः ऋषिं परब्रह्मदर्शिनं कविं त्रिकालज्ञब्रह्मदर्शिनं वैयासकिं व्यासपुत्रं शुकम् प्रति । अन्यत् किं पृष्टवान् ॥ १३ ॥

हरिकथैवउदर्कःउत्तरफलं यासु ताः कथाः सतां भागवतानां सदसि सभायां ध्रुवं स्युः अतो यद्राज्ञा पृष्टमेतच्छुश्रूषतां श्रोतुमिच्छतां नोऽस्माकं भाषितुमर्हसि ॥ १४ ॥

उभयोर्भागवतत्वं तयोः संवादे हरिकथाप्रवृत्तिं चाह स इति द्वाभ्याम् । यो बालक्रीडनकैःबालक्रीडाभिःक्रीडन् कृष्णक्रीडां [illegible] क्रीडामादत्ते अतः सहजभागवत एव भागवतः ॥ १५ ॥

[illegible] सतां समागमे संगतो उरुगायस्य भगवतो गुणैरुदाराःश्रोतृणां सर्वा [illegible] कथाःस्युः प्रवृत्तास्तेषु । [illegible] ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

शौनकजी बोले परीक्षित महाराज इस प्रकार शुकदेवजी के वचन सुनकर फिर त्रिकाल दर्शी ब्रह्मज्ञानी व्यासपुत्रजी से क्या प्रश्न करने लगे ॥ १३ ॥

हे विद्वन् ! हे सूतजी ! सुनने की इच्छावाले हम लोगों को आप कथन करने के योग्य हो क्योंकि महात्माओं के समाजमें हरि कथा ही के फलवाली कथा होती है अवश्यसे ॥ १४ ॥

वह परीक्षित पांडवों का कुल [illegible] परम भागवत हैं जोकि बालकों की क्रीडामें भी श्रीकृष्ण ही की क्रीडा किया करते थे ॥ १५ ॥

[illegible] शुकदेवजी भी [illegible] हैं [illegible] के समागम में [illegible] के उदार गुणों वाली कथा होती है ॥ १६ ॥

आयुर्हरति वै पुंसामुद्यन्नस्तञ्च यन्नसौ ।
तस्यर्ते यत् क्षणो नीत उत्तमःश्लोक-वार्त्तया ॥ १७ ॥
तरवः किं न जीवन्ति ? भस्त्राः किं न श्वसन्त्युत ? ।
न खादन्ति ? न मेहन्ति ? किं ग्रामे पशवोऽपरे ॥ १८ ॥
श्व-विड्वराहोष्ट्र-खरैः संस्तुतः पुरुषः पशुः ।
न यत्कर्ण-पथोपेतो जातु नाम गदाग्रजः ॥ १९ ॥
बिले वतोरुक्रम-विक्रमान् ये न शृण्वतः कर्ण-पुटे नरस्य ।
जिह्वासती दार्दुरिकेव सूत ! न चोपगायत्युरुगाय-गाथाः ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

किञ्च वृथैव क्षीयमाणमायुर्हरिकथया सफलं कुर्वित्याशयेनाह आयुरिति त्रिभिः । असौ सूर्य्यः उद्यन् उद्गच्छन् अस्तम् अदर्शनञ्च यन् गच्छन् यत येन पुंसां उत्तमःश्लोकस्य वार्त्तया क्षणो नीतः तस्यायुः ऋते वर्जयित्वा अन्येषां वृथैव हरति ॥ १७ ॥

ननु जीवनमेव तेषामायुषः फलमस्तु तत्राह तरव इति । ननु तेषां श्वासो नास्ति तर्हि भस्त्राश्चर्म्ममयकोषाः । ननु तासामाहारादिकं नास्ति तत्राह । न खादन्ति नाश्नन्ति । न मेहन्ति रेतःसेकं मैथुनं न कुर्व्वन्ति किम् ? । उत अपि । तमपि नराकारं पशुं मत्वाह अपरे इति ॥ १८ ॥

तदेवाह । श्वादिभिः संस्तुतः सदृशत्वेन निरूपितः । यस्य कर्णपथं कदाचिदपि न गतः सः । अवकाशपदत्वात् श्वभिः कश्मल-विषयासक्तत्वात् विड्वराहैः ग्राम्यशूकरैः कण्टकवद्दुःखविषयासक्तत्वादुष्ट्रैः भारवाहित्वात् खरैस्तुल्य इत्यर्थः ॥ १९ ॥

तस्याङ्गानि च निष्फलानीत्याह बिले इति पञ्चभिः । वत इति खेदे । नशृण्वतः अशृण्वतः नरस्य ये कर्णपुटे ते बिले वृथारन्ध्रे । नचवुपगायति तस्य जिह्वा असती दुष्टा । दर्दुरो भेकः तदीया जिह्वेव ॥ २० ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामि विरचित दीपनाख्य टिप्पणी ।

[न चेति । चशब्दश्चेदर्थे इति वोपदेवीयमुक्ताफले कैवल्यदीपिका ॥ २०—२५ ॥]

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

किञ्चवृथैवक्षीयमाणमायुर्हरिकथायामेवसफलंकुर्वित्याशयेनाह आयुरितित्रिभिः असौसूर्यउद्यन्नुदयं प्राप्नुवन्नस्तंचयन् तिरोधानं प्राप्नुवन्तिरोधन्नित्यर्थः । उत्तमश्लोकस्यभगवतोवार्त्तयाकथयायत्क्षणोनीतःयःक्षणोनीतःतस्यऋतेतंक्षणंविनाआयुर्हृतंसतुक्षणोनहृतः सफलइत्यर्थः ॥ १७ ॥

ननुर्जीवनमेवतदायुषःफलमस्तुतत्राहतरवइति । उत्पत्तिनाशमध्यस्थितिर्जीवनंननुतेषांश्वासोनास्तितत्राह भस्त्राइति चर्मकोशानश्वसंति किं वायुमूर्ध्वंननिःसारयंति किं । ननुतासामाहारादिकंनास्तितत्राह ग्रामपशवः अपरेआयुर्व्ययंकुर्वतश्चनखादंतिनादन्तिनमेहंतिनरेतः सिंचंति मैथुनं न कुर्वंतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

विड्वराहः ग्रामशूकरः ॥ १९ ॥

ऊरुक्रमस्यभगवतोविक्रमान्व्यापारान्नशृण्वतोऽशृण्वतोनरस्ययेकर्णपुटेतेबिलेवृथारंध्रे हे सूत ! उरुगायगाथाः भगवत्कथाः नचेदुपगायति तस्यजिह्वाऽसतीदुष्टादार्दुरिकीमंडूकजिह्वेव ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजकृत पदरत्नावली ।

वासुदेवकथामंतरेणाजीवनंव्यर्थमित्याह आयुरिति उद्यन्अस्तंचयन्गच्छन्असावादित्यःपुंसांयदायुर्हरतिवै । "आदित्यस्यगतागतै-रहरहःसंक्षीयतेजीवन"मितिवचनात् तस्यायुर्वीयउत्तमश्लोकवार्तयाऋतेविनाक्षणः कालविशेषः सनीतएववृथेत्यन्वयः ॥ १७ ॥

इहलोकेदीर्घकालंजीवन्पुमान्स्तूयतइतितत्राह तरवइति तरूणांश्वासाद्यभावाविम्यतउक्तंभस्त्राइति भस्त्रारतयः । अयःसंतापनार्था-श्चर्मविशेषाः ॥ भस्त्राणामिश्चितन्याअतरसाम्यमत्राह नेति ग्रामपशवः सारमेयादयोमेहन्तिरेतोमूत्रादिकमुत्सृजंति अपरेतिर्यञ्जातिव्यति रिक्ताःस्त्रीपुरुषाः अनेनहरिचरितश्रवणाभावेचेतनत्वमप्रयोजकमित्युक्तंभवति ॥ १८ ॥

एतदेवविशिनष्टि श्वाविडिति विड्वराहोऽमेध्यशूकरः पशुर्विवेकशून्यः गदाभृतइतिपाठेगदाभृतइतिगदाधरः ग्रामंश्रितइति वत् ॥ १९ ॥

इतोपिहरिकथाश्रावणंश्रावणमानस्यपुंसःश्रोत्रादीन्द्रियसाफल्यमायुषःसाफल्यमुक्त्वाव्यर्थमित्याहपेनाह बिलेइति [illegible] बिलेएवेतस्योतिशेषः उरुगायगाथांनप्रगायतिचेत्तर्हिदार्दुरिकादर्दुरस्यविद्यमानाजिह्वाऽसतीव ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः

अनन्तरं श्रीशौनकेनापि व्यतिरेकोक्त्या तदेवाभिधेयत्वं द्रढीकृतम्। तदाह आयुर्हरतीति। असौ सूर्य्यः उद्यन् अस्तञ्च यन् गच्छन् हरति पुंसामित्यात् बलादाच्छिनत्तीव। यत् येन क्षणोऽपि नीतः तस्य आयुः ऋते वर्जयित्वा। तावतैव सर्व्वसाफल्यात्। यद्यपि सर्व्वं भगवद्वार्त्तयापि सर्व्वमायुः सामान्याकारेण सफलं जायते एकस्यां शाखायां फलितायामश्वत्थवृक्षवत्, तथापि प्रति विशेषावस्थमपि सफलं जायतामित्येतदर्थं मम प्रश्न इति भावः॥ १७॥

तत्रायुरेकदेशेऽपि तत्सम्बन्धबहिर्भूतानामस्तित्वमेव दूषयति तरव इति द्वयेन। न च तरूणां श्वासो नास्तीति तेषु न्यूनत्वं वाच्यम्। सत्यपि श्वासे जीवनाभावदर्शनात् सोऽयमकिञ्चित्कर इत्याह भस्त्रा इति। ननु तरूणां रसनादिभोगो नास्ति तत्राह न खादन्तीति। न मेहन्ति मैथुनं न कुर्व्वन्ति। तानपि नराकारान् पशून् मत्वाह अपरे इति॥ १८॥

तदेवाह श्वविड्वराह इति। श्वादितुल्यैस्तत्परिकरैः सम्यक् स्तुतोऽप्यकर्णौ पुरुषः पशुः। तेषामेव मध्ये श्रेष्ठस्तर्हि महापशुरेवेत्यर्थः। यद्वा श्वादिभिः संस्तुतः सम्यक् स्तुतः सर्व्वेषामस्माकं यत्किञ्चिद्गुणादिकं तत् सर्व्वमनेन धृतमित्यर्थः॥ १९॥

अथायुर्विशेषावस्थावैफल्यदृष्टान्तत्वेन तत्तदङ्गविशेषवैफल्यमाह बिले बतेति त्रिभिः। न-श्रृण्वतः अश्रृण्वतः नरस्य ये कर्णपुटे ते बिले वृथारन्ध्रे इत्यर्थः। असती दुष्टा। (भेकस्य कालापकर्षकत्वेन दृष्टान्तत्वम्। न योपंति क्वचित् पाठः। स च स्वाम्यसम्मतः पूर्व्ववत् युक्तछन्दोऽभ्यामनन्वयात् चेच्छब्दाध्याहाराच्च)॥ २०॥

———

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृत सुबोधिनी।

इदानीं विद्यमानानां भक्त्यसाधकत्वे वैफल्यं वक्तुं भक्तिसाधकत्वे सफलत्वं वक्तुं कैमुतिकन्यायेन दर्शयति। आयुर्हरतीति। योऽसौ तपन्नुदेति स सर्वेषां भूताना प्राणानादायोदेति मामेप्रजायामापशूनांमाममप्राणायादायोदगाः असौयोऽस्तमेति स सर्वेषां भूतानां प्राणानादायास्तमेति मामेप्रजायामापशूनामित्यादि श्रुतिवाक्यं असौ सूर्यः सर्वेषां प्राणिनां उद्यन् अस्तमयन् सर्वेषामायुर्हरतीत्युक्तं। तत्र मामेप्रजाया इति कथनात् कस्यचिदायुर्न हरतीति ज्ञायते। तत्र कोऽयमित्यपेक्षायां आयुर्हरणार्थं स्थापितस्य सूर्यस्य अधिकारिणः लोकन्यायेन अधिकारदातुरं तरंगस्य न हरतीति ज्ञायते। इत्थं चायुः भगवदीयेभ्यः प्रयच्छति। विनियोगस्यावश्यकत्वात् यद्यपि वाक्यं प्रार्थकस्यैव आयुषो न हरणं। तथापि हरणस्यानित्यत्वज्ञापनेन तथावसीयते तस्य आयुः ऋते। शतायुर्वैपुरुषइतिपुरुषस्यशतमायूंषि भवंति। एकेन वत्सरेण सर्वं ब्रह्माण्ड परिभ्रमणेन एकमायुर्हरति। तत्र तस्यायुः ऋत इति। यस्मिन्नायुषि क्षणोऽभवेत् यः उत्तमश्लोकवार्तया भगवत्समीपं नीतः तदायुर्न गृह्णातीत्यर्थः। यत्तदोर्नित्यसंबंधात् तच्छब्देन क्षणएवोच्यते। संबंधित्वं च स्वरूपत एवेति सर्वास्मन्नायुषि भवतीति सिध्यति। वर्षमध्ये एकोपि क्षणः उत्तमश्लोकवार्तया स्वार्थं भगवदर्थं वा नीतश्चेत् स्वकार्यवार्तयैव कृतमिति शिष्टमपि सैव हरिष्यतीति स्वयं न हरतीति भावः॥ १७॥

एवं क्षणमात्रमपि भगवत्कथासंबंधे आयुषः कृतार्थतेति उपलक्षणविधया सर्वेषां कृतार्थत्वं निरूप्य तदभावे बहुत्यायुःप्रार्थनयाऽकृतमपि व्यर्थमितिसदृष्टांतमाह। तरवइति। वृक्षाः किंबहुकालं न जीवंति न तेषां स्वार्थे कश्चन उपयोगः मुक्ताश्च न भवंति। अतो बहुकालजीवनं प्रार्थनयापि प्राप्तं व्यर्थमित्यर्थः। ननु तेषामायुः प्राणं धृत्वा न तिष्ठतीति प्राणाधारकत्वेन न तु उपयोगो भविष्यतीत्याशंक्याह। भस्त्राः किं न श्वसंत्युतेति पूर्वमपि नासाचर्मपुटरूपैव तन्मार्गेणैव वायुरागच्छति गच्छति च। भस्त्रायामप्येवमिति न प्राणधारणं नकोऽप्युपयोगः सिध्यति नन्वत्र स्वपरोपकारेणास्ति सिद्धत्वात् दृष्टांततुल्यतेत्याशंक्याह। उतेति पुनः तथाकृत्वापि व्यर्थ इत्यर्थः। यथाङ्गालाभस्त्राः श्वासेन तप्ता भवंति। अन्येपि तत्संबंधाल्लोहादयः। तप्तानामाघातश्च भवति। अतः परोपतापायुपद्रवकर्तृत्वं तथा जीवनस्यापीति न कोपि विशेष इति भावः। पुरुषार्थासद्भावस्तूभयत्र तुल्यः। ननु भोगोस्तीति चेत्तत्राह। लोकानां भोगभ्रमः अन्नादिभक्षणं। वस्तुतस्त्वेकत्र प्रविष्टोऽन्यत्र निर्गच्छति। यथा स्वशरीरान्निर्गतं शूकरमुखं प्रविश्य पुनर्निर्गच्छति। तथा भूमिवृक्षादेर्निर्गतं स्वस्यापि मुखे प्रविश्य विनिर्गच्छतीति न शूकरादिभ्यः कश्चन विशेषः तुल्यत्वं यस्य न स्फुरति तं प्रत्येतदापादनमनिष्टं। न ब्रह्मविदं प्रति। सहि प्राकृतः स्वात्मानं बहु मन्यते। अपरे इत्यनेनायमप्येकः पशुः। तस्मान्नायः पशूनां हस्ताचाना इति श्रुतेः। परंग्रामपशुत्वेन निंद्यत्वम्॥ १८॥

एवं नीचैः सह तुल्यतामापाद्य ततोपि नीचतामाह। श्वविड्वराहोष्ट्रखरैरिति। एते चत्वारः पशवः सर्वलोकेषु निंदिताः तेषां स्तुतिं कोपि न करोति। भगवद्विमुखे पुरुषे च दृष्टे लोकास्तानेव स्तुवंतीति तैरयं संस्तुतः। भगवद्विमुखे दृष्टे एतस्मात् श्वादयः समीचीना इति लोकास्तुवंति। देशान्तरं स्थानयं स्तावयति समीचीन इत्येतैरयं स्तुतो भवतीति भावः। यद्यपि श्वा पुच्छचालनादिना ग्राममात्रेपि स्वलालसतां ज्ञापयति। तथा अयमपि गृहस्थः परं स्वाभिहितो भवति। अल्पसंतोषी च। प्राकृतस्तु तद्विपरीतः। एवं विड्वराहोपि कुत्सितविषयासक्तः धिग्मूत्रस्थाने रमते। तथायमपि। तथापि सर्वानुपयुक्तमुपजीवति न तत्र कोपि भागिनः। अयंतु सर्वेषां भागं स्वयमश्नाति। यद्यप्युष्ट्रः कंटकादि तिपरुषविषयभोक्ता तथापि स्वामिभारवाहकः अयं तु तद्विपरीतः। न भगवतः किंचित्कार्यं करोति। यद्यपि खरः खरीपादताडनमपि गच्छति पुरुषतुल्यः तथापि न खरः स्वामिकार्ये हठं करोति। अस्य तु तदीयादोषा एवं गुणगणाः संतीति ततोपि निंदित इत्यर्थः। नैतत्पुरुषमात्रसाधारणं। येषां पुनरत्र भक्षणे उपयोगोस्तितद्व्यावृत्त्यर्थमाह। मोघमनं विंदते अप्रचेताः अन्नेन प्राणाः अन्नात्प्राणा भवंतीति च वैयर्थ्यं ज्ञानभक्त्युपयोगी च अन्नस्य निरूपितौ। तत्र वैयर्थ्यपक्षे तुल्यता। पक्षद्वये तु पुरुषार्थपर्यवसानात् अतितद्वैपरीत्यमाह। न यत्कर्णपथोपेतइति। यस्य कर्णमार्गे कदापि गदाग्रजः कृष्णः केवलं भक्तिप्रकाशनार्थं प्रकटो यस्य कर्णमार्गे न गतः। स्नानामिति पूर्वकयात्। अयं च तदीयो न भवतीति निश्चितं। अतो भक्तिमार्गे ज्ञाननिवारिते। गदस्तु मातापित्रोर्दुःखदूरीकरणानंतरमुत्पन्नइति यत्र भगवत्कृतदुःखदूरीकरणमभिप्रेतं तत्र गदाग्रजइत्युच्यते॥ १९॥

एवमायुषो देहस्य च भोगायतनस्य वैफल्यमुक्त्वा इन्द्रियाणां वैफल्यमाह। बिलेइति। बतेति खेदे उरुक्रमस्य अतिविचित्रचरित्रस्य विक्रमानश्रृण्वतः पुरुषस्यैव कर्णपुटे ते बिले इत्यर्थः। तत्र स्वाभिप्रेतेन्द्रियाभावात् अपकारि सर्परूपप्राकृतेन्द्रियस्य विद्यमानत्वात् शरीररूपगृहे अपकारिच्छिद्रे। यथा गृहे तादृशो बिले प्रविष्टः सर्पः गृहपतिं खादति। तथा प्राकृत्यः कथाः एतत्कर्णे प्रविष्टाः एनं सर्वनाशयन्तीत्यर्थः। "तांस्तांक्षिपन्त्यशरणेषु तमस्सु हन्ते"ति वाक्यात्। जिह्वा च असती। भगवता हि सर्वेन्द्रियेभ्यः विरलैकतारसास्थिता च सर्वदा महन्तेभ्यो रक्षां करोति। एवमपि सा न भगवत्परा किन्तु व्यभिचारिणी च। अन्यस्तोत्रकरणात् अन्यगामिनी। तत्रापि विशेषमाह।

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृत सुबोधिनी।

दार्दुरिकेव। तस्य जिह्वानभगवता पृथक्कृता न रसोत्कर्षेण हन्ता इन्ता। सोऽत्रतवत्एकया कीटादीन् भक्षयति। तथाऽप्यपि जिह्वाभि मकरहिता स्वनपदमूगारवातीर्य प्रवृत्तेरर्थः। एवमपितुद्दादिष्वयार्थमपि उरुगायगाथामृहीयति तदापि नकाचिन्निन्दा तर्हपि नास्तीत्याह। नचोपगायतीपि॥ २०॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृत सारार्थदर्शिनी।

नात्र विलम्बः कार्य्य इत्याह आयुरिति। असौ सूर्य्यः उद्यन् उदयं प्राप्नुवन् अस्तम् अदर्शनञ्च यन् गच्छन्। तस्य आयुः ऋते विना यत् येन क्षणः अवसरः। यद्वा क्षणोऽपि निमेषत्रयमपि। तावतैव कालेन सर्व्वमायुः सफलं भवति। एकस्यामेव शाखायां फलितायां वृक्षोऽयं फलवानिति यथोच्यते। प्रतिशाखं फलवत्त्व कैमुत्यामेव सर्व्वस्यायुषः कृष्णवार्त्तायुक्तत्वमपेक्ष्यम्। नन्वेवञ्चेत् आयुर्हरणाभावात् कृष्णवार्त्तायापितत्क्षणो जनो न म्रियेत। सत्यम्। सत्पात्रीकृतवित्तो जनोऽक्षयवित्तो यथोच्यते परत्र तद्भोगामन्त्यप्राप्तेः। "सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणे ब्रवेत्। अधीते शतसाहस्रमनन्तं वेदपारगे" इति स्मृतेः। तथैव कृष्णसात्कृतत्क्षणायुर्जनः परत्र तत्पार्षदत्वप्राप्त्या ध्रुवमक्षयायुर्भवतीति कृष्णभक्तस्यायुर्हरणाभावो ज्ञेयः। जरामरणरोगादिकं तु भक्तयुतकयदायुरूपार्थं मतान्तरोत्खातभावार्थञ्च स्वभक्तेः रहस्यत्वरक्षणार्थञ्च भगवदिच्छयैव भवति, न तु तत्र वस्तुतः कालकर्म्मादेः कारणत्वंत्युपपादितं भीष्मनिर्याणाध्याये॥ १७॥

न चायुर्हरणाभावस्य मर्त्त्यलोके जीवनमेव फलमित्यत आह तरव इति। प्रत्युत मनुष्येभ्योऽपि तेषां जीवनाधिक्यम्। ननु तेषां श्वासो नास्तीति अत आह भस्त्रा इति। प्रत्युत मनुष्येभ्योऽपि भस्त्रायां श्वासाधिक्यम्। ननु तासामाहारादिकं नास्तीति तत्राह न खादन्तीति। न मेहन्ति स्त्रीसम्भोगं न कुर्व्वन्ति। मेहनं रेतःसेकः। प्रत्युत मनुष्येभ्योऽपि तेषां खादनाद्याधिक्यम् अपरे इत्यनेन तेषामपि नराकारपशुत्वं व्यञ्जितम्॥ १८॥

तेषां पशुत्वेऽप्यतिगर्हणीयत्वमाह। श्वाविभिः सम्यक् स्तुतः। अस्माकं चतुर्णामपि धर्म्मान् अयमेक एव धत्ते वयन्तु परस्परधर्म्मग्रहणेऽप्यसमर्था इति, तथा अयं मनुष्योऽपि भूत्वा वयन्तु पशवोऽपि भूत्वा पश्वन्तरस्यैकस्यापि धर्म्मं धर्त्तुं न शक्नुम इति, तथायं शास्त्रादिदं स्वधर्म्ममप्युल्लङ्घ्य अतिरागेणैव धत्ते वयन्तु नियतिकृते स्वस्वधर्म्मे एव पतिता इति, तथायमस्मद्धर्म्मैः जनिष्यमाणं नरकं ज्ञात्वापि वयन्तु मूढा एवेति चतुर्धा स्तुतिः। तेषां श्वादीनां धर्म्मास्तु निर्हेतुरोषणत्वामेध्यभोजित्वमहाभारवाहित्वस्त्रीपादताडितत्वादयः। यस्य कर्णपथं न जातु, कदाचिदपि न, उपेतः गतः। गदाग्रजः इति गदस्य रोगस्याग्रे प्रतियोगेव जायते प्रादुर्भवतीति श्लेषेण तस्यैव ते क्रोधादयः पुरुषस्य रोगा नश्यन्तीति भावः॥ १९॥

एवं पुरुषमात्रं निन्दित्वा प्रत्येकमङ्गस्या विना प्रत्येकतदङ्गानि निन्दति बिले इति पञ्चभिः। बत खेदे। न-श्रृण्वतः अश्रृण्वतः पुंसो ये कर्णपुटे न बिले एव प्राम्यवार्त्ताभुजङ्गगृहतुल्ये। दर्दुरो भेकस्तदीयेवासती मिथ्याभूता दुष्टा श्लेषेण असती स्त्रीव तस्य सुकृतसर्व्वस्वं विप्रावयति। अत्र यद्यपि भुजाद्येकाङ्गकृतयापि भक्तः पुरुषः कृतार्थ एव भवति तदपि तस्याङ्गान्तराणि तु व्यर्थान्येव भवन्तीत्याशयेनाङ्गानां निन्दा ज्ञेया॥ २०॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः।

हरिभजनंविनावृथैवदेहधारणमित्याह। आयुरित्यष्टभिः। यत्येनउत्तमकीर्तेर्भगवतोवार्तयाक्षणोनीतस्तस्यायुः ऋतेविना। असौसूर्यः उद्यन् उद्गच्छन् अस्तमदर्शनं च यन् गच्छन् पुंसामायुर्हरति वृथैवनाशयति॥ १७॥

भस्त्राः चर्मकोषाः अपरेऽभिसज्ञपशुभ्योनराकाराःपशवः नमेहन्तिमरेतः सिंचंति। देहधारणमात्रेण वा वायुधारणमात्रेण भोजनमैथुनपरत्वेन वायदायुः सफलंस्यात्तर्हि तर्वादिभ्यः पुंसांकोविशेषइति भावः॥ १८॥

अतएवनामप्रसिद्धोयः गदाग्रजः श्रीकृष्णः यस्य जनस्य जातुकदाचिदपि कर्णपथोपेतोनभवति स श्वादिभिः संस्तुतः सदृशोनिरूपितः॥ १९॥

बतेति खेदे उरुक्रमस्य त्रिविक्रमस्य भगवतः विक्रमान् नश्रृण्वतः अश्रृण्वतः नरस्यकर्णपुटेविलेनिरर्थकेछिद्रेयः वत्काचदस्य बहुधागीयमानस्यभगवतः गाथाः कथाः नचेउपगायति तस्य जिह्वा असतीदुष्टादार्दुरिकेवदर्दुरस्येयंदार्दुरिकातत्तुल्या॥ २०॥

भाषा टीका

वह सूर्य उदय तथा अस्त होता हुआ तिन पुरुषों के आयु को हरता है जिन लोगों का एक क्षण भी भगवत्कथा के बिना बीतता है॥ १७॥

क्षिनको वृक्ष नहीं जीते हैं क्या श्वास लेने को लोहार की भाथी नहीं श्वास लेती है क्या खाने को मल मूत्र करने को होता ग्राम के और कुकुरादि पशु नहीं करते है क्या॥ १८॥

जिसके कर्ण मे कदापि भगवन्नाम नहीं पड़ा है वह पुरुषतो कुत्ता गाम सूअर ऊंट गधा इन सबों मे बड़ा मानने योग्य है॥ १९॥

जिस पुरुषके जो दोनों कर्ण भगवत् कथा को नहीं सुनते हैं वेकर्ण बिलसदृश है [illegible] है वह जिह्वा मेढक की सरी की है॥ २०॥

भारः परं पट्टकिरीटजुष्टमप्युत्तमाङ्गं न नमेन्मुकुन्दम् ।
शावौ करौ नो कुरुतः सपर्यां हरेर्लसत्काञ्चनकङ्कणौ वा ॥ २१ ॥
वर्हायिते ते नयने नराणां लिङ्गानि विष्णोर्न निरीक्षतो ये ।
पादौ नृणां तौ द्रुमजन्मभाजौ क्षेत्राणि नानुव्रजतो हरेर्यौ ॥ २२ ॥
जीवञ्छवो भागवताङ्घ्रिरेणून् न जातु मर्त्योऽभिलभेत यस्तु ।
श्रीविष्णुपद्या मनुजस्तुलस्याः श्वसञ्छवो यस्तु न वेद गन्धम् ॥ २३ ॥
तदश्मसारं हृदयं बतेदं यद्गृह्यमाणैर्हरिनामधेयैः ।
न विक्रियेताथ यदा विकारो नेत्रे जलं गात्ररुहेषु हर्षः ॥ २४ ॥
अथाभिधेह्यङ्ग ! मनोऽनुकूलं प्रभाषसे भागवतप्रधानः ।
यदाह वैयासकिरात्मविद्याविशारदो नृपतिं साधु पृष्टः ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्यां
द्वितीयस्कन्धे महापुरुषोपवर्णनं नाम
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

पट्टवस्त्रोष्णीषेण किरीटेन च जुष्टमपि शिरो यदि न नमेत् तर्हि केवलं भार एव । शावो मृतकः तत्करतुल्यौ । लसन्ति काञ्चनकङ्कणानि ययोस्तौ । अप्यर्थे वाशब्दः ॥ २१ ॥

ये नयने विष्णोर्मूर्तीर्न निरीक्षेते ते वर्हायिते मयूरपिच्छेन तुल्ये । द्रुमवज्जन्म भजेते इति तथा वृक्षमूलतुल्यावित्यर्थः ॥ २२ ॥

नाभिलभेत अभितो न स्पृशेत् न धारयेत् । श्रीविष्णुपद्याः विष्णुपदलग्नायाः । न वेदेति मचघ्राय नाभिनन्देदित्यर्थः ॥ २३ ॥

अश्मवत् सारो बलं काठिन्यं यस्य । विक्रियालक्षणमाह अथेति । गात्ररुहेषु रोमसु हर्षः उद्गमः ॥ २४ ॥

यस्मात् भगवद्भक्तस्य सर्व्वमिदं त्वयि मनसोऽनुकूलञ्च प्रियं ब्रूषे । अथ अतः साधु पृष्टः सन् वैयासकिर्नृपतिं प्रति यदाह तदभिधेहीति ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकायां द्वितीयस्कन्धे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

यदिमुकुन्दंननमेन्ननमस्कुर्यात्तदुत्तमांगंशिरःपट्टकिरीटजुष्टंपट्टेनपट्टोल्लेखेन किरीटेनचाजुष्टमपिपरं केवलंभारःहरेःसपर्यांपूजांनोकुरुतः नकुर्वतौचेत्तौकरौहस्तौचलसन्तौकांचनकंकणौययोस्तथाभूतावपिशावौशवसंबंधिनाविवममंगलावित्यर्थः ॥ २१ ॥

विष्णोर्लिंगानिमूर्त्तीः ननिरीक्षतश्चेत्तेनयनेबर्हायितेमयूरपिच्छनेत्रतुल्ये क्षेत्राणि श्रीरंगादीनि नानुव्रजतश्चेत्तौनृणांपादौद्रुमजन्मभाजौ द्रुमजन्मभजतः इतितथा वृक्षमूलतुल्यावित्यर्थः ॥ २२ ॥

भागवतांघ्रिरेणुंजातुकदाचिदपि यस्तुमर्त्योमनुष्यः नाभिलभेताऽभितोनस्पृशेन्नधारयेत्सजीवञ्छवः जीवन्नपिशवतुल्यः श्रीविष्णुपद्याः श्रीविष्णुपदलग्नायाःतुलस्या गंधं सुगन्धंयस्तुमनुजोनवेदाभिघ्रायनाभिनन्देदित्यर्थः सश्वसन्जीवःप्राणयुक्तोपिशवतुल्यः ॥ २३ ॥

गृह्यमाणैः स्मरणकीर्तनादिभिः गृह्यमाणैर्भगवन्नामभिर्यदीयं हृदयंनविक्रियेतविकारं नप्राप्नुयात् अथयदाविकारः नेत्रेजलमानंदाश्रुबिंदवः गात्ररुहेषुहर्षः रोमांचश्चनस्यात् तद्धृदयमश्मसारंकार्ष्णायसंबतेति खेदे यदामनोविकारोभवति तदानेत्रेआनंदाश्रुः रोमांचश्च स्यादित्यर्थः ॥ २४ ॥

भागवतप्रधानस्त्वं मनसोऽनुकूलंप्रियंभाषसेअथोऽतः आत्मविद्यायांविशारदः निपुणः वैयासकिः श्रीशुकः पृष्टः सन्नृपतिं प्रतियदाह तदभिधेहीत्यन्वयः ॥ २५ ॥

इतिश्रीमद्भागवतमहापुराणे द्वितीयस्कंधे वीरराघवकृतटीकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकृत पदरत्नावली ।

शवाविति । शावौशवस्यविषमाविति ॥ २१ ॥

बर्हायितेतिपिच्छनेत्रवदाचरितेनिष्फलेइत्यर्थः लिंगानिप्रतिमाः द्रुमवद्जन्मभजतइति क्षेत्राणिपुण्यस्थानानि क्षेत्रंपुरेगृहेदेहेकेदारेयोनि-भार्ययोः पुण्यस्थानेसमूहेचपृतमान्येऽप्युत्सर्पिणोरितियादवः ॥ २२ ॥

भागवतस्तवभगवद्भक्तजनस्यांघ्रौ रेणुं यद्वाभागवतयोर्भगवतोश्चिरमानयोरंघ्रौ रेणुं ...... श्रीविष्णुपद्याः श्रीविष्णुपदीप्रयायाः ...... ॥ २३ ॥

पुरुषस्ययतहृदयंकथारूपेणपुराणमानिविर्हरिनामधेयैर्नविक्रियेतयुद्धीमानात्मर्कविकारंनाप्नोति ...... अयदैवापविविकारः तस्येदलक्षणं । मुर्खोविकासलक्षणांविकारः । नेत्रेजलंभवति । गात्रवहेतुरोमसुहर्षो रोमांचलक्षण इत्यादिविशेषः ॥ २४ ॥

यतएवंहरिकथाश्रवणाभावेजन्मादेर्नैष्फल्यमतस्मान्नृपतिमामाघुपृच्छ आत्मविद्याविशारदःपरमात्मविद्यायांपटुतरोवैयासकिर्नृपतिर्यदाहतन्मामभिधेहि हरिकथाभिधानेमहत्त्वःकिमस्य इत्याह मनहति मनोनुकूलंयथाभवतितथाप्रभाषसे इत्यंतरमाह भागवतोत्तमतस्त्वत्तएवश्रोतुमिच्छाप्रवर्तनइति ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वितीयस्कन्धे विजयध्वजकृतटीकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

भारः परमिति । पट्टवस्त्रोष्णीषेण किरीटेन वा जुष्टमपि । अप्यर्थे वाशब्दः ॥ २१ ॥

द्रुमवज्जन्म भजेते इति वृक्षमूलतुल्यावित्यर्थः ॥ २२ ॥

अथ तत्तत्सर्व्वकारणविशेषं विना तत्तदपि न सम्पद्यते । तथाच श्रीवैष्णवचरणरजसि सर्व्वाङ्गस्नानमेव नमस्कारादिषु कार्य्यं श्रीचरणतुलसीगन्धस्तु इड्गिकारकार्य्यं इड्गिकारस्तु पुलकादिषु कारणमिति ज्ञेयम् । इत्यभिप्रायेणाह जीवञ्छिति । श्रीविष्णुपद्याः तत्पदजलप्रायाः ॥ २३ ॥

तदश्मसारमिति । अश्मवत् सारो बलं काठिन्यं यस्य । विक्रियालक्षणाम् अथेति । यदा हृद्विकारो भवेत् तदा नेत्रादौ जलादिकं भवतीत्यर्थः । इदमेवन्यायेन श्रीमता राज्ञा दृढीकरिष्यते ।, सा वाग्यया तस्य गुणान् गृणीते इत्याभ्याम् । तदेवं श्रीशुकवाक्यारम्भाध्यायत्रयाभिधेयत्वेन श्रीभक्तिरेव लब्धा । टीका च—तत्र तु प्रथमेऽध्याये कीर्त्तनश्रवणादिभिः । स्थविष्ठे भगवद्रूपे मनसो धारणोच्यते द्वितीये तु ततः स्थूलधारणातो जितं मनः । सर्व्वसाक्षिणि सर्व्वेशे विष्णौ धार्य्यमितीर्य्यते ॥ तृतीये विष्णुभक्तेस्तु वैशिष्ट्यं श्रवणतो मनेः । भक्त्युद्रेकेण तत्कर्म्मश्रवणादर ईर्य्यते ॥ इत्येषा ॥ २४ ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवतद्वितीयस्कन्धस्य श्रीजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

पदाभिषिक्तस्यशिरःकुत्रापिननमते तादृशमपिपदकिरीटजुष्टं पदकिरीटाभ्यांप्रीत्यासेवितं मोक्षदातारंचेन्न नमेत् तदाउत्तमांगमपि भारएव सामान्योपयोगस्याप्यसिद्धत्वात् । भोगजीवनेतुपूर्वनिषिद्धे । अतिभारवाहकोऽपि हि न नमति । शावोशवसंबंधिनो । अतः प्राणरहितौ । तथान्तर्भगवत्सेवारहितौ उपरिशोभापि तत्रापि शवालंकरणैः क्रियते । अत्रापिकांचनकंकणौ चेत्यनादरे ॥ २१ ॥

नयनेपुनः मुखशोभांकुर्वती प्रयोजनान्तराभावात् मयूरपिच्छनेत्रवत् भगवतोवैचित्र्यंज्ञापयतः नतुतत्रचैतन्यं । भगवतोहिद्विधामूर्तिः चेतनाचेतनाच भगवत्कार्यरहिता चैतन्यस्य भगवद्रूपत्वात् बर्हवदाचरतीति बर्हायितं लिंगानीति भक्ताः अधिष्ठानानिबद्धे न निरीक्षतः नपश्यतः । पादावपिजंगमस्थाअपि द्रुमजन्मैव भजतः । द्रुमेजन्मद्रुमजन्म यद्यपि । *यानसाधनंनभवतः । तथापिभूमिस्थितिमात्रेतदुपयोगात्तत्तुल्यता स्वावयविनमुख्यतयास्थापयतः ॥ २२ ॥

जीवन्शवः शवोहिद्विविधः । अर्द्धजलेपतितोद्विविधास्तिष्ठति । मुमूर्षुर्मृतश्च । तत्रभागवतांघ्रिरेणुयोनलभेत । आतिथ्येनतत्पूजां नकुर्यात् । यस्यवागृहेतकदापिनायाग्नि । सतुकेवलंमरणार्थमेव जीवतीत्यर्थः । यस्तुभगवत्प्रसादंनप्राप्नोति केनापि प्रकारेण तस्य तुजीवनमपि नास्ति । जीवनरूपस्य भगवदीयरसस्याभावात् परंश्वसिति । यथार्द्धजलेकेवलचेतनारहितेश्वसिति । अन्येषामपि कार्यं दर्शाय । तथाश्रीविष्णुपदैकनिष्ठत्वेनैव याप्रसिद्धातुलसीतस्याः गंधंकदापिनाघ्रातवान् । भगवच्चरणारविंदप्रसादत्वेन नगृहीतवान् घ्राणस्य गंधग्राहकत्वात् तुलस्यांगंधस्य च विद्यमानत्वात् । सर्पपुच्छछेदनेचलनवत् इन्द्रियतदधिष्ठातृदेवतापगमात् । केवलंक्रियामात्रमस्तीत्याह । श्रीविष्णुपद्याइति ॥ २३ ॥

अन्तःकरणवैफल्यमाह । तदश्मसारमिति । बतइतिखेदे । यद्यपिधैर्यगुणाः । भगवच्चरित्रमपि श्रुत्वाधीरएववर्तते । तथापि लोकदृष्ट्यास्य धैर्यं महत्त्वांसारभूतं इदमिति भक्त्यावेशात् स्वकीयमेवनिन्दति । अनेनतत्रभगवच्चरणारविन्दस्थापनसंभावनानिवारिता । अतः तत्प्रक्षालनंव्यर्थ मितिभावः । यद्धृदयंगृह्यमाणैः श्रयमन्येनवा दुःखाभिनिवेशाध्यावृत्त्यर्थैर्हरेः नामधेयैः वाचकैः पदैः यदाविकारं नप्राप्नोति । यस्याहिगृहेभगवदागमनं संभावितं तत्रहिमार्जननिषेचनाद्यलंकाराभवंति । यत्रतुसंभावनैव नास्तितत्रकालगृहवत्तत्र किंचिन्नोत्पद्यते । अथविकारानिरूप्यंतेपरिज्ञानार्थं । यदाविकारः अन्तःकरणेभवेत् तदाद्रवव्यापकंभवेत् । नेत्रेजलंरोमांचश्च । विकारोहिभगवदीयत्वेन परिणामः । तदातदीयानांवैष्णवत्वं । तत्ररोम्णांदृष्टत्वादुन्नतिः वैष्णवताचोक्ता । रसस्यान्तः पूरणाद्द्वानेत्रेच जलंभवति सजलम् । अन्यथाद्रवस्यानच्युतंकेवलं शुष्कमितिभावः ॥ २४ ॥

तस्मात्सर्वेन्द्रियाणांदेहादेश्च साफल्यार्थं भगवत्कथामभिधेहीत्याह । अथाभिधेहीति । अंगेतिकोमलसंबोधनं । श्रवणाभिप्रायविकारव्यतिरेकेणापि श्रवणमात्रेणैव त्वद्वाक्येमनोहरताऽनुभूयते । अतस्त्वंभागवतप्रधानः त्वद्वाक्येभगवत्संबंधात् । परंवैयासकिर्यदाह । सहिपहिर्मुखवार्तांनकरिष्यति आत्मविद्यायांनिपुणत्वात् व्यासपुत्रत्वाच्चराजानंप्रतितेनैवप्रश्नोक्तत्वेकथकत्वाच्च अनेनलोकत्वंदर्शकोविकयं तद्वचनमित्युक्तंभवति ॥ २५ ॥ इति श्रीभागवते सुबोधिन्यां द्वितीयस्कन्धे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

---

* पानसाधनमित्यपिपाठः ।

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

[illegible] शिरः पट्टकोष्णीषेण च किरीटेन च युक्तमपि भार एव केवलं भारः । संसारसिन्धौ अधिकन्तं तत्र मज्जयितुं निमज्जयतीति भावः । हस्तौ सुतकनकसम्बन्धिनावपि ईश्वरपि शवादयोऽपि तद्वत् अलङ्कारिकमधुपिच्छल गृह्णन्तीति भावः । वा-शब्दोऽप्यर्थे ॥ २१ ॥

ते नयने विष्णोर्मूर्त्तीर्न निरीक्षेते ते बर्हायिते मयूरपिच्छतुल्ये इति ताभ्यामात्मन उद्धारपदवीमपश्यन्तः संसारकण्टकक्षेपे एव पतन्तीति भावः । द्रुमजन्म भजेते इति तथा तौ वृक्षमूलतुल्याविति यमदूतैरेव कुठारैश्छिद्यमानौ तौ भविष्यत इति भावः ॥ २२ ॥

एकैकाङ्गानि निन्दित्वा समुदितानि निन्दति । नाभिलभेत अभितो न स्पृशेत् सर्वाङ्गेषु न धारयेदित्यर्थः । स जीवञ्छवः प्रेत शरीरविशेष इव चेष्टमानः साधून् भीषयते तत्पाचितकृतसपर्य्यादिकमपि भगवान् गृह्णातीति भावः । श्रीविष्णुपद्याः विष्णुपदकमलत्वेन विष्णुपदीत्यभिधानायास्तुलस्या गन्धं न वेद अवघ्राय नाभिनन्देदित्यर्थः । श्वसञ्छवः पूर्ववत् सोऽपि जीवञ्छव इत्यर्थः ॥ २३ ॥

तदेवं व्यस्तसमस्ततया बाह्यमङ्गं प्राधान्येन निन्दित्वा आभ्यन्तरमपि निन्दति । तत् अश्मसारं लोहमयमेव हृदयम् । यत् खलु गृह्यमाणैः कीर्त्यमानैरपि बहुभिर्हरिनामधेयैर्न विक्रियेत । विक्रियालक्षणमाह अथेत्यादि । गात्ररुहेषु रोमसु हर्षः रोमाञ्चः । बहुनाम-ग्रहणेऽपि चित्तद्रवाभावो नामापराधलिङ्गमिति सन्दर्भः । किञ्चाश्रुपुलकावेव चित्तद्रवलिङ्गमित्यपि न शक्यते वक्तुम् । यदुक्तं श्रीमद्रूपगोस्वामिचरणैः—स्वभावपिच्छिलस्वान्ते तदभ्यासपरेऽपि च । सत्त्वाभासं विनापि स्युः काप्यश्रुपुलकादयः ॥ इति । तथा अतिगम्भीरमहानुभावभक्तेषु हरिनामभिश्चित्तद्रवेऽपि बहिरश्रुपुलकादयो न दृश्यन्ते इति । तस्मात् पद्यमिदमेवं व्याख्येयम् । यद्धृदयं न विक्रियेत । कदा । यदा विकारस्तदापीत्यर्थः । विकार एव कस्तत्राह नेत्रे जलमिति । ततश्च बहिरश्रुपुलकयोः सतोरपि यद्धृदयं न विक्रियेत तदश्मसारमिति वाक्यार्थः । ततश्च हृदयविक्रियालक्षणान्यसाधारणानि क्षान्तिनामग्रहणासक्त्यादीन्येव ज्ञेयानि । यदुक्तम्— क्षान्तिरव्यर्थकालत्वं विरक्तिर्मानशून्यता । आशाबन्धः समुत्कण्ठा नामगाने सदा रुचिः ॥ आसक्तिस्तद्गुणाख्याने प्रीतिस्तद्वसति-स्थले । इत्यादयोऽनुभावाः स्युर्जातभावाङ्कुरे जने ॥ अश्रुपुलकादीनि तु साधारणान्येव । अयमर्थः—उत्तमाधिकारिणां निर्मत्सराणां नामग्रहणे सत्येव नाममाधुर्य्यस्यानुभवः स्यात्, तस्मिंश्च सति हृदयविक्रिया च स्यात्, सत्याञ्च तस्यां तद्व्यञ्जकाः क्षान्त्यादयोऽश्रु-पुलकादयश्च भवन्त्येव । कनिष्ठाधिकारिणां समत्सराणान्तु सापराधत्वान्नामग्रहणबाहुल्येऽपि तन्माधुर्य्यानुभवाभावे चित्तं नैव विक्रियेत, तद्व्यञ्जकाः क्षान्त्यादयोऽपि न भवन्ति, तेषामेवाश्रुपुलकादिसत्त्वेऽप्यश्मसारहृदयतया निन्द्येयम् । किञ्च तेषामपि साधु सङ्गेनानर्थनिवृत्तिनिष्ठारुच्यादिभूमिकारूढानां कालेन चित्तद्रवे सति चित्तस्याश्मसारत्वमपगच्छत्येव । येषान्तु चित्तद्रवेऽपि सति चित्त स्याश्मसारता तिष्ठेदेव ते तु दुश्चिकित्स्या एव ज्ञेयाः । तथा च वक्ष्यते तृतीये सबीजयोगध्याने—एवं हरौ भगवति प्रतिलब्धभावो भक्त्या द्रवद्धृदय उत्पुलकः प्रमोदात् । औत्कण्ठ्यबाष्पकलया मुहुरर्द्यमानस्तच्चापि चित्तबडिशं शनकैर्वियुङ्क्ते ॥ इति । अत्र द्रवद्धृ दय इति चित्तद्रवः । तच्च चित्तबडिशमिति चित्तस्याश्मसारता, बडिशस्य लोहमयत्वात् अश्मसारस्य लोहपर्य्यायत्वात् । प्रतिलब्धो भावो येनेति भावोऽयमाभासरूप एव, चित्तद्रवोऽपि तादृश एव ज्ञेयः यथार्थत्वे शनकैर्वियुङ्क्ते इति तस्य पुरुषार्थबुद्ध्या त्यागानुपपत्तेः । अतएव तादृशध्यानभक्त्याप्ययं भक्तशब्देन नाभिधीयते, किन्तु योगिशब्देनैव । चित्तस्य बडिशत्वेन कठोरत्वकुटिलत्वाभ्यां तद्विषयस्य भगवद्रूपस्य दुःखदान एव पर्य्यवसानमिति । एवञ्च सा वाग् यया तस्य गुणान् गृणाते करौ च तत्कर्म्मकरौ इत्यादिवक्ष्यमाणवाक्यै-रन्वयेन बिले बत इत्यादिवाक्यैर्व्यतिरेकेण च भक्तेरेव शास्त्राभिधेयत्वं दृढीकृतम् ॥ २४ ॥

यस्मादेवं तस्मादभिधेहि । ननु किमभिदधामीति तत्राह । त्वं मनोऽनुकूलं प्रभाषसे तस्माद्वैयासकिरिह तदेव । ततोऽधिकमन्यत् किं वक्तव्यमस्तीति भावः ॥ २५ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
द्वितीयेऽत्र तृतीयोऽपि सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

पट्टशब्दः पट्टोष्णीषवाचकः पट्टोष्णीषेणकिरीटेनचजुष्टमपि । उत्तमांगंशिरो । यदिमुकुन्दंननमेत्तर्हिपरंकेवलंभारएव । लसंतीकांचनकंकणौययोस्तावपिवाशब्दोऽप्यर्थे । हरेःसपर्यांपूजांनकुरुतः नकुर्वतौतर्हिशावौशवोमृतकः तत्करतुल्यौ ॥ २१ ॥

विष्णोर्लिंगानिमूर्त्तीः । नराणांयेनयनेननिरीक्षतः ननिरीक्षेतेचेत् । तर्हितेबर्हायितेमयूरपिच्छनेत्रतुल्ये । हरेःक्षेत्राणिश्रीमद्वृन्दावनादीनियौनानुव्रजतश्चरतः । तौपादौद्रुमजन्मभाजौद्रुमजन्मभजतइति । तथाद्रुममूलतुल्यौ ॥ २२ ॥

यस्तुभागवतानामंघ्रिरेणुंजातुकदाचिदपिनाभिलभेत अभितोनस्पृशेत्धारयेतसजीवन् । अपिशवःमृततुल्यः यस्तुश्रीविष्णुपद्याः श्रीविष्णुपादलग्नायाः गंधंनवेदअवघ्रायनाभिनंदेतसश्वसन् । निश्वासान्मुंचन्नपिशवःशवतुल्यः ॥ २३ ॥

गृह्यमाणैः वैयाक्तिकटवर्त्तिभिर्भागवतैरुच्चार्यमाणैर्हरिनामधेयैर्यन्नविक्रियेतविकारंनप्राप्नुयात् । तद्धृदयमश्मसारम् । काष्ठायसम् । विक्रियालक्षणमाहअथेति । नेत्रेविकारः । आरुण्यंजलंचगात्ररुहेषुरोमसुहर्षःउद्गमः ॥ २४ ॥

हेअंगसूतयतोऽभक्तस्यसर्वंव्यर्थम् । अथअतःराज्ञासाधुपृष्टःसन्वैयासकिः । नृपतिंप्रतियदाह । तदभिधेहित्वंचमनोनुकूलंमनसःप्रियं । भाषसेभूपेऽतोऽभिधेहि ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवतसिद्धांतप्रदीपेद्वितीयस्कंधेतृतीयाध्यायार्थप्रकाशः ।

राज पट्ट मुकुट से भूषित भी शिर मुकुन्द को जो नमस्कार नकरै तो बोझ और धूल है और जिन हाथों से हरि की पूजा नकरै वह हाथ कांचन के कंकणों से भूषित भी मुर्दों के हाथों के तुल्य हैं ॥ २१ ॥

औरं हरिके श्रीविग्रहों को जो नेत्र नहीं दर्शन करते हैं वे मोरके पिच्छ के तुल्य हैं और जिन पैरों से हरिके क्षेत्रों में न जावें वे पैर वृक्ष मूलके तुल्य है ॥ २२ ॥

और जो पुरुष वैष्णवों के चरण रज को कभी न प्राप्त होवे वह जीताभी मृत के तुल्य है और विष्णुपदी तुलसी जी के सुगंध को सूंघकर अनुमोदन करै वह जीता हुआ मुर्दा के तुल्य है ॥ २३ ॥

और हरि के नाम लेने से जिसका हृदय विकार को न प्राप्त होवे वह हृदय पाषाण के तुल्य है विकार यही कि नेत्रों में जल और रोमटों में आनन्द ॥ २४ ॥

हे सूत वैष्णवों में श्रेष्ठ श्री शुक आत्म विद्या विशारद परीक्षित जी से जो कुछ मन के अनुकूल कहा हो वह आप कहिये ॥ २५ ॥

इति द्वितीयस्कन्ध का तीसरा अध्याय ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

सूत उवाच । वैयासकेरिति वचस्तत्त्वनिश्चयमात्मनः
उपधार्य्य मतिं कृष्णे औत्तरेयः सतीं व्यधात् ॥ १ ॥
आत्मजायासुतागारपशुद्रविणबन्धुषु ।
राज्ये चाविकले नित्यं विरूढां ममतां जहौ ॥ २ ॥
पप्रच्छ चेममेवार्थं यन्मां पृच्छथ सत्तमाः ? ।
कृष्णानुभावश्रवणे श्रद्दधानो महामनाः ॥ ३ ॥
संस्थां विज्ञाय संन्यस्य कर्म्म त्रैवर्गिकञ्च यत् ।
वासुदेवे भगवति आत्मभावं दृढं गतः ॥ ४ ॥

तुर्य्ये परीक्षिता पृष्टं सृष्ट्यादि हरिचेष्टितम् ।
शुकेन ब्रह्मतत्पुत्रसंवादेनोपवर्ण्यते ॥ ० ॥

राज्ञः प्रश्नं कथयितुं तस्य प्राक्तनीं स्थितिमाह चतुर्भिः । वैयासकेः शुकस्य इति एवम् आत्मनस्तत्त्वस्य निश्चयो यस्मात् तत् वचः उपधार्य्य आकलय्य सतीं शुद्धां कृष्णा एव सेव्यो नान्य इत्येवम्भूताम् ॥ १ ॥
आत्मा देहः । पशवः गजादयः ॥ २ ॥
इममेवार्थं हरिलीलाश्रयाम् ॥ ३ ॥
संस्थां मृत्युम् । त्रैवर्गिकं धर्म्मार्थकामप्रधानम् । संन्यस्य त्यक्त्वा । आत्मभावं परमप्रेम्णा भगवदात्मत्वं गतः प्राप्तः सन् पप्रच्छ ॥४॥

श्रीराधारमणदास गोस्वामि विरचिता दीपन्याख्य तट्टिप्पणी ।

॥ ० ॥ १—१७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

एवमापृष्टःसूतोराज्ञःप्रश्नंकथयितुंतस्यप्राक्तनींस्थितिमाह वैयासकेरिति वैयासकेःश्रीशुकस्यात्मनः तत्त्वनिश्चयंवचआकर्णितवतःकर्णाभ्यांआकर्ण्यच इत्युक्तप्रकारेणोपधार्यबुद्ध्यौत्तरेयः उत्तरापुत्रः राजाश्रीकृष्णेसतींमतिंव्यधात्करोत् ॥ १ ॥
किंच आत्मादेहःद्रविणंधनमात्मादिषुअविकलेनिरुपद्रवेराज्येचविरूढांनित्यरूढांममतांस्वत्वाभिमानंतत्याज ॥ २ ॥
हेसत्तमाः! शौनकादयः इममेवहरिकथालक्षणमेवार्थंपप्रच्छयंमांप्रतियत्पृच्छथ यूयंकथंभूतः पप्रच्छश्रीकृष्णानुभावश्रवणेश्रीकृष्णलीलाश्रवणे श्रद्दधानः अतएवमहाशयः ॥ ३ ॥
संस्थांमृत्युंविज्ञायज्ञात्वात्रैवर्गिकंधर्मार्थकामसाधनंकर्मसंन्यस्यत्यक्त्वाभगवतिवासुदेवेआत्मभावंस्वस्यात्मत्वंममात्मावासुदेवइतिदृढं परंद्रढंगतः प्राप्तइत्यर्थः एवंविधः परीक्षित्पप्रच्छेतिपूर्वेणान्वयः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकृत पदरत्नावली ।

संक्षेपतःश्रुतहरिचरितत्वात्तदिममेवार्थंविस्तरतःकर्तुमस्यपरीक्षितोमतमितितद्वारापुनर्विशेषतःश्रीशुकाननस्यहरिसमस्तलीलाविलासविवरणप्रकारः श्रीशुकाचार्यस्यगुरुदेवतानमस्कारपुरःसरंतत्प्रश्नप्रतिवचनप्रतिज्ञाप्रकारश्चास्मिन्नध्यायेप्रतिपाद्यते तत्रप्रथमतः शुकोपदेशात्तस्यमहत्त्वविज्ञानविरक्तीअनुवदति वैयासकेरिति आत्मनःसर्वगुणपूर्णस्यहरेस्तत्त्वस्यनिश्चयोयेनतत्तथा उपधार्यहरिनिश्चलसतींमतिं भक्तिपरिप्लुताम् ॥ १ ॥
आत्मजायाराज्यादिविषयांममताकथं त्यक्तवानित्यतस्तस्य कथमाह आत्मेति सऔत्तरेयआत्मजायादावाविकलेविरूढांममतांजहावित्यन्वयः हरेःसर्वज्ञत्वादिज्ञानविधुराममेतिनित्याभिरूढाममतांजहौ आत्मादेहः आत्म्यमात्योपुरंराष्ट्रंकोशदण्डौतथासुहृत् कथितानिसमस्तानिलोकेऽस्मिन्राज्यस्यप्रकृतिमन्त्रवचनात्अविकलेसप्तप्रकृतिपूर्णे ॥ २ ॥
किमन्यत्पृष्टवानितिप्रश्नंपरिहरति पप्रच्छेति ॥ ३ ॥
संस्थांमृत्युं त्रैवर्गिकंधर्मार्थकामसाधनंकर्मत्यक्त्वास्यात्मानंभगवतिभावस्थापितवान् एवमधिकारसामग्रीमान्राजाचमर्थं परिपप्रच्छ शुकमितिशेषः ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

सती विद्यमाना कृष्णे या मतिस्तामेव व्यधात् विशेषेण अधात् । अकाम इत्यादिना सामान्याकारेणोपचारितेऽपि विशेष तात्पर्य्या वगमात् कृष्णे इति विशेषोक्तिः ॥ १ ॥

अहो यः पूर्व्वमेवेति भेवं विमर्शितो हेयतया पुरस्तात् इत्युक्ते: ॥ २ ॥ ३ ॥

आत्मनो भावं प्रेमाणमेव दृढं यथा स्यात् तथा गतः प्राप्तः ॥ ४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

साधनं द्विविधं प्रोक्तं क्रियाकर्तृ विभेदतः ।
पूर्वाध्याये क्रियांगानि वर्णितानिद्विरूपतः ॥ १ ॥
प्रश्नेप्युत्तरशेषत्वात् क्रियायाश्च निरूपणात् ।
स्वरूपतांज्ञानतश्च कार्यसिद्धिर्यतो द्विधा ॥ २ ॥

साधनं श्रोतृवक्त्रोश्चविमर्षाधिक्रियायतः तदुच्यतेमुख्ययोर्हिप्रश्नस्त्वाद्येससाधनः ज्ञात्वाथमननंदेवगुरावपिविशेषतः सामान्यमुत्तरंयच्चितद्वक्तुरधिकारकृत् अतोऽध्यायेचतुर्थेतुपरीक्षिच्छुकयोःक्रमात् विमर्षणाधिकारोहिविचारांगंनिरूप्यते व्यवसायात्मिकाबुद्धिर्ममतात्यागएवच कथायाःश्रवणेश्रद्धासन्यासोज्ञानमेवच प्रश्नाश्चतुष्टयपूर्वंश्रोतुरंगमिहोच्यते एवंपूर्वाध्यायांतेराज्ञःशुकस्यचसंबंधिनी कथावक्तव्येतिप्रश्नउक्तः तत्रोत्तरमाह वैयासकेरितिचतुर्भिः प्रथमतोभगवतिसतीमतिरुत्पन्नेत्याह यद्यपिपूर्वंभगवतिमतिःस्थितैव तथापिश्रद्धामात्रेणसाजातेतिअज्ञानसहितास्यअसतीवदेवभवति इदानींसामान्यतोभगवंतंज्ञात्वाअस्तिकश्चिद्भगवानूफलरूपोभक्तिसाध्यः श्रवणादिनासेव्यइति । सर्वरूपोऽन्तरश्च तस्मिनूध्यातेतत्सायुज्यंचफलमिति तद्भजनार्थमेवसर्वाकाममाकर्त्तव्या । साधनानिचतत्रैवयोजितव्यानीतिवैयासकेर्वचः श्रुत्वा । अनेनात्मतत्त्वंआत्मनोभगवतःस्वस्यचतत्त्वंयाथात्म्यंविनिश्चित्यमनसिपुनर्विचार्यंतद्धृदयेस्थापयित्वाआराध्योभगवानूसर्ववेदेतिसद्बुद्धिंकृतवानित्यर्थः । पूर्वेसामान्यतोगृहंत्यक्तमपिममतायाविद्यमानत्वात् अत्यक्तमिवभवतितदिदानींवैयासकेर्वाक्यात्त्यक्तवानित्याह ॥ १ ॥

आत्मेति । ममताहिव्याप्तुत्यभगवतिप्रविष्टा । अतोममतायाउत्तमंविषयंप्राप्यपूर्वेस्थानसमीचीनांत्यजति आत्मादेहःजायासुतागाराः भार्यापुत्रगृहाःगावोद्रविणंधनश्चतेषु राज्यचससाधनंसिंहासनोपवेशनप्रभृतिअवाधिनिरूढांममतांजहौ । पूर्वंयथाममताविषये देहादावितिकृत्यचिंतांकरोति । तथेदानींममताविषयंभगवतिइतिकृत्यचितापरपर्यायंसंदेहंतनुगतिसिद्ध्यर्थंपृष्टवानित्याह ॥ २ ॥

पप्रच्छचेति । चकारस्तूक्तमनुश्चयार्थः जहोपप्रच्छच उक्तार्थस्यअसाधनतासिद्ध्यर्थंतेनपूर्वमुत्तरमुक्तमिति इदानीमपिपृच्छयतेत्सूतप्रश्नेतस्यचप्रश्नेसरस्वतीसंबादेजातइत्याह । हे उत्तमाः ! यन्मांपृच्छत । इममेवार्थंसपृष्टवान् । शुकवाक्यस्यसाधनत्वात् तस्यचभवतांश्च श्रोतृत्वेनतुल्यत्वाद्यथाभवतांतथातस्यापिप्रश्नेबुद्धिरुत्पन्नायुक्तेत्यर्थः । परमवांतरभेदःकश्चिदस्तिभवतांतुतद्वाक्यप्रकारेणपदार्थज्ञानेच्छा तस्यतुभगवन्माहात्म्यज्ञानमेवइष्टमितितदाह कृष्णानुभावश्रवणेश्रद्दधानइति भगवन्माहात्म्यश्रवणेतस्यश्रद्धयंजातं । श्रद्धामनसोविपुलताच श्रद्धयातद्ग्रहणं विपुलतयाअपूर्त्तिः शिष्टमत्रत्यंकृत्यंकृतवानित्याह ॥ ३ ॥

संस्थांविज्ञायेति ममसप्ताहेमृत्युंविज्ञायधर्मार्थकामोपयोगिकर्मत्यक्त्वा तत्साधनान्यपित्यक्त्वा मोक्षदातरिभगवतिवासुदेवेआत्मनोन्तःकरणस्यभावंरतिंस्नेहंदृढंप्राप्यपप्रच्छेतिसम्बन्धः । आत्मनःस्वरूपस्यवासत्तांअग्रेस्थितिरूपांआत्मत्वंवा । एवंप्रश्नसाधनान्युक्त्वाप्रश्नंचकुमभिनंदनमाह ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

चतुर्थे तु शुकः प्रोक्तः सृष्टिलीलां परीक्षिता ।
प्रश्नानादरमेवादनाह नत्वा गुरुं हरिम ॥ ० ॥

आत्मनस्तत्त्वस्य निश्चयो यस्मात सः । कृष्णे सतीं विद्यमानामेव मतिं विशेषेण अधात् । यत औत्तरेयः उत्तराया गर्भे प्रविष्टं कृष्णं तदवधि सदा स्मरन्नेवेत्यर्थः । यद्वा सतीम अव्यभिचारिणीम ॥ १ ॥

आत्मा देहः ॥ २ ॥

यन्मां पृच्छथेति आयुर्हरति वै पुंसाम इत्यादिवाक्यैर्यांश्रितां कृष्णकथां ब्रूहीति यत पृच्छथ इममेवार्थं राजा शुकं पप्रच्छेत्यर्थः ॥ ३ ॥

संस्थां मृत्युम । मंन्यस्य त्यक्त्वा । आत्मनो भावं प्रमाणं पूर्वसिद्धमपि तदा दृढं गतः प्राप्तः ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धांतप्रदीपः ।

एवंमुनिनापृष्टःसूतःपरीक्षित्प्रश्नयनिरूपणपूर्वकंतत्प्रश्नमाह । वैयासकेरिति । सार्द्धैर्दशभिः । औत्तरेयःपरीक्षितवैयासकेःश्रीशुकस्य [illegible] भूतंपूर्वोक्तम । आत्मनःस्वस्यतत्त्वेश्रीकृष्णेभजनीयेनिश्चयोयस्मात्सश्च उपधार्यश्रुत्वाकृष्णेसतीं । श्रीकृष्णपदसेव्योमेतदङ्गत्वेनभूतांमतिं व्यधादकरोदित्यर्थः ॥ १ ॥

आत्मादेहः । अविकलेनिरूपद्रवेममतांस्वकीयत्वबुद्धिंजहौतत्याज ॥ २ ॥

हे सत्तमाः ! हे मुनयः ! कृष्णानुभावश्रवणेकृष्णलीलाश्रवणेश्रद्दधानः यद्यूयंमांप्रतिपृच्छथएतमेवार्थंहरिलीलाप्रश्नरूपमपृच्छत् ॥ ३ ॥ [illegible] विनाशंविज्ञायज्ञात्वा । यत्त्रैवर्गिकधर्मार्थकामसाधनंप्रवृत्तंकर्मतत्संन्यस्यत्यक्त्वावासुदेवेऽधीति । आत्मनोन्तःकरणस्य [illegible] स्थितिताद्दोरस्थंदृढंगतः : प्राप्तःसन्पप्रच्छ ॥ ४ ॥

राजोवाच । समीचीनं वचो ब्रह्मन् सर्व्वज्ञस्य तवानघ ।
तमो विशीर्य्यते मह्यं हरेः कथयतः कथाम् ॥ ५ ॥
भूय एव विवित्सामि भगवानात्ममायया ।
यथेदं सृज्यते विश्वं दुर्विभाव्यं मुनीश्वरैः ॥ ६ ॥
यथा गोपायति विभुर्यथा संयच्छते पुनः ।
यां यां शक्तिमुपाश्रित्य पुरुशक्तिः परः पुमान् ।
आत्मानं क्रीड़यन् क्रीड़न् करोति विकरोति च ॥ ७ ॥
नूनं भगवतो ब्रह्मन् हरेरद्भुतकर्म्मणः ।
दुर्विभाव्यमिवाभाति कविभिश्चापि चेष्टितम् ॥ ८ ॥

भाषाटीका ।

सूतउवाच—आत्माके तत्वका निश्चय करनेवाला वैयासकी (शुकदेव) का यह वचन सुनकर औत्तरेय (राजा परीक्षित) ने कृष्ण में सती मती विधानकी ॥ १ ॥

और आत्मा (शरीर) जाया (स्त्री) सुत, आगार (घर) पशु, द्रव्य, बन्धु, और अविकल राज्य में नित्य निरत अपनी ममताको त्यागदी ॥ २ ॥

हे सत्तमाः कृष्ण के अनुभाव श्रवण में श्रद्धान महा मना राजाने यही अर्थ पूछा जो आप मुझसे पूछते हैं ॥ ३ ॥

अपनी मृत्युको निश्चयजान धर्मार्थ काम प्रधान कर्म को त्यागकर वासुदेव भगवान में दृढ आत्मभाव को प्राप्त हुआ है ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

मह्यं मम तमः अज्ञानं विशीर्य्यते नश्यति । तव कथयतः सतः । अतः समीचीनम् ॥ ५ ॥

पुनश्च वेदितुमिच्छामि । इदं दुर्विभाव्यम् अवितर्क्यं विश्वं यथा सृजति ॥ ६ ॥

गोपायति पालयति । संयच्छते संहरते । पुरुशक्तिः बहुशक्तिमान् । क्रीडन् यथा करोति । आत्मानंब्रह्मादिरूपिणं क्रीडयन् विकरोति विविधं करोति ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

सृष्ट्यादिबुभुत्सितमवतारयितुंमुनिवचोऽभिनंदति राजा समीचीनमिति हे ब्रह्मन्ननघमह्यंहरेःकथाः कथयतः सर्वज्ञस्यतववचः समीचीनं यतस्तमोऽज्ञानं विशीर्यतेनश्यति ॥ ५ ॥

बुभुत्सितंपृच्छति भूयइति भूयःपुनःविवित्सामिवेदितुमिच्छामि अधीश्वरैर्ब्रह्मादिभिर्दुर्विभाव्यमप्रतर्क्यं इदंविश्वंयथासृजति ॥ ६ ॥

यथागोपायतिरक्षति यथापुनःसंयच्छतिसंहरतिपुरुशक्तिरनंतशक्तिःपरःपुमान्परमपुरुषः यांयांब्रह्मादिरूपांशक्तिशरीरंउपाश्रित्या-विष्टाय ॥ ७ ॥

आत्मानंब्रह्मरुद्रादिरूपेणस्वात्मानंक्रीडयन्सृष्ट्यादिव्यापारविशेषाभिनिविष्टंकुर्वन्स्वयंक्रीडन्स्वयंत्वाविव्यापारंकुर्वन्करोतिस्वयमेवतदंतरात्मतयासृष्ट्यादिव्यापारंकरोतिविकरोतिविरुद्धंकरोति उपसंहरतिइयंजगद्व्यापाररूपाक्रीडास्वातंत्र्यमूलानतुबालादीनामिवकर्ममूलेत्यभिप्रायः ॥ ८ ॥

हे भगवन्नद्भुतकर्मणः विस्मयनीयव्यापारस्यहरेः । विचेष्टितंकविभिर्ज्ञानाधिकैरपिदुर्विभाव्यमप्रतर्क्यमिवाभातिप्रतीयते ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकृत पदरत्नावली ।

स्वामीष्टंप्रष्टुंशुकवचनंस्तौति समीचीनमिति यद्विष्णुसाधनावबोधकंतत्प्रतिबंधनिवर्तकंचतदेवचनंसमीचीनंदृष्टमेतत्कथमत्राह तमइति मह्यंममतमआंतरमज्ञानंविशीर्यतइत्यनेनसमूलभूतमुक्तियतइत्युक्तंभवति मह्यमित्यनेनस्वेष्टसाधनंज्ञानंचयेनदीयतइतिसूचितंभवति हेतुर्गर्भेणोच्यते मह्यंतमोविशीर्यतइतियेनतस्मात्समीचीनमिति ॥ ५ ॥

आत्ममाययास्वेच्छयाज्ञानियतयाप्रकृत्यावाऽन्यैर्दुर्विभाव्यंदुरूहमिदंविश्वंयथायेनप्रकारेणसृजते ॥ ६ ॥

येनप्रकारेणगोपायतिरक्षति पुनर्येनप्रकारेणसंयच्छतेसंहरतितंप्रकारंभूयःपुनरपिविविदिषामिज्ञातुमिच्छामिपुरुशक्तिरनंतशक्तिः परः पुमान् ॥ ७ ॥

आत्मानंशरीरंसंसारेक्रीडयन्क्रीडन्क्रीडमानःयांयांशक्तिमुपाश्रित्यविश्वस्यपरंपेक्षितंतत्सर्वंसामान्यतोविशेषतश्चकरोति तदपिविविदिषामीति चशब्दोविकारःसदाशुद्धइति शक्यंप्रमाणयति भगवतोऽशविषयस्यज्ञानस्यवक्ताज्ञानिष्वपिदुर्लभइतिभावेनाह नूनमिति महद्दुर्विभाव्यमिति विभुकत्वमित्यसिंमवचनात्: ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

यतो ममापि तमो विशीर्य्यते अतो हरेः कथां कथयतः कथंचित्तु भावमेवमाभ्युपगम्य तस्य तव वचः समीचीनमित्येव योज्यम् ॥ ५ ॥

भूय इति । एतदपि ज्ञातुमिच्छामीत्यर्थः । आपाततः साक्षात् श्रीकृष्णचरितमयी तद्विषयोऽयं प्रश्नः स्यादिति. नित्यविभूतिमयेऽश्वर्यविशेषप्रश्नोऽयं ज्ञेयः ॥ ६ ॥

यथेति सार्द्धद्वयम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृत सुबोधिनी ।

समीचीनमिति यद्यपि त्वद्वचनस्यार्थोज्ञायते सर्वज्ञवचनत्वात् । तथापि त्वद्वचनं समीचीनं । ब्रह्मन्निति संबोधनं वक्तृदोषाभावाय । अनेन भ्रमप्रमादविप्रलिप्साकरणापाटवाद्यभावाय तथापि ममस्वरूपाज्ञानरूपंतमः त्वद्वाक्याद्विशीर्यते । तत्तु मदर्थमेवोक्तं अयंतु मयाविनिश्चितं । त्वद्वाक्येनममाज्ञानंनष्टं मदर्थमेवचत्वयोक्तं । भगवतश्चकथाकथितेति अर्थापरिज्ञानात् संदेहात् इदानींविशेषाः पृच्छ्यंत इत्याह ॥ ५ ॥

भूयएवेति । विविन्त्सामिज्ञातुमिच्छामि । तत्रसंदेहपञ्चकं उत्पत्तिस्थितिप्रलयेषु आधारे साधनेषु च । तत्रोत्पत्तौ संदेहमाह । यथेदमिति इदंजगद्यथासृज्यते किंकुम्भकारवत् आहोस्वित्सिद्धवद्वाक्यमात्रेण । आहोस्विद्योगिवन्मनसा । आहोस्वित् कल्पवृक्षवत्प्रसूते आहोस्विद् अभिव्यनक्तीति उत्पत्तौ पंचसंदेहाः एतएवरक्षाप्रलययोरनुवर्त्तंते किंच दुर्विभाव्यमनीश्वरैरिति येनयापंचप्रश्नाःकृताः तंकेपिभगवति नसंभवंति यद्वायतःउत्पाद्यमानस्यमनसाप्याकलयितुमशक्यत्वात् ॥ ६ ॥

एवमुत्तरत्रापि तर्हिनकरोत्येवेतिकिमितिमानिर्भायतेनपालयतिचेति तत्राह विभुरिति पुनःपुनर्नाशितस्यनाशनमुत्पादितस्यचोत्पादनम् इति चतुर्थप्रश्नमाह यांयांशक्तिमिति अत्रसंज्यःकःपदार्थः किंकेवलआत्मा शक्तिसहितोवा साहित्येपिकिमात्मैवोत्पद्यते शक्तिरेववेतिसं-देहेतेष्वपिपक्षेषुकालभेदेनज्ञातिभेदेनवाव्यवस्थितेषु कस्यांकतो यांशक्तिमुपाश्रित्यपुनर्द्वितीयकतौयांशक्तिमिति एवंपंचस्वपि तत्राप्यवांतर भेदाःसंति यतःपुरुशक्तिः कालभेदाश्चबहवःसंतियतःकालादिनियंतास्वयंपुमान् आत्मानमेवकरोति विकरुमपिकरोति नकरोति विविधं वाकरोति अथवा आत्मानमेवक्रीडयन् अन्यदेवार्किंचित्करोतीत्यादिसंबंधः अथवाक्रीडन्आत्मानमेवकरोतीति चकारादन्येपिपक्षाःसमुच्चयाः तदेवमनेकधासंदेहेगुरुःप्रष्टुंमार्हति अतिवादात् अतोन्यएवप्रष्टव्यइत्याशंक्याह ॥ ७ ॥

नूनमिति ब्रह्मन्निति अतिप्रश्नेप्यक्षोभाय भगवतोहरेरितिदुःखाभावसुखयोःसिद्ध्यर्थमुक्तम् किंच सामान्यतएवभगवतश्चरित्रं दुर्बोधं केन गुणेनकरोतीति तत्रापिहरःअन्यदुःखनिवारणार्थंकरोति तत्राप्येषामानंत्यात् दुःखानामानंत्यात्केनप्रकारेणकृतेसर्वेषांदुःखंगच्छतीतिनज्ञाय ते तत्राप्यद्भुतकर्मणः अन्यत्करोत्यन्यत्संपद्यतइति अतएवकविभिरपिनिपुणैरपिअनेकधाकल्पकैरपिदुर्विभाव्यं अतोनान्यःप्रष्टुमर्हतीत्यर्थः किंच केनसाधनेनभवान्करोति गुणैरितिचेत्तान्गुणान्किंक्रमशोगृह्णातियुगपद्वा नहिसर्वेयुगपदुत्पद्यंतेलीयंतेवा किंच भूरिशोवा गृह्णाति ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

तमः अज्ञानम् । मह्यं मम ॥ ५ ॥

भूय एवेत्यत्र राज्ञोऽयमभिप्रायः—म्रियमाणस्य मम कृत्यानि श्रवणकीर्त्तनस्मरणान्येवोक्तानि, तेषाञ्च विषयाः कृष्णलीलारूप गुणाद्याः । तत्र प्रथमं मायाशक्तिमतस्तस्य सृष्ट्यादिलीला जिज्ञास्या ततश्च चिच्छक्तिमतो गोवर्द्धनोद्धरणाद्या इति । भूय एव पुनरपि विवित्सामि वेदितुमिच्छामि इड्भाव आर्षः । दुर्विभाव्यं ध्यातुमप्यशक्यम् ॥ ६ ॥

गोपायति पालयति । संयच्छते संहरति । पुरवो बहव्योऽनन्मया जीवा अन्तरङ्गाबहिरङ्गातटस्थाभिधानाः शक्तयो यस्य सः । क्रीडन् मायाशक्त्या सह दीव्यन् आत्मानं करोति महदहङ्कारादिरूपत्वेन सृजतीति सर्गप्रश्नः । तथा क्रीडयन् ब्रह्ममरीच्यादीन् देवान् विकरोति आत्मानं देवतिर्य्यङ्नरादिरूपत्वेन सृजतीति विसर्गप्रश्नः ॥ ७ ॥

नन्विदं त्वं प्रायः सर्व्वं जानास्येव तत् किं पृच्छसीति तत्राह । नूनं निश्चितमेव भगवतश्चेष्टितम् इदं सृष्ट्यादिचरितं कविभिरपि न्यायादिशास्त्रकर्त्तृभिरपि दुर्विभाव्यमिव दुर्ज्ञेयमिव विभाति । ममाज्ञस्यात्र का वार्त्तेति भावः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

अन्यंस्वगुरुमुत्थितमन्वादयितुंशुकवचोऽभिनंदतिसमीचीनमिति । मह्यंममतमोऽज्ञानंविशीर्यतेनश्यति ॥ ५ ॥

विविस्सामिवेदितुमिच्छामि । अधीश्वरैः ब्रह्मादिभिर्दुर्विभाव्यमवितर्क्यम् । यथेदंसृजति ॥ ६ ॥

विभुःव्यापकःपरःपुमान्ःसमानातिशयः पुरुशक्तिः यांयांशक्तिमुपाश्रित्याधिष्ठाय । यथागोपायतिरक्षतियथासंयच्छतेसंहरतेआत्मानं भक्तजनंक्रीडयन्स्वयंक्रीडन्यथाकरोति । यथाविकरोतिचसृष्टिस्थितिसंहारव्यापाराद्विपरीतंकरोतिमुक्तंकरोतिचेत्यर्थः ॥ ७ ॥

एकःपुरुषरूपेणयुगपत् भूरिशःसत्वनियंतास्वावतारः रजोनियंताज्ञानुगृहीतः [illegible]द्वितीयावतारः । तमोनियंताज्ञानुगृहीतः रुद्रः तृतीयावतारः एवंजन्मादिगुणावतारैः क्रमशो[illegible]गुणान्विभर्तिगृह्णातितेचावताराः । [illegible] नोक्ता । तपोयज्ञश्चलक्षपुराणःपुरुषोविराट् । अनिरुद्धइतिप्रोक्तोलोकानांप्रभवाव्ययः । आद्यो । [illegible] संहारकारकः । [illegible] । [illegible] । [illegible] चिति ॥ ८ ॥

तथा गुणांस्तु प्रकृतेर्युगपत् क्रमशोऽपि वा ।
विभर्षि भूरिशस्त्वेकः कुर्व्वन् कर्म्माणि जन्मभिः ॥ ९ ॥
विचिकित्सितमेतन्मे ब्रवीतु भगवान् यथा ।
शाब्दे ब्रह्मणि निष्णातः परस्मिंश्च भवान् खलु ॥ १० ॥
सूत उवाच । इत्युपामन्त्रितो राज्ञा गुणानुकथने हरेः ।
हृषीकेशमनुस्मृत्य प्रतिवक्तुं प्रचक्रमे ॥ ११ ॥
शुक उवाच । नमः परस्मै पुरुषाय भूयसे सदुद्भवस्थाननिरोधलीलया ।
गृहीतशक्तित्रितयाय देहिनामन्तर्भवायानुपलक्ष्यवर्त्मने ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

राजोवाच—हे ब्रह्मन् ! हे अनघ ! आप सर्वज्ञ हैं आपका वचन समीचीन है हरिकथा कहते हुए आपके वचनसे मेरे हृदयका अंधकार विनाश होता है ॥ ५ ॥

मैं फिर यह जानना चाहता हूं कि अधीश्वरों के दुर्विभाव्य इस विश्वको भगवान् अपनी मायामें जैसे सृजते हैं ॥ ६ ॥

पुरुशक्ति परपुरुष जिस जिस शक्तिका आश्रय कर जैसे इस विश्वकी रक्षा करते हैं और विभु भगवान फिर जैसे इस विश्वकी प्रलय करते हैं ॥ ७ ॥

हे ब्रह्मन् अद्भुत कर्मा हरि भगवान का चेष्टित निश्चय बड़े बड़े कवियों के भी दुर्विभाव्य, सा, प्रतीत होताहै ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

एकः पुरुषरूपेण युगपत् । जन्मभिः ब्रह्माद्यवतारैः क्रमशो वा । यथा प्रकृतेर्गुणान् गृह्णाति ॥ ९ ॥

विचिकित्सितं सन्दिग्धम् । शाब्दे ब्रह्मणि वेदाख्ये निष्णातः परस्मिन्ननुभवेन ॥ १० ॥

उपामन्त्रितः प्रार्थितः । प्रचक्रमे इष्टदेवता गुरुनमस्कारादिरूपमुपक्रमं कृतवानित्यर्थः ॥ ११ ॥

मङ्गलमाह त्रयोदशभिः परस्मै सर्वोत्तमाय । तत्र हेतुः भूयसे अपरिमितमहिम्ने । तदर्शयति सतः प्रपञ्चस्य उद्भवादिषु निमित्तभूता या लीला तया गृहीतं ब्रह्मादिरूपेण रजआदि शक्तित्रितयं येन तस्मै । अन्तर्भवाय अन्तर्यामिणे । अतएव सर्व्वान्तरत्वात् अनुपलक्ष्यं वर्त्म यस्य तस्मै ॥ १२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

अन्यदपि पृच्छति यथेति स्वयमेकः जन्मभिरवतारैर्भूरिशः कर्माणि चेष्टितानि कुर्वन्प्रकृतेर्गुणान्सत्त्वादीन्युगपदविकारान् वा । यथा विभर्षि अभूयचात्र प्रतीतिर्निमित्तोपादानाधिकरणानां प्रश्नः । यथागोपायतीत्यनेनरक्षितुः स्वस्य किं सृष्ट्यादाविवरक्षणेऽपि जीवान्तर्यामित्वेनोतस्वावतारैरेव रक्षणमितिप्रश्नः । यथा संयच्छतइत्यनेन संयमाधिकरणप्रश्नः । नारदीयानां प्रश्नानां तत्रैवावतरिष्यमाणत्वात् । यथागुणांस्त्वित्यनेन भगवदवतारस्य गुणत्रयात्मकत्वमथवा त्रयाणामेव अन्यतमगुणात्मकत्वमथवाऽप्राकृतत्वमेवेति प्रश्नः अत्र यद्यपि न तृतीयपक्षः प्रश्नारूढः तथापि प्रष्टुरभिप्रेतः । तस्यैव सिद्धान्तकोटित्वात् ॥ ९ ॥

एतत्पूर्वोक्तं मेमम विचिकित्सितं विचारयितुमिष्टं भगवान्भवान्यथावद्ब्रवीतु । त्वमेव कथयितुं समर्थ इत्याह शाब्दे ब्रह्मणि वेदात्मके । ब्रह्मणि निष्णातः परिनिष्ठितः । कृतश्रमः शास्त्रार्थवित् । परस्मिंश्च ब्रह्मणि निष्णातः खल्वित्यन्वयः । अनेन परब्रह्मविषयज्ञानसंपत्तिरुक्ता ॥ १० ॥

हरेर्गुणानुकथन इत्युक्तप्रकारेणोपामन्त्रितः प्रार्थितः हृषीकेशं भगवंतं सर्वेन्द्रियनियन्तारमनुस्मृत्य प्रवक्तुं देवता गुरुनमस्कारादिरूपमुपक्रमं कृतवान् ॥ ११ ॥

श्लोकाद्वयोदशभिः नम इति परस्मै प्रकृतिपुरुषविलक्षणाय पुरुषाय तत्र हेतुः भूयसे स्वरूपतो गुणतश्चान्तर्बहिश्च व्याप्य वर्त्तमानाय तदेव दर्शयन्विशिनष्टि सत उत्पत्तिः स्थानं पालनं निरोधः संहारः तदेव लीला तया गृहीतशक्तित्रितयाय गृहीतं स्वयमेव अवतारैः शक्तित्रितयं येन तस्मै अनेनैवकत्वमुक्तं भूयस्त्वमाह अन्तर्भवायान्तरात्मने "अनेन सर्वस्य स्वव्याप्यत्वात्तदपेक्षया स्वस्य व्यापकत्वमुक्तम्" अनुपलक्ष्यवर्त्मने तस्मै "अनेन स्वान्तर्यामितया स्वव्याप्यविषयीभूत भगवत्स्वरूपपरादिपदार्थः । अनेन प्राकृतकरणागोचरत्वमुक्तं इदमपि वेदव्यापारकम् ॥ १२ ॥

[illegible]

अथाप्येकःप्रश्नोऽस्तीत्याह यथेति एकोहरिर्जन्मभिर्वासुदेवाद्यवतारैर्भूरिशःभूरिशःबहुधाकर्माणिकुर्वन्प्रकृतेःसत्त्वादिगुणान्विभर्त्यण्यक्त्व विभर्ति । युगपत्क्रमशःकर्मणाचेति तुशब्देनगुणानांविरुद्धस्वभावत्वेनयुगपद्ग्रहणेऽनुपपत्तिसूचयति अपिपदेनक्रमशोग्रहणेऽसंभा- वितामिति ॥ ९ ॥

नकेवलंविविम्मामिकिंतुवक्तव्यमितिप्रार्थयंस्त्याह विचिकित्सितमिति यथायथावत् एतद्वक्तुंतवपाण्डित्यंचास्तीत्याशयेनाह शब्देति अनेनालौकिकमपिवस्तुयथावत्बोधयितुंशक्यंतयावक्ताबोधयितुंत्वंसमर्थइत्युक्तंभवति ॥ १० ॥

परीक्षित्पृष्टःकिंचकारेतिसूतःशौनकस्याशंकांपरिहरति इतीति इतिशब्दःप्रकारवचनः हृषीकेशाभिःमनोमुखतोवागादीन्द्रियशक्त्यु- द्बोधकत्वंहरेरित्यर्थःअभिप्रेतिप्रतिवक्तुंप्रक्रमंप्रारब्धवान् भागवतसंहितामितिशेषः ॥ ११ ॥

परीक्षित्प्रश्नोत्तरत्वेनभागवतपुराणंवक्तुकामःशुकःशिष्टाचारंपरिपालयन्स्वेष्टदेवतांप्रणमति नमःपरस्मायित्याद्यस्यनमस्तस्माइत्यंते श्लोकैः। भूयस्त्वमपवर्गति माहात्म्यादिना सतःसत्त्वस्यजगतउद्भवउत्पत्तिस्थानं पालनकर्माम्बितिः निरोधोलयःएतानिसंलीलयागृहीत शक्तीनामिच्छाज्ञानक्रियाख्यानांत्रितयंयेनसतथोक्तस्तस्मै इच्छाज्ञानंक्रियाचेतिनित्याःशक्तयईशितुरितिवचनात्त्स्येतिपदमध्याहार्यमिः गृहीतशक्तित्रितयायेत्यर्थः वेदादिरेवात्रप्रमाणंनप्रत्यक्षमितिभावेनाह देहिनामितिदेहिनांजीवानांचक्षुरादिनानुपलभ्यवर्त्मनेतुर्येमार्गः दूरस्थत्वादितिनेत्याह अंतर्भवायेति अंतर्यामित्वेनसततमंतःस्थिताय योवैभूमातत्सुखं द्वाविमौपुरुषौलोकेइत्यादिवाक्यमत्रप्रमाणम् ॥१२॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः

तत्र प्रथमं भगवत्तत्त्वं विवृण्वन् नमस्करोति नम इति त्रयोदशभिः । परस्मै स्वयंभगवते श्रीकृष्णाय । यतः भूयसे सर्व्वतः परि पूर्णाय । अतोऽंशतः पुरुषादिरूपायस्वतस्त्वनुपलक्ष्यवर्त्मने ॥ १२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

प्रकृतेर्गुणान्बहुविधान्कृत्वाभूरिशोराशिप्रकारेणगृह्णाति अथवा तुपुनःस्वयमेकोऽप्यनेकोभूत्वायुगपदादिभेदेनगृह्णाति किंच कर्माणि जन्मभिःकुर्वन् नानाजन्मानिकृत्वाकर्माणिकुर्वन्करोति कर्माधीनतयाकरोतीत्यर्थः एवंपंचप्रश्नाभिरूप्यसाभिलाषतयापंचप्रश्नानुप संहरति ॥ ९ ॥

विचिकित्सितमेतन्महाति मह्यमेतत्ज्ञातुमिष्टं यथायथावत्भगवान्प्रब्रवीतु कथयतुकथनेसामर्थ्यमाह शब्देपरस्मिन्नपिब्रह्मणितत् तत्साधनैर्भवान्निष्णातः खल्वितिप्रश्नमिदं ॥ १० ॥

शुकोऽपिससाधनमुत्तरमाहेत्याह इत्युपामंत्रितइति उपामंत्रणंप्रार्थना तदास्मिन्नर्थेसर्वसंदेहवारकोभगवानेवेति हृषीकेशंबुद्धिप्रेर कमनुस्मृत्यप्रत्युत्तरंदातुंप्रचक्रमे उपक्रमंकृतवानित्यर्थः उपक्रमोनामदेवतागुरुनमस्कारः हरेर्गुणानुकथनेउपामंत्रितइति स्कंधावाद पंचमेहेतुः सर्वशास्त्रार्थनिर्धारः सप्तभिर्नमनोक्तिभिः पंचभि प्रार्थनावाक्यैर्माहात्म्यंतस्यवर्ण्यते एकेनव्यासनमनमेतावच्छुकभाषित अन्यत्कथाप्रसंगेनपरीक्षावानिरूपितं नमनादेवभगवान्सर्वसंशयवारकः प्रार्थितःकाममंदद्यात्नान्यथेतिद्वयोरयं यद्यपितेनपंचप्रश्नाःकृत तथापिसर्वसंदेहनिवारणार्थंभगवान्स्मृतइति ततःसंदेहनिवृत्तिपूर्वकंभगवंतमनुनमस्करोति ॥ ११ ॥

तत्रादौसृष्टिप्रकारेसंदेहानंप्रतिप्रकारंवदन्नमस्यति नमइति आदौपरःअसंगोदासीनएकएवेत्यर्थः तदनुसएवपुरुषः अनेनअशरीरस्य विष्णोः पुरुषशरीरस्वीकारआदौकथितः तदनुबहुस्यामितिवांछयाएकएकभूयान् तदनुक्रीडार्थंजगदुत्पत्तिस्थितिसंहारैः स्वमाययागुणाभ शक्तित्रयस्वीकारमाह गृहीतशक्तित्रितयायेति सर्वितिवचनात्अमतःसत्तानिवारिता किंच तस्योद्भवःस्थानंनिरोधश्च लीलायैसद्रूपेण भगवानुत्पद्यते तिष्ठति लीयतेचेति अनेनक्रमोऽपिदर्शितः सदंशव्यापकत्वात्सृज्यमानस्यपरिच्छेदाभावात्युगपदेवदेशभेदेनएकक्रमेण वाचालीलासंपद्यतेनथाकरोतीत्यर्थः तदनुतत्रांतर्यामितयाप्रविशतीत्याह देहिनामंतर्भवायेति नाहिर्वहिः स्थितोंतःप्रविशति किंतर्हिचा भवतीत्यर्थः सृष्टनामरूपभेदनद्वैरूप्यात्नाममृष्टयर्थंसर्वसृष्ट्वासर्वमनुप्रविश्यसर्वैरपिअनुपलभ्यंवर्त्मयस्यतादृशोजातइत्यर्थः तेनगुरुवेदा भिरेवतज्ज्ञानमित्यर्थः एवंभगवतःमूलरूपसमांशव्यष्टयंतयाःमफलरूपाणिपंचनिरूपितानिसृष्टिस्थितिप्रलयभोगमोक्षार्थं इदानीमवतारैःप्र जनसंदेहवारयन्नमस्यति ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

यथा एकः पुरुषरूपेण युगपत् प्रकृतेर्गुणान् विभर्ति तत्राश्रित एव ईक्षणादिभिर्धारयति पालयति च । तथा जन्मभिः ब्रह्मरु द्राद्याविर्भावैः भूरिशः बहुरूपः क्रमशोऽपि कर्मणापि वा विभर्ति । कीदृशः कर्म्माणि सृष्ट्यादीनि कुर्व्वन् ॥ ९ ॥

विचिकित्सितं सन्दिग्धम । ननु कविभिरपि दुर्विभाव्यमिदं चेदहं जानामीति तत्त्वं कथं जानासि तत्राह । यथा भगवान् कृष्ण तद्भक्तो भवानपि तथेत्यर्थः । तत्रापि शब्दे ब्रह्मणि वेदे विचारेण निष्णातः परस्मिन् ब्रह्मणि कृष्णे च लब्धानुभवेनेति एवमपरे शास्त्र कर्त्तारस्तु नैवानुभवन्तीति ते न जानन्ति । किं विधत्ते किमाचष्टे किमनूद्य विकल्पयेत् । इत्यस्या हृदयं लोके नान्यो मद्वेद कश्चन इति भगवदुक्तेः । इह चिच्छक्तिप्राधान्येन कृष्णरामाद्यवतारलीला इव मायाशक्तिप्राधान्येन पुरुषावतारलीला ब्रह्माण्डनिर्म्माणाद्य वर्णिते अन्यथा एवं नात्र कटाक्षः कार्य्य इति श्रीशुकोक्तेः परीक्षिच्छुकयोरभिप्रायोऽवसितव्यः ॥ १० ॥

हृषीकेशं सर्व्वेन्द्रियप्रवर्त्तकम इति मद्वाचि स एव स्थित्वा प्रतिवक्ष्यतीत्यभिप्रायेण । प्रचक्रमे देवतागुरुनमस्कारपूर्व्वकमुपक्रम कृतवानित्यर्थः ॥ ११ ॥

भूयो नमः सद्वृजिनच्छिदेऽसतामसम्भवायाखिलसत्त्वमूर्त्तये ।
पुंसां पुनः पारमहंस्य आश्रमे व्यवस्थितानामनुमृग्यदाशुषे ॥ १३ ॥
नमो नमस्तेऽस्त्वृषभाय सात्वतां विदूरकाष्ठाय मुहुः कुयोगिनाम् ।
निरस्तसाम्यातिशयेन राधसा स्वधामनि ब्रह्मणि रंस्यते नमः ॥ १४ ॥
यत्कीर्त्तनं यत्स्मरणं यदीक्षणं यद्वन्दनं यच्छ्रवणं यदर्हणम् ।
लोकस्य सद्यो विधुनोति कल्मषं तस्मै सुभद्रश्रवसे नमो नमः ॥ १५ ॥
विचक्षणा यच्चरणोपसादनात् सङ्गं व्युदस्योभयतोऽन्तरात्मनः ।
विन्दन्ति हि ब्रह्मगतिं गतक्लमास्तस्मै सुभद्रश्रवसे नमो नमः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

तमेवाह । त्रयोदशभिः । परस्मै पुरुषाय पुरुषोत्तमाय श्रीकृष्णाय नमः । प्रथमैश्वर्यमाह । भूयसे पुरुषाद्यवतारैरपरिमितमहिम्ने । तत्र प्रथमंपुरुषावतारलीलामाह सदुद्भवेति । शक्तित्रितयं रजःसत्वतमः । द्वितीयतृतीयपुरुषावतारलीलामाह । देहिनां ब्रह्मादीनां समष्टिव्यष्टीनाम् अन्तर्भवाय अन्तर्यामिणे । अनुपलक्ष्यं योगिभिरपि दुर्ज्ञेयं वर्त्म भक्तियोगो यस्य तस्मै ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

एतत्पूर्वोक्तं । विचिकित्सितंसंदिग्धंयथावद्भगवान्प्रब्रवीतु । तत्रयोग्यतामाह । शाब्देइत्यादि ॥ १० ॥

हरेर्गुणानुकथनेउपामंत्रितः हृषीकेशंसर्वेन्द्रियनियंतारंश्रोतॄणांश्रावयितुश्चेन्द्रियनैर्मल्यहेतुत्वेनोपकर्त्तारमनुस्मृत्य । प्रचक्रमेहरिगुणकथाख्यानरूपमुपक्रमंकृतवान् ॥ ११ ॥

तदेवाह । नमइतित्रयोदशभिः । परस्मैचिदचिन्नियामिकस्वरूपायपुरुषायनमः । तत्रहेतुः । भूयसेऽपरिमितगुणस्वरूपायसतः प्रपञ्चस्य उद्भवस्थाननिरोधेषु । उत्पत्तिपालनसंहारेषुनिमित्तभूतयातयापाश्र्वावतारब्रह्मरुद्ररूपैर्गृहीतंरजः सत्वतमोलक्षणंशक्तित्रितयंयेन तस्मै अंतरात्मनेमभक्तैर्नोपलक्ष्यंवर्त्मप्राप्तिमार्गोयस्यतस्मै ॥ १२ ॥

भाषा टीका

जैसे प्रकृति भूरिशः गुणोंको युगपत् (एकवेर) वा क्रमशः एकही भगवान पुरुष रूपसे वा ब्रह्मादि जन्मसे कर्म करते हुए धारण करते हैं ॥ ९ ॥

भगवान् मेरे इन सब संदेहों को कहिये आप निश्चय शब्द ब्रह्म और परब्रह्म में निष्णात हैं ॥ १० ॥

सूतउवाच—हरिके गुणानु कथन में राजाने इस प्रकार प्रार्थना किये शुकदेवजी हृषीकेश का स्मरण कर प्रति वचन करते को प्रवृत्त हुए ॥ ११ ॥

शुकउवाच—इस सत् जगत् के उद्भव स्थान और निरोधलीला से जिन्होंने तीन शक्तियों का ग्रहण किया है, जो देहधारियों के अंतर्यामी और अनुपलक्ष वर्त्म है, उन अपरिमित परम पुरुषको नमस्कार है ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामि कृत भावार्थदीपिका ।

तत्तत्फलदातृत्वमनुस्मरन् प्रणमति । भूयः पुनश्च नमः । सतां धर्मवर्त्तिनां वृजिनच्छिदे दुःखहन्त्रे । असताम् अधर्मशीलानाम् असम्भवाय अनुद्भवहेतवे । अखिलसत्वमूर्त्तये तत्तद्देवादिरूपेण तत्तत्फलदायेत्यर्थः सम्यक्सत्वमूर्त्तये इति वा । पुनरिति पूर्वोक्तोभयवैलक्षण्यमाह । पारमहंस्ये प्रत्यङ्निष्ठारूपे आश्रमे व्यवस्थितानां पुंसाम् अनुमृग्यम् अनात्मनिरसनेन पुनः पुनर्मृग्यं यत् आत्मतत्त्वं तस्य दाशुषे दात्रे ॥ १३ ॥

सात्वतां भक्तानाम् ऋषभाय पालकाय । कुयोगिनां भक्तिहीनानां विदूरा काष्ठा दिगपि यस्य दुर्विज्ञेयायेत्यर्थः । नत्वेवं वैषम्यप्रतीतावपि निर्दोषत्वाय अचिन्त्यमैश्वर्यमाह । निरस्तं साम्यम् अतिशयश्च यस्य यदपेक्षया अन्यस्य साम्यमतिशयश्च नास्ति तेन राधसा ऐश्वर्येण स्वधामनि स्वस्वरूपे ब्रह्मणि रममाणाय ॥ १४ ॥

सर्वसाधनेभ्यो भक्तेः श्रैष्ठ्यमनुस्मरन् प्रणमति यत्कीर्त्तनमिति द्वाभ्याम् । अर्हणं पूजनम् । सुभद्रं सुमङ्गलं श्रवो यशो यस्य तस्मै ॥ १५ ॥

विचक्षणाः विवेकिनः यस्य चरणयोरुपसादनात् उपसत्तेर्भजनात् अन्तरात्मनः मनसः उभयतः इह परत्र च सङ्गं व्युदस्य निरस्य गतक्लमाः प्रयासरहिताः ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

सत्त्वमुद्भवानन्दमैऽनुपादयत्वंयथादिरयतआह भूयोनमइति सद्वृजिनच्छिदेसतांपापच्छिदेअसतांदुष्कृतामसंभवायखिलकामाखिलसत्त्वमूर्त्तयेऽखिलपूर्णसत्त्वमेवमूर्त्तिर्यस्यतस्मैउपासपूर्वसत्त्वदेहायेत्यर्थः अतोऽनिन्द्रियत्वंऽपसौलभ्यातिशयेनसौभूपरिमण्डवजुकर्मविनाभाव

श्रीमद्वीर[illegible]कृत [illegible]चन्द्रिका ।

कुर्वन् अखिलमनुग्रहयन्निवयवारामकृष्णादिरूपैर्जगतामित्यर्थः प्रकृतिपुरुषविवेकख्यात्या सर्वं जगत्कारणात्मत्वात्सर्वान्विष्णुमवरुध्य मुमुक्षूपास्यत्वं मोक्षप्रदत्वं चाह पारमहंस्येपरमहंसानां संबन्धिनि आश्रमे चतुर्थाश्रमइत्यर्थः तस्मिन्नवस्थितानां इदं मुमुक्षुणामोपलक्षणं परमहंसानां प्रायशो मुमुक्षुत्वात्तद्धर्मनिर्देशः ब्रह्मविद्यांगत्वेन तदाश्रमप्रयुक्तधर्मानुष्ठानपराणामनुमृग्यदाशुषेऽनुमृग्यो[illegible]ऽर्थः तस्यदाशुषेदानशीलायपर्यभूताय भूयोनमइति ॥ १३ ॥

सौलभ्यविशिष्टमेवनमस्करोति नमइति सात्वतांयदूनामृषभाय श्रेष्ठायाभिजनात्सख्यातिरेकात्सात्वतश्रेष्ठत्वेनावतीर्णायेत्यर्थः एवं सुलभोपिकुयोगिनांदुर्लभएवेत्याह विदूरकाष्ठायेति कुयोगिनांकुत्सितयोगिनांभगवद्भक्तिरहितयोगनिष्ठानांविदूरकाष्ठायविदूरेदूरतएवकाष्ठा स्थितिरूपस्य तस्मैकुयोगिभिर्दुस्सर्वविदर्शापदर्शया तथाविधायेत्यर्थः तदेवं वैषम्यप्रतीतावपि निर्दोषत्वायाभित्यैश्वर्यमाह निरस्तइति स्वराधसा स्वतेजसा निरस्तं साम्यमतिशयश्चयस्य तेन तेजसा उपलक्षिते स्वधामनि स्वमहिम्निप्रतिष्ठितइति श्रुत्युक्तरीत्या स्वप्रतिष्ठेस्वयंज्योतिषिब्रह्मणि स्वस्मिन्नूरंस्यते रममाणायतेतुभ्यं नमोनमोऽस्तु तच्छब्दार्थोऽनिशापारोइंशेन नमस्कृतेः पौनःपुन्यं निःसमाभ्यधिकस्वकीयतेजसोपलक्षितेस्व-स्मिन्नेवरममाणस्यनकिञ्चिदपिफलमपेक्ष्यप्रयोजनमिति नहिकल्पद्रुमस्यभजतामभीष्टानुवदतोविपर्ययमिति तद्वत्कुरुष्व म ॥ १४ ॥

यतएवविचित्रैश्वर्यपरत्वेनपरम्यमतएवतत्कीर्तनस्मरणादिःसमस्तदुरितनिवर्तकत्वमित्याह यत्कीर्तनमिति ईक्षणमर्चाविग्रहादिनिरीक्षणमर्हणं पूजनं यत्कीर्तनादिकंकीर्तनादिनिष्ठस्यकल्मषं दुरितंविधुनोतिसद्यो विनाशयति तस्मैसुभद्रश्रवसेसुभद्रंसुमंगलंश्रवःकीर्तिःयस्यत-स्मैनमः ॥ १५ ॥

नकेवलंभगवत्श्रवणादिभिर्दुरितनिवृत्तिरेवकीर्तनादिभिर्विशुद्धेनात्मनापरिपूर्णभक्तियोगं ततोब्रह्मप्राप्तुवन्तीत्याह विचक्षणाइति यच्चरणो पसादनाद्यच्चरणयोरुपसत्तेः भजनादित्यर्थः तस्मादंतरात्मनोमनसःउभयतः इहामुत्रचसंगंव्युदस्यगतक्लमाः निवृत्तसांसारिक तापत्रयाः ब्रह्मगतिंब्रह्माख्यांगतिंपरमंप्राप्यं विंदंतिप्राप्नुवंतिर्हीतिप्रसिद्धिंद्योतयति ब्रह्मविदाप्नोति परमितिश्रुतिप्रसिद्धेः तस्मैसुभद्र-श्रवसेनमोनम इत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकृत पदरत्नावली ।

सर्वस्मादाराधनप्रसादसाधनाद्भक्तिपूर्वकंपुनःपुनर्नमनमेवतत्प्रीतिजनकमितिभावेनाह भूयइति भूयोऽपिपरस्मैपुरुषायनमइत्यन्वयः यतइष्टावाप्तितत्प्रतिबंधकानिवृत्तीस्यातांमपवर्गयोरेकोस्यकृपामितितत्राह । सदिति सतांसन्मार्गप्रवृत्तानांकर्मणांपुंसांवृजिनंदुःखकारणपापं छिनत्तिनिर्मूलयतीतिसद्वृजिनच्छित्तस्मै असतामप्रशस्तकर्मणामसुरादीनामसंभवायासत्पापादकाय सुखप्रतिबंधकअनिर्मूलकायेत्यर्थः । एतत्करणसामर्थ्यमस्यास्तीतिभावेनाहअखिलेति अखिलसत्त्वमूर्तयेपूर्णसाधुभावस्वरूपाय । निःशेषगुणपूर्णात्मास्वयंदेवतेतिश्रुतिवचनात् साधुभावोगुणइतिज्ञायते अनेनसमस्तचराचरलक्षणप्राणिमूर्तयइत्येतन्निरस्तम अवाप्यसमविष्टावाप्तिःकथमवगन्तव्यत्राह पुंसा मिति परमहंससंबंधिन्याश्रमेऽवस्थितानांसंन्यासधर्मवतांपुंसामनुमृग्यदाशुषेनिजानंदानुभवलक्षणमोक्षदात्रे दाशृदानइतिधातुः अव-धारणवाचिनापुनःशब्देनान्ययोगंनिवारयति एतेऽपयवानुमृग्यंददातिनान्येऽप्यइत्यर्थः ॥ १३ ॥

नन्वस्यशब्देनसंन्यासितरज्ञानिविवक्षायांतमेवंविद्वानमृतइहतिनप्रमाणंस्यादज्ञविवक्षायामज्ञानांज्ञानदोविष्णुरितिवाक्यःकेऽत्राज्ञविवक्षिता-इतिमंदाशंका परिहारेप्यनुभागवतशास्त्रोक्तविरुद्धयोगापेतइतिवक्ति नमोनमइति सात्वतसंहिताक्तविधिनाविष्णुमर्चयंतःसात्वतस्तेषां सात्वतां स्वरूपज्ञानंभासयतिदीपयतीत्यृषभः ज्ञानमुद्दीप्यमुक्तिददातीत्यर्थस्तस्मै सत्त्वंतुशोभनत्वंस्यात्तदुक्ताःसात्वताइतिवचनात् सात्वताःशोभनत्ववंतः तेषामनुत्पन्नज्ञानानांतद्योगपुण्यवतांज्ञानंददातीत्यृषभः तस्मादितिवाऽनेनोक्तंवाक्यद्वयमपिप्रमाणमित्याशयमिति यःपरस्मैपुरुषायेनिप्रक्रांतःततस्मै यद्वास्वचित्तस्थंसंबोध्यतेतुभ्यंनमइति एवंविधफलदातृत्वंनतत्स्वामीनिवाक्यार्थः । अवभासनदीप्त्यो-रितिधातोर्हिलोपेनसलोपः शास्त्रकुत्सितोयोग एकयध्यानलक्षणःसएषामस्तीतिकुयोगिनस्तेषांविदूरकाष्ठापरिपूर्तिरपरिच्छिन्नलक्षणायस्य-सतथा तस्मैभगवदधिष्ठितविक्रमात्रमपिनजानंतीत्यतोवाविदूरकाष्ठायेति आशास्तुककुभःकाष्ठाइत्यमरः । स्वतरतृप्तत्वेनस्वप्रयोजनमपेक्ष्य-त्वादिदातृत्वमितिभावेनाह निरस्तेति निरस्तोसाम्यातिशयौयेनतथोक्तं तेनराधसासंसिद्ध्यास्वधामनिस्वयंप्रकाशेब्रह्माणि अनवच्छिन्नानंदा-नंदैकरसेरंस्यतेरममाणाय सदातनोऽनुभावोयमितिशतृप्रत्ययः ॥ लोकविलक्षणोयंरतिरितिद्योतयितुं परस्मैपदप्रयोगः प्रतिपदमनुसंधेय-मितिनमस्कारद्वयं ॥ १४ ॥

कीर्तनादिनाविभूतफलमवस्यनमस्क्रियासंपद्यतइतिभावेनाह यत्कीर्तनमिति सुभद्रश्रवसेसुमंगलकीर्तये सद्यइत्यनेनभक्तिपूर्वकमितिसूच यति अत्रश्रवःकीर्तिर्मंगलइतियादवः ॥ १५ ॥

वैराग्येणपरहीभूतयाभक्त्याभगवच्चरणानिषेवणंब्रह्मज्ञानसाधनंभवतीतिभावेनाह विचक्षणाइति यच्चरणोपसादनात् यच्चरणैकशरणप्रा प्तिलक्षणनिषेवणादंतरात्मनोऽंतःकरणस्य । उभयत इहामुत्रविषयेषुसंगंआसक्तिंव्युदस्यनिरस्यब्रह्मगतिंब्रह्मज्ञानंतेनमोक्षंचविंदंति ॥ यस्यगुरु रूपस्यहरेश्चरणोपसत्तेरंतरात्मनः क्षेत्रज्ञस्योभयतःसंगंस्थूलसूक्ष्मशरीरसंगंव्युदस्यापोह्यब्रह्मगतिंब्रह्मस्वरूपंविंदंत्येतदुक्तीतिपरमंतत्त्वंगु वाचिनाहिशब्देननिरस्तं यतोभेदःप्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धोऽतोऽनुपपन्नऐक्यवादः । सुभद्रंश्रवःश्रवणीयंयस्यसतथातस्मै ॥ १६ ॥ १७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

तत्र स्वप्रयोजनं लीलावतारं दर्शयन्नाह भूय इति द्वाभ्याम । सतां वेदमार्गानुसारिणां देवादीनां दुःखहन्त्रे । असतां तद्बहिर्मुखानां दैत्यादीनामपि असम्भवाय मुक्तिदाय । पुंसां पुमांरिति । अत्रानुमृग्यं भक्तियोगैकसाध्यं स्वचरणारविन्दमेव ज्ञेयम । तथा परमहंसानां मुनीनाममलात्मनाम । भक्तियोगविधानार्थं कथं पश्येम हि स्त्रियः ॥ इति प्रथमे, परमहंसमहामुनीनामन्वेषणीयचरणौ [illegible] इति तृतीये च निरूपितत्वात ॥ १३ ॥

... नमाह । साम्प्रतं ... नानाविहारार्थं ... । तथापि कुयोगिनां ... योग-
सिद्धानां ... । पुनश्च ... इति । ... कल्पे ... वैकुण्ठे रंस्यते ...
रममाणाय ॥ १४ ॥

न केवलमवतारसमय एव तस्य तादृशत्वं किन्त्वन्यदापीत्याह यत्कीर्तनमिति । ... वचनेन च सकृत् तत्तन्मात्रमपी-
त्यभिहितम् ॥ १५ ॥

शरणागतिमात्रमपि यस्य सिद्धिकरमित्याह विचक्षणा इति । तथोक्तं श्रीगीतान्ते मन्मना भव इत्यादि सर्वधर्मान् इत्यादि च ।
अपगतिं ब्रह्मस्वरूपा च सा गतिः गम्यो लोकश्च ताम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृत सुबोधिनी ।

भूयइति अंतर्यामितयाकरोत्येवपापादिनाशंबहिरपिकरोतीतिभूयःपदं अत्युपकारित्वात्प्रणामनमस्कारविशेषणं भगवतोऽवतारस्यसतांदुःख
दूरीकरणमेवप्रयोजनं यद्यपिप्रकारांतरेणापिदुःखदूरीकरणंभवति तथापिनसर्वात्मनातन्निवृत्तंभवति साधुःखरूततिःभगवद्भिन्निगमनभा-
रूपपुनःप्रवेशपर्यंतउद्भूतानुद्भूतरूपेणातिष्ठति तांदूरीकर्तुंभगवत्संबंधएवशक्तइतिमध्येप्रादुर्भूतस्तांछिनत्ति किंच सतामसंभवाय पुनरुत्प
त्त्यभावाय परब्रह्मणोदेहग्रहणेआविर्भावेवानान्यन्निमित्तमस्ति संतोहिभगवद्धर्मसंबंधात्सत्त्वंप्राप्ताः ननुचिदानंदत्वं पुनःसंभवेसत्वरूदं
द्वाऽपि साधुनानितुसत्त्वपदंवोपक्षीणानीति अतोभगवान्स्वयमाविर्भूतःतेषामाविर्भावाभावाय अतोदुःखच्छेदनमल्पंतदीयोभावोपिस्वयमंगी
कियतइति किंच अखिलात्मनिसत्त्वानिसत्त्वगुणभेदाःमूर्तीयस्य सत्त्वगुणाः सर्वांशेनसाधनापेक्षायामपिस्वयमेवसर्वसाधनानिकरोति इत्यादा
आविर्भावयति एतदर्थमेवसत्त्वगुणाविर्भावइतिलोकप्रसिद्धिः अखिलात्मनिसत्त्वानिजीवगणामूर्तीयस्येतिवा अनेनानंतजन्मसंभवेपितत्प्र
तिनिधितयासर्वविधसर्वजीवानुत्पादितवान् अतस्तेषांभगवदवतारेणैवस्वप्रतिनिधितयासर्वावताराश्चैवंविधोभक्तवत्सलइतिभजनीयरूपमुक्तं
किंच नकेवलंभक्तानामेवोद्धारार्थंभगवानवतीर्णः किंतु ज्ञानिनामपीत्याह पुंसामिति पारमहंस्यआश्रमेव्यवस्थितानांप्रतिकल्पेसन्यासिरू-
पेणैवजातानांसनकादीनांज्ञानेनपदार्थंनैकट्य भासमानानांदूरस्थितत्वेपितथाभानरहितानांतदर्थमतिक्लेशंप्राप्नुवतां मृग्यंमृग्यमनु क्रममुक्ति
साक्षान्मुक्तिमवांतरभेदानपिसामीप्यादीनपिदातुंपदानि अनुमृग्यानांदाने वैदिकपदप्रयोगात्फलानांकेवल वैदिकत्वं अनुमृग्यंविचार्यं वा
इदानीमपिजन्मकोटिभिः विचारमेवार्हति अतस्तेषांक्लेशनिराकरणायस्वात्मदइत्यर्थःनहिप्रकारांतरेणभगवानात्मालभ्यते ज्ञानेनापिआत्मत्व
नमासतएवबालानांहस्ताग्रस्थचंद्रवत् पुनरितिपुनःपुनः पारमहंस्याश्रमइति प्रत्यक्तनिष्ठारूपेआश्रमेतत्रप्रविष्टाअपिबहिर्मुखाएवभवंतीति
हंसास्तुमानसेऽपिरमंते परमहंसास्तुततोप्यंतरतमेआत्मन्येव आत्मानात्मसंघातेवाआत्मविमर्शनादनुमृग्यत्वं एवमवतारसंदेहंवारयन्सर्व
वर्णानामावश्यकभजनीयत्वंनिरूपितम् इदानींप्रयोजनसंदेहंवारयन्भक्त्यैकलभ्यत्वंसोपपत्तिकमुपपादयन्नमस्यति ॥ १३ ॥

नमोनमस्तेऽस्त्विति अतएवभक्त्युद्रेकेणबहुवारंनमस्यन्तदेवप्रार्थयते शास्त्रेपूर्णानांभगवद्दर्शनेजातेनमस्कारएवकर्तव्यइतिसदुपशिक्षा
विचारेणान्यस्यअशक्यत्वात् किमासनेतेगरुडासनायेत्यादिवाक्यात् अतस्तथाभूतानामस्माकंभगवत्साक्षात्कारेतथाममनमेवास्त्विति
प्रार्थनीयएतावदेवप्रयोजनमित्युक्तंसर्वैरेवसाधनैः किंच ते तुभ्यमितिप्रत्यक्षतयानतुमह्यमितितस्मादिति इतःपरमधिकंप्रयोजनंउद्देश्यंनास्तीति
शास्त्रसंग्रहः किंच सात्वतामृषभायेति सात्प्रत्ययुक्तानांतदधीनवचनेसातिरितिसातिप्रत्ययःव्याकरणेविहितः आत्मसाविति तत्रसाधु
क्ताःसात्वंतःकदाचिदपिनस्वतंत्राःकिंतुभगवदधीनाएवेति तेषामृषभः एवंभावेनभगवत्स्वामित्वंमप्रयोजनं मानेनमारेणैवस्वतःपर्यवसानं
तदधीनस्वलक्षणोभक्तिकधर्मेउपपन्नेस्वसेवामपिकारयतीतिसेवनानंतरंदास्यंप्रयोजनमितिनिरूपितं येपुनर्योगादिनाप्राप्स्यामइतिविचारयं-
ति तेकुयोगिनः पृथिव्यामेवयोगिनइति नहिभूमावेवस्थिताः ब्रह्मांडात्परतःस्थितंवस्तुप्राप्नुवंति अयंचकुत्सितोयोगः कुत्सितंफलंभूमिष्ठ
तापयत्येव अतएवाणिमाद्यएवतत्फलत्वेननिरूपिताः योगस्तुस्वाधीनः भगवांश्चस्वाधीनः योगेश्वरश्च अतोयोगेव्यवस्थितमतीनांयस्यांघ्रिशा
भगवानहिंसादिनापिदूरे साधनान्यपितोऽपिदूरेनयंतीतिविशेषेणदूरंकाष्ठायस्येति अनेनान्यसाधनसाध्यंप्रयोजनमित्युक्तं सकृत्कुयोगि
ष्वपिउत्तरब्रह्मविद्यादियोगश्चेत्तत्रप्राप्नुयादपि मुहुःकुयोगित्वेआशापिनास्तीत्यर्थः प्राप्त्याशाभावएवदूरकाष्ठात्वं मुहुःपदेनतेपांसाधना
भावःसूचितः अतोभक्त्यैकलभ्यत्वंसाधितमन्वयव्यतिरेकाभ्यां किंच निरस्तसाम्येति काचिद्भगवतःसिद्धिरहितापसशब्दवाच्या मताः
शीलसिद्धिःकाचिदन्यत्रनचालनोप्याधिका तयाभिन्नयाभगवान्स्वगृहएवरमते तत्वाक्षरात्मकंब्रह्म रंस्यति स्वनिष्ठमेवरसंतःसंबंधात् अभिनय
कंकरोतीति एतावताखरूपस्थितिर्व्यतिरेकेणान्यत्ररंस्यतीतिभगवदीयोरसस्तत्रैवप्राप्तव्यः गृहंचतस्यैवतत्साधनंचनिरस्तसाम्यातिश
यासिद्धिः अतोऽन्येषांमर्यादातद्रसप्राप्तिर्दुर्लभागृहसेवकस्यतुसुलभेति सहिस्वगृहेतांनीत्वारंस्यतीति अनयाउपपत्त्याभक्त्यैकलभ्यत्वं तथा
मनीरथनेनब्रह्मन्यस्तत्रगंतुरस्यातुंवाशक्तोतीतिसूचितं अक्षरत्वादहेयत्वं निरंतररसप्रवाहात्नसायुज्यापेक्षा अतस्तादृशभक्तिभावेकेवलंनमनं क
र्तव्यमिति तादृशायनमइत्याह रंस्यतेनमइति एवंज्ञात्वानमनमपिप्रयोजनमितिशुकादीनांतावन्मात्रपर्यवसानंसूचितम् ॥ १४ ॥

एवंभक्तिमतोनकिंचित्कर्तव्यन्यमित्युक्त्वाबाह्यभक्तेःफलंनियमयन्नमस्यति यत्कीर्तनमिति संसारिणांबाह्यषड्विधभक्त्यातत्क्षणापाप
नाशइत्यर्थः ईक्षणंपादसेवनसाध्यं अत्रपापक्षयस्यतारतम्यंनिरूपयितुंभक्तःक्रमोनिरूपितः अत्रकीर्तनस्यसर्वस्यान्येषांचसर्वपापनिवारक
त्वात् अवणापेक्षयापिमहत्त्वंनिरूपयितुंप्रथमंनिरूपितंतदनुतस्याविमूलभूतस्यैतस्यविवोहकस्यस्वात्ममात्रनिष्ठत्वेपिआध्यात्मिकपापनिराकरणात्
अंतःकरणशोधकत्वेनस्मरणंनिरूपितम् एवंकीर्तनस्मरणाभ्यांप्रेमोद्गमेजातेयद्भगवतईक्षणंभगवदागमनेनस्वगमनेनवा सानुभावाधिष्ठानस्य
भगवत्प्रतिनिधित्वात्प्रीतेश्चाल्पत्वात् भगवच्चालनाशक्तौचबहिस्तदीक्षणं अंतर्वाभावनया तद्दर्शनेनआधिदैविकपापनिवृत्तिः "यद्देवानांचभु
व्यागोअस्ती"तिश्रुतौतत्पापंनिरूपितं तद्भगवद्दृष्टिवशवर्तत्वात्क्रूरादृष्टिर्निवर्ततइतितद्दोषनिवृत्तिः तदनंतरंयद्वंदनंतद्भगवदीयापराधक्षमापनो
पनिवर्तकं वस्तुतोहिजीवःभगवत्सेवकोभूत्वाबहुकालंतत्सेवामकृत्वास्थितइतिस्वधर्मपरित्यागेनअधर्मोभवति तद्दोषानंतरंवंदनेनैवनिवर्तते
... अनुभाव ... तत्तत्कृतपापंमूलभूतमिति निवर्ततेततो ...
... भगवतः ... पूजनंसत्कारेतियावत्तत् भगवच्छायां ... तदर्हणाद्द्विप्रकृतिरूपं भवन्

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृत सुबोधिनी ।

त्वाभावात्तत्त्वेनानभ्युपगमिदं भतोभक्तिमार्गनिविष्टानामन्येषामपि एवंप्रकारेणभक्तयानासन्नत्वमुक्तमिति सर्वपापनिवृत्तिः फलंभवति अतोभगवत्कीर्तिमूलत्वात्सर्वेषांभगवत्कीर्तिःसुभद्राभवति भद्राभद्रयोस्तुल्यत्वात् अभद्रनाशिकासुभद्राभवति प्रथमभवयंतुतत्रानिंत प्रविश्यालांछनभूतेभ्यः देहादिभ्यः पापनिवर्तनात्समर्थमितिप्रथमंतत्रनिर्दिष्टं कीर्तनंतुतत्रापि्रिमितिविवेकः ॥ १५ ॥

एवंषड्विधभक्तेः षड्विधपापक्षयकर्तृत्वमुक्त्वाकीर्तेस्तावन्मात्रपर्यवसायित्वेनांतपर्यवसानाभावाच्चाविरोधः प्रसज्येतेतितस्यामुक्तिपर्यवसायित्वंप्रकारांतरेणाहवदति विचक्षणाइति भवतुतासामेषांषड्विधाभक्तिरुक्ता एवंषड्विधयात्रायुक्तैसंपन्नेपश्चाद्विचक्षणाःसंतःभगवच्चरणारविंदएव भयसन्नामवंति भततःपदार्थांतरेउपयुक्ताभवंति तदातत्रैवासक्ताःउभयतः संगात्तन्निवृत्ताभवंति भयसादेहिसंगाभावोपिज्ञयुक्तमेव तत्रापिअंतःकरणेनभगवत्यवसादनात् अंतःकरणस्यैवउभयतःसंगव्युदासः तदापश्चात्कर्मकानामभावात्भगवतासहगमनसामर्थ्यंभवति चरणाहिउपसन्नाश्चरणेनसहगंतुंसमर्थाभवंति अतोब्रह्मगतिंप्राप्नुवंति ब्रह्मणासहगतिः ब्रह्मणिवागतिः अक्षरस्यचरणत्वेगूढत्वेवात्तुभयमुपपद्यते अतोमार्गांतरेणापिएवंसाधनेनपूर्वंतुल्यताभवतीतिद्वयोरप्येकपदार्थइतिवक्ष्यमाणउपपन्नंभवति तस्याहिगतिर्ज्ञानरूपा अतएवज्ञानस्यक्रियात्वंधात्वर्थत्वंचोपपद्यते ज्ञानस्यचक्रियात्वंभगवत्क्रियात्वेनभगवतःइंद्रियाभावाद्अन्याक्रियानसंभवति नित्यातुक्रियानप्रसिद्धायागानांतुक्रियारूपंणाभगवद्राविर्भावात्पदार्थांतरवत्क्रियापिभवति भगवद्रूपंतदेजनितमेजतीत्यादितुविरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वेनधर्मरूपेणाविर्भूतरूपंप्रतिपादयति तस्मात्सच्चिदानंदत्वतनाक्रियास्वरूपभूताभवति अतोज्ञानमेवतेजःस्वभावंगच्छतीवप्रतिभातीतिस्मरणेमनोगच्छतीतिवत्भगवतांज्ञानमेवक्रियारूपं तस्माद्भगवतोगतिंचैतन्यरूपांयेवंति अलभ्यलाभवत्प्राप्नुवंति चिंतितन्मात्रेणातदात्मकत्वादितिप्रकारेण । अतएवमुख्यसिद्धांतात्फलेऽपिभेदः हियुक्तश्चायमर्थः यतःकीर्तिर्मुक्तेः पर्यवसायिनी गतक्लमाइति मार्गांतरेणापिज्ञानादिनाअक्षरोपासनयावा तदेवस्वरूपंप्राप्नुवंति तथापिक्लेशाधिकतरस्तेषामितिवाक्यात्क्लेशयुक्ताभवंति कीर्तनप्रणालिकयातुवेगच्छंतितेगतक्लमाएवगच्छंतीति मार्गांतरात्क्लेशपम् अतएवकीर्तिंपुरःसरंतंनमस्यति सुभद्रश्रवसइति पूर्ववत् वाग्भक्त्याप्येवमनुग्रहंकरोतीत्यादरेणनमनवीप्सोभयत्र ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

कृपामाधुर्य्यमाह । भूयः पुनरपि नमः । सद्वृजिनच्छिदे रामकृष्णाद्यवतारैः स्वभक्तदुःखहन्त्रे । असतां पापिनाम् असुरराक्षसासुरादीनामपि स्वकर्तृकवधेन असम्भवाय सम्यग्भवदुःखनिवर्त्तकाय । खिलं निकृष्टं प्राकृतं सत्त्वम्, अखिलं प्रकृष्टम् अप्राकृतं सत्त्वं, शुद्धसत्त्वमेव मूर्त्तिः शरीरं यस्य तस्मै । परमहंसानां भावः पारमहंस्यं तस्मिन् विषये च आश्रमः तत्र विशेषतोऽवस्थितानां भक्तिभिश्रज्ञानिनां शुद्धभक्तानाञ्च अनुमृग्यो यो ब्रह्मानन्दः प्रेमानन्दश्च तस्य तस्य दाशुषे दात्रे ॥ १३ ॥

ऐश्वर्य्यमाधुर्य्ययोः परिपूर्णत्वमाह । नमो नम इति वीप्सया निरन्तरमेव नम इत्यर्थः । ते तुभ्यम् इति युष्मत्पदप्रयोगेण साक्षात्कारात् स्वेष्टदेवत्वं ध्वनितम् । सात्वतां यादवविशेषाणाम् ऋषभाय देवकीनन्दनाय । सात्वतां भक्तानां पालकायेत्यर्थस्तु पूर्वश्लोके व्यञ्जित एव । कुयोगिनां भक्तिहीनानां विदूरा काष्ठा दिगपि यस्य तस्मै । न च त्वं दूरे वा गुप्तो वा वर्त्तसे इत्याह । निरस्तं साम्यमतिशयश्च यस्य यदपेक्षया अन्यस्य साम्यमतिशयश्च नास्ति तेन राधसा ऐश्वर्य्येण स्वधामनि मथुरामण्डले रंस्यते रममाणाय रमणीभिः नजनैः सहेत्यर्थतो गम्यम् । स्वधामनि कीदृशे ब्रह्मणि ब्रह्मस्वरूपे "तासां मध्ये साक्षाद्ब्रह्मगोपालपुरी हि" इति गोपालतापनीश्रुतेः । अत्र राधसेत्यैश्वर्य्यं रंस्यत इति माधुर्य्यम् ॥ १४ ॥

तत्प्राप्तिप्रतिबन्धकं कल्मषं तत्कीर्त्तनादिभिरेव नश्यतीत्याह यदिति । यदीक्षणं यत्प्रतिमावलोकनम् । सुभद्रं सुमङ्गलं श्रवो यशो यस्येति कीर्त्तिमाधुर्य्यमुक्तम् ॥ १५ ॥

धीतकल्मषा ज्ञानिनोऽपि यमेव भजन्तीत्याह विचक्षणा इति । उभयतः इह परत्र च । व्युदस्य निरस्य । अन्तरात्मनः अन्तःकरणस्य गतक्लमा इति अन्ये त्वभजन्तः श्रममेव लभन्ते श्रेयःसृतिं भक्तिमुदस्य इत्यादेः ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

सतांसाधूनांवृजिनच्छिदेपापहन्त्रे भूयःपुनश्चनमः अखिलंसम्पूर्णसत्वमेवमूर्तिर्यस्यतस्मै पारमहंस्येपरमहंसानांमुनीनामाश्रमेव्यवस्थितानाम् अनुमृग्यंलब्धुमिष्टंनिजपादपद्मयंतद्दाशुषेदात्रे ॥ १३ ॥

सात्वतांनिजोपासकानां ऋषभायपालकायकुयोगिनांकुत्सितयोगिनांविदूराकाष्ठादिग्यस्यतस्मैनिरस्तंसाम्यं अतिशयश्चयस्यतेनराधसातेजसोपलक्षितेस्वधामनिस्वेमहिम्निब्रह्मणिस्वस्मिन्रंस्यतेरममाणाय ॥ १४ ॥

यदीक्षणंपूजनमसुभद्रंसुमंगलम् श्रवोयस्यतस्मै ॥ १५ ॥

विचक्षणाःविवेकिनःयस्यचरणयोरुपसादनादुपसत्तेरुपासनात् अन्तरात्मनःमनसःउभयतःइहामुत्रचसंगंव्युदस्यनिरस्यगतक्लमाःनिवृत्तक्लेशाः ब्रह्मगतिगम्यतेइतिगतिः ब्रह्मगतिस्तांविदंतिप्राप्नुवंति ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

सत् पुरुषोंके वृजिनच्छिद और दुष्टोंके और असत् पुरुषों के अनुग्रहके हेतु अखिल सत्वमूर्ति, और परमहंस आश्रम में स्थित पुरुषोंको मुक्ति देनेवाले भगवानको फिर नमस्कार है ॥ १३

सात्वतों के ऋषभ, कुयोगियों को जिनकी काष्ठा भी दूरहै और न जिसके समान और न अधिक ऐसे अपने तेजसे अपने धाम में रमण करते हुए भगवान को नमोनमः ॥ १४ ॥

तपस्विनो दानपरा यशस्विनो मनस्विनो मन्त्रविदः सुमङ्गलाः ।
क्षेमं न विन्दन्ति विना यदर्पणं तस्मै सुभद्रश्रवसे नमो नमः ॥ १७ ॥
किरातहूणान्ध्रपुलिन्दपुल्कसा आभीरकङ्का यवनाः शकादयः ।
येऽन्ये च पापा यदपाश्रयाश्रयाः शुध्यन्ति तस्मै प्रभविष्णवे नमः ॥ १८ ॥
स एष आत्मात्मवतामधीश्वरस्त्रयीमयो धर्ममयस्तपोमयः ।
गतव्यलीकैरजशङ्करादिभिर्वितर्क्यलिङ्गो भगवान् प्रसीदताम् ॥ १९ ॥
श्रियः पतिर्यज्ञपतिः प्रजापतिर्धियां पतिर्लोकपतिर्धरापतिः ।
पतिर्गतिश्चान्धकवृष्णिसात्वतां प्रसीदतां मे भगवान् सतां पतिः ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

जिनका कीर्त्तन जिनका श्रवण जिनका दर्शन जिनका वंदन जिनका स्मरण जिनका पूजन शीघ्रही लोकके कल्मषको विनाश करता है उन सुभद्रश्रवा भगवान को नमोनमः ॥ १५ ॥

विचक्षणजन जिनके चरणों के उपसादन से अन्तरात्मा का ऐहिक और पारत्रिक संगछोडकर गतक्लम होकर ब्रह्मगति प्राप्त होते हैं उन सुभद्रश्रवा भगवान को नमोनमः ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

भक्तिशून्यानां सर्व्वसाधनवैफल्यं दर्शयन् नमति तपस्विन इति । मनस्विनः योगिनः । सुमङ्गलाः सदाचाराः । यस्मिन् तपआद्यर्पणं विना । सुभद्रश्रवसे इति । अस्यावृत्तिर्यशःश्रवणादेः प्राधान्यज्ञापनाय ॥ १७ ॥

भक्तेः परमशुद्धिहेतुत्वं दर्शयन्नाह । किरातादयो ये पापजातयः अन्ये च ये कर्म्मतः पापरूपाः यदपाश्रया भागवताः तदाश्रयाः सन्तः शुध्यन्ति । असम्भावनाशङ्कां परिहरति प्रभविष्णवे प्रभवनशीलायेति ॥ १८ ॥

सर्व्वोपास्यत्वमनुस्मरन् प्रार्थयते । स एष आत्मवतां धीराणाम आत्मा आत्मत्वेनोपास्य इत्यर्थः । त्रयीमयत्वादिविशेषणैस्तत्तन्मार्गेणोपास्यत्वं विवक्षितम् । गतव्यलीकैः निष्कपटैर्भक्तैः वितर्क्यम् अत्याश्चर्य्येण धीरणीयं लिङ्गं मूर्त्तिर्यस्य सः प्रसीदतु ॥ १९ ॥

सर्व्वपालकत्वमनुस्मरन्नाह श्रिय इति । पतिः सर्व्वापत्सु रक्षकः ॥ २० ॥

श्रीराधारमणदास गोस्वामि विरचित दीपनाख्य तट्टिप्पणी ।

किरातेति । शबरात् पर्णशबरीजाताः किराताः आटविकाः । वैदेहकात् पुल्कसीजाताः हूणाः । वैश्यात् ब्राह्मणीजातो वैदेहकः । वैदेहकपुत्रा आन्ध्राः पुतिस्वाः अज्ञातविप्रादिभाषाः मधुपायिनः । निष्ठ्यात् किरातीजाताः पुलिन्दाः व्यभिचाराज्जातश्चाण्डालस्तस्माज्जाता वा । शूद्रात् ब्राह्मणीजातश्चाण्डालस्तस्माज्जाताः पुल्कसाः । ब्राह्मणाद्वैश्यायां जातोऽम्बष्ठः ब्राह्मणात् तस्याम्बष्ठस्य कन्यायां जाता आभीराः । कङ्काः कर्परा । नृपाद्वैश्यायां जाता यवनाः श्मश्रुलाः । शकास्तुरुष्कविशेषाः । डोम्बकुरवविन्ददपुतिस्वपूर्वा आदिशब्दगृहीताः । तथा चातुकैः सह चतुःषष्टिजातयः । तथा चोक्तम्—ब्राह्मणस्य त्रयः पुत्रा वर्णास्त्रिष्वनुलोमजाः । शूद्रस्य च त्रयः पुत्रास्तेष्वेव प्रतिलोमजाः ॥ त्रयस्त्रयः क्षत्रविशोः प्रतिलोमानुलोमजाः । एते द्वादश वर्णानां पुत्रा एकैकशस्तु ते ॥ चातुर्वर्ण्ये प्रसूयन्ते चतुरश्चतुरः सुतान् । ते चत्वारिंशदष्टौ च पूर्व्वैर्द्वादशभिः सह ॥ ब्राह्मणाद्यैश्चतुर्भिश्च चतुःषष्टिर्हि जातयः ते सर्व्वे दस्यवो ह्येषामेभ्योऽपि सद्बहिष्कृताः ॥ इति जातिविवेकाभिधाने । इति विजयध्वजः ॥ १८—२३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

भक्तिशून्यानांसर्वोपायपिसाधनानिनिष्फलानीत्याह तपस्विनइति तपस्विनः कृच्छ्रचान्द्रायणादितपोनिष्ठाः मनस्विनः मनआदीन्द्रियनिग्रहपरा- मंत्रविदःमंत्रजापपराः सुमंगलाःसदाचारपराः एतेसर्वेतपआदियंदर्पणंयस्मिन् भगवतिसमर्पणंतदुपासनांगत्वेनानुष्ठानंविनेतियावत् क्षेमंतत्तपआदेःपरमफलंनविंदंतिनलंभंते यद्यपियत्किंचिद्दुरितनिवृत्त्यादिरूपंफलमाप्नुवंतितथापिनाक्षय्यंफलमाप्नुवंति भक्तियोगांगत्वेनतपआदिकुर्वाणास्तुनिरतिशयंफलंप्राप्नुवंतीत्यभिप्रायः ॥ १७ ॥

किंचकथंभागवताआत्मानंविशोध्यब्रह्मप्राप्नुवंतीतिभागवताश्रिताहीनजातीयाअपिप्राप्नुवंतीत्याह किरातेति किरातादयोहीनजातयः अन्येचयेपापाःपापजातयः यदुपाश्रयाश्रयाः यंपरमपुरुषमुपाश्रितायदुपाश्रयाभागवतास्तदाश्रयाभागवताश्रिताःशुध्यंति असंभावनाशंकांपरिहरति प्रभविष्णवेप्रभवनशीलायपूर्वोक्ततपआदीनांफलप्रदायेत्यर्थः अहंहिसर्वयज्ञानांभोक्ताचप्रभुरेवचेतिभगवद्वचनात्सर्वकर्मफलप्रदत्वेनसर्वसाधनानांतत्समर्पणमेवयुक्तमितिभावः ॥ १८ ॥

एतदेवोपपादयतिसइति सप्रसिद्धएषः आत्मापरमात्माआत्मवतांकेवलयोगनिष्ठानामधीश्वरःयोगफलप्रदःत्रयीमयःपूर्वमागोक्तकर्मफलप्रदइत्यर्थः धर्ममयःस्मार्तदानादिधर्माराध्यःतत्फलदइत्यर्थः तपोमयउपनिषद्भागोक्तोपासनात्मकज्ञानमयः तद्बुद्धानप्राप्यइत्यर्थः तदेवंयतानांतत्फलदातृत्वमवज्ञाकंथंतत्सेवकर्माराध्यत्वमित्यत्राह गतव्यलीकैर्गतदोषैरजशंकरादिभिर्वितर्क्या

श्रीम[illegible]कृत [illegible]चन्द्रिका ।

[illegible]र्वितकर्मोर्लिगःनिश्चेतुमशक्यं [illegible] [illegible]स्याः प्रभावोऽपि [illegible]विलक्षणतया भूतः [illegible] [illegible]पेणफलदातेत्यर्थः एवंविधभगवत्प्रभावैस्वस्यप्रार्थयति भगवानिति अनेनदेवता[illegible]विशेषितः ॥ १९ ॥

सर्वपालकत्वंप्रभंः स्मरन्नाह श्रियइति श्रियःलक्ष्म्याःपतिर्भर्तेत्यर्थः यज्ञपतिः वैदिककर्ममर्यादापालकः प्रजापतिः ब्रह्मसंवपर्यन्तप्रजापालकः धियांध्यानानां उपासनानांपतिस्तन्मर्यादापालकः यज्ञपतिर्धियांपतिरितिभागद्वयाभिप्रायेणोक्तं लोकपतिः समस्तभुवनान्तर्गतानांचपालकाभिप्रायेणलोकपतिःप्रजापतिरितिचोक्तं धरापतिः भूलोकपालकः धरायाःलोकान्तर्गतत्वेऽप्यधर्मभरपीडितायाः पृथगुक्तिः राम कृष्णादिरूपेणभूर्लोकेऽवतीर्य[illegible]मर्यादापालकइत्यर्थः अवतारप्रयोजनमाह पतिरिति अंधकवृष्णियादवप्रभेदाः तेषामक्रूरोद्धवादीनांपतिर्गतिश्च पालकःप्राप्यश्च पतिर्गतिश्चेत्युभयोपादानेनसाधुपरित्राणमेवावतार[illegible] [illegible]र्जितं नकेवलंस्वकुलीनानामेवसतांपतिःकिन्त्वन्येषामपिसतामित्याह सतांपतिःगतिश्चेत्यनुषज्यते एवंविधोभगवान्ममप्रसीदतु ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजकृत पदरत्नावली ।

सज्जनसेवायाअप्येतादृशमाहात्म्यंकिमुतभगवत्सेवायाइतिभावेनतन्महिमा । विविधंनमति किरातेति किरातादयोयेऽन्येपापास्तेसर्वे यदपाश्रयाश्रयाच्छुध्यन्तीत्यन्वयः यस्मादन्यआश्रयोनास्तियेषांतेयदपाश्रयाइतिप्रायस्तेषामाश्रयात्संवालक्षणात् शुध्यन्तीतिपापाभवन्तीत्यर्थः शबरात्पर्णेयवर्ग्यांजाताःकिराताः आन्ध्रिकाः वैदेहात्पुलकसीजाताहूणाः । वैश्यात्ब्राह्मणीजातो वैदेहकः वैदेहकपुत्राआन्ध्राः पुलिन्दा ब्राह्मण[illegible] विप्रादिभाषा मधुपायिनः । निषादात्किरातीजाताःपुलिन्दाः व्यभिचाराज्जातश्चोरस्तस्माज्जातायां शूद्राद्ब्राह्मण्यांजातश्चाण्डालस्तस्माज्जाताः पुल्कसाः ब्राह्मणाद्वैश्यांजातोऽम्बष्ठः ब्राह्मणात्क्षत्रियांअम्बष्ठस्यकन्यायांजाताआभीराः कंकाःकर्पराः नृपाद्वैश्यांजातायवनाः श्मश्रुलाः शकास्तुरुष्कविशेषाः डाबुकुरावप्रभृतिअपूर्वाआदिशब्दगृहीताः तथाचानुक्तैःसहचतुःषष्टिजातयस्तथाचोक्तं ब्राह्मणस्यत्रयःपुत्रावर्णास्त्वनुलोमजाः शूद्रस्यचत्रयःपुत्रास्तेचप्रतिलोमजाः त्रयस्त्रयःक्षत्रविशोःप्रतिलोमानुलोमजाः एतेद्वादशवर्णानांपुत्राएवं[illegible] [illegible]सुयेत्य[illegible]तुरश्चतुरःसुतान् तेचत्वारिंशदष्टौचपूर्वैर्द्वादशभिःसह ब्राह्मणाद्यैश्चतुर्भिश्चचतुःषष्टिर्हिजातयः [illegible] जातिविचित्रकाभिधानं अन्यपापाब्रह्महत्यादिकर्तारःतस्मैप्रभविष्णवे प्रभवनशीलायनमइत्यन्वयः ॥ १८ ॥

यएवंविधमहिमत्वेनप्रसिद्धःसएवआत्मापरमात्माभगवान्प्रसीदतामित्यन्वयः किंविशिष्टः । आत्मवतांभक्त्याऽपरोक्षीकृतपरमात्मतत्त्वानांमुक्तानां प्रशंसायांमतुबिति प्रशस्तमनसांज्ञानिनांवाऽधीश्वरः वेदधर्मतपोनुसारिणांपुंसांवशगत्वात्त्रयीमयो धर्ममयस्तपोमयः [illegible] वात्सल्यंवर्णितं तदुक्तं वेदानुसारिवशगःस्वेच्छयेति तत्रप्रमाणमाह गतेति व्यलीकंप्रियंऽनृतइत्यभिधानात् गतव्यलीकैःअजशंकरादिभिर्ब्रह्मशिवादिभिर्वितर्क्यविशेषणानुमेयंलिंगंअगजन्मादिलक्षणंयस्यसतथोक्तः ॥ १९ ॥

चिन्तीकृततत्तदभीष्टसिद्धयेतत्तद्गुणविशिष्टस्यहरेःप्रसादंप्रार्थयते श्रियःपतिरिति श्रीभूम्योःपतिरनेनसर्वाधिपत्येसिद्धेऽपितत्तद्देवतानामाधिपत्यंनिवारयति वेदादिवाङ्मात्राभिमानित्वेनश्रीप्रसादोऽपिप्रार्थनीयइत्यभिप्रायेणश्रियःपतिरितिविशेषणान्येवमनुसन्धेयानीति बहुजनाश्रयत्वेनक्षमागुणनिधित्वेनस्थिरायाधरायाःपतिः । मनआदीन्द्रियव्यापारसाध्यस्य [illegible] [illegible]तृत्वेनतत्फलपालकःफलपालनंकिमर्थमित्यतआह प्रजापतिरिति कर्मण्यधिकृतस्ययजनस्यजीवनहेतुत्वेनपतिः प्रजातुजनपुत्रयोरिति प्रजापतिशब्दवाच्यत्वंमुख्यमस्येतिवा प्रवृत्तज्ञानपूर्वकत्वेनसंभवात्तदर्थोधियांपतिरिति लोकपतिरित्यनेनपुरंदरादीनांतत्पतित्वंनिवारयति पतिर्गतिश्चेत्यादिनाभक्तवात्सल्यातिशयत्वंदर्शयति निरपेक्षत्वेनसतांस्वामित्वापेक्षानास्तीतिशङ्कांनिवारयति सतांपतिः ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

भक्ताश्रितानां पापजीवानामपि परमशुद्धौ हेतुत्वं दर्शयन्नाह किरातेति । अत्र यदपाश्रयाश्रयत्वं व्यवहारेणदर्शितम् । परमार्थेनशुद्धौ तु पूर्वेषामपि भगवदपाश्रयाणां तत्पूर्वं भक्तान्तराश्रयत्वं विद्यत एवेति न विशेषः स्यात् ॥ १८ ॥

प्रत्यक्षवत् स्फुरणात् स एष इत्युक्तम् । त्रयीमयः कर्मकाण्डोपास्यः । धर्ममयः मन्वादिधर्मशास्त्रोपास्यः । तपोमयः उपासनाकाण्डोपास्यः । गतव्यलीकैः प्रोज्झितकैतवैः मोक्षपर्यन्तकामनाशून्यैः परमभक्तैः ॥ १९ ॥

तदेवं निजोपास्यविशेषं रहस्यत्वेनाभिव्यज्य परमप्रेमावेशेनैव प्रकटं व्यञ्जयन्नाह । श्रियः सर्वसम्पदधिष्ठात्र्याः पतिः स्वामी । अतः यज्ञानां सर्वश्रेयःसाधनानां च पतिः फलदाता । अतः प्रजानां सर्वासामेव पतिरीश्वरः । यतो धियां पतिः तासामन्तर्यामी च । ततस्ततश्च तासां ये लोका भोग्यभुवनानि तेषामपि पतिर्भोक्ता । य एष च धरापतिः कृपयाऽवतीर्य धरापतित्वलीलाञ्च व्यञ्जितवानित्यर्थः । कोऽसौ इत्यपेक्षायामाह पतिरिति । पतिः पालकः गतिः नित्याश्रयश्च । तत्र प्रमाणमाह । सतां तदनुभविनां पतिः आश्रय इति ॥ २० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृत सुबोधिनी ।

एवंज्ञानभक्तिमार्गौमत्स्यगुणपापहरकर्ममार्गेऽपिभजनावश्यकतोक्त[illegible]सन्देहंवारयति तपस्विनइति यशस्विनःकृपाणामाद्विकतीवः मंत्रविदोमंत्रोपासका याज्ञिकावा सुमंगलाः सदाचाराः एतेहिकर्ममार्गेषु[illegible] तपोहिसंतापात्मकं[illegible] [illegible]प्रयच्छति नहि[illegible]क्लेशानिसुखंप्रयच्छति विहितत्वात्फलदानेऽपिदातुःसंबंधाभावात् [illegible] तद्भोजनाविज्ञायात् अदृष्टद्वाराफलजननेमानाभावात् कर्मयंतःशरीरस्यभूतग्रामस्मितिनाभवत्[illegible] [illegible] यदाकल्पनायोगाभावात् भगवत्क्रीडार्थावकाशंसंपादयति [illegible]करोति यस्तुभगवान्सर्वात्मकः क्लेशं[illegible] निवृत्ययथा [illegible] नहिभगवताद[illegible]सुखादिसहितंभवितुमर्हति एवं[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

पैशुन्यालस्यवैषम्योपवेशःस्तुवर्णानेमप्राप्तिः कृपाराम्प्रादित्यविषयमनन्तकालेनमनर्थकिमर्पितकरणादुराचारेवतस्यनिर्णयः मनाक्षिमहतुयोगिनश्चतेकुर्वीमिविचारिसेवकिचारिताः सर्वेषामेवविरोधितत्वदविद्याहुरेवदोषोमत्स्येव अनवासमर्पणेनतुक्तमेनतुकमेवकृतमितिनकोऽपिदोषःसंभवति धर्ममार्गेऽभिधर्मःप्रवर्तितवीर्यमादित्यादिसाधनसंबंधात्समर्पणंप्रभुक्तं क्वचिदपिमहाराजसमर्पणेवादेमोगोवाकोऽलनाशोवासंभवति भगवदीयानांकालनाशाभावात्भगवद्भोगेपुनस्तदीयत्वंवाप्रसादोवाभविष्यतीतिपूर्ववदेवज्ञानमार्गेभक्तिमार्गेवाप्रवेशोभविष्यतीतिसुमङ्गलत्वसहत्युक्तं मार्गप्रवस्याअपिभगवदीयाइतिभगवत्कीर्तिः अन्येषांतुतत्प्रवेशाभावात् आहरणादीप्सवानमनं एवंसाक्षाद्भगवत्संबंधिनांभगवत्प्रवेशप्रकारमुक्त्वासाक्षात्संबंधरहितानामपितत्प्रवेशप्रकारमाहवृतीयगातिव्याकृत्यर्थं तद्रक्षतिभगवान् उदासीनोऽपिचतुर्थ्यंइति तद्भगवदाश्रिताभगवदीयाश्रितावापफलं अन्येद्वितीयकोटाविति निर्द्धारोऽववतितत्तथाह ॥ १७ ॥

किरातेति किरातादयस्तत्तज्जातिस्वभावतोऽन्त्यजाः जातितःपापैतस्तुपुरःभक्तसमाश्रयणमात्रेणशुद्धाभवंतीति भक्ताइवभगवत्सेवायोग्याभवंति अन्येऽपिपापाःप्रायश्चित्तानधिकृताअपि एतेनविविधागणिताः अर्थादिक्रमभेदविवक्षया भक्तद्वाराअपिमाहात्म्यात्प्रभाविष्णुत्वं अपवर्जनहतिद्यापनात् अपोपसर्गः अतिशयार्थेऽपिवर्तते व्याप्यर्थेवा परितस्त्वर्थेवा तेनविश्वाधारत्वेनदुष्टानामपितैरयादीनांतदाश्रयत्वं निवारितं एवंरूपतःप्रमाणतश्चसर्वसंदेहवारणंकृत्वाफलतःसाधनतश्चतस्यमाहात्म्यमाह ॥ १८ ॥

स एष इति तत्रप्रथमंसाधननिर्धारमाह प्रसीदतामिति साधनंभगवत्प्रसाद एव फलंस एव उभयोरेवविनिश्चयः तदाहभगवान्प्रसीदतामिति अन्यत्रसाधनंप्रसादोपक्षीणं लोकद्वारानुभवद्वाराचसर्वाणिशास्त्राणिप्रवृत्तानि वेदस्यापितत्परत्वेनार्थोनिरूप्यते तत्रअधिकारीप्रमाणंचसंतश्रमीतिहेतवः एतेव्यापाततःप्रोक्तास्तस्मात्संप्रार्थनंवरं संप्रार्थनंहिसुमहान्साधनंफलमेववा कायादिभिःकरोत्येवतस्मात्साधननिश्चयः तत्राधिकारिणांत्रिविधाः येहिभगवत्प्रसादयोग्याः तेआत्मवंतः आत्मशब्देनहिअंतःकरणं आत्मा च तत्रतेषामात्मत्वेनायंप्रकाशते येपुनरंतःकरणवंतः यथासुखमंतःकरणंकर्तुंसंभवंति तेषामधीश्वरः स्वामी अंतःकरणप्रेरकोवा स्वसेवांवाकारयति तद्योग्यंवाकरोतीति प्रमाणंचत्रिविधं श्रुतिस्मृतिपुराणाख्यं तत्रप्राधान्येनवेदइति तेनापियज्ञःप्रतिपादितइति यज्ञप्रतिपादकत्वेनत्रयीप्रमाणं स्मृतीनांतुधर्मप्रतिपादकत्वेन तैत्रार्थस्यैवप्राधान्यात्धर्मप्रयोगः पुराणांतुतपःप्रतिपादकं यावंतिहिफलानिनिरूपयतितपसैवतानिनिरूपयति तन्निरूपोऽपिभगवानेव अर्थतत्त्वरूपतश्च ततःकिमधिकारेणकिंवाप्रमाणेन उभयोरपिफलकोटावेवप्रवेशात सतामाश्रयणेऽपितथा यतः अजशंकरादिभिरपिचिंतयंमेवलिंगंयस्य सतांहिपराकाष्ठाब्रह्मावामहादेवोवा तच्छिष्यास्तत्पुत्राश्चान्येतैरपिविशेषेणतद्धर्ममेवलिंगंयस्य नतिवमिष्टतयाचिंत्यं तर्कितंहिभवतिनभवतिच तेऽपिस्वस्यमाहात्म्यमेवब्रह्माभगवत्कृपयातज्ञानितामितिभगवत्साक्षात्कारेणचतत्स्वरूपप्रसादयोर्निर्णयंकल्पयंति एतादृशोहिभगवान्एवंप्रसन्नोभवतीति तत्रप्रमाणेनानाप्रकारेणनिरूपणात्लोकतश्चतथाप्रतीतेः नतावन्मात्रतेतिनिश्चीयते तेतुशब्दात्प्रत्यक्षंचलीयइतिविशेषेणतर्कयंति तस्मादेवमवगम्यतेभगवानेवप्रसादंप्रार्थनीयः नान्यआन्योपि तस्मात्प्रार्थनायांसंभवत्यांनान्यत्कर्तव्यमितिसिद्धं यदिप्रार्थनायांभगवान्क्रुध्येत् लोकेहिअनधिकारिप्रार्थयन्क्रोधमुत्पादयति यद्यपिप्रसादस्यसाधारणयात् अन्यस्याप्रार्थितत्वात्क्रोधोनसंभवति तथापिसामान्येऽप्यनधिकारिणांप्रतितद्भवत्येव अतस्तत्संशयार्थंप्रार्थनायोग्यंरूपमाह ॥ १९ ॥

श्रियःपतिरिति पतिःप्रार्थनीयइत्यविवादंक्रुध्यतुमावातद्येषांपतिःतैःप्रार्थनीयः तत्रप्रथमंप्रधानानांपतित्वंनिरूपयति प्रथमंभगवान्लक्ष्मीपतिः ततोलक्ष्म्यंशैःस्त्रीभिः प्रार्थितोनक्रुध्यति अनेनस्नेहमार्गानुवर्तिभिरन्यैरपिप्रार्थितोनक्रुध्यति एवंयज्ञपतिः यज्ञपुरुषैःप्रार्थितोनक्रुध्यति अतएवयज्ञेयत्कामयतेइति बहुधावचनंभगवत्पतित्वज्ञापकं किंच प्रजापतिः येकेचललौकिकाःप्रजामात्ररूपाः प्रकर्षेणजातावा तेषांपतिः साधारणैरपिप्रार्थ्यं अल्पविशेषैरपि किंच धियांपतिः येकेचित्कामपिबुद्धिंजानंतिक्रियायांज्ञानेवा शब्दार्थतोवा तैरपिप्रार्थनीयः किंच लोकपतिः स्वर्गादिलोकानांपतिः अतस्तद्गतैरपिप्रार्थनीयःततोधरायाश्चपतिःअतोभूमिस्थैरपिप्रार्थनीयःस्त्रीभिश्चयावितैलोकैर्बुद्धिमद्भिस्थितैःकाचित्साधनैरपिहोतैःप्रार्थनीयोहरिःपतिः किंच अंधकवृष्णिसात्वतांपतिर्गतिश्च पूर्वमयवत्प्रार्थनायोग्यतानिरूपिता इदानींफलमुक्ततानिरूप्यते पतिःफलं गतिःस्वनिष्ठंसाधनं तत्फलंस्वनिष्ठत्वेसतिसाधनतांभजेत तदाफलोपभोगोभवति नहिस्वसुखंदुरस्थ अमाधनंवास्वसंबंधातस्यांक्रियायांहेतुर्भवति तद्भगवान्यादवैःप्रार्थितःपतिःसन्तेषांक्रियारूपोऽपिजातः अतोअनेनयावत्कर्तुंशक्यतेतावत्तेषांभवति अतःफलमुक्तपतित्वमप्रसिद्धमितिक्रोधसंभावनाऽपिदूरं चकारात्क्रियासाध्यरूपश्च त्रिविधांविद्यादवानांगणाः तामसराजससात्विकपुरुषभजनीयत्वंनिरूपितं किंच यत्रगुणाव्यातैरपिभगवान्प्राप्यतेप्रार्थ्यतेतत्र तत्रास्मदादीनांकाचिंतेतिप्रसीदतांमइत्याह महांप्रसीदतामिति किंच सतामयंपतिः येभगवत्येवसंतिगुणेषुप्रविष्टाः गुणद्वाराभगवदाश्रयाःतेषांतुपतिरेव अन्यान्प्रत्योपचारिकंपतित्वं गुणाश्रयाणांचसतामेवपतिः अतोऽपिमह्यंप्रसीदतामितिभावः ननुभगवद्गुणेषुपृष्टेषुतत्कथनंपरित्यज्यभगवत्प्रार्थनाकुत्रोपयुज्यते तत्राह ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

किं बहुना भक्तिं विना महात्मानोऽपि विफलसाधना विगीता एव भवन्तीत्याह । तपस्विनः ज्ञानिनः । दानपराः कर्म्मिणः । यशस्विनः कर्म्मिविशेषाः अश्वमेधादिकर्त्तारः । मनस्विनः योगिनः । मन्त्रविदः आगमीयाः । सुमङ्गलाः सदाचाराः । सुभद्रश्रवसे इति । अस्यानुवृत्तिर्यशःश्रवणादेः प्राधान्यज्ञापनाय ॥ १७ ॥

भक्तिसम्बन्धेनापि केवलेन शुद्धाश्चेत् पापात्मानो विगीता अपि कृतार्था भवन्तीत्याह । किरातादयो ये जातित एव पापाः अन्ये च ये कर्म्मत एव पापाः ते च शुध्यन्ति । यदपाश्रया वैष्णवा एव गुरुत्वेनाश्रयाः येषां ते तथाभूताः भक्ताः इति सद्गुरुचरणाश्रयमात्रेणैव आभिजात्यं लब्धवन्तः पापिनः शुध्यन्तीति प्रारब्धाप्रारब्धपापनाशकत्वं भक्तेर्व्यञ्जितम् । तथाहि किरातादीनामशुद्धौ दुर्जातित्वकारणम् दुर्जात्यारम्भकं यत् पापं तत्प्रारब्धमेव । शुध्यन्तीति शुद्धेरन्यथानुपपत्त्या दुर्जातित्वनाशो दुर्जातित्वस्य नाशान्यथाऽनुपपत्त्या च प्रारब्धपापनाशोऽवगतव्य एव । तथापि ते तज्जातित्वेन यद्व्यवह्रियन्ते तद् व्यवहारत एव, न तु तत् परमार्थत इति ज्ञेयम् । अर्च्ये विष्णौ शिलाधीर्गुरुषु नरमतिर्वैष्णवे जातिबुद्धिः इति तेषु जातिबुद्धेर्निषेधात् । तथापि तेषां दुर्जातित्वेऽपि भक्तिमुपदेष्टुं इति विधिश्च प्राप्तः । श्रूयते चैका-

यदङ्घ्र्यभिध्यानसमाधिधौतया धियाऽनुपश्यन्ति हि तत्त्वमात्मनः ।
वदन्ति चैतत् कवयो यथारुचं स मे मुकुन्दो भगवान् प्रसीदताम् ॥ २१ ॥
प्रचोदिता येन पुरा सरस्वती वितन्वताऽजस्य सतीं स्मृतिं हृदि ।
स्वलक्षणा प्रादुरभूत् किलास्यतः स मे ऋषीणामृषभः प्रसीदताम् ॥ २२ ॥
भूतैर्महद्भिर्य इमाः पुरो विभुर्निर्माय शेते यदमूषु पूरुषः ।
भुङ्क्ते गुणान् षोडश षोडशात्मकः सोऽलङ्कृषीष्ट भगवान् वचांसि मे ॥ २३ ॥
नमस्तस्मै भगवते वासुदेवाय वेधसे ।
पपुर्ज्ञानमयं सौम्या यन्मुखाम्बुरुहासवम् ॥ २४ ॥
एतदेवात्मभू राजन् नारदाय विपृच्छते ।
वेदगर्भोऽभ्यधात् साक्षाद् यदाह हरिरात्मनः ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्यां
द्वितीयस्कन्धे पुरुषसंस्थानुवर्णनं नाम
चतुर्थोऽध्याय ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

वशे—स्त्रियः शूद्रादयश्चापि तेऽनुकम्पया भवादृशाम् इत्यत्रादिपदेन दुर्जातय एव लक्ष्यन्ते । अत्रासम्भावनाविसर्वांक्षेपपरिहारार्थमाह प्रभविष्णव इति । एषाप्येका भगवतः प्रभुता स्वाभाविकी नात्र युक्तिर्योजनीयेति भावः ॥ १८ ॥

एवं श्लोकद्वयेन व्यतिरेकान्वयाभ्यां भक्तिमतामेव सर्वोत्कर्षमभिव्यज्य परेषामप्ययमेव प्रतिस्वार्थसिद्धये उपास्य इत्याह । सः प्रसिद्धः एषः अधीश्वरः आत्मवतां ज्ञानिनां योगिनाञ्च आत्मा आत्मत्वेनोपास्यः । त्रयीमयत्वादिविशेषणैस्तत्तन्मार्गेणोपास्यत्वम् । न च केनचिदेव ज्ञातुं शक्य इत्याह । गतव्यलीकैः निष्कपटैः वितर्क्यमेव न तु निश्चयेन ज्ञातुं शक्यं लिङ्गं लक्षणमपि किमुत लिङ्गगम्यं स्वरूपं यस्य सः । सकपटानामात्मवादिनां का वार्त्तेति भावः ॥ १९ ॥

सर्वपालकत्वमाह श्रिय इति । तत्रापि विशेषमाह पतिः गतिश्च प्राप्यश्च अप्रकटप्रकाशे सः यादवरूपत्वेनेत्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धांतप्रदीपः ।

तपस्विनः कृच्छ्रादितपोनिष्ठाः दानपरायणाः दिग्विजयिनः सर्वस्वत्यागिनः यशस्विनः यशोऽर्थेशुभकारिणः मनस्विनः निर्जितकरणाः मंत्रविदः मंत्रार्थज्ञानपूर्वकतज्जपपराः सुमंगलाः सदाचारपराः । यदस्मिन् तप आद्यर्पणाविनाक्षेमं तपआदेः फलं नविंदंति नप्राप्नुवंति॥१७॥

यस्योपाश्रयाः भागवतास्तदाश्रयाः सन्तः किरातादयोयेपापाः पापजातयः अन्येचयेकर्मतः पापास्तेशुद्ध्यंति तस्मैप्रभविष्णवे प्रभवनशीलायनमः ॥ १८ ॥

सएवअधीश्वरः एवसर्वेश्वरः प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धः भगवान् प्रसीदताम् कथंभूतः गतव्यलीकैर्गतदोषैः ब्रह्म-शिवादिभिः वितर्क्यं उपासनार्थंलिंगंचिन्हंयस्यसः एतदग्रेस्फुटीभविष्यति पुनः कथंभूतः त्रयीमयः तपोमयश्च केवलाश्रमधर्मारोध्यः तत्तदाश्रमधर्मफलदइत्यर्थः तत्रत्रयीमयइत्यनेनत्रयीप्रोक्ताग्निहोत्रादिगृहस्थधर्मेण धर्ममयइत्यनेनब्रह्मचारिधर्मेण तपोमयइत्यनेनाश्रमद्वयधर्म-स्यतपः प्रधानत्वात्तेनच आराध्यः तेषुयेज्ञानभक्तिसम्पन्नास्तान् प्रतिविशेषमाह आत्मात्मवतामिति आत्माश्रीभगवानुपास्यतयाविद्यतेयेषां तेषां महताम् आत्मा आश्रयः ॥ १९ ॥

पतिः पालकः गतिः सर्वापत्सुरक्षकः ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

तपस्वी दानपर यशस्वी मनस्वी मंत्रवाले सुमंगल ये सब जिनके अर्पणविना क्षेमको नहीं प्राप्त होतेहैं उन सुमद्रश्रवा भगवान को नमोनमः ॥ १७ ॥.

किरात हूण अन्ध्र पुलिंद पुक्कस आभीर कंक यवन खस औरभी पापजाति सब जिनके भक्तों के आश्रय से शुद्ध होजाते हैं उन प्रभविष्णु भगवान को नमस्कार है ॥ १८ ॥

वह आत्मज्ञानियों का आत्मा अधीश्वर त्रयीमय धर्ममय तपोमय और गतव्यलीक (निष्कपट) अज, शंकर, आदि देवता के वितर्क्य लिंग भगवान प्रसन्न होवैं ॥ १९ ॥

श्रियःपति यज्ञपति प्रजापति बुद्धिके पति लोकपति धरापति अन्धक वृष्णि और सात्वतों के पति और गति सब पुरुषों के प्रति भगवान मुझपर प्रसन्न होय ॥ २० ॥

श्री[illegible] भावार्थदीपिका ।

[illegible] यदिति द्वाभ्याम् । यस्यांघ्रयोरभिध्यानमेव समाधिस्तेन धौतया शोधितया । यथावत् [illegible] [illegible]गुणानिर्गुणादिभेदैः यद्वा [illegible] [illegible]प्रतिभा यथामतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

किञ्च पुरा कल्प हो अजस्य हृदि सतीं सृष्टिविषयां स्मृतिं वितन्वता येन प्रचोदिता सती सरस्वती तस्य मुखतः किल प्रादुर्भूता [illegible]नि [illegible]नि शिक्षादिरूपाणि यस्याः सा । ऋषीणां ज्ञानप्रदानाम् ऋषभः श्रेष्ठः ॥ २२ ॥

इदानीं [illegible] श्रोतृणामाह्लादिनीं [illegible]दिलक्षणोभाँ प्रार्थयते भूतैरिति । स मे वचांसि अलङ्कृषीष्ट अलङ्करोतु । अन्यस्य [illegible] सामर्थ्येनालङ्कारासम्भवमाशङ्क्य तस्यान्तर्यामितामाविष्करोति । यो महद्भिर्भूतैरिमाः पुरः शरीराणि सृष्ट्वा अमूषु पुरेषु अन्तर्यामितया शेते वसति । अत पुरुषसमाख्यां प्रमाणयति यत् यस्मात् पुरुष इति । अतएव यः एकादशेन्द्रियपञ्चमहाभूतरूपाणि षोडश गुणान् कलाः भुङ्क्ते प्रकाशयति पालयतीति वा । तदा स्वात्मनेपदमार्षम् । तत्र हेतुः यतः षोडशानामात्मा चेतयिता कार्ये कः । न त्वत्र जीवत्वमुच्यते प्रार्थनाविरोधात् ॥ २३ ॥

श्रीव्यासं नमस्करोति नम इति । सौम्याः भक्ताः । यस्य मुखाम्बुरुहे आसवो मकरन्दस्तम् ॥ २४ ॥

इदानीं प्रश्नोत्तरतया ब्रह्मनारदसंवादं प्रस्तौति एतदिति । उत्पत्तिसमय एव वेदा गर्भे यस्य । साक्षात् हरिर्यदाह ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकायां द्वितीयस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीराधारमणदास गोस्वामि विरचित दीपनाख्य टिप्पणी ।

[नमस्तस्मै इति ॥ भगवते अतीतानागतादिज्ञानवते । तथाच विष्णुपुराणम्—उत्पत्तिं प्रलयञ्चैव भूतानामागतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्याञ्च स वाच्यो भगवानिति ॥ वासुदेवावतारत्वात् वासुदेवः तस्मै । यद्वा वसुदेवं शुद्धसत्त्वं तद्योगात् वासुदेवः तद्धर्मात्मेति दश् । इति व्याख्यालेशः ॥ २४ ॥ २५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

ज्ञानप्रदत्वेनस्तांपतिम्बमेवव्यक्तीकुर्वन्तत्प्रसादंप्रार्थयति यदित्यादिद्वाभ्यां यस्यांघ्रेरभिध्यानमेवसमाधिस्तेनधौतयाशोधितयाधिया आत्मनः तत्त्वंयाथात्म्यंकवयः स्वयंपश्यंतिजानंति अन्येभ्यश्चयथारुचंयथामतिरुक्प्रतिभावदंतिचउपदिशंतिचेत्यर्थः सभगवान्मुकुंदोमेमह्यं प्रसीदताम् ॥ २१ ॥

किंचप्रचोदितेति पुराकल्पादौअजस्यब्रह्मणः हृदिस्मृतिंसृष्टिविषयांस्मृतिंवितन्वताविस्तारयता येनपरमात्मनाप्रचोदितासंचोदिता सरस्वतीत्रयीरूपास्वलक्षणास्वरविशेषादिस्वसाधारणाचिह्नवतीआस्यतःमुखतःप्रादुरभूत्प्रादुर्भूतवतीसप्रचोदयिता ऋषीणांज्ञानप्रदानां ऋषभः श्रेष्ठःमेप्रसीदताम् ॥ २२ ॥

इदानींभगवानेवस्ववाचांप्रतिपाद्यःस्यादितिप्रार्थयते भूतैरिति सभगवान्मेवचांसिअलंकृषीष्टालंकरोतुप्रतिपाद्यःस्यादित्यर्थः वाचांभगवत्प्रतिपादकत्वमेवह्यलंकारः यथोक्तंतद्वाग्विसर्गोजनताघविप्लव इत्यादि ननुभवतोवाच्यमाणानांनानार्थकशब्दानांकथंसएवप्रतिपाद्यःस्यादित्यतआह महद्भिर्भूतैर्महदादिपृथिव्यंतैर्भूतैरिमाःपुरःपुराणिशरीराणिनिर्माय विभुःस्वयंतत्सृष्टौ[illegible]व्यापनस्वभावः अमूषु पुरेषु शेते अन्तःपुरुषःपुरिशयनात्पुरुषशब्दवाच्यःभवतिएतेनकेवलंशेतेकिंतुलीलारसमप्यनुभवतीत्याह षोडशगुणान्शब्दादिविषयान्पंच पंचप्राणादिव्यापारान् प्राणादिवायुवृत्तीःपंच एकंमनसोगुणंसंकल्पादि एतान्षोडशगुणान्स्वयंषोडशात्मकः एकादशेंद्रियपंचभूतात्मभूतःभुंक्तेलीलारसमनुभवतीत्यर्थः जीवांतर्यामित्वेनगुणान्गृह्णताभगवतागुणग्रहणंलीलारसः जीवस्यतुकर्मायत्तभोगइतिभावः एवंचवेदादिनानारूपाणांपरमात्मपर्यंतत्वात्अतास्मत्सर्वंवचसांप्रतिष्ठायत्रशाश्वतीतिन्यायेनमद्वचसांसएवविषयःस्यादितियुक्ताप्रार्थना ॥ २३ ॥

एवंभगवंतंनमस्कृत्याथस्वगुरुंपितरंचव्यासंनमस्करोति एतदेवेति व्यासस्याऽपिवासुदेवावतारत्वाद्वासुदेवायेत्युक्तिःवेधसेसर्वज्ञायसौम्याःसात्त्विक्यःज्ञानमयंयन्मुखांबुरुहासवंयन्मुखांभोजेयोमकरंदःतंपपुःतस्मैनमइत्यन्वयः ॥ २४ ॥

एवंगुरुदेवतंनमस्कृत्यप्रकृतप्रश्नस्यउत्तरमवतारयितुंतस्यसांप्रदायिकत्वसूचनायनारदहिरण्यगर्भयोःप्रश्नस्योत्तरंसंवादयति एतदिति [illegible]यत्पृष्टमेतदेवानुपृच्छतेनारदायवेदःयस्यगर्भः अंतःस्थः सवेदगर्भः चतुर्मुखः अभ्यधात् किमित्यतमाहहरिर्भगवानात्मनः[illegible] यदाह भगवांश्चतुर्मुखायतदाह सचनारदायतदेवाहतदेवाहंभवतेअभ्यधास्यामीत्यभिप्रायः ॥ २५ ॥

इतिश्रीमद्भागवतद्वितीयस्कन्धे वीरराघवकृतटीकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकृत पदरत्नावली ।

उक्तार्थेजातनिर्णयेकिंप्रमाणंकथंवाज्ञातुंशक्यमितितत्राह यदंघ्रीति कार्त्स्न्येनानिवृत्तविषयसंस्कारस्मरणमभिध्यानंनिवृत्तविषयसंस्कारोऽसंप्रज्ञाताख्यःसमाधिः यदंघ्रिविषयाभ्यांताभ्यांधौतयानिर्णिक्ताधिया कामामलवर्जितयाधियाआत्मनःपरमात्मनस्तत्त्वमनुपश्यंतिहियस्मात्तस्मात्तद्दर्शनंप्रमाणं ॥ [illegible]तत्त्वं[illegible]न्तिचेत्तस्तदुपदेशाज्ज्ञातुंचशक्यमित्यर्थः ॥ २१ ॥

[illegible]सरस्वतीचतुर्मुखादिप्रसादश्चाभीष्टसाधनंभवतीत्यभिप्रायेणाह प्रचोदितेति पुरासर्गादौअजस्याऽऽपरब्रह्मणोजातस्यचतुर्मुखस्यहृदिसतींसर्वचेतनेभ्यउत्तमांस्थितिंसनियमलक्षणांवितन्वतासंस्कारोद्बोधद्वारेणविस्तारयतायेनभगवताप्रचोदिताप्रेरितास्वलक्षणा[illegible]लक्षणा[illegible] सरस्वती वागृग्वेदादिवेदरूपातस्यास्यतआस्यचतुष्टयात्प्रादुरभूदाविर्बभूव[illegible]ऽभूत् [illegible]वेदास्तथवतक्चतुष्टयादित्यादेश्च ऋषीणांब्रह्मज्ञानिनामृषभोज्ञानप्रदः परमवागीश्वरीपतिर्मेरायणोमेप्रसीदतां प्रसन्नो [illegible] किलेत्यनेनसर्वश्रुत्यादिसंवादंदर्शयति वार्तावेदाद्योःकिलेतिकवयः यद्वापुराणाख्यप्रबंधेऽधिकृतेनाजस्यमपिप्रमहस्य परोगरस्यहृदिसतींज्ञानोपदेशलक्षणांस्थितिंवितन्वतायेनव्यासेनप्रचोदितासंकलितास्वलक्षणास्वयोक्तसर्गादिदशलक्षणासरस्वतीभागवत-

श्रीमद्विजयध्वजकृत पदरत्नावली ।

भूहितार्थमवस्थाऽऽस्थायत: प्रादुरभूत् स भगवान् मम प्रसीदतामित्यन्वयः। अत:पितामहेभ्यो नामेति प्रावर्तत पुरुषोत्तमाग पुरेति च छागेविष्णोहरेरजस्यतोऽजस्य विष्णो: सतीं स्थितिं वितन्वताहृदि लोकस्येति योजना ॥ २२ ॥

इदानीं देहेन्द्रियादिप्रवर्तकं हरिं प्रसादयति भूतैरिति यो विष्णुर्महद्भिर्भूतैः पृथिव्यादिभिः पुर: शरीराणि निर्माय तेषु पुरुषात्मादिरूपैः शेते इति यत्तत एव यः पुरुषः पुरिशयनयोगेन पुरुषनामा । "तस्येदं मर्त्यशिर" इति श्रुते: गोलकात्मकदेहव्याप्तस्वशरीरेषु देहात्मकपञ्चकबोधेन्द्रियपञ्च भूतव्यापी षोडशगुणान् शब्दादिविषयसारान् भुङ्क्ते न तु: स्वानिस भगवान् सर्वविषयगुणान् भोक्ता मे वाञ्छितं करोतु कामानिति कृपां कुर्यादित्यन्वयः ॥ २३ ॥

इदानीं भक्त्यातिशयेन देवकीनन्दनं कटाक्षीकृत्य नमति नम इति सौम्या ज्ञानस्य मार्गा: प्रमाणयोग्यज्ञानमयं ज्ञानात्मकं यस्य हरेर्मुखाम्बुजात् स्तुत्यं ज्ञानमयं मधुपपुस्तस्मै वेदव्यासेकस्मै वासुदेवाय भगवते नमः सौम्या उद्भवादयो ज्ञानमयं यन्मुखाम्भोरुहासवं पुस्तस्मै वेदव्यासेकस्मै वासुदेवाय नारायणाय शौरये नमः सौम्यानारदादयो ज्ञानमयं ज्ञानप्रतिपादकं भागवतपुराणं नामयन्मुखाम्भोरुहासवं पपुस्तस्मै वेदव्यासेकस्मै वासुदेवाय नम: कीदृशाय वासुदेवाय नारायणाय पुरुषाय शौरे: पुत्र: शौरिरिति च सौम्या: व्यासादयस्तस्मै वेदव्यासेविधिपुत्राय नारदाय वासुदेवाय वासुदेवभक्ताय सौम्या वैशंपायनादय: तस्मै वासुदेवाय वासुदेवावताराय व्यासाय नम: वेदव्यासे भारतादिशास्त्रकर्त्रे ॥ २४ ॥

स्वाभीष्टदेवतानमस्कारं प्रार्थयित्वा सांप्रतं परीक्षित्प्रश्नप्रतिवचनमुपक्रमते एतदेवेति हरिरात्मन: स्वस्य यत्पुराणमाह आत्मभू: परमात्मपुत्रो वेदगर्भो ब्रह्मा तदेतत्सर्वमिति त्वत्प्रश्नप्रकारेण पृच्छते नारदाय अन्यथा इत्यन्वयः अर्थोऽयं यथा सांनारदाय शब्दः एतदुक्तं भवति आदौ नारायणो ब्रह्मणे प्रोक्तं ब्रह्मणा नारदाय नारदेन व्यासाय व्यासेन मह्यं तदहं त्वत प्रश्नपरिहारत्वेन वक्ष्यामीति ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवतमहापुराणे द्वितीयस्कन्धे विजयध्वजकृतटीकायां चतुर्थोऽध्याय: ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

तादृशानुभवे कारणमुपन्यस्यन्नाह यदङ्घ्रीति । आत्मन: भगवत: तत्त्वं याथार्थ्यम् । अन्यदा तु कवय: परिगृहीतमन्त्रा अपि यथा-कल्पमेव वदन्तीत्यर्थः । यद्वा तथाप्यनन्तमहिमत्वात् तेऽपि कवयो यथात्मप्रकाशमेव वदन्तीति ॥ २१ ॥

अथ तद्दर्शनसामग्री मम स एवेत्याह । प्रचोदितेति द्वाभ्याम ॥ २२ ॥ २३ ॥

नम इति टीकायां श्रीव्यासं नमस्करोतीति । पपुरित्यादिस्वारस्यात् । उत्तरवाक्येन तु चतुःश्लोकीवक्तारमित्यायाति ॥ २४ ॥

आत्मन इति आत्मानं ब्रह्माणं प्रतीत्यर्थः ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवतद्वितीयस्कन्धस्य श्रीजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे चतुर्थोऽध्याय: ॥ ४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृत सुबोधिनी ।

एवं यदनुध्यानेति केवलं भगवत्प्रार्थनाव्यतिरेकेणापि यदनुध्यानमात्रेण अनातपाद्यवस्थानेऽपि समाधौ प्रक्षालनमात्रेण यथा सर्वप्रमाणैरपि रूपदर्शनं भवति तादृशमात्मतत्त्वं भगवत्स्वरूपयाथात्म्यं पश्यति बुद्धि: स्वभावतो वस्तुप्रकाशिका मायावरणात्तु विषयावरणा। बुद्ध्यादयोऽपि न विषयं प्रकाशयन्ति इन्द्रियाणामावरणेनान्यथात्वमेव विषयमात्रं बुद्ध्युत्पत्तौ कारणत्वेन मृग्यते नत्वयं प्रकारिका बुद्धि: सत्त्वविशिष्टं रजतादिभ्रमानुपपत्ते: अतो विषयमात्रपुरस्कृत्य सा मध्ये अन्तरवशात् वस्तुनो याथात्म्यमयाथात्म्यं वा बोधयति तत्र शुद्धा वस्तुनो याथात्म्यं गृह्णाति अत्र भगवद्रूपाणां सर्वेषां पदार्थानां नित्यत्वात् कारणत्वेनापि तैरपि व्यक्तौ क्रियते एकस्य पदार्थ: न जातिव्यक्तिविभेदकल्पना एक एव घट: अनेकधा भवति आविर्भवति तिरोभवति च पदार्थानां सर्वेषां भगवत्त्वात् तथा शब्दानां नित्यतानुमर्वैरेवाभियुक्तै: कात्यायनादिभिर्व्यवस्थापितेति नास्माभिरत्यन्तं निरूप्यते नित्ये शब्दार्थसंबन्धे इति नित्ये शब्दे अर्थसंबन्ध इति च विचारणे आश्रयाभावे च जातिसंबन्धयो: स्थिति कल्पनात्यन्ताप्रामाणिक इत्युक्तं एवं च याथात्म्यज्ञाने शास्त्रतस्तत्त्वमवगम्यते अत: एक एव घटो भगवत्त्वादनेकधा भवतीति स एकधा भवतीत्यादिश्रुतिबलात् अनुपपत्तौ निवृत्तायां बुद्धिदोषाद् अन्यथाकल्पनं न प्रामाणिकं बहुकल्पनापत्तिश्च अत एकैक एव बुद्धि: बहुधा परिमृज्यमाना शोधकद्रव्याणां तारतम्येन मलनिराकरणात् आसिद्ध बहुधा परिमृज्यमाना शोधकद्रव्यसंयोगसंघर्षणेन निर्मला भवति दर्पण एव तथा भगवच्चरणारविन्दद्वयं बुद्धौ संगाज्यसंघर्षणेन क्रियमाणे शुद्धिं विशेषं प्राप्नोति अञ्जनादपुनर्यथा प्रसिद्ध: यथाञ्जनविशेषेण गोलकसंयुक्तेन ततो निर्गता दृष्टि: देवानपि पश्यति तथात्रापीति न कोऽप्यनुपपत्ति: अन्यथा तु वस्तुनो याथात्म्यं न बोधयति दोषावृतत्वात् यथा यथा दोषनिवृत्ति: तथा तथा वस्तुयाथात्म्यस्फूर्ति: अत एव अभ्यासस्य मोक्षादीनामुपयोग: विषय-दुर्दोषोनास्त्येव सुतरां भगवद्विषये आत्मा विषयश्च अपहृतपाप्मत्वादिति श्रुते: तु इति निश्चयेन अनुध्यानं नाम तत्परतया चिन्तनं तथा चिन्तने नापितदात्मकता भवतीति समाधि: ननु योगसंबन्धी किंच एतदात्मतत्त्वं कर्मिमध्ययाबुद्धिर्निरूप्यते कश्चिदेव च उत्प्रेक्षासामर्थ्येनापि कश्चित्कथंचिदुत्प्रेक्षते वदति च तथा अतो मद्वाक्याल्लौकिकात् वस्तुयाथात्म्यस्फूर्ति: किंच भगवान्मुकुन्द: मोक्षदाता वस्तुयाथात्म्यस्फूर्ति: मोक्षाङ्गं तस्य तदैव संपद्येत यदा भगवान्मोक्षं दातुमिच्छति इच्छापुन: अङ्घ्र्यनुध्यानेनैव भविष्यतीति तस्माद्य: कश्चिद्यत्किंचिद्वक्तुमिच्छति तत्र भगवान् प्रार्थनीय: सकलतत्सिद्ध्यर्थं गुणा अपि ज्ञाता एव वक्तव्या: ज्ञानसाधनं चाङ्घ्र्यनुध्यानं न केवलं तावन्मात्रमेव किंतु प्रार्थनासहितं भगवत: स्वतन्त्रत्वात् अनुध्यानमात्रेण तथा कर्तुमिच्छति अत आह प्रसीदतामिति। यद्यपि भागवतनिर्माणे विषयप्रचारार्थं प्रसादोऽपेक्षित एव तथापि मम दर्पण सेतु इदस्यापि रसासिद्ध्यर्थं इदानीं सामान्यत: प्रसादं प्रार्थयित्वा प्रकृतोपयोगिप्रसादं प्रार्थयितुं अस्य प्रसादावश्यकत्व माह ॥ २१ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

प्रचोदितायेनेति अवश्यंइन्द्रियव्यापारेफलेऽयंभगवान्प्रार्थनीयः तत्रापिवाग्विषये तत्रापिभगवदीयपदार्थवाचके यतोब्रह्मणाऽपिपूर्वं भगवद्ध्यानात्प्रार्थितोभगवान्तस्यब्रह्मणोहृदयंप्रविश्यस्वप्रकाशिका वेदरूपावाणीआस्यतोनिष्काशितवान् अतोभगवद्गुणेषु वक्तव्येषु नित्यवाण्येवतद्भवतीति प्रकृते भगवत्प्रार्थनाआवश्यकी ननु येन पदार्थान् स्मृत्वातद्वाचकपदाना-मुपनिबन्धनेसंभवति किंभगवद्ध्यानेनेत्यतआह यस्यब्रह्मणः हृदिसतीस्मृतिवितन्वतेति वाक्यार्थवाक्ययोःनित्यत्वेऽपिपूर्वमनुभूतेऽपिस्मरणमावश्यकं स्मरणमात्रंचनप्रमाणमितिस्मृतपदार्थानुभवसहितामापेक्षिता योगवद्भगवद्ध्यानस्यापिप्रत्यासत्तित्वात् अतोऽन्तःकरणप्रथमंसतीभगवदनुभवसहितांस्मृतिपूर्वानुभूतांभगवदीयानांपदार्थानांनिर्माय पश्चात्तेनैवहृदाभगवत्प्रेरितेनअतएवप्रादुर्भावात्पुनर्भगवत्प्रेरितावाणी आस्यतोनिर्गता नहिभगवद्वाणींस्वतोवहिर्निर्गन्तुंशक्नोति इयमपिवाक्यार्थक्रमयुक्तेत्याशंक्यविशिनष्टि स्वस्यलक्षणमिवलक्षणंयस्या नित्यत्व ब्रह्मशब्दव्याख्यानंतत्त्वादिरूपं अथवा स्वयमेवलक्षणंयस्याः वेदानामिदमेवासाधारणंचिह्नंयद्भगवानेवव्याख्यायते अतःपूर्वानुभूतस्मरणात्तद्वाणीनिर्गमेऽपिसर्वेन्द्रियप्रेरकोभगवान्प्रमीवर्त्ता एवंशब्दानांभगवद्धर्मत्वेनतत्प्रादुर्भावार्थंभगवत्प्रार्थनायुक्ताअर्थोऽपिभगवदधीनइतिअस्मन्मुखनिर्गतायांवाण्यांभगवान्पतिरलंकरणरूपेणप्रविशतामितिप्रार्थयते ॥ २२ ॥

भूतैर्महद्भिरिति स्थितिर्भोगश्चसर्वत्रभगवत्कर्तृकोयतः अतोवाचिस्थितःकृष्णःतांभुञ्जीतामितिकामना यद्यपिविराट्पुरुषएवतथाप्रक्रिया सर्वत्रप्रसिद्धा तथापिपुरुषत्वाविशेषात्स्वस्यभगवत्त्वंभगवतैवसाधितमितिज्ञापनार्थंभगवतएवंदेहशरीरमितिर्अभिमानाभावार्थंवाव्यष्टिष्वपिस माप्रक्रियामाह भूतैर्महद्भिःपंचमहाभूतैःस्थानिमितैःयइमाःदेवतिर्यङ्मनुष्यादिरूपा अमूषुपूर्षुस्वयमेवशेते अन्यथास्वस्यपुरुषत्वमेवनस्यात् पुरिशेतइतिव्युत्पत्त्याहियः इदोहशयनंनानिद्रारूपं किंतुसंभोगार्थमिव अतएवदक्षिणेऽक्षिणिइन्द्रः इतरत्रेन्द्राणीत्युपाख्यानमेतत्परमेवभवति अत्र चसुप्तस्थानकेवलंस्पर्शमात्रमुपभुंक्तेकिंतुषोडशापिगुणान् भोगेऽपिषोडशात्मकोभूत्वाभुंक्तेजडशुष्केरमाभावात् भगवान्हिव्यापक आनंदमयश्च तत्रस्वरूपंगौणंस्वरूपानुभवेतथारसोनभवति स्त्रीपुरुषावयवेषुतथोपलंभात् अतःस्वस्थितरसाविर्भावेनस्पष्टभोगार्थंभेदरूपमात्मानंविभाव्यतस्मिन्स्वस्मिन्प्रविष्टेबहुधाभिन्नःसन्अन्योऽन्यस्यरसमनुभवति देहधारणप्रयत्नेनभोगेव्यासंगाभविष्यतीतियुक्त्यातथाभुंक्ते यद्यपि विषयाःपंच तथापिस्वचएवस्थानविशेषेसुखविशेषजननात्इन्द्रियपुरःसरणेविषयःसंभवतयानिर्दिष्टइतिषोडशत्वं यत्रेन्द्रियाणांगौणत्वं तत्रविषयप्राधान्यं भोगेकचिदिन्द्रियाणामप्राधान्यंकचिदिन्द्रियाणामेवप्राधान्यं महाराजशरीरवत् अतउभयविवक्षयाषोडशेतिवचनं एवंभगवन्माहात्म्यंसर्वत्रपूर्णमेवज्ञातंभवति अलंकृषीष्टमेवचांसिअलंकरोतु छांदसोदीर्घः नन्वेवंनानात्वमापन्नःकथमलंकारार्थंप्रार्थ्यते तत्राह भगवानिति बहुवचनंसमस्तार्थाभिप्रायमेइत्यन्यत्रसप्तार्थाभावोद्योतितः भागवतएवसप्तार्थायतः एवंप्रार्थनामुक्त्वास्वगुरुंव्यासंभगवंतंनमस्यति नमस्तस्मैभगवतइति वासुदेवइतिसर्वंमोक्षदानार्थमेवभगवतोव्यासस्यावतारः शब्दरूपांसृष्टिंकरोतीतिचेध्यसइतिमोक्षोपायकथनं व्यासनमस्कारस्तंबोधयति पपुरिति ज्ञानमयंसर्ववस्तुयाथात्म्यज्ञानप्रकाशकंभारतादि सोम्याइतिशान्त्याज्ञानंनिष्ठयोग्यतासूचिता यस्यमुखमेवअंबुरुहंकमलंतत्त्वोमकरंदएवप्रपंचविस्मारकत्वात्आसवशब्देनोच्यते मोक्षस्यफलत्वात्तत्रभगवत्त्वात्मुखासवपदाभ्यांपानेच्छाप्रतिबंधेऽपिपानसूचितं कामिनीमुखामोदेतथोपलंभात् तस्मात्सर्वेषांगुरुत्वाद्भगवत्वाद्दसभायामपिव्यासनमनंयुक्तं एवंदेवतागुरुनमस्कारंकृत्वामहताप्रबंधेनतन्निरूपयितुंपूर्वप्रश्नउत्तरमाह ॥ २४ ॥

एतदेवेति यद्भवान्पृष्टवान् एतदेवनारदेनपृष्टः आत्मभूर्ब्रह्मा प्रमेयबलपुष्टः वेदागर्भेयस्यैतिप्रमाणबलपुष्टोऽपि प्रमेयस्यप्रमाणत्वेन विशिष्टबलपुष्टोऽपि यदाहहरिरात्मनइतिवाक्यात् तादृशमुखेनैवतदोक्तंसंदेहनिवृत्तिर्भविष्यतीतिपूर्ववत्पुनःसंदेह प्रश्नाभावायस्वतोनिरूपणं पूर्वमेवकरणानांदोषतारतम्यस्यनिरूपितत्वात्नात्रपुनरुक्तिः साक्षादितिउभयविशेषणं आत्मनब्रह्मार्थे परंपरा कथनेतुमध्यवक्तृदोषःप्रसज्जेतअतएवस्वतः कथनमपिनिवारितं दोषाभावोऽपिप्रार्थनयाज्ञानेनचसूचितः अनेनउत्पत्त्योपपत्त्याचाविचारस्यग्रंथस्यव्यक्तत्वेनप्रतिभातमिति सूचितम् ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवत सुबोधिन्यां द्वितीयस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

———

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

स श्रीकृष्ण एव मे ज्ञान प्रदो भवत्विति प्रार्थनां व्यञ्जयति । यदङ्घ्रयोरभिध्यानमेव समाधिर्नतु ततोऽन्यस्तेन शोधितया । चकारस्त्वर्थे । कवयस्तु स्वपाण्डित्यबलेनैव यथारुचंस्वस्वरुच्यनुसारेण एतत परमात्मनस्तत्त्वं स्वरूपं साकारं निराकार वा जीवात्मस्वरूपम् अणुप्रमाणं सर्वगतं वा, यद्वा एतत् विश्वं मिथ्यैव सत्यमेव नियमेनैवेदं वदन्ति युक्त्या प्रतिपादयन्ति न तु तेषां धीर्धौता अत आत्मनस्तत्त्वं न पश्यन्ति ॥ २१ ॥

यथा ब्रह्मणो मुखाद्वेदं प्रवर्त्तयामास तथा मन्मुखात् स्वलीलाकथां स एव प्रवर्त्तयत्वित्याशास्ते । येन प्रचोदिता प्रेरिता सरस्वती वेदरूपा अजस्य ब्रह्मणः आस्यतः प्रादुरभूत । येन कीदृशेन पुरा कल्पादौ अजस्य तस्य हृदि सतीं स्मृतिं वितन्वता प्रकाशयता । सरस्वती कथम्भूता स्वं श्रीकृष्णं लक्षयति उपास्यत्वेन दर्शयतीति सा । यदुक्तं भगवतैव—मयाऽऽदौ ब्रह्मणे प्रोक्ता धर्मो यस्यां मदात्मक इति ॥ २२ ॥

इदानीं मद्वचःसु स्वसृष्टेष्वेव स्वस्थित्यैव श्रोतृजनाह्लादिनीं शृङ्गारकरुणादिरसध्वनिं गुणालङ्कारशोभां करोत्वित्याशास्ते भूतैरिति । स मे वचांसि अलङ्कृषीष्ट तेषु स्वयं निवसन्नलङ्करोतु । यथा मनुष्यादिशरीराणि सृष्ट्वा तेषु स्वयं वसन्नेव तानि सफलीकरोतीत्याह । यो महद्भिर्भूतैरिमाः पुरः शरीराणि सृष्ट्वा अमूषु पूर्षु अन्तर्यामितया शेते वसति । अत्र पुरुषसमाख्यां प्रमाणयति यत यस्मात् पुरुष इति । अतएव एकादशेन्द्रियपञ्चभूतरूपान् गुणान् भुङ्क्ते निर्लेप एव हृष्टैवास्वादयति । अत्र ऽपेण मद्वचस्सामपि गुणानास्वादयन् प्रसीदत्विति भावः । षोडशानामात्मा चेतयिता स्वार्थे कः । तेन शरीराणि निरात्मकानि वस्त्रालङ्कारादियुक्तान्यपि सद्भिरस्पृश्यानि यथा तथा मद्वचांसि तद्भिन्नाभूतानि मा भवन्त्विति भावः ॥ २३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

गुरुं श्रीव्यासं नमस्करोति । वासुदेवाय तदवताराय । वेधसे शास्त्रकर्त्रे । यन्मुखवाङ्मकरन्दम् । यद्वा वासुदेवाय कृष्णाय । सौम्याः कृष्णकान्ताः । ज्ञानमयमिति नृत्यगीतवाद्यकलावैदग्ध्यरसालङ्कारादिज्ञानं सर्वतो विलक्षणमशिक्षितमपि यं पीत्वैव प्रापुर्वेय-मपि तदनुगास्तत्तदाप्नुयामेति भाव इति रहस्यम् ॥ २४ ॥

इदानीं प्रश्नोत्तरतया ब्रह्मनारदसंवादं प्रस्तौति एतदिति । उत्पत्तिसमये एव वेदा गर्भे यस्य । साक्षात् हरिर्यदाह । आत्मनः आत्मानं प्रति ॥ २५ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
द्वितीयेऽत्र चतुर्थोऽयं सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ४ ॥

———

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

यस्यांघ्र्यनुध्यानमेवसमाधिस्तेननिर्मलयाधियाआत्मनःभगवतस्तत्त्वंयाथात्म्यंकवयः क्रांतदर्शिनः स्वयंपश्यंतिएतदेवस्वदृष्टमात्मनस्तत्त्वं-शिष्येभ्यः यथारुचयथाप्रतिभातामनतिक्रम्यवदंति समुकुंदः ममहप्रसीदताम् ॥ २१ ॥

पुराकल्पादौयेनअजस्यविरंचेः हृदिसतीपूर्ववत्सृष्टिविषयांस्मृतिंवितन्वताविस्तारयताप्रचोदितासरस्वतीवेदरूपावाणीस्वलक्षणाख्या-निशिक्षादीनिलक्षणानियस्याः साआस्यतोमुखतः प्रादुरभूत्सऋषीणांमंत्रद्रष्टॄणामृषभःश्रेष्ठःप्रसीदताम् ॥ २२ ॥

अथस्वभावतएवभगवद्गुणस्वरूपादिप्रतिपादनरूपपरमगुणयुक्तानांस्ववाचांशृंगारकरणादिसौंदर्यंप्रार्थयते भूतैरिति सविभुःसर्वत्रसर्वं कर्तुंसमर्थः मेवचांसि अलंकृषीष्ट अलंकरोतु विभुत्वंप्रतिपादयति महद्भिर्भूतैः महदादिविशेषांतैः इमाःपुरःशरीराणिनिर्मायसृष्ट्वा अमूषुआ-सुपुरीषु अंतर्यामितयाशेतेवसति अतएवपुरिशयनात्पुरुषइति नचकेवलंशेतेकिंतुस्वानन्यभक्तार्पितान् एकादशेंद्रियपंचभूतरूपान्गुणान्भुंक्ते अनुभवति यतः षोडशानामात्माअंतरात्मास्वामीकः अनेनभगवतः कर्मायत्तभोक्तृत्वंनास्तीतिसूचितम् ॥ २३ ॥

मुखाम्बुरुहयआसवोमकरंदस्तंसौम्याःस्निग्धाः शिष्याःपपुः ॥ २४ ॥

हेराजन्त्वयायत्पृष्टमेतदेवविपृच्छतेनारदायवेदगर्भोयस्यसः आत्मभूर्ब्रह्माअभ्यधात् ननुतेनकुतोज्ञातमित्यतआह साक्षाद्यदाह हरिरा-त्मनइति ब्रह्मणेयद्धरिरभ्यधाद्ब्रह्मानारदायतदहंतेऽभिधास्यामीतिभावः ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवतसिद्धांतप्रदीपेद्वितीयस्कंधये चतुर्थोध्यायार्थप्रकाशः ॥ ४ ॥

———

भाषा टीका ।

जिनके चरण कमलके ध्यानकी समाधि से धौत बुद्धिकेद्वारा भक्तजन आत्मतत्वको देखते है और कविजन इस तत्व का यथार्थ दर्शन करते हैं वह मुकुंद भगवान मुझपर प्रसन्न होंय ॥ २१ ॥

सृष्टि के पूर्व ब्रह्माजी को सतीस्मृति विस्तार करते हुए जिन भगवान ने हृदय में प्रेरणाकी हुई सरस्वती स्वलक्षणा ब्रह्माजी के मुखसे प्रादुर्भाव हुईथी वह ऋषियों के ऋषभ भगवान प्रसन्नहों ॥ २२ ॥

जो भगवान महा भूतोंसे इन शरीरों को निर्माण कर विभू होकरभी पुरुष रूपसे इन पुरोंमें (शरीरोंमे) शयन करते हैं, और षोड शात्मक षोड़श गुणोंको भोग करते हैं वह भगवान मेरी वाणी को अलंकृत करें ॥ २३ ॥

उन ज्ञान मय व्यास स्वरूप भगवान वासुदेव को नमस्कार है कि जिनके मुख कमलसे निःसृत ज्ञानमय आसव को सौम्य ऋषियों ने पान किया है ॥ २४ ॥

हे राजन् पूछते नारदजी से आत्म भू वेद गर्भ ब्रह्माजी ने भी यही कहाथा जो साक्षात् आत्मा हरिने उनसे कहा है ॥ २५ ॥

द्वितीयस्कंधे चतुर्थोऽध्यायः ॥

———

पञ्चमोऽध्यायः ।

नारद उवाच । देवदेव नमस्तेऽस्तु भूतभावन पूर्व्वज ।
तद्विजानीहि यज्ज्ञानमात्मतत्त्वनिदर्शनम् ॥ १ ॥
यद्रूपं यदधिष्ठानं यतः सृष्टमिदं प्रभो ।
यत्संस्थं यत्परं यच्च तत्तत्त्वं वद तत्त्वतः ॥ २ ॥
सर्व्वं ह्येतद्भवान् वेद भूतभव्यभवत्प्रभुः ।
करामलकवद्विश्वं विज्ञानावसितं तव ॥ ३ ॥
यद्विज्ञानो यदाधारो यत्परस्त्वं यदात्मकः ।
एकः सृजसि भूतानि भूतैरेवात्ममायया ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

पञ्चमे नारदेनाथ पृष्टः सृष्ट्यादि पद्मजः ।
हरेर्लीलां विराट्सृष्टिं कालकर्म्मादिशक्तिभिः ॥ ० ॥

नारदाय विपृच्छते वेदगर्भोऽभ्यधादित्युक्तम् । तत्र नारदप्रश्नमाह देवदेवेति । हे भूतभावन । अतएव सर्व्वेषां पूर्व्वज अनादे । ज्ञायते अनेनेति ज्ञानं तत्साधनं यत् तत् विजानीहि विशेषेण ज्ञापयेत्यर्थः । कथम्भूतम् आत्मतत्त्वं नितरां दृश्यते येन तत् ॥ १ ॥

उपलक्षणभूतं विश्वमेवात्मज्ञानसाधनम् अतस्तद्विशेषं पृच्छति । यद्रूपं येन रूप्यते प्रकाश्यते । यदधिष्ठानं यदाश्रयम् । यतः येन सृष्टम् । यत् संस्थं यस्मिन् लीयते यत्परं यदधीनम् । यच्चेति यदात्मकम् । स्वतः सत्कारणतो वेत्यर्थः । तस्य तत्त्वं याथार्थ्यं तत्त्वतो वद ॥ २ ॥

न जानामीति न च वक्तव्यमित्याह सर्व्वमिति । भूतं जातम् । भव्यं जनिष्यमाणम् । भवत् जायमानम् । तेषां प्रभुर्यतः । अतो विज्ञानेन ज्ञानेनावसितं निश्चितम् ॥ ३ ॥

आस्तामिदम् आदौ तावत् त्वामेव कथय इत्याह । यतो विज्ञानं यस्य कस्तव विज्ञानद इत्यर्थः । यदाधारः कस्तवाश्रयः । यत्परः यदधीनः । यदात्मकः यत्स्वरूपः । मम तु त्वमेव स्वतन्त्रः परमेश्वर इति बुद्धिः । तव तपश्चरणेन तु पराशङ्कया पृच्छामीत्याह सार्द्धैश्चतुर्भिः । एकः असहायः ॥ ४ ॥

श्रीराधारमणदास गोस्वामि विरचित दीपन्याख्य तट्टिप्पणी ।

० ॥ १—११ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

नारदायविपृच्छतेवेदगर्भोऽभ्यधादित्युक्तंतत्रनारदप्रश्नमाह देवदेवेति हे देवदेवहेभूतभावनभूतस्रष्टः अतएव हे पूर्वजआत्मतत्त्वस्य-निदर्शनमितरांप्रकाशकंयद्ज्ञानंतद्विजानीहि अंतर्भावितणिजर्थः विशेषेणज्ञापयेत्यर्थः ॥ १ ॥

इदं कार्यं जगद्रूपं यस्यरूपंयदात्मकमित्यर्थः अयंनिमित्तप्रश्नः यतःसृष्टंयतउपादानभूतात्सृष्टंयदुपादानकमिति यावत् यदधिष्ठानं यत्संस्थंयत्परमितिचबहुव्रीहिःयःआधारोयस्यतद्यदधिष्ठानंयदाधारकमित्याधारप्रश्नः यस्मिन्संस्थालयोयस्यतत्यत्संस्थंमयंलयाधारप्रश्नः यत्परंयस्मात्परोविलक्षणःतद्यत्परंयदधीनमित्यर्थः यच्चयदप्यन्यद्युपकरणत्वादिकमस्तितत्तत्त्वंयाथात्म्यंतत्त्वतोवदेत्यर्थः ॥ २ ॥

नजानामीतिनवक्तव्यंइत्याह सर्वमिति यत्पृष्टंतदेतत्सर्वंभवानेवजानाति कुतइत्यतआह भूतभव्यभवत्प्रभुः भूतभविष्यद्वर्तमानकालीनकृत्स्नवस्तुजातस्यप्रभुरुत्पादकः किंचतवत्वयाविश्वंजगत्विज्ञानेनभगवत्प्रसादलब्धज्ञानेनावसितंनिश्चितंकरस्थामलकवत् एवंजगद्विषयः प्रश्नःकृतः ॥ ३ ॥

आस्तांतावदिदंत्वामेवत्वंकथयेत्याह यद्विज्ञानइति यस्मिन्विषयेतवविज्ञानमस्तीतिसप्तमीबहुव्रीहिः यतोविज्ञानंयस्ययद्विज्ञानस्तवविज्ञानःकइतिवा यदाधारःयआधारोयस्यसःकस्तवाश्रयः यत्परःयःपरोयस्यसःकस्तवस्वामीयदात्मकः यआत्मायस्यसः कस्त्वदात्मेत्यर्थः । ममतुत्वमेवस्वतंत्रः परमेश्वरइतिभासितपश्चरणेनतुपरशंकयापृच्छामीत्याह सार्द्धैश्चतुर्भिः एकअसहायः आत्ममाययाआत्मनः संकल्पेनभूतैःपृथिव्यादिभूतैर्भूतानिदेवादीनिभूतानिसृजसित्वामितिशेषः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकृत पदरत्नावली ।

अस्मिन्नध्याये वेदगर्भनारदसंवादरूपकथनव्याजेन ग्रन्थादौ प्रतिज्ञातं जगज्जन्मादिकारणत्वलक्षणं तदेकनिष्ठमिति सप्रपञ्चं प्रतिपाद्यते तत्रादौ नारदप्रश्नप्रकारमाह देवदेवेति यद्विज्ञानमात्मनः परमात्मनस्तत्त्वं निदर्शयतीत्यात्मतत्त्वनिदर्शनं तज्ज्ञानं मह्यं विशेषतो हि विज्ञापय आत्मब्रह्मणोस्तत्त्वज्ञाने महान्विशेषोऽस्तीति भवदस्य परमेश्वरप्रसादमन्तरेण वागादीन्द्रियप्रवृत्तिरपि विपरीता भवतीति तस्य स्वातन्त्र्यस्य ब्रह्मा कर्ताऽहं करणमिति करणस्याविवक्षया व्यत्ययस्योक्तिः अथवा ब्रह्मभेदो हरेः स्वातन्त्र्यं नारदस्य करणत्वमिति त्रयं व्यत्ययार्थः तदुक्तं व्यत्यये भेदस्वातन्त्र्यकरणानि ध्येति ॥ १ ॥

ज्ञेयं पृच्छति यद्रूपमिति इदं विश्वं यस्य रूपमिव रूपं न तु साक्षाद्रूपं चिद्घनसच्चिदानन्दरूपसाहचर्यात् तद्रूपमित्यर्थः नन्वुक्तं तद्रूपत्वादिदं रूपं हरेर्नैवस्वरूपतः इति योऽधिष्ठानं मूलाधारो यस्य तत् यदधिष्ठानं न त्वारोप्यमाणसर्पस्य रज्जुवदधिष्ठानं अधिष्ठानमिति प्रोक्तं मूलाधारं विचक्षणा इति इदं यतः सृष्टं संभूतं "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इति श्रुतेः पीठवद्यस्मिन्संस्थानं संस्थानं यस्य तत् यत्संस्थं । यत्स्थितं हृदयं तं वस्तुसंस्थानं तद्दीरितमिति च पूर्वपृथिवीवत् अत्र तु पाठवर्णितो विशेषः अपुनरुक्तिः यः परो यस्माज्जगतस्तद्यत्परं । हरिः परोऽस्य जगतो ह्यव्यक्तादेश्च कृत्स्नश इति यस्मात्संस्था मृत्युः संहारो यस्य तद्यत्संस्थं यत्परं पालनं यस्य तद्यत्परं येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति वा यच्च यदधीनं च यदधीना यस्य सत्ता तत्त्वमित्येव भगवतरति विभेदविद्यमानेऽपि मिथो नित्यस्वरूपतः इति च तस्य हरेस्तत्त्वं यतो यथावद्वदेत्यन्वयः ॥ २ ॥

मम वक्तव्यांशे भवतां ज्ञानसामग्री विद्यत इत्याह सर्वमिति हि शब्देन प्रजापतेर्नत्वेतान्यन्य इत्यादि श्रुतिप्रसिद्धिं द्योतयति सर्वं भूतादिनि प्रतिज्ञा भूतादिप्रभुरिति हेतुः हीति व्याप्तिदर्शनं करतलामलकवदिति निदर्शनं विज्ञानेति निगमनम् ॥ ३ ॥

नैतत्सामान्यज्ञानं किंतु निःशेषं भवद्धरिप्रसादाद् यस्त्वादीनि भावेनाह यद्विज्ञान इति यस्य प्रसादाद्विज्ञानं यस्य यत्तत्त्वं यद्विज्ञानः यत्र आधारो यस्य सतथा यः परो यस्मात्सतथा यत्रात्मा स्वामी यस्य सयदात्मकः त्वं तं वेदेति शेषः उक्तादधिकं ज्ञातुं पूर्वपक्षं दर्शयति एकः सृजसीत्यादिना एकस्त्वमेवात्ममायया स्वेच्छया भूतानि चराचराणि पृथिव्यादिपञ्चभूतैः सृजसि ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

० ॥ १—३ ॥

यद्विज्ञान इत्यादौ तं वेदेति शेषः । मम तु तत्तद्रूपत्वेन त्वं न भासीत्याह एक इति । (अत्रास्ताम् इत्यादिटीकायां त्वामेव इत्यत्र आत्मानमेव कथयति तु वाच्यम् ।) ॥ ४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

निमर्शः षड्भिरध्यायैः क्रियते सन्निधानतः उत्पत्त्याश्चोपपत्त्याश्च तत्राद्योऽपि द्विधा मतः स्थूलान्तर्यामिभेदेन मूर्त्तामूर्त्तविभेदतः स्थूलोऽपि द्विविधस्तत्र स्थूलमूर्त्तविमर्शनो उत्पत्तौ पञ्चमाध्यायः सोपपत्त्या निरूपकः पूर्वपक्रमतः कथं श्रयं गतं न भवादिकृत इत्युक्ता नारदाज्ञाऽभ्यंज न्माभिर्नेतिगदाने एकीभूतेप्रवेशेनानिर्गमादपि विहलः अथवा दार्ष्टान्ता ... नारदः पृच्छति पूर्व प्रहृतत्रयं नारदः क्रियन्ते तत्त्वनिर्णये आत्मनोऽन्य तत्रापि निर्दारे भजनस्य च द्वयोनिर्णयो ... विपरीतत्वगत्येन स्थूललिङ्गविभेदो वा तेनाध्यायद्वयं मतं प्रथमस्योत्तरं पश्चात्तदन्तर्यामिसंभवे एवं पूर्वाध्याये परीक्षित्कृतयोः फलसुखसाधनं निरूप्य पूर्वोक्तस्य साधनस्य च विचारार्थं अध्यायषट्कारंभः तत्र पञ्चाध्याये साधनस्य स्थूलरूपस्य च उत्पत्त्या निर्णय उच्यते तत्र प्रथमं तस्य स्वरूपं विज्ञानं वक्तारं विशिनष्टि देवदेवेति अयं नमस्कारः प्रश्नार्थः नारदो जिज्ञासार्थं प्रवृत्तः ... नमस्कारं नत्वा नित्याशीरित्याह ... आत्मानमुपदेक्ष्यतीति निश्चयं नीति स्वप्रवृत्तौ हेतुश्चापकर्षविशेषणमाह भूतभावनेति भूतानि भावयत्युत्पादयति शोधयति वा ... श्रुतिसंहिता वा प्रवेशहेतुर्वा भक्तिजनको वा परोक्षवा स्मृतिरूपं वेति तत्र निर्धारस्त्वया धक्तव्य इत्यर्थः किंच यत्रात्मनस्तस्यापि मर्शनं विचारो भवति ... क आत्मा किं तत्त्वमिति तत्रापि लोकप्रसिद्धं तत्र भवति किंतु विचारसाध्यमिति विचारोऽपि कर्तव्य इति सूचितम् ॥ १ ॥

एवं चत्वारः प्रश्नाः संपन्नाः किंच तत्त्वभेदानुपृच्छामीत्याह यद्रूपमिति तस्य मनारोपितं रूपं तत्सर्वस्यापि जगतोऽनन्यत्वात् आत्मनोऽपि प्रादुर्भूतत्वात् सर्वस्यैवारोपविषयत्वात् अतस्तस्य रूपं वक्तव्यं यद्रूपं स्वरूपं यस्य आरोपितत्वानारोपितत्वं हि साधिष्ठाने भवतः अतः तदधिष्ठानमपि वदेत्याह यदधिष्ठानमिति लोकेऽपि जगतस्तत्त्वव्यवहारात् तत्त्वानां च तत्त्वव्यवहारात् मूलतत्त्वाभावे तद्घटनइति जगतः कारणमपि तत्त्वं वदेत्याह यतः सृष्टमिदमिति वादिविप्रतिपत्तेश्च कुतो जगज्जातमिति किंच यत्संस्थं यस्मिन्संस्था स्थितिर्यस्य संस्था मृत्युर्वा निमर्शोपत्वेन जगतो वा प्रश्नः तदा तत्त्वप्रश्नद्वयं सृष्टिप्रश्नचतुष्टयं उत्पत्तिस्थितिप्रलयाः स्वरूपं चेति तद्विधयाः तस्य भावस्तत्त्वमिति भगवतो भावो जगदेव आत्मा तु नत् अथवा सामान्यतस्तत्त्वं विचार्यन्ते तेनैवमनेकधा फलिष्यति यत्परमिति यः परो नियन्ता यस्य अनेन नियतिरुक्ता एकपक्षे तत्तस्य कस्यचिद्रूपं भूतमिति कोवा तत्त्वस्य ग्राहक इत्यर्थः रूपं हि द्विविधं प्रमाणतः स्वरूपतश्च तत्र यद्रूपमिति प्रमाणतः यच्चेति स्वरूपतः तत्त्वस्य जगद्रूपत्वं भिन्नत्वे वा परंगानि पृष्टानि एतेषां भेदानां ज्ञानं यथा तत्त्वतो ज्ञानं भवति तथा वदेत्यर्थः ॥ २ ॥

यथा त्वं जानासि तथा ज्ञानमस्माकं कुर्वित्यभिप्रायेणास्य सर्वज्ञतामाह सर्वं ह्येतद्भवान्वेदेति अतीतानागतयोर्ज्ञानं न भविष्यतीति तस्य कालसाध्यत्वात् कालरूपस्ताभ्यं तावाभयानेवत्याह यथा रहट्टघटितायां केचन उद्गताः मज्जन्ति उद्गच्छन्ति च तथा कालजगन्निमज्जति ततउद्गच्छति ततोयः कालेर्बहिर्गतस्तत्प्रतिसर्गाद्धस्सर्वं जानाति यथा जलेर्बहिरपि स्थितः किंच यागजधर्मेणापितत्सर्वं प्रत्यक्षमित्याह करामलकवदिति विज्ञानावसितं विज्ञानो रस्थे निश्चितमिति वा अधिगतमिति पाठे उत्तरकार्यार्थं सर्वमप्यज्ञानानिर्णीतं करस्थितमामलकफलं प्रति न कोऽपि संदिग्धे ॥ ३ ॥

[illegible] ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

पञ्चमे नारदं प्राह तत्त्वानां सृष्टिमात्मभूः ।
तैर्विराजश्च तत्पादाद्यैर्भूरादिकल्पनाम् ॥ ० ॥

भूतानि भावयन्ति सृजन्तीति भूतभावना मरीच्यादयः पूर्वजा अस्मद्भ्रातरो यस्मात् हे तथाभूत । आत्मनां परमात्मजीवात्मनो [illegible] तत्त्वज्ञापकं यत् ज्ञानं तत् विजानीहि विशेषेण जानासि लडर्थे लोट् विज्ञापयसि वा ॥ १ ॥

इदं विश्वं यद्रूपं यदस्य लक्षणं, यदधिष्ठानं योऽस्याश्रयः, यतः येन सृष्टं, यत्संस्थं यस्मिन् लीयते, यत्परं यस्याधीनं, यच्च यदात्मकं [illegible] यथार्थ्यं तत्त्वतो वद ॥ २ ॥

सर्वं परमात्मजीवात्मजगदिति त्रिकम् । भूतं पूर्वजातं प्राणिवृन्दम् । भव्यं जनिष्यमाणम् । भवत् जायमानम् । तेषां प्रभुर्यतो [illegible] विज्ञानेन ज्ञानमावसितमवगतं करस्थम् आमलकफलमिव ॥ ३ ॥

[illegible] आद्यौ तावत् त्वामेव त्वं सृष्टिस्याह । यद्विज्ञानः यतो विज्ञानं यस्य सः यस्तव विज्ञानप्रदः । यदाधारो यस्तवाश्रयः [illegible] यस्य त्वमधीनः । यदात्मकः यस्तवात्मा । मम तु त्वमेव स्वतन्त्रः परमेश्वर इति बुद्धिः । तव तपश्चरणेन पराशङ्कया पृच्छामि [illegible] सार्वैर्धातुभिः । एकः असहायः ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

[illegible] ब्रह्मोपदेशं कुतावत् श्रीनारदप्रश्नानाह देवदेवेति आत्मनस्तत्त्वस्यनिदर्शनम् प्रकाशकम् यज्ज्ञानंतद्विजानीहिविशेषतो [illegible] ॥ १ ॥

इदंविश्वंयद्रूपंयेनरूप्यतेप्रकाश्यतेयत्प्रकाश्यम् यदधिष्ठानम् यदाधारकम् यत्सृष्टंयेननिर्मितम् यस्मिन्संस्थालयो यस्तत्परस्संस्थम् ॥ [illegible] यच्चयदात्मकम् तत्सर्वंतस्यतत्त्वमुक्तषट्प्रश्नप्रत्युत्तरद्वारायाथात्म्यम् तत्त्वतोवदेतिषट्प्रश्नाः ॥ २ ॥

[illegible] पतदस्मत्पूर्वंसर्वंभवान्वेदयतोभूतभविष्यवर्तमानानांप्रभुस्तन्निर्णयेक्षमः तत्रहेतुः करस्थामलकवद्विश्वंतवविज्ञ [illegible] निश्चितम् ॥ ३ ॥

[illegible] यतोविज्ञानंयस्यसयद्विज्ञानः कुतोविज्ञानवानसीत्यर्थः यआश्रयोयस्यसयदाश्रयः कस्तवाश्रयआधारइत्यर्थः यत्परःयदधीनः [illegible] यआत्मायस्यसयदात्मकः कस्तवात्मेत्यर्थः इतिचत्वारःप्रश्नाः अहंतुत्वामेवपरमेश्वरंजानामि यतएकः असहायस्त्वमात्ममायया [illegible] पंचभूतैर्भूतानिदेवमनुष्यादीनिसृजसि ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

[illegible] उवाच—हे देवदेव ! तुमको नमस्कार है । हे भूत भावन ! हे पूर्वज ! जो आत्मतत्त्व का निदर्शन ज्ञान है वह [illegible] ॥ १ ॥

यह जगत् निरूपित होता है जो इसका अधिष्ठान है जिसने इसे सृजा है । जिसमें लय होता है जिसके आधीन है [illegible] है अर्थात् यदात्मक है उसका तत्त्व यथार्थ रूप से कहिये ॥ २ ॥

[illegible] भव्य भवत् के प्रभु हैं अतः यह सब (जो मैंने पूछा है) जानते हैं । आपने विज्ञान से इस विश्व को करामलकवत् [illegible] कर रक्खा है ॥ ३ ॥

[illegible] जिससे विज्ञान है जो आप का आधार है आप जिसके आधीन है और यदात्मक है आप अकेले ही अपनी माया से भूतों [illegible]] भूतों को [मनुष्य पशु पक्षियों को] सृजते हो ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामि कृत भावार्थदीपिका ।

[illegible] पालयसि [illegible] पराभवमप्राप्नुवन् । [illegible] अमरहितः । [illegible] सृजति [illegible] ॥ ५ ॥

[illegible] अस्मिन् विश्वस्मिन् परम् उत्तमम् अपरम् अधमं [illegible] मध्यमञ्च तत्रापि नाम मनुष्यादि रूपं [illegible] गुणः [illegible] तथापि सदसत् स्थूलं सूक्ष्मञ्च किञ्चिदपि [illegible] न वेद । किन्तु त्वत्त एव सर्वं भवतीति मन्ये ॥ ६ ॥

[illegible] तेन योऽस्मान् [illegible] मोहयसि । यतः [illegible] ॥ ७ ॥

[illegible] तथा विजानीहि विशेषेण ज्ञापय ॥ ८ ॥

आत्मन् भावयसे तानि न पराभावयन् स्वयम् ।
आत्मशक्तिमवष्टभ्य ऊर्णनाभिरिवाक्लमः ॥ ५ ॥
नाहं वेद परं ह्यस्मिन्नापरं न समं विभो ।
नामरूपगुणैर्भाव्यं सदसत् किञ्चिदन्यतः ॥ ६ ॥
स भवानचरद्घोरं यत्तपः सुसमाहितः ।
तेन खेदयसे नस्त्वं पराशङ्कां प्रयच्छसि ॥ ७ ॥
एतन्मे पृच्छतः सर्व्वं सर्व्वज्ञ सकलेश्वर ।
विजानीहि यथैवेदमहं बुध्येऽनुशासितः ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

तानिसृष्टानिभूतान्यात्मन्नात्मनिस्वस्मिन्नित्यर्थः स्वयंनपराभावयन्स्वात्मानंपरिभवमप्रापयन् अमोघवाञ्छ इत्यर्थः भावयसेपालयसि । ऊर्णनाभिः सूत्रनाभिः कीटविशेषस्तद्वदात्मानं शक्तिप्रकृति मवष्टभ्याक्लमःअस्पृष्टश्रमः सृजसिपासिसंहरसीत्यर्थः ॥ ५ ॥

एतदेवोपपादयति नाहमिति अहंत्वस्मिन्कारणविषयंपरमुत्कृष्टमवरंनिकृष्टंसमंमध्यमंदेवादिनामभिःपदादिरूपगुणादिभि[illegible] दात्मकंचेतनाचेतनात्मकंकिंचिदपिवस्त्वन्यतोनवेद किंतुस्वत्तएवजानामीत्यर्थः यद्वा अस्मिन्कार्यावस्थेनामरूपान्यांस्त्वत्तो[illegible] त्वत्तोनानिष्पादीचेतनाचेतनात्मकंकिंचिदपिवस्तुइदमनेनसममिदंनिकृष्टमिदमुत्कृष्टमितिनजानामीत्यर्थः ॥ ६ ॥

यत्परस्त्वमित्यादिप्रश्नःकुतःप्रसक्तइत्यत्राहसइति घोरंइतरैश्चर्तुमशक्यंमहत्तपःभवान्जगत्स्रष्टाभवान् भगवानितिपाठांतरे[illegible] मित्यर्थःअचरदाचरतिकृतवान् तेनतपश्चरणेनकिमस्मादपिपरमस्तीतिशंकांप्रयच्छसितत्त्वंनःखेदयसेपरशंकाप्रदानेन[illegible] त्यर्थः ॥ ७ ॥

प्रश्नमुपसंहरति एतदिति हेसर्वज्ञसकलेश्वरत्वयाऽनुशासितःशिक्षितोऽहंइदंभवतोपदेश्यमाणंयथैवबुध्येजानेतथैतत्सर्वंपृच्छतो[illegible] नीहिविशेषेणज्ञापय ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकृत पदरत्नावली ।

कुलालादेःकालाद्यधिष्ठानंदृष्टं किमस्याधिष्ठानमत्राहआत्मन्निति अक्लमस्त्वंतानिभूतानिसूत्रनाभिरूर्णनाभिरिवात्मशक्तिम[illegible] मवष्टभ्यात्मन्नात्मनिभावयसेउत्पादयसिपालयसिच पराक्रत्वंतावहिनेभावये ॥ ५ ॥

भावयसेवर्धयसेचरतियत्तस्मादस्माद्भवतोविश्वस्यपरमुत्तमकारणमहंनवेद अवरंहीनंसमंकारणांन्तरनेव तुशब्दोकार्यमनवाद्यति[illegible] निगमयतिनामेति नाम्नावाचकेनरूपगुणाद्विनागुणैःसत्वादिभिःसत्स्थूलमसत्सूक्ष्मंचकिंचिद्वस्तुयद्भाव्यमुत्पाद्य[illegible] गर्हितंनिहितं अतस्त्वमेवसर्वकारणमित्यर्थः ॥ ६ ॥

ज्ञाततत्त्वेनत्वयाप्रश्नःकिमितिकृतइतितत्कारणमाह सभवानितितपोऽचरदितियत्तेनहेतुनात्वंनोऽस्मान्खेदयसे [illegible] सित्वदितरकर्तृसद्भावेपराशंकांचयच्छसीत्यन्वयः तस्मात्प्रश्नःकृतइतिभावः ॥ ७ ॥

एतन्मेपृच्छतःसर्वंसर्वज्ञसकलेश्वरेतिविशेषणद्वयमुक्तार्थस्थिरीकरणायोक्तं यथाबुध्येजानामितथेतिशेषः त्वदर्थीज्ञापक:[illegible] पिकेशवेत्यनेनपूर्वपक्षोऽयमितिज्ञायते ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः

आत्मनि भावयसे न पराभावयन्निति च स्ववैभवाधिक्येऽपि सतीति शेषः । सूर्य्यादौ विद्यमाने दीपादेः पराभव[illegible] उपादानकारणत्वमेव भवत आयाति । सूर्य्यादौ विद्यमाने रश्म्यादयस्तद्वदेवाभादिति भावः ॥ ५ ॥

तदेवाह नाहमिति । तदेतत् तथोत्तरवाक्यञ्च तन्मुखेनैव अन्यान् शिक्षयितुमुक्तम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

अत्रवलदैभवनसामर्थ्यैनैवसर्वंसृजसि आत्मन्येवभावयसिपालयसि तान्येवस्वयंपराभावयन्नाशयन् अपराभावयन्निति[illegible] प्रापयन् यस्मात्त्वमेवब्रह्मा त्वयैवजगदुत्पत्तिस्थितिनाशंकरोषीत्यर्थः आत्मानंचापराभवमप्रापयन्सृष्टिस्थितीकरोषीत्यर्थः[illegible] दृष्टान्तम् असहायकरणेदृष्टांतमाह आत्मशक्तिमिति आत्मैवसामर्थ्यमवलंब्यआकाशगमनेपक्षिणइव ऊर्णनाभिःकीटविशेषः[illegible] रूपांस्तमुखतोनिष्कास्यतन्तुविहारस्थानंकृत्वाविहृत्यपुनर्गच्छति तथाऽपिक्लमरहितश्चभवति एवंभवानित्यर्थः ॥ ५ ॥

एतादृशंतवसामर्थ्यं स्वतएवपरतइति ममसतिरित्याह नाहंवेदेति अस्मिन्संसारेसर्वैतत्त्वतएवभवतीस्पर्शने परस्य[illegible] समंवाअन्योऽन्यं एवंकरणसामर्थ्यमाह हेविभोइति किंच नामभेदाः रूपंजगत् गुणाःआकाशादयः तैः भाव्यंउत्पाद्यं सदसत्[illegible] कार्यकारणरूपं वा किंचिदपिअन्यस्मात्त्वद्व्यतिरिक्ताज्जातमित्यहंनजाने ॥ ६ ॥

[illegible] । [illegible] ।
यदहं चोदितः [illegible] ॥ ९ ॥
नानृतं तव तच्चापि यथा मां प्रब्रवीषि भोः ।
अविज्ञाय परं मत्त एतावत्त्वं यतो हि मे ॥ १० ॥
येन स्वरोचिषा विश्वं रोचितं रोचयाम्यहम् ।
यथार्कोऽग्निर्यथा सोमो यथर्क्षग्रहतारकाः ॥ ११ ॥
तस्मै नमो भगवते वासुदेवाय धीमहि ।
यन्मायया दुर्जयया मां वदन्ति जगद्गुरुम् ॥ १२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्य कृत सुबोधिनी ।

[illegible] सभन्नानचरादिति महिस्वतंत्रःघोरंतपःकरोति [illegible] भगवत्तपोऽभ्युदासः [illegible] तपोमेहृदयमितिवाक्यात् [illegible] करोति तनक्षार्थतेपतस्मादन्यः प्रस्तिमहान् [illegible] तपःकरोतीति किंच तेनतपःकरणं [illegible] स्थितः अस्मात्रिकसर्वोत्तमइति तपसिक्रियमाणेतप्रुच्छति परोऽन्योऽप्यस्तीत्याशंकाप्युत्पद्यते अतःसंदेहः ॥ ७ ॥

[illegible] कश्चिदास्तमथेति एतत्सर्वंकथयेत्याह एतन्मइति [illegible] आत्मप्रश्नः तस्यप्रश्नाः षट् [illegible] सर्वविजानीहि विशेषेणाविचार्यैव [illegible] यथाअनुशासितः [illegible] सर्वतत्त्वात्मकमनसा [illegible] प्रश्नमात्रेणभवदीयितत्त्वमभगवज्ज्ञानबोधनं [illegible] नभवति किंतुयथापिताकथयेत्तथैव [illegible] अनेनप्रश्नोत्तरेअपिअप्रविचारमर्हतइतिज्ञापितं अहंयथाबुध्यइतिवचनात्सर्वेषांपदार्थानांज्ञापितः [illegible] भवति अन्यथाभगवताऽपत्तेरनुक्तत्वात्प्रज्ञापिनवदेत् अतोयथाधिकारंपदार्थाववक्तव्याइतिनिर्धारितम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

[illegible] आत्मनि अधिष्ठाने भावयसे पालयसि । तानि न पराभावयत् अन्यतः पराभवमप्रापयन् । यथोर्णनाभिरात्मन एव शक्ति- [illegible] सृजति तद्वत् । अक्लमः श्रमरहितः ॥ ५ ॥

[illegible] अस्मिन् जगति, परम् उत्तमम्, अपरम् अधमं, समं मध्यमञ्च, तत्रापि नाम मनुष्यादि, रूपं द्विपदत्वादि, गुणाः शुक्ल- [illegible], तैर्भाव्यं साध्यं, तत्रापि सदसत् स्थूलं सूक्ष्मञ्च किञ्चिदपि अन्यतो न वेद, किन्तु त्वत्त एव सर्व्वं भवतीति मन्ये ॥ ६ ॥

[illegible] ऽपि । पराशङ्काम् ईश्वरान्तराशङ्कां प्रयच्छसि ॥ ७ ॥

[illegible] ममैतत् सर्व्वमभिप्रेतं वक्तव्यमित्यर्थः । विशेषेण जानीहि स्वयं परामृश ततो वदेत्यर्थः । किञ्च यथैवेदम् अनुशासितः [illegible] तथा विजानीहि तेनास्योत्तरमबाधितं देहीति व्यञ्जितम् ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीप ।

[illegible] भूतानिआत्मन आत्मनिविराट्शरीरेभावयसेपालयसिनपराभावयत् [illegible] आत्मानंपरिभवमप्रापयन् अक्लमः श्रम- रहितः [illegible] आत्मन एवशक्तिमवष्टभ्यसृजतितद्वत् ॥ ५ ॥

[illegible] उत्कृष्टमपरंनिकृष्टंसमंमध्यमंचसत्स्थूलमसत्सूक्ष्म [illegible] गुणैः [illegible] भाव्यं निष्पाद्यं किंचिदप्यन्यतो [illegible] सर्वंभवतीतिजानामि ॥ ६ ॥

[illegible] सहति [illegible] तपोऽचरत तेनहेतुना [illegible] ॥ ७ ॥

[illegible] अनुशासितस्त्वत्सुशिष्यः इदंप्रस्तुतंयथैवबुध्येजानेतथैव एतत्सर्वंपृच्छतोमेमह्यंविजानीहि विशेषेणज्ञापय ॥ ८

भाषा टीका ।

[illegible] जिनहीं जन को अपने ही से उन जीवों को पालन करते हैं अपनी शक्ति ही के आश्रय से आप यह सत कार्य करते हैं [illegible] अपना आज्ञा पूर लेती है ॥ ५ ॥

[illegible] में आप से उत्तम अधम समान नहीं देखता हूं और नामरूप गुणों से युक्त इस स्थूल सूक्ष्म जगत में जो कुछ है [illegible] नहीं है सब आपही से है ॥ ६ ॥

[illegible] जो बड़े सावधान होकर तप किया उससे हमको क्षोभ होता है और पर की आशंका होती है ॥ ७ ॥

[illegible] यह पूछता जो मैं हूं मुझे बताओ जिससे आपका अनुशासित यह सब मैं समझ जाऊं ॥ ८ ॥

[illegible] प्रश्नमभिनन्दति । हे वत्स पुत्र [illegible] ।
[illegible] अत्र हेतुः यत् यतः परमधर्म्मे भगवद्गुणश्रवणादौ [illegible]
ननु त्वमेव भव्यानित्युक्तं त्वया एकः सृजसि भूतानीत्यादिना [illegible] । [illegible] मम [illegible] प्रभावो तदपि [illegible]
न्तमनृतम् । यतः कारणात् एतावतः एतावत्प्रभावस्य मम एतावत्त्वं मेऽस्ति । किन्तु मत्तः परमीश्वरमविज्ञाय त्वं [illegible] । अतः [illegible]
त्रयेयं भ्रान्तिः न तु बुद्धिपूर्व्वकमनृतमित्यर्थः । अत ईश्वरात् मम एतावत्त्वं तव [illegible] इति [illegible] ॥ १० ॥
तर्हि कोऽसावीश्वर इत्यपेक्षायां भक्त्या नमस्कुर्व्वन्नेव तं कथयति त्रिभिः । येन [illegible] रोचितं प्रकाशितमेव [illegible]
सृष्ट्याऽभिव्यक्तं करोमि । यथाऽर्कोऽग्न्यादि तस्यप्रकाश्यमेव प्रकाशयामि । तथाच श्रुतिः—न तत्र सूर्य्यो भाति न चन्द्रतारकं [illegible]
भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्व्वं तस्य भासा सर्व्वमिदं विभाति ॥ इति ॥ ११ ॥
तस्मै नमो धीमहि । यस्य मायया विमोहिताः सन्तो युष्मदादयो मां जगद्गुरुं जगत्कर्त्तारं वदन्ति तस्मै ॥ १२ ॥

श्रीराधारमणदास गोस्वामि विरचित दीपनाख्य तट्टिप्पणी ।

नमो धीमहीति । मनसा नमनं कुर्व्वीमहीत्यर्थः । एवमेव भगवतो स्वामिना प्रथम स्कन्धीयपञ्चमाध्यायस्य [illegible]
[illegible]मिति ॥ १२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

अथब्रह्मा यथाप्रश्नमुत्तरयिष्यंस्तावत्प्रश्नमभिनन्दति सम्यगिति हेवत्सपुत्रकारुणिकस्यमे [illegible] यावतः तेत्वयाद्य [illegible]
सितंज्ञातुमिष्टं कुतइत्यतआह यद्यस्मादहंभगवद्वीर्यदर्शनेभगवत्प्रभावज्ञापनरूपेधर्मेप्रवर्त्तितः ॥ ९ ॥
अभिमतार्थंजिज्ञासयाप्रश्नंविविनक्ति मानृतमिति भोनारदमांप्रतियद्याप्रब्रवीषि एकः सृजसि भूतानीत्यादिनायत्पृष्टवान् [illegible]
यच्चः मानृतमतीवमासत्यं किंतुमत्तः परंभगवंतमज्ञात्वाप्रब्रवीषीति अज्ञानहेतुमाह ममएतावत्त्वंएतावन्महिमवत्त्वंयतःपरम [illegible]
तेमत्तः परमज्ञात्वाप्रब्रवीषीत्यर्थः ॥ १० ॥
तर्हिकोऽसावीश्वरइत्यपेक्षायांभक्त्यानमस्करिष्यन्नाह येनेति अर्कोदयोभगवत्तेजसारोचितंविश्वंतत्तेजोलेशमुपजीव्य [illegible]
आत्मानमभिमन्यंतेएवमहमपीत्यर्थः नतत्रसूर्योभातीतिश्रुतिरत्रानुसंधेया ॥ ११ ॥
तस्मैवासुदेवायनमोधीमहिनमः कुर्महे यद्वा धीमहीत्यत्रतर्मतिशेषं जंतुमनुष्यायस्यभगवतोमाययामांजगद्गुरुंवदंति [illegible]
सकला देवा मनुष्याः पशवस्तथा विष्णुमायामहावर्त्तमोहांधतमसावृताइत्यन्यायेनमाययामोहितामांजगद्गुरुंवदंति [illegible]
इत्यर्थः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकृत पदरत्नावली ।

नारदप्रश्नंपरिहरिष्यन्तज्जिज्ञासितंस्तौति सम्यगिति अहंभगवतोहरेर्वीर्यस्यसृष्ट्यादिलक्षणस्यदर्शनेव्यापनेचोदितइति [illegible]
जिज्ञासितंसम्यक्समीचीनमित्यन्वयः कारुणिकस्येत्यनेनलोकोपकारकंचेदमितिलक्षयति ॥ ९ ॥
तत्रप्रथमतः पूर्वपक्षांशमाक्षिपति मानृतमिति त्वमेकः सृजसीतियथामांप्रब्रवीषितथातदनृतंनकिं । अनृतमेव [illegible]
[illegible]अनुकंपासंतोषविस्मयामंत्रणोषतइतिवचनात् यद्यमत्तःपरमधिकमीश्वरमविज्ञायमांवेदपरंत्वस्मार्हितिमामात्थतदानृत [illegible]
[illegible]तितत्राह अपीति अतिगर्हितत्वात् अपिःपदार्थसंभावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेष्विति सूत्रात् गर्हासमुच्चयप्रश्नशंकासंभावना [illegible]
[illegible] कस्मान्मनुक्तमाक्षिपसीतितत्राह एतावत्त्वमिति हिशब्दएवार्थे मेएतावत्त्वंतद्रोचितारोचितरोचकत्वंमेव नातोऽधिक [illegible]
[illegible]तिशेषः ॥ १० ॥
एतदेवस्पष्टयति येनेति तत्रप्रमाणमाह यथेति तमेवाभांतमनुभातिसर्वं यदादित्यगतंतेजोजगद्भासयतेऽखिलमित्यादेः ११ ॥
बुभूषयाबुभुक्षतश्रवणाप्राप्तापराधोभगवद्वचनेनपरिहर्त्तव्यइतिभावेनमगवंतनमति नमइति तस्मैवासुदेवायभगवतेनमः [illegible]
[illegible]न्वयः अनेन ओंनमोभगवतेवासुदेवाय नारायणायविद्महेवासुदेवायधीमहि तन्नोविष्णुःप्रचोदयात इति [illegible]
[illegible]विधहिरण्यगर्भाणिनित्यंसंस्मरेदितिदर्शितं यत्रामत्तःपरमविज्ञायत्वया एकः सृजसीत्यादिरूपप्रकारंमांप्रब्रवीषितच्चतत्प्रकारविवरण [illegible]
नान्यत् यद्रूपमित्यादि तदेवानृतंकुतइत्यतआह नेतिप्रमाणविरोधात् नामावान्यविरोधिष्वितिवचनात् अयंपक्षःसंभावितइत्याह [illegible]
[illegible]तीषहेतुत्वात् कुतोऽनृतमितितत्राह एतावत्त्वमिति एतावत्त्वमस्मदीयोमेएतावत्त्वंपरिच्छन्नप्रभावत्वंहिप्रसिद्धं कथंप्रसिद्ध [illegible]
[illegible]धीमहि येनेति अनेनहरेःकरणत्वंतत्कर्तृत्वंप्रतीतं ननुहरेः [illegible] कर्तृत्वमित्यादि दासभावकथनेनतत्स्पष्टयति [illegible]
[illegible]कःशरीरावयवप्रवृत्तिरित्यादावित्थकरणत्वमपिमुख्यकर्तृत्वप्रयोजयतीत्यतःकरणत्वप्रयोगोनातिविरुद्धः [illegible]
आह यन्मायेति त्रिविधामाया एकाहरेरिच्छामुख्याद्वितीयाऽमुख्याप्रकृतिस्तृतीयाऽमुख्यत
[illegible] धीयतामुर्जयमाहरिभजनवर्जितेजंतुमत्ययया ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः

किंवा तवेदमज्ञानमेवेति विवृण्वन् आह मानृतमिति ॥ १० ॥
[illegible]र्कादयस्तत्प्रकाशितास्तत्सत्त्वैव तत्तत् प्रकाशयन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

[illegible] ।

[illegible] तत्स्वरूपं भगवानेव [illegible] सदा [illegible] यस्य निर्दोषस्य भे[illegible]दूरे स्थातुं विलज्जमानया अमुय [illegible] विमोहिता [illegible] यो दुर्धियः विकत्थन्ते आत्मानं [illegible] ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

श्रीमद्धनुमानाख्यकृत सुबोधिनी ।

[illegible]प्रथमं अंतिमप्रश्नोत्तरं वक्तुं सर्वेषांप्रश्नानांएकपरत्वमाह सम्यगिति सर्वेषांप्रश्नानामुत्तरंभगवानेव सपत्रज्ञानादिः तत्रैवावांतरभेदा [illegible]ति तपवस्कंधार्थत्वेनपर्यवसानंप्राप्स्यंति तत्कथमित्यपेक्षायामाह यदहंप्रेरितः भगवद्वीर्यस्यदर्शनेज्ञानार्थमिति यन्निसर्वेरेवप्रश्नैः भगवा [illegible]वक्तव्योभवति तदेवंसंगच्छते परंकेनचित्केनचिद्रूपेणतत्तत्प्रश्नोत्तररूपंभगवान् तानिरूपाणयप्रवक्तव्यानि अतएवतस्यप्रश्नस्या [illegible] अन्यथाकोपः कर्त्तव्यःस्यात् भगवद्वीर्यार्थावक्तव्यत्वेनोपस्थितत्वाच्चतदभावः यत्त्वयायंप्रश्नः सकारुणिकस्यमम अनेनव्याजेनसर्वेषां [illegible]त्मोपनीयाइति अहंचकृतार्थः कर्त्तव्यइतिच अन्यथापरमभागवतस्यतवाज्ञानंनसंभवतीत्यभिप्रायः वत्सेतिस्नेहनसंबोधनं मातुरीवसंपय [illegible]दयाञ्चगबचारित्रमुद्धतमस्तीतिज्ञापयति विचिकित्सितंविचारितं ज्ञातुमिष्टंवा ॥ ९ ॥

एवंप्रश्नाभिनंदनमुक्त्वासंतोषेणचकृत्वाधिकारंचनिरूप्यअंतिमप्रश्नस्योत्तरमाह नाहंचेत्यस्य नानृतमिति यत्तवचनंत्वत्तोऽन्योमहात्मा[illegible]नितत्त्वनृतंनभवति अनृतंनामान्यथाज्ञानान्यथावचनंतत्त्वज्ञानात्तदज्ञवचनमित्येवलोकप्रसिद्धिः अप्रामाण्यस्यतुल्यत्वेऽपिएवंवचनंअनृत [illegible]दोषोनास्तीत्यर्थः ययामांप्रव्रवीषित्वमेवमहानिति सत्यंतुनभवतीत्याह अविज्ञायपरंमत्तइति मत्तः परमुत्कृष्टंमत्त्रियंतारमविज्ञाय [illegible] [illegible]त्यर्थः कोऽसावित्यपेक्षायामाह एतावत्त्वंयतोहमहइति यावंतःउत्कृष्टाःमयिधर्मास्त्वयोदिताः तेहिसर्वेयत्संबंधान्मयिजाताः सभग-[illegible]मित्यर्थः ॥ १० ॥

एवमंतिमप्रश्नोत्तरमुक्त्वाप्रथमप्रश्नोत्तरमाह येनेति भगवान्ज्ञानंभवति येनरूपेणतद्रूपंउच्यते ज्ञानंहिस्वप्रकाशं सदेवमेवप्रकाशयति दीप [illegible]प्रकाशयतिपरःतस्मात्सर्वप्रकाशकंस्वप्रकाशकंयच्चैतन्यंभगवद्रूपंतद्ज्ञानमित्यर्थः येनभगवतास्वरोचिषास्वप्रकाशेनस्वयमेवरोचतेस्वा[illegible] [illegible]रोचयतीतिस्वरोचिः विश्वंतेनैवरोचितंप्रकाशितं अर्थस्केलीनंविश्वंतद्रोचिषाप्रकाशितंजातं तदाश्यूलतयाप्रज्ञाभिव्यनक्ति तदाह [illegible]हमिति यथापहाकाष्ठस्थितांवह्निमंथनेनाभिव्यक्तएवतृणादिभिरभिव्यज्यतेनतुसहसातृणादिभिरभिव्यक्तमर्हति तत्रश्रुतिसिद्ध [illegible]माह यथाऽर्कोऽग्निरिति अन्येतुजडानस्वप्रकाशाः तेजस्तुस्वप्रकाशंइवतदपिचेद्भगवताप्रकाश्यंतदाकः संदेहोऽन्यस्यतत्प्रकाश्यत्वेतत्रश्रुतिः [illegible]सूर्योभातिनचंद्रतारकंनेमाविद्युतोभांतिकुतोऽयमग्निः तमेवभांतमनुभातिसर्वंतस्यभासासर्वमिदंविभाती"ति तत्रविद्युतांकादांत्वेक[illegible] [illegible]यथाऽर्कोज्ञानेनप्रकाशितमेवस्वयंप्रकाशयति स्वयंचप्रकाशितः यदादित्यगतंतेजइतिवाक्यात्तत्रापिभगवत्तेजएवप्रकाशकं तथा [illegible]पीत्यर्थः एवमग्न्यादयः ऋक्षाणिअश्विन्यादीनि ग्रहाःबुधादयः अन्यास्तारकाः ॥ ११ ॥

[illegible]ज्ञानस्वरूपंभगवंतंप्रतिपाद्यतत्कर्त्तव्यांतराभावात्भक्त्यानमस्यति तस्मैनमोभगवतइति लोकवेदप्रसिद्धंतच्छब्देनोच्यते भगवतइति [illegible]धर्मैश्वर्यांशत्वं प्रयोजनंतुमोक्षः तदाह वासुदेवायेति भक्तिर्ममं निदिध्यासनमंतरंगंसाधनं तदाह धीमहीति तन्नमोवा एवं [illegible]षांतद्ध्यानंयुक्तमेवेतिविरोधाभावायाह यन्माययेति तस्यभगवतोज्ञानरूपस्यवशवर्त्तिनीकाचिच्छक्तिर्मायेतिसाजगत्कर्त्रीमाया [illegible] एतस्याव्यामोहएवफलं तस्यास्तुजगतःकरणत्वंकर्तृत्वंवा भगवदाश्रयातत्रमायायाःसामर्थ्यमाह दुर्जययेति तस्याःजयःप्राणिमात्र [illegible]ः इयमेवमायाचेदस्तुतौमारणीयत्वेनवेदैःप्रार्थिता तेहिज्ञानंबोधयंतिएषातुमोहयति तस्याःफलंमहतस्त्रापिदृश्यतइत्याह मांब्रुवंति [illegible]मिति क्रियाशक्तेरन्याधीनत्वाज्जगद्गुरुमित्युक्तम् ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

प्रश्नमभिनन्दति । हे वत्स पुत्र । विचिकित्सितं सन्देहः । सम्यगतिसमीचीनम् । कारुणिकस्येति सर्व्वज्ञेनापि त्वयैवं पृच्छता [illegible] करुणैव कृता । यदहं विजानीहि इति परामर्शार्थकपदेन भगवतो वीर्य्यस्य विश्वसृष्ट्यादिमयस्य दर्शने विषये प्रेरितः । तदहं [illegible] मनसैव तत् पश्यामीत्याननन्द ॥ ९ ॥

[illegible] भोः पुत्र एकः सृजसि भूतानि इत्यादिना मामीश्वरत्वेन यथा ब्रवीषि तथापि नानृतं न मिथ्या । यतो मत्तः सकाशादपि [illegible] अविज्ञाय मत्तः परस्मिन् परमेश्वरे अविज्ञाते सतीत्यर्थः, मम एतावत्त्वं स्यादित्यनेककर्तृकत्वेऽपि क्त्वाप्रत्यय आर्षः [illegible] मत्तः परम् अविज्ञाय मम एतावत्त्वं लोका ब्रुवन्तीति शेषः । त्वन्तु सर्व्वज्ञोऽपि तानेव ज्ञापयितुं ताननुकृत्या ब्रूषे इति भावः । [illegible] परम् अविज्ञाय ब्रवीषीति व्याख्याने तु नारद स्याहत्वं ब्रह्मणा ज्ञातुमनुचितम् ॥ १० ॥

[illegible]तस्तु अहं को वा वराक इत्याह । येन स्वरोचिषा स्वप्रकाशेन परमेश्वरेणैव प्रकाशितमहं विप्रुपेपन्यायेन प्रकाशयामि सृष्टया [illegible]करोमि । यथाऽर्कादयस्तत्प्रकाशितमेव प्रकाशयन्ति । तथाच श्रुतिः—न तत्र सूर्य्यो भाति न च चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो [illegible] कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्व्वं तस्य भासा सर्व्वमिदं विभाति ॥ इति ॥ ११ ॥

[illegible] विश्वं सृजतीति सर्व्वत्रैव तव ख्यातिः तत्र सविस्मयं सोत्प्रासमाह तस्मै नमो धीमहीति ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धांतप्रदीपः ।

[illegible] प्रश्नमभिनंदति सम्यगिति हेवत्सपुत्रतेतवकारुणिकस्यसर्वज्ञकरुणावतः इदंविचिकित्सितंनिःसंदेहार्थप्रश्नरूपंचेष्टितंसम्यक् यतो [illegible]दर्शनेभगवत्प्रभावज्ञापनेचोदितः प्रवर्त्तितः ॥ ९ ॥

[illegible]तथापितवएकःसृजतीत्यादिवचोऽपिनानृतम् तत्रहेतुः अविज्ञायेति यतोभगवतः मेममैतावत्त्वं [illegible]युक्तत्वंमत्तः परम् [illegible]परमेश्वरत्वेनमांप्रब्रवीषि ॥ १० ॥

विलज्जमानया यस्य स्थातुमीक्षापथेऽमुया ।
विमोहिता विकत्थन्ते ममाहमिति दुर्धियः ॥ १३ ॥
द्रव्यं कर्म्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च ।
वासुदेवात् परो ब्रह्मन् न चान्योऽर्थोऽस्ति तत्त्वतः ॥ १४ ॥
नारायणपरा वेदा देवा नारायणाङ्गजाः ।
नारायणपरा लोका नारायणपरा मखाः ॥ १५ ॥
नारायणपरो योगो नारायणपरं तपः ।
नारायणपरं ज्ञानं नारायणपरा गतिः ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

तमेवस्वस्मात्परंकथयति येनेतित्रिभिः अहंयेनपरमेश्वरेणस्वकीयेनधर्मभूतेनरोचिषाप्रकाशेनरोचितंप्रकाशितमेवरोचयामिप्रकाशयामि नतुस्वातंत्र्येणकिंचिदपिकर्त्तुंशक्नोमित्यर्थः यथाऽर्काग्नियोभगवत्प्रकाश्यमेवप्रकाशयंति अनेनयद्रूपमित्यस्योत्तरमुक्तम् "नतत्रसूर्योभातिनचंद्रतारकंनेमाविद्युतोभांतिकुतोऽयमग्निस्तमेवभांतमनुभातिसर्वंतस्यभासासर्वमिदंविभाती"तिश्रुतेः ॥ ११ ॥

तस्मैवासुदेवायनमः धीमहि यस्यमाययायोगिभिरपितत्कृपांविनादुर्जयया मोहिताः मांजगद्गुरुंवदंति ब्रह्माद्याःसकलादेवामनुष्याःपशवस्तथा विष्णुमायामहावर्त्तमोहांधतमसावृताइतिस्मृतेश्च ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

ब्रह्मोवाच—हे वत्स ! यह तेरा संशय और संशय पूर्वक प्रश्न बड़ा उत्तम है तैंने जिज्ञासा करके भी मुझ पर कृपाही की है । क्योंकि जो मुझे श्री भगवान् के पराक्रमों के निदर्शना कराने को प्रेरणा किया है ॥ ९ ॥

तैंने मुझ को जैसा कहा है वह बात भी झूंठ नहीं है क्योंकि मुझ से भी पर जो है उसे विना जाने कहा है और मैं ऐसा हूं भी ॥ १० ॥

जिन भगवान की शक्ति से प्रकाशित इस विश्व को मैं प्रकाश किया करता हूं जैसे सूर्य अग्नि चन्द्रमा ग्रह तारा सब सिद्ध ही घट पटादिक को प्रकाश किया करते हैं ॥ ११ ॥

मैं उन वासुदेव भगवान को नमस्कार करता हूं जिनकी दुर्जय माया से मुझे जगद्गुरु कहते हैं ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

यन्माययेति मायासम्बन्धोक्तेस्तस्या दुर्जयत्वोक्तेश्च तस्यापि किमस्ति संसारः । नैवेत्याह । मत्कपटमसौ जानातीति यस्य दृष्टिपथे स्थातुं विलज्जमानयेव तस्मिन् स्वकार्य्यमकुर्व्वत्या अमुया मायया विमोहिताः अस्मदादयो दुर्धियः अविद्यावृतकामा एव केवलं विकत्थन्ते श्लाघन्ते । अनेन यद्रूपमित्यस्य प्रश्नस्योत्तरमुक्तं भवति ॥ १३ ॥

तदेवं स्वस्मादन्यं परमेश्वरं निरूप्य इदानीं यदधिष्ठानमित्यादिनवप्रश्नानां स एवाधिष्ठानादिकं सर्व्वमित्युत्तरं वक्तुं तद्व्यतिरेकेणान्यस्यासत्त्वमाह द्रव्यमिति । द्रव्यं महाभूतानि उपादानरूपाणि । कर्म्म जन्मनिमित्तम् । कालस्तत्क्षोभकः । स्वभावस्तत्परिणामहेतुः । जीवो भोक्ता वासुदेवात् परोऽन्योऽर्थो नास्ति कारणाव्यतिरेकात् कार्य्यस्य ॥ १४ ॥

तत् प्रपञ्चयति द्वाभ्याम् । नारायणः परं कारणं येषां ते । अनेनैवशास्त्रयोनित्वप्रतिपादनेनेश्वरे प्रमाणं सर्व्वज्ञत्वादिकञ्चोक्तम् । देवाश्च तदङ्गाज्जाताः अतो न तद्व्यतिरिक्ताः । लोकाः स्वर्गादयः तदानन्दांशाः । मखादयस्तत्साधनभूताः ॥ १५ ॥

योगः प्राणायामादिः । तपस्तत्साध्यं चित्तैकाग्र्यम् । ज्ञानं तत्साध्यम् । गतिः तत्फलम् । अनेनैतत् सर्व्वं तदधीनमित्युक्तम् ॥ १६ ॥

श्रीराधारमणदास गोस्वामि विरचित दीपनाख्य तट्टिप्पणी ।

तस्यापीति परमेश्वरस्यापीत्यर्थः ॥ १३—१८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्य कृत भागवतचन्द्रिका ।

इतरेषांमायायादुर्जयत्वंभगवतस्तदसंस्पर्शंचाह विलज्जमानयेति यस्यभगवतईक्षापथेदृष्टिपथेस्थातुंविलज्जमानयातस्मिन्स्वकार्यमकुर्वत्याऽमुयामाययाविमोहिताःसंतोममाहमितिदुर्धियःविकत्थंते ॥ १३ ॥

विकत्थनमेवाह द्रव्यमिति द्रव्यंपृथिव्यादिभूतमेवकारणंइतिकेचित् कर्मैवकारणमितिकेचित् कालइत्यन्येस्वभावइत्यपरे कर्माजीवःकारणमित्यपरे एवंयन्माययामोहिताविकत्थंतेइत्यर्थःएवंतैःस्वतंत्रतयाऽभिमताःपदार्थाःभगवदधीनाइत्याह वासुदेवादिति द्रव्यादिष्वर्थेषुवासुदेवात्परोऽन्योऽर्थोनास्तिपृथग्वासुदेवात्परोनास्तितद्वदतदात्मकमपरतंत्रंचनास्तीत्युक्तंयस्यमायोपवृंहितम् ॥ १४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

एतदेवोपपादयति नारायणपरा इति वेदा: नारायण: परः कारणं येषां ते तथोक्ता: "तस्य ह वा एतस्य महतो भूतस्य नि:श्वसितमेतद्यदृग्वेद" इत्यादिश्रुते: यद्वा नारायण: परं प्रतिपाद्यं येषां ते तथोक्ता: "सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ती"ति श्रुते: देवा इन्द्रादय: नारायणस्यांगाज्जाता स्तच्छरीरभूताश्चेत्यपि विवक्षितं "चन्द्रमा मनसो जात: चक्षो: सूर्यो अजायत मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च प्राणाद्वायुरजायते"ति श्रुते: लोका: नारायणपरा: नारायण: परः स्वामी येषां ते तथोक्ता मखा: क्रतव: नारायण: परः आराध्यो येषां ते तथोक्ता: ॥ १५ ॥

योगो विवेकादिजन्य उपासनात्मको योगो नारायणपर: नारायण: परो ध्येयो यस्य स तथोक्त: तप: विद्यांगभूतकर्म नारायणपरं नारायण: कर्मवसानभूमिर्यस्य तथोक्तं ज्ञानं शास्त्रजन्यज्ञानं योगस्य पूर्वमुक्त: तदपि नारायण: परो ध्येयो यस्य तत्तथोक्तं गतिर्योगफलमर्चिरादिका साऽपि नारायण: परा गन्तव्यो यस्या स्तथाभूता ॥ ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकृत पदरत्नावली ।

यस्य हरेरीक्षापथे दृष्टिमार्गे स्थातुं विलज्जमानया चित्प्रकृत्याऽभिमन्यमानया शैथिल्या स्वयया जीवस्वरूपाच्छादिकया ऽमुया मायया मोहिताश्च स्वयाज्ञानमत्ता अत एव दुर्धियो जना ममवशे विश्वमस्ति । सर्वस्याहं कर्त्तेति विकत्थन्ते तं धीमहीत्यन्वय: मुख्या माया हरे: शक्तिरमुख्या प्रकृतिर्मतेत्यादिना त्रैविध्यावगमाद्विन्द्रजाललक्षणा माया ऽत्रोच्यते ॥ १३ ॥

ननु विष्णोरितरत्कारणं नास्तीति कथमुच्यते । पृथिव्यादीनां प्रातिस्विककारणत्वप्रतीतेरिति तत्राह द्रव्यमिति द्रव्यं पृथिव्यादि कर्म पुण्य पापलक्षणं पृथिव्यादीनां परिणामविशेषो वा काल: परिणामहेतु: त्रुटिलवात्मक: स्वभाव: सात्त्विकादि: जीव: सुखदु:खाश्रय: द्रव्यं पुरोडाशादि कर्म ऋत्विगादिव्यापार: कालो वसन्तादि: स्वभावो ब्राह्मणत्वादि: जीवो यजमानसंज्ञ इति वा द्रव्याद्यन्यतरोऽन्यो ऽर्थो वासुदेवात्परोऽधिको नास्ति तर्हि तत्सम: कश्चित्स्यादत्राह तास्त्वत इति नेत्यनुवर्तते नास्त्वत: तद्व्यतिरिक्त: समोऽपि नास्तीत्यर्थ: तद्व्यतिरिक्तं यत्तु तारवततत्प्रचक्षत इति वचनात्, अनेन द्रव्यादीनां प्रातिस्विककारणत्वस्य भगवदधीनत्वेन हरेरखण्डकर्तृत्वं सुस्थिरमिति सिद्धम् ॥ १४ ॥

ननु "हिरण्यगर्भ: समवर्तताग्रे भूतस्य जात: पतिरेक आसीत् ब्रह्मा देवानां प्रथम: संबभूव विश्वस्य गोप्ता भुवनस्य कर्त्ते"त्यादिश्रुतयस्तदन्यप्रतिपादनपरा: कथमन्यविषया: स्युरित्याशंक्य यदेतत्सर्वस्य श्रवणाज्ञाहरेर्गुणप्रतिपादका इत्याशयेनाह नारायणपरा इति स्वप्रतिपाद्यस्तुवस्तुना नारायण एव प्रतिपाद्यत्वेन परोऽधिको येषां ते तथोक्ता: सर्वस्मादुत्कृष्टं नारायणमेव प्रतिपादयन्तीति तत्राह देवा इति नारायणस्य चक्षुरादिभ्य: येभ्यो जाता इत्यनेन देवानामवरत्वं नारायणस्योत्कृष्टत्वमुक्तमिति ज्ञायते नारायण एव पालकत्वेन परो येषां ते तथोक्ता: अहं हि सर्वयज्ञानामित्यादेरिज्येष्विन्द्रादिष्वयं पर इति कृत्वा नारायणपरा मखा इत्युक्तम् ॥ १५ ॥

अष्टांगयोगे प्रयोज्यमानेष्वपि परो हरिरेव कृच्छ्रचान्द्रायणादितपसां विषयोऽपि स एव अत्रापि तपस्सु युज्यमानानां पर इत्यर्थ: नारायण परो ज्ञानेन परमज्ञेयो हरि: नारायणपरा गतिराश्रयेषु गम्येषु वा मुख्याश्रयो मुख्यगम्यश्चायमेव तदुक्तं गम्येज्यज्ञेयसाध्येषु येज्येषु चापरो हरिरित्यादि अनेन हिरण्यगर्भादिशब्दानां चतुर्मुखादिविषयत्वमपहस्तितं "सर्ववेदा यत्पदमामनन्ती"ति ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भ: ।

सर्वशास्त्रसमन्वयेन नारायणपरा इति द्वयम् । श्रीनारायण एव उपास्यत्वेन पर: तात्पर्यविषयो येषां ते वेदा: । नन्वन्येऽपि देवास्तत्रोपास्यत्वेनाभिधीयन्ते । सत्यम् तेऽपि नारायणाङ्गप्रभवत्वेनैव तथा वर्ण्यन्ते इत्यर्थ: । तेऽपि तदाश्रया लोकास्तेऽपि, तत्पदप्राप्तिहेतवो मखाश्च तत्परा एव । तदानन्दांशाभासरूपत्वात् तत्साधनत्वाच्चेति भाव: ॥ १५ ॥

तथा योगोऽष्टाङ्ग: सांख्यश्च । तत्साध्यं तप: चित्तैकाग्र्यं तदुसाध्यं ब्रह्मज्ञानञ्च तत्परम् । तदीयसामान्याकारप्रकाशकत्वात् तज्ज्ञानस्य योगतपसोस्तत्साधनत्वादिति भाव: । किं बहुना गतिस्तत्प्राप्यं ब्रह्मापि तत्परा तत्सामान्याकारप्रकाशत्वेन तदधीनाविर्भावत्वात् । तदुक्तं श्रीमत्स्यदेवेन सत्यव्रतं प्रति—मदीयं महिमानञ्च परब्रह्मेति शब्दितम् । वेत्स्यस्यनुगृहीतं मे संप्रश्नैर्विवृतं हृदि ॥ इति । अत्र मखादयस्तदंशरूपा: गतिस्तु तत्तत्फलत्वात् तदानन्दांशभूतैव ॥ १६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृत सुबोधिनी ।

तर्हि भगवच्छक्तिर्मोहकस्वरूपत्वात्स्वाश्रयमपि व्यामोहयेदित्याशंक्याह विलज्जमानयेति सा हि भगवतो भार्या स्वस्य भगवता सह निरंतररमणार्थमन्येषां बुद्धिं मोहयति तस्यास्तथात्वं भगवान् जानाति अतो विलज्जमानाऽक्षापथेऽपि स्थातुं विलज्जते अत एव येतस्सन्मुखा: तांश्च व्यामोहयति पूर्वं त: प्रवृत्तानेव व्यामोहयति तदेवाह अमुयाविमोहिता: ममाहमिति विकत्थन्ते मोहनद्वारमाह दुर्धिय इति यतो धियमेव व्यामोहयति ॥ १३ ॥

एवं ज्ञानं सपरिकरं निरूप्य आत्मनिरूपणार्थं प्रथमस्तत्त्वं निरूपयति द्रव्यमिति इदं हि तत्त्वं न नाना किंतु सर्वेषामेकमेव तत्त्वं तत्र सर्वं पंचानां तेषां पंचानामपि भगवानेव तत्त्वं तदा तत्कार्याणां सुतरामेव तदेव तत्त्वं भवति तानि पंचगणयति द्रव्यं अधिभूतं समवायिकारणं महाभूतानि कर्म जगतो जन्मनिमित्तं साधारणं चकाराद्भूतसंस्काररूपं च काल: गुणक्षोभक: चकारान्निमित्तभूतश्च यस्त्वाधारत्वेन सर्वत्र प्रतीयमान: द्रव्यं तत्रैव सर्वमकृतिकार्यमग्रे निरूपयिष्यते एतत्सर्वं वासुदेवादन्येन भवति एतेषां देवरूपत्वात्सत्त्वमूर्तिर्भगवानाविर्दिष्ट: तत्त्वनिरूपणे स्वभाव: परिणाम हेतु: जीवो भोक्ता भगवदंश: चकारात्तदभिमानिनी देवता च तत्र काल कर्म स्वभावा निबंधसम्यङ्निरूपिता: जीवोऽपि पृथङ्निरूपित: त्यक्तं कर्म तत्तदेतत्प्रतीयमानतया अन्यत्वेऽपि परमार्थतो अन्यत्पृथक्तो हितत्त्वं तस्यैव ब्रह्माग्निरिति संयोधनं निरूपितेऽर्थे असंभावनाऽध्याहृत्यर्थं यतस्तत्त्वं ब्रह्म ... इति भाव: चकाराद्धर्मभेदोऽपि नास्तीत्यर्थ: अन्यत्वेन स्वरूपभेदो निराक्रियते परस्याभिधायत्वभेद: अर्थ इति युक्तिरुक्ता ।

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृत सुबोधिनी ।

नित्योक्तिशब्दार्थसंबंधः तत्र शब्दार्था अनित्याः तेषामपि भगवद्रूपाएव भवंति तदेवसदैकरूपनित्यत्वं सिध्यतीति ॥ १४ ॥

एवं सर्वेषांतरत्वं भगवानित्युत्तरमुक्त्वा विमर्शगायत्पृष्टं तत्रोत्तरमाह

नारायणपरावेदा इतिवेदादीनामर्थत्वं संभवतितदाभूयान्विचारः कर्त्तव्योभवेत् तत्रस्वरूपतः अर्थतः फलतः साधनतः परंपरातः द्वितीयकांडेऽपिसाधनतः कार्यतः फलतश्च भगवानेवेतिकस्मिन्नप्यंशेविवादाभावात् भगवानेवतत्स्वामितिविमर्शः तत्रदेवानांभगवत्कि:श्वासात्निर्गतानां पुनस्तानेवप्रवेक्षमाणानांतात्पर्येणनारायणहर्तानिर्विवादमध्यपितत्स्वार्थप्रत्यायकत्वंतदर्थस्यभगवद्रूपत्वात् भगवत्परा एव भवंति वैदिकानि चतुर्विधा न्यपियद्यपितेभगवद्बुद्ध्यवस्थितमर्थव्याप्नुवंतिसांतलोके पुरुष प्रयत्नो यतास्तमर्थं मभिधायकृतार्थानिसंति नित्यसंतेभगवद्बुद्ध्यवस्थितमर्थं न जानंतीतिहितेषांप्रयासः ततोभगवद भिप्रेतार्थं साधकत्वादपिभगवत्परा एव पदशब्दतोऽर्थतो निधानतश्च भगवत्पराः ननु संसर्गरूपो वाक्यार्थ स्तेषामभिप्रेतार्थो भवति सच चतुर्विधः विध्यर्थ वादमंत्रनामधेयार्थात्मकः तत्रविध्यर्थस्यपुरुषप्रवर्त्तनालक्षणस्यपुरुषप्रवर्त्तनेतात्पर्यं । पुरुषप्रयत्नाभिव्यंग्येभावेना निधेयार्थस्तवनेत्यर्थवादाः मंत्रा अपियाज्यादिव्यतिरिक्ताः देवताप्रतिपादनस्तुत्यावाउपयुक्ताःयाज्यास्तु वषट्कारेद्रव्य त्यागेनामधेयान्यपिभ्रात्वर्थविच्छेदनेतात्पर्ययुक्तानि । तस्मात्तत्तदर्थेउपक्षीणानिकथंभगवतितात्पर्यंघटिष्यंति । तत्राहदेवानारायणांगजाः नारायणपरालोकानारायणपरामखाइति सर्वोहिवेदःप्रवर्तमानःचतुर्विधेऽपियागेउपयुज्यते महावाक्यार्थत्वाद्यागस्यतत्राहयागः करणं । स्वर्गादिःसाध्यःतत्रसांप्रतंपुरुषप्रयत्नेनाभिव्यक्तायोगाः स्वव्यापारंदेवताप्रीतिमध्येजनयंति अन्यथाव्यापाराभावात्करणाभावादेवमुच्यते अदृष्टादिकंतुनव्यापारःयागेनाजन्यत्वात् दृष्टस्यव्यापारस्यविद्यमानत्वाच्चतोहदेवतोद्देशेनद्रव्यत्यागंकुर्वतःस्वर्गसाधयंतिदेवताच अन्यदीयंहविर्विधानेनगृहीत्वाकिंचिदुपकर्तुमुचिताभवतिलोकेतथोपलब्धेः अन्यथातदुद्देशाद्रव्यत्यागत्वयागस्यनस्यात्द्रव्यसंस्कारकत्वेनापिदेवतोपयोगस्य वक्तुंशक्यत्वात्[illegible]तत्संबंधवचनस्यप्रोक्षणादिनतत्संस्कारकत्वंघटेतयद्यपिदेवतापदेषुविद्यमानाचतुर्थीतादर्थ्येनैवभवति उपपदविभक्तित्वात् । [illegible]कल्पनायांगौरवं तथापिचतुर्थ्यानिरर्थकत्वदोषनिवृत्त्यर्थमवश्यमर्थोवक्तव्यः सचान्यत्रसिद्धत्वात्संप्रदानपदमभवतिदेवतोद्देशप्रसिद्धेश्च । यस्यैदेवतायैहविर्गृहीतंस्यादित्यत्र अग्नयेऽष्टाकपालंनिर्वपामीत्यादौ चतुर्थ्यास्तदर्थत्वंनसिद्धंतत्र[illegible]पदानिसंनियोगेनपुनः स्वर्गः फलत्वेनाभिमतइतिकेवलंदेवतायाउद्देश्यत्वाभावात् भवांतरव्यापारोवक्तव्यः[illegible] नस्यान्यधर्मत्वेनस्वर्गजनकत्वाभावात् देवतातुस्वर्गादावधिकृताफलंदातुंशक्नोति । अतोद्रव्येणप्रीताद्देवताव्यापारः साचानित्याचेतनाचयथानुरूपंचफलंनियन्तुंशक्ता परंतस्या अपुरुषार्थत्वात् पुरुषस्याभिप्रेताभवतीतितदा[illegible]अन्यथासिद्धिः । अतोमध्येव्यापाररूपदेवतापरत्वेऽपिभगवत्परत्वंयतोदेवाः नारायणस्यांगेभ्योजाताः [illegible] ग्रार्थप्रवृत्ताः अंगतात्पर्ययुक्ताभवंति । किंत्वंगिनियतमपिअंगिन्येववक्तव्यं[illegible]अंगत्वात् तत्रजाताअंगजाभवंति प्रतिपक्षेऽपि दृष्टत्वात्प्रामाणिकत्वाच्चपुनःस्मरणादिकल्पनेनगौरवाय किंचयत्रदेवताव्यापारत्वेनगृहीतास्स्वर्गादिःउद्देश्योभवतितस्यलोकत्वंसुखत्वंवाभगवत्त्वंगत्यंतव्यभिचरंतिस्वर्गादिलोकानांछदास्वर्गादिलोकइत्यादिनातदवयवत्वेनप्रतिपादनात् "अस्यैवानंदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवंती" ति श्रुत्याभगवत एवानंदांशत्वात्स्वर्गादीनांयागकर्त्तुःस्वसंपादनेभगवदानंदोपजीवकत्वात्फलदातृभगवत्क्रियानिष्पादकत्वात्भगवत्परत्वंसुखस्यापिएवमवांतरमहाफलयोर्भगवदीयत्वंतदर्थप्रवृत्तामखाअपिभगवत्पराइत्यधियादंशतोवाक्यार्थविवक्षायामपिभगवत्परत्वविमर्शःसिद्धः १५

अतःपरंपुराणानांभगवत्परत्वविमर्शःकर्त्तव्यःपाक्षिकोऽपिदोषःपरिहरणीयइति तत्रपुराणार्थंचतुष्टयंस्मार्त्तयोगःपशुपतिमतंवैष्णवप्रतिपाद्यं तत्रांतिमस्यैतत्प्रवेशादविरोधशंकायोगोहिचित्तवृत्तिनिरोधात्मकःस्वतोपुरुषार्थसाधनं भवितुमर्हतिनैववेदविरुद्धार्थकल्पयितुंशक्नोतिअप्रामाणिकत्वप्रसंगात्तच्चाणिमादयःतस्यमुख्यंफलंमोक्षपर्यवसायित्वाभावेअशास्त्रत्वापातःसिद्धयस्तुअंतरायभूताःकालक्षपणहेतवइत्यप्रेवक्ष्यते अतोमोक्षसाधकत्वोपयोगोभगवतिचित्तैकाग्र्यंसाधयत्तेनसाधयंतिसबीजनिर्बीजध्यानयोः भगवच्चरणारविंदविषयत्वात्अतस्तस्याप्यवांतरविवक्षयापूर्ववद्भगवत्प्रीतिरेवावांतरव्यापारइतिकल्पनीयंचित्तसंस्कारपरत्वेऽपिफलंभगवदधीनमेवेतिभगवन्मुखनिस्सृतत्वमवश्यंकल्पनीयं योगाइतिबहुवचनेनसर्वयोगभेदाभगवत्पराएवएतस्यभगवत्परत्वमग्रेविस्तरेणवक्ष्यते भगवत्प्राप्त्युपायत्वात्सामान्यतस्तत्परत्वमविवादं तपस्तुभगवदुपयोगिदेहेंद्रियसंपादकत्वेनतत्परमेव अन्यथाक्लेशात्मकस्यतस्यपुरुषार्थपर्यवसानंनस्यात् पशुपतिमतंतुतत्परत्वेनोपक्षीणं ज्ञानंद्विविधं औपनिषदं सांख्यसिद्धंच तच्चयद्यपिपरस्परविरुद्धं औपनिषदंहिसर्वस्यात्मत्वप्रतिपादनेनात्मत्वेनसर्वविषयकंभवति इदंतुसर्वस्याभूतत्वेनात्मविषयकंतथापिप्रथमप्रवृत्तस्यआत्मानात्मसंस्करात्पृथक्कृत्यात्मावगमनंमुख्यं अन्यथासर्वस्यात्मत्वंप्रतिपाद्यमानंअनात्माज्ञानात्अशक्यमेवस्यात् ज्ञानस्यचज्ञेयएवतात्पर्यंज्ञेयस्तुनारायणएव आत्मत्वात्सर्वत्वाद्ब्रह्मत्वाच्च गतिरपिपूर्वोक्ताभगवत्परैव साहि ब्रह्मज्ञानफलंभवति तदुक्तं विदंतिहिब्रह्मगतिमित्यत्र ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

जगद्गुरुर्धिश्वकृष्ण त्वं भवस्येवेति तुभ्यमादरदायिनः सन्तः किं मायामोहिताः । सत्यम् । भगवत्तत्त्वमर्थं विना ये आदरवादिनो ये च तस्मादादरग्राहिणश्च ते उभे अपि बहिर्दर्शिनो भगवतः पृष्ठदेशस्थया मायया मोहान्त एवेत्याह । विलज्जमानया मत्कपटमसौ जानातीति कपटिन्या स्त्रिया इव यस्य दृष्टिपथे स्थातुं विलज्जमानया अर्थात् तत्पृष्ठदेशे एव स्थितवत्या अमुया मायया विमोहिता विकत्थन्ते । अत्र तद्वैमुख्यमेव तत्पृष्ठदेशो ज्ञेयः । तद्वैमुख्ये सत्येव तस्याः प्रभावो न साम्मुख्ये इत्यर्थः ॥ १३ ॥

यद्रूपमित्यादिप्रश्नदशकस्योत्तरं वक्तुं प्रथमं भगवद्व्यतिरिक्तस्यान्यस्यासत्त्वमाह द्रव्यमिति । द्रव्यं महाभूतानि उपादानरूपाणि । कर्म जन्मनिमित्तम् । कालः गुणक्षोभकः । स्वभावस्तत्परिणामहेतुः । जीवो भोक्ता । वासुदेवात् परोऽन्योऽर्थो नास्तीति द्रव्यादीनां मायाकार्यत्वात् मायया जीवस्य च तच्छक्तित्वादिति विश्वस्य वासुदेवरूपत्वमिति यद्रूपमित्यस्योत्तरमुक्तम् ॥ १४ ॥

नारायणः परः कारणं येषां ते । अनेनैव शास्त्रयोनित्वप्रतिपादनेन ईश्वरे प्रमाणं सर्वज्ञत्वादिकञ्चोक्तम् । तथा वेदादयो नारायण[illegible] नारायणाधीनत्वाच्च नारायणपरा इति यदधिष्ठान मित्यस्य चोत्तरमुक्तम् ॥ १५ ॥

[illegible]ध्यादिष्वपेक्षः ॥ १६ ॥

तस्यापि द्रष्टुरीशस्य कूटस्थस्याखिलात्मनः ।
सृज्यं सृजामि सृष्टोऽहमीक्षयैवाभिचोदितः ॥ १७ ॥
सत्त्वं रजस्तम इति निर्गुणस्य गुणास्त्रयः ।
स्थितिसर्गनिरोधेषु गृहीता मायया विभोः ॥ १८ ॥
कार्य्यकारणकर्तृत्वे द्रव्यज्ञानक्रियाश्रयाः ।
बध्नन्ति नित्यदा मुक्तं मायिनं पुरुषं गुणाः ॥ १९ ॥
स एष भगवांल्लिङ्गैस्त्रिभिरेभिरधोऽक्षजः ।
स्वलक्षितगतिर्ब्रह्मन् सर्व्वेषां मम चेश्वरः ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीप ।

नकेवलंभगवन्माययामोहितामामेवजगद्गुरुंमुवंत्यपित्वहमीश्वरोऽस्मममेवेदमितिविकत्थंतेइत्याह । विलज्जमानयेति यस्यप्रधानक्षेत्रज्ञपतिरि-त्यादि श्रुतेः चेतनाचेतनस्वामिनःईक्षापथेस्थातुंविलज्जमानयाऽमुयामाययाविमोहिताः अतएवदुर्धियःममाहमिति विकत्थंतेश्लाघंते ॥ १३ ॥

एवंस्वस्मात्परंपरमेश्वरंनिरूप्य अथयदधिष्ठानमित्यादिनवप्रश्नानांविश्वस्यभगवानेवाधिष्ठानादिकमित्युत्तरंवक्तुंसर्वस्यस्वरूपताभिन्नत्वेऽपिचिदचिच्छक्तिमतःकारणाद्भगवतःसकाशात्पृथगवस्थानाभावेनाऽभिन्नत्वमाह द्रव्यमिति हेब्रह्मन् द्रव्यंप्राकृतम् महदादिशरीरांतम् कर्मजन्मनिमित्तम् कालःक्षोभकः स्वभावः परिणामहेतुःजीवःक्षेत्रज्ञः एवमुक्तानुक्तःअर्थः अन्योपिदरूपःशब्दश्च वासुदेवात्परःअवासुदेवात्म कस्तत्त्वतोनैवास्ति“सर्वंखल्विदंब्रह्म”ति श्रुतेः वासुदेवःसर्वमितीतिस्मृतेश्च ॥ १४ ॥

एतदेवप्रपंचयति नारायणपराइतिद्वाभ्याम् नारायणःपरःकारणंयेषांतेनारायणपराः “तस्यवामहतोभूतस्यनिःश्वसितमेतदृग्वेद”इति श्रुतेः देवाःअस्मदादयःनारायणांगाज्जाताः “नारायणाद्ब्रह्माजायतेनारायणाद्रुद्रोजायतेएकोहनारायण” इत्यादिश्रुतेः नारायणःपरःआश्रयो येषांतेतथोक्ताःनारायणःपरःफलंयेषांतेमखाःक्रतवः ॥ १५ ॥

योगःपूर्वोक्तः तपःकृच्छ्रादि ज्ञानंवेदांतजन्यम् गतिरर्चिरादिः ॥ १६ ॥

———

भाषा टीका ।

जिनकी दृष्टिपथ में स्थित होने को विलज्जमान जिस माया से मोहित दुर्बुद्धि जन जगत् में 'मेरा' कह कर प्रलाप किया करते हैं ॥ १३ ॥

ब्रह्मन्—द्रव्य कर्म काल स्वभाव और जीव वासुदेव भगवान् से भिन्न तत्त्वतः कोईभी वस्तु नहींहै ॥ १४ ॥

वेद सब नारायण पर हैं देवता सब नारायण के अंगज है । लोक सब नारायण पर है । यज्ञ सब नारायण पर हैं ॥ १५ ॥

योगभी नारायण पर है तपभी नारायण पर है ज्ञानभी नारायण पर है गतिभी नारायण पर है ॥ १६ ॥

———

श्रीधरस्वामि कृत भावार्थदीपिका ।

तर्हि त्वं किं करोषीत्यपेक्षायामाह । तस्य सृज्यमपि तेन सृष्टोऽहं सृजामि । ईक्षया कटाक्षेण । तत्र हेतवः द्रष्टुरित्यादयः ॥ १७ ॥

ननु कुतोऽयं जीवेश्वरविभागः यतस्त्वं प्रेर्य्यः स च प्रेरकः स्यादित्यपेक्षायां जीवेश्वरविभागहेतुमाह सत्त्वमिति त्रिभिः । निर्गुण-स्यापीश्वरस्य एते त्रयो गुणाः बध्नन्तीत्युत्तरेणान्वयः । कथम्भूताः तेनैव स्वातन्त्र्येण स्थित्याद्यर्थं मायया गृहीताः ॥ १८ ॥

वस्तुतः सर्व्वदा मुक्तमपि मायिनं मायाविषयं पुरुषं जीवं बध्नन्ति । क । कार्य्यमधिभूतं कारणमध्यात्मं कर्त्ता अधिदैवं तेषां भावस्तत्त्वं तस्मिन् । द्रव्यं महाभूतानि, ज्ञानशब्देन देवताः, क्रियाः इन्द्रियाणि, तदाश्रयाः तेषां कारणभूताः । तत्तदभिमानेन बध्नन्ति ॥ १९ ॥

अतः स एष (एव) बध्यमायः । एभिर्गुणैर्लिङ्गैर्जीवानामावरकैरुपाधिभिः सुष्ठु अलक्षिता गतिस्तत्त्वं यस्य सः । स्वैर्भक्तैरेव लक्षिता गतिर्यस्येति वा ॥ २० ॥

———

श्रीराधारमणदास गोस्वामि विरचित दीपनाख्य तट्टिप्पणी ।

[गुणाः शुक्लादयः इत्यमरकोषविधानात् गुणाः शुक्लरक्तकृष्णवर्णा इति पूर्वश्लोकोक्तस्य त्रयो गुणा इति वाक्यस्य विशेषणम् । यद्वा गुणोऽप्रधानमिति मेदिनीकोषात् स्थित्याद्यर्थं मायया गृहीता अप्रधानरूपा इति पूर्वश्लोकेनैव सम्बन्धः । अतः स्वामिकृतटीका सम्मतपूर्वश्लोकेनान्वितस्य बध्नन्तीतिपरश्लोकस्यान्तर्गतगुणाइतिपदस्य न पौनरुक्तिशङ्केति ॥] अधिभूतं गोलकम् । अध्यात्मम् इन्द्रियम् । अधिदैवम् इन्द्रियमधिष्ठातृदेवता ॥ १९ ॥ २० ॥

———

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

एवंसर्वतदधीनमितिकथनेननूनाहंवेदपरंत्वस्मिमित्यंशस्योत्तरमुक्तंभवति तर्हित्वंकिंकरोषीत्यपेक्षायामाह तस्येति अखिलांतरात्मनः सर्वांतर्यामिणः अभिद्रष्टुः सर्वज्ञस्येशस्यसर्वस्वधशक्त्यानियंतुः कूटस्थस्यनिर्विकारस्येक्षयैवसंकल्परूपज्ञानेनैवसृष्टोऽहंतेनवा दित्तंसृज्यं सृजामीत्यन्वयः सतुप्रयोजकोऽहंतुप्रयोज्यइतिभावः ॥ १७ ॥

ननुकुतोऽवनियोज्यनियोजकभावःकुतोवातस्यसर्वज्ञत्वादयोधर्माःस्वस्यतुतद्विपरीताइत्यपेक्षायां मायीश्वरत्वमायावश्यत्वाभ्यामित्याह सत्त्वमिति निर्गुणस्यहेयगुणरहितस्यकल्याणगुणानांसमनंतरमेवोक्तत्वाद्विभोर्व्यापकेनभगवतोमाययाप्रकृतिद्वाराऽस्यितिसर्गनिरोधेषुनिमित्तेषुस्थित्याद्यर्थं सत्वादयस्त्रयोगुणागृहीताः स्वानियम्यत्वेनपरिगृहीताः सृष्टिस्थितिसंहाररूपलीलापरिकरत्वेनसत्वादयईश्वरेणपरिगृहीताइत्यभिप्रायः ॥ १८ ॥

एवंगुणानामीश्वरलीलापरिकरत्वमुक्त्वाजीवबंधनत्वमाह कार्येति कार्यंशरीरंकारणमिंद्रियंताभ्यांकर्तृत्वेनिमित्तेपुण्यपापनिष्पादनार्थे गुणाःसत्त्वादयःस्वरूपतोऽव्ययंमायिनंमायावश्यंसंबंधमात्रेणनित्यंपुरुषंजीवंबध्नंतीत्यन्वयः गुणान्विशिनष्टि द्रव्येति मोहनप्रकाशनप्रवर्त्तनस्वभावाः द्रव्यशब्दस्यमोहनवाचित्वंपारिशेष्यादवगम्यते अतएवास्मिन्नध्यायेबहुशःप्रयोगाश्च सत्त्वंरजस्तमइतिगुणाःप्रकृतिसंभवाः निबध्नंतिमहाबाहोदेहेदेहिनमव्ययं तत्रसत्त्वंनिर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयं सुखसंगेनबध्नातिज्ञानसंगेनचानघ रजोरागात्मकंविद्धि तृष्णासंगसमुद्भवंतन्निबध्नातिकौंतेयकर्मसंगेनदेहिनं तमस्त्वज्ञानजंविद्धिमोहनंसर्वदेहिनां प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नातिभारतेति गीतावचनान्यत्रस्मार्त्तानि ॥ १९ ॥

एवंगुणानांजीवबंधकत्वमुक्त्वाथस्वलीलापरिकरीकृतमायःपरमेश्वरःसर्वेषांममचेश्वरइत्याह सइति लिंगैःसत्त्वादिगुणैःशरीरभूतप्रकृतिकार्यैरुपलक्षितः स्वलक्षितगतिःस्वलक्षितास्वच्छन्दागतिर्यस्यसतथोक्तः नतुनवादर्शितपथानावितिवदन्यदर्शितमार्गःसएवपरंविधैश्वर्यसंपन्नोभगवान्हे ब्रह्मन्नारदसर्वेषांममचेश्वरःनियंता ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजकृत पदरत्नावली ।

ननुभवतःस्रष्टृत्वाभावेकथंत्वन्नामलोकेख्यातंवर्त्ततइत्यतस्तंप्रकारंदर्शयति तस्यापीति तद्दृष्टिप्रतिदृष्टुंकोऽपिसमर्थोनास्तीति ईशस्येति ईशित्वंचपरादिप्रमाणेति निर्विकारस्येति एतदपिबलवत्प्रतिबंधकेनान्यथानभवतीत्यखिलस्वामिनइति एवंविधस्यतस्यहरेरपिशब्दात्अभिप्रईक्षयैवकटाक्षवीक्षणेनैवाभिचोदितस्तेनसृष्टोऽहंसृज्यंजगत्सृजामीत्यन्वयः एवशब्देनसृष्टौप्रयोजकांतरंनिवारयति ॥ १७ ॥

एवंहरेर्मुख्यकर्तृत्वंप्रदर्श्याधुनायुगपत्क्रमशोऽपिवेतिप्रश्नंपरिहरति सत्त्वंरजस्तमइति तेनहरिणानित्यंगृहीताअपिसत्त्वंरजस्तमइतित्रयोगुणानिर्गुणस्यसततंसत्त्वादिगुणरहितस्यविभोर्माययेच्छयास्थित्यादिषुनिमित्तभूतेषुक्रमशोयुगपच्चगृहीताइत्यन्वयःमाययेतिविशेषणान्मूलसृष्ट्यादिषुक्रमशोवेनंदिनसृष्ट्यादिषुयुगपत्गृहीताइतिविशेषः तदुक्तं नित्यंगृहीताःस्थित्यादिषुविशेषतः युगपत्क्रमशश्चैवेति ॥ १८ ॥

रजोगुणमुपादानीकृत्यसृष्टिवक्ष्यन्हरेःसत्त्वादिगुणैर्जीवबंधकत्वमहिमानमाह कार्येति पुरुषमितिजातावेकवचनं द्रव्यज्ञानक्रियाश्रयाः द्रव्यंतामसाहंकारकार्यंशरीरं ज्ञानंवैकारिकाहंकारकार्यंमनःश्रोत्रेंद्रियाणिच क्रियातैजसाहंकारकार्यंवागादींद्रियजातं आश्रयोयेषांतेतथोक्ताः एवंविधाः प्रकृतेःसत्त्वादयोगुणाअभिमानमंतरेणनित्यदामुक्तंप्रकृतिसंबंधविधुरंमायिनंस्वतोज्ञानिनंपुरुषंजीवसमुदायंकार्यकारणकर्तृत्वेषु बध्नंतीत्यन्वयः तत्रायंविभागः तमोगुणःकार्येशरीरेतद्गतदुःखाद्यनुभवेनबध्नाति रजोगुणःकर्मकारणेंद्रियैःकारणेषुकर्मसुबध्नाति सत्त्वगुणस्तुमनसाज्ञानेंद्रियैश्चांतरंयत्सुखमनुभवामीतितत्रकर्तृत्वेबध्नाति इदमुक्तंभवति शरीरगतदुःखाद्यनुभवं तमोगुणःकर्मसुरजोगुणोऽहंसुखीतिसुखानुभवंसत्त्वगुणःकारणं गुणानामचेतनत्वेनस्वतःप्रवृत्त्यनुपपत्तेः तन्नियमनेकारणमीश्वरेच्छेतितदुक्तं ज्ञानेंद्रियैश्चमनसासत्त्वंबध्नातिपुरुषं रजःकर्मेंद्रियैर्नित्यंशरीरेणतमस्तथेत्यादि ॥ १९ ॥

नकेवलमेतानिदेहेंद्रियमनांसिबंधकानि । हरिप्रसादसामग्रीयोग्यानांमुक्तिसाधकानिचेत्याह सएषइति योगेनस्वरोचिषाविश्वमित्याद्युक्तकार्यकारणकर्तृत्वादस्यंतेनग्रंथेनप्रतिपादितःसएषोऽधोक्षजोभगवानेतैस्त्रिभिर्देहेंद्रियमनोभिर्लिंगैर्ज्ञानोपायलक्षणैर्यमादिसाधनैर्वर्तमानैरेतैर्जीवैःस्वलक्षितगतिःप्रदर्शितस्वरूपोभवति एतदुक्तंभवति देहेंद्रियमनोजायिनस्तेरेवसाधनैर्भगवत्स्वरूपंस्तेपश्यंतीति स्वप्रसादादिभिर्जीवैःपश्यत्वेनस्वलक्षितमितिच अधःकृतेंद्रियजन्यज्ञानत्वेनमुक्तोऽप्यधोक्षजःस्यादित्यतःसर्वेषामिति सर्वेषांमुक्तानां स्वस्यसर्वांतर्भावेऽपिनारदस्यविशेषशंकापरिहारायममचेतिविशेष्योक्तम् ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

सृज्यं स्रष्टुं योग्यमपि ॥ १७ ॥

ननु जीवेश्वरयोः प्रेर्यप्रेरकत्वं कुतस्तत्राह सत्त्वमिति त्रिभिः । निर्गुणस्यगुणास्पृष्टस्य विभोः स्वाभाविकशक्त्या व्याप्तसर्वस्य मायया विलज्जमानया यस्येत्याद्यनुसारेण बहिरङ्गया शक्त्या स्थित्यादिषु निमित्तेषु सत्त्वादयस्त्रयो गुणा गृहीता भवन्ति ॥ १८ ॥

त एव गुणाः कार्यादित्वं सत्तत्तादात्म्यपुरुषं जीवं बध्नन्तीति पृथगनुषङ्गः द्विःपाठात् । तत्र कार्यं गोलकम् अधिभूतम् । कारणमिन्द्रियमध्यात्मम् । तत्प्रवर्त्तकतया कर्त्री देवताऽधिदैवम् । कीदृशमपि बध्नन्ति तत्राह नित्यदा मुक्तमपि । नन्विदं विरुद्धं तत्राह मायिनमिति । मायाऽऽत्ममायाकृतो मोह उच्यते । स चानादिति एवेशविमुखस्य तस्य मायापारवश्यादेव । तेन च गुणावेश एव बन्ध इति साक्षाद्बन्धाभावान्नित्यमुक्तत्वमपि युज्यत इति भावः ॥ १९ ॥

त्रिभिर्लिङ्गैर्द्वारभूतैः सुष्ठु अलक्षिता यत्किञ्चिदेवानुमिता गतिर्यस्य सः । गुणप्रकाशैरनुमीयते भवानित्यादेः । यद्वा भगवान् सर्वभूतेष्वित्यादिरित्यनुमानेन त्रिभिर्लिङ्गैः कारणादितयोपलक्षितो भगवान् भक्तैरेवानुभूतस्वरूप इत्यर्थः । अत्रेत्थम्भूतलक्षणे तृतीया ॥ २० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

एवंविमर्शनिरूप्यब्रह्मरूपमित्यादिषट्प्रश्नान् अप्रेयित्वेतन्निरूपयिष्यन् यद्विज्ञानमित्यादिप्रश्नचतुष्टयस्यचतुर्भिःश्लोकैरुत्तरमाह तस्यापीति तत्रप्रथमंयद्विज्ञानमस्यस्योत्तरं इदंविज्ञानंजगत्कार्योपयिकमितिनपूर्वेणगतार्थता यतोविज्ञानंयस्येतिप्रश्नात्प्रथमंतस्यविज्ञानंवक्तव्यं तथाच उपादानगोचरापरोक्षज्ञानंतत्साधकप्रकारेणसाधनंज्ञानंचप्रथमंभगवतोऽस्तीत्याह तस्यैवकर्तृत्वात् तस्यापियत्सृज्यंतत्तेनैवाभिध्यातःसृजामीतिसंबंधः तस्यसृज्यत्वेहेतुः द्रष्टुरिति विश्वंकार्यंभगवतःसृज्यं तस्यैवद्रष्टृत्वात् कंदृष्ट्वाहिकार्यकर्तृशक्यं नहिज्ञानमात्रेणकर्तुंशक्यमित्यतआह ईशस्येति ईशःसमर्थःसर्वकर्तुमिति ननुक्रियाज्ञानशक्तिमत्त्वेऽपप्यपागवेशेलौकिकवत्क्लेशसंभवात्आत्मनोविकृतत्वापत्तेःभगवतः कर्तृत्वंनसंभवतीत्याशंक्याह कूटस्थस्येति सोहमेवकरोति कूटस्थएव नतुविक्रियते यथाकामधेनुःकल्पवृक्षश्चिंतामणिर्वायोगीवायथामनसासृजति अतःकूटस्थस्यैवकर्तृत्वसंभावनत्वकाऽप्यनुपपत्तिः ननुभगवान्सृष्टिंनार्हतिकर्तृप्रयोजनविरोधात्नहिस्वार्थंजीवार्थंवाकरोति स्वार्थकरणेजीवानाम नुत्पादनंस्यात् तत्रभक्तिमार्गोविरुध्येतसर्वेऽपिमार्गाविरुध्येरन् बंधमोक्षाद्यभावात् वैचित्र्यमज्ञानंचनस्यात् अतउभयार्थं जीवार्थंवोक्तव्यमितिमंतव्यंतत्रस्वांशेस्वस्यानंदपूर्णत्वंभजनपरार्थत्वेवैषम्यनैर्घृण्यप्रसंगःस्यात् अतआह अखिलात्मनइति अखिलानामात्माआत्मसृष्टेर्नवैषम्यादिआनंदविरोधस्तुनास्ति अखिलत्वात् यथाऽखिलाःआत्मानोनभवंतिधर्मान्यंशेन तेषांचार्थेसृष्टिरक्रियते उपभोगश्चसंपाद्यते

एवंस्वस्यपूर्णआनंदःतस्याप्यात्मभोगादिनातस्याप्युपचयंकरोति तथापितस्यानित्यत्वं न्यूनत्वंवा तस्मादुभयविधाऽपिसृष्टिःभगवतः कर्तृयुक्ता तथापीश्वरत्वात्भक्तिमार्गव्यवस्थापनायमांसृष्ट्वाईक्षयैवाज्ञाप्यमद्द्वारैवसर्वंसृष्ट्वास्वयंकूटस्थएवास्थितः तदाअहंतत्सृज्यंसृजामि तत एवज्ञानशक्तिक्रियाशक्तिचलव्यात् तदाह ईक्षयैवेति दृष्ट्याप्रेरणादुभयप्राप्तिः ॥ १७ ॥

अनेनसामान्यतःसएवाधारःसएवनियंता तदात्मकश्चाहमित्युक्तमेव परमेतस्यहेतुर्विचार्यते कथमयंभगवानन्यानन्यान्वासृजति कथंवा स्वात्मानमितिनियम्यनियामकभावस्तत्राह सत्वंरजस्तमइतिद्वाभ्यामवस्थितोरितिकाशकृत्स्नइतिमतमत्रापिसिद्धंभविष्यति यथागुणानाभिःसृष्ट्यर्थं कामूर्णामुद्वमते तथाभगवानपित्रिविधसृष्ट्यर्थंत्रीन्गुणानुद्गमेत् गुणरूपत्वाच्चगुणशब्दव्यवहारः सद्रूपगुणनिर्गतंसत्वमित्युच्यते केवलंचिद्रूपगुणनिर्गतंक्रियाशक्तिप्रधानत्वात्सदानंदाभावाच्चरजइत्युच्यते आनंदांशाच्चतमः तेभगवद्रूपाएवभगवतासृष्टाः नचभगवतितेपूर्वंस्थिताः तथासतिभगवदात्मकास्तेनभवेयुः यथाकार्पासे न हि सूत्रं तदेवाहिपश्चात्स्वावयवैः पौर्वापर्यमापद्यमानःसूत्रतामापद्यते अतएवभगवत्त्रिगुणाः तेगुणाः पुनःस्थितिसर्गनिरोधेषुउत्पत्तिस्थितिलयार्थंतेगृहीताः तेषामपिग्रहणंमायया एषाहिमायाजगत्कर्त्रीतितुल्यामोहिका तदाह विभोरिति समर्थस्यजगत्कर्तुरित्यर्थः साहितच्छक्तिःसर्वरूपभगवत्संबंधात्सर्वप्रतिकृतिरूपासाजगत्करणेकरणरूपा अतःकरणांशस्यतद्वापत्वात्करणरूपेणैवनिर्गतागुणाइति ॥ १८ ॥

माययैवगृहीता तेमायावशेतिष्ठतितत्पुत्राइव अतोयएवभगवदंशोजीवःतस्यांरंतुमिच्छतितत्कार्येवा तंतेगुणाबध्नंतीत्याह कार्यकारणकर्तृत्वेइति कार्यमधिभूतंदेहः कारणमध्यात्ममिंद्रियाणि कर्ताअधिदैविकःअंतःकरणं एतेषांभावःकार्यकारणकर्तृत्वं संघातमितियावत् जीवस्यसंघाततत्त्वनिमित्तंयथाकेवलोजीवःसंघातरूपीभवति तेहिमाययागृहीताः स्वकार्येस्थापिताः तदाह द्रव्यज्ञानक्रियाश्रयाइति द्रव्यमधिभूतं ज्ञानमधिदैवं क्रियाआध्यात्मिकी तत्रयंतेषामाश्रयः प्रत्येकमेकस्य अतःस्वस्वाश्रयेतेबध्नंति आध्यात्मिकादिभावंपरित्यज्यकेवलंभावितुं नप्रयच्छन्ति सर्वदाबध्नंति बंधनेमायासंबंधएवहेतुः नचसंबंधमात्रमेवहेतुः अन्यथाभगवतोऽपिबंधनंस्यात् किंतुतत्रस्वातंत्र्येयोऽभिमन्यते तस्याःपतिरहमिति तदाह पुरुषइति नतुतांकरणत्वेनकार्यार्थंयोगृह्णाति अतोगुणाबद्धानियोज्योगुणाकर्तानियोजकइति एकस्मिन्नेवरूपद्वयमुपपद्यते ॥ १९ ॥

एवंजीवब्रह्मभावभेदंनिरूप्यसामान्यतउत्तरितमपियदाधाराद्युत्तरंविशेषाकारेणाह सएवेति मायातत्कार्याणांद्रव्यादीनांविशेषाधारत्वं भगवतश्चसामान्याधारत्वमिति तत्रोत्तरमुक्त्वामायिस्थैर्नविशेषात्मकत्वंचबोधितमितियत्परइत्येतदेवशिष्यते नियामकस्यदर्शनपूर्वमात्मत्वात्तद्ज्ञानेऽपिनियमनंनसंभविष्यतीति ... सत्वादिभिः सुष्ठुअलक्षितागतिर्यस्य यद्यपिसएवैषःय सृष्टा सएवबद्धः तथापि तथाभगवान् एतेचगुणाःभगवतोलिंगभूताः धापकार्यादिर्निर्गताधूमवत् दूरादेवपुरुषंज्ञापयंति ननुतंवेष्टयंति अन्येषंघशंकांवारयति एतेइति एतावंतएवते तर्हिबद्धःकथंनबध्यते तत्राह अधोक्षजइति नेत्रंतंपश्यंति क्रियांवाप्राप्नुवंति तदाबध्नंति तत्तुतेषामसंभावितइति अतएवसुष्ठुअलक्षितागतिर्यस्य स्वैर्वाव्यतिरिक्तैःमुक्तैर्वालक्षितागतिर्यस्य वस्तुतस्तुभक्ताःभगवतासहएकाद्वासमायांतीतिसर्वत्रनिश्चयः अतएवेह ब्रह्मनूत्त्वंतादृशः तथापिसर्वेषांममचकारात्त्वचभगवानीश्वरोनियंता ॥ २० ॥

———

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

तर्हि त्वं किं करोषीत्यत आह । तस्य सृज्यमपि तेन सृष्टोऽहं सृजामि । किं स्वेच्छया न हि न हि ईक्षया तस्याज्ञयैवेत्यर्थः । द्रष्टुरिति । तथापि मम तस्य साक्षित्वे ईश्वरत्वे कूटस्थत्वे सर्व्वान्तर्यामित्वे सत्येव नान्यथेति स्वस्य जीवत्वं तस्य चेश्वरत्वं व्यञ्जितम् । तथाच श्रुतयः—एको देवः सर्व्वभूतेषु गूढः सर्व्वव्यापी सर्व्वभूतान्तरात्मा । सर्व्वाध्यक्षः सर्व्वभूताधिवासः साक्षी चेताः केवलो निर्गुणश्च । इति एष भूताधिपतिरेष लोकेश्वरो लोकपाल इति । ब्रह्मादिपिपीलिकापर्य्यन्तसर्व्वप्राणिबुद्धिष्ववविशिष्टतयोपलभ्यमानः सर्व्वप्राणिबुद्धिस्थो यदा तदा कूटस्थ इत्युच्यते इति च ॥ १७ ॥

ननु कुतोऽयं जीवेश्वरविभागो यतस्त्वं प्रेर्य्यः स प्रेरकः स्यादित्यपेक्षायां जीवेश्वरविभागहेतुमाह सत्वमिति त्रिभिः निर्गुणस्य सत्वादिगुणरहितस्यापि त्रयो गुणाभवन्ति येन प्रकारेणेत्यपेक्षायामाह । विभोर्मायया स्थित्याद्यर्थं गृहीता इति तच्छक्तिगुणत्वेन तद्गुणत्वमित्यर्थः । तत्र मायया नित्यमेव तद्गुणरूपत्वेऽपि गृहीता इति प्रयोगो नित्यनरविग्रहत्वेऽपि कृष्णस्य तस्यच्छायात्तवपुष इतिवत् प्राकृतलोकोक्त्यनुकारेणाज्ञेयः ॥ १८ ॥

अतएव गुणाः पुरुषं जीवं भगवतस्तटस्थशक्तिवृत्तिरूपं बध्नन्ति । मायिनं मायासङ्गसहितं पूर्व्वोक्तयुक्त्या भगवतः पृष्ठदेशस्थानां जीवानां पृष्ठदेशस्थया मायया स्वत एव सङ्गसम्भवादिति भावः । नित्यमुक्तमिति जीवस्य यथा अनाद्यज्ञानं तथा अनादिज्ञानमप्यस्तीति सतीमान्ते व्यक्तीभविष्यति । क बध्नन्ति । कार्य्यमधिभूतं कारणमध्यात्मं कर्त्ता अधिदैवं तेषां भावस्तत्त्वं तस्मिन् । द्रव्यं भूतानि

कालं कर्म्म स्वभावञ्च मायेशो मायया स्वया ।
आत्मन् यदृच्छया प्राप्तं विबुभूषुरुपाददे ॥ २१ ॥
कालाद्गुणव्यतिकरः परिणामः स्वभावतः ।
कर्मणो जन्म महतः पुरुषाधिष्ठितादभूत् ॥ २२ ॥
महतस्तु विकुर्व्वाणाद्रजःसत्त्वोपबृंहितात् ।
तमःप्रधानस्त्वभवद्द्रव्यज्ञानक्रियात्मकः ॥ २३ ॥
सोऽहङ्कार इति प्रोक्तो विकुर्व्वन् समभूत्त्रिधा ।
वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेति यद्भिदा ।
द्रव्यशक्तिः क्रियाशक्तिर्ज्ञानशक्तिरिति प्रभो ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

ज्ञानशब्देन देवताः क्रिया इन्द्रियाणि तदाश्रयास्तेषां कारणभूतास्तत्तदभिमानेन बध्नन्ति । अत्र ज्ञानक्रिययोर्वैपरीत्येन यथासंख्यं ज्ञेयम् ॥ १९ ॥

अतः स मायाशक्तिमान् एतैर्गुणैर्लिङ्गैर्जीवानामावरकैरुपाधिभिर्हेतुभिः सुष्ठु अलक्षिता अर्थात् तैर्जीवैरज्ञाता गतिस्तत्त्वं यस्य सः यद्वा एतैर्लिङ्गैः करणैः स्वांशानिभक्तैः कर्तृभिर्लक्षिता गतिर्यस्य गुणप्रकाशैरनुमीयते भवानित्यादेः ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

महंतुतेनैवसृष्टः उत्पादितः तस्यभगवतः अभिद्रष्टुः सर्वज्ञस्यईशस्यसर्वनियंतुः कूटस्थस्यसर्वकारणत्वेऽपिनिर्विकारस्वरूपस्याखिलानां चिदचित्पदार्थानामात्मनः ईक्षयादृष्ट्याऽभिचोदितःप्रवर्त्तितः सृज्यंसृजामितत्कृतमेवकरोमिनतुस्वातंत्र्येणकिंचित्कर्तुंशक्नोमीत्यर्थः ॥ १७ ॥

नकेवलमस्मदादीनांतत्प्रेर्यत्वमात्रमपितुप्रकृतेस्तद्गुणानांचतन्नियम्यत्वमिति तन्मायागुणैःसर्वेजीवा बद्धास्तद्बंधननिवृत्तिपूर्वकतत्प्राप्तये तद्भजनंकर्त्तव्यमितिचाह सत्त्वमितित्रिभिःविभोःचेतनाचेतनरूपस्यप्रकृतिस्थव्यापकस्वरूपस्यसत्त्वंरजस्तमइतित्रयोगुणाःसंति तेत्रयोगुणाःनेतिज्ञापयितुंविभुंविशिनष्टिनिर्गुणस्येति सत्त्वाद्यऽस्पृष्टस्वरूपस्येत्यर्थः ननुकथंतर्हिविभोः गुणाइत्युक्तमित्यत्रतदचेतनप्रकृतिगुणत्वेनतस्यैवगुणाइत्याह माययाऽचेतनात्मिकयागुणमय्यास्वप्रकृत्याकार्यार्थेविभुनागृहीताः कार्याभिमुखीकृताइत्यर्थः ननुकितत्कार्यमत्राह स्थितिसर्गनिरोधेष्विति स्थित्याद्यभिमुखीकृताइत्यर्थः ननुकितत्कार्यमत्राह स्थितिसर्गनिरोधेष्वितिस्थित्याद्यभिमुखीकृताइत्यर्थः ॥ १८ ॥

भगवतोमायानियंतृत्वमुक्त्वाजीवस्यपराप्रकृतिलक्षणस्यमायावद्धत्वमाह कार्येति पुरुषंजीवात्मानंनित्यदातेगुणाबध्नंति जन्ममरणप्रवाहविषयंकुर्वंतिकथंभूतम् अमुक्तम् "जहात्येनांभुक्तभोगामजोऽन्य" इतिभगवत्याश्रुत्योक्तोयोमुक्तस्तद्भिन्नम् कस्तर्हि बद्धइत्याकांक्षायाम् "जोष्ट्वको जुषमाणोऽनुशेते" इत्येवंभूत श्रुतेः पूर्वभागमुपबृंहयन्नाह मायिनमिति मायाभोग्यत्वेनप्रेप्सुतमायस्यास्तिनतुपास्यत्वादिनाभगवानिव मायातम् कथंभूताःद्रव्यज्ञानक्रियाश्रयाः द्रव्यंमहाभूतानिज्ञानशब्देनदेवताःक्रियाइंद्रियाणितेषांहेतवः अतएवस्वकार्येष्वधिभूतादिषुतत्वधर्मातीत्याह कार्यकारणकर्तृत्वेइति कार्यमधिभूतंभोग्यभोगायतनादिरूपम् कारणमध्यात्मंजीवस्यभोक्तुःरूपादिभोगेचक्षुरादिकरणम् कर्ताऽधिदैवतं जीवस्यचक्षुरादिनारूपादिभोगकर्तृरूपकार्यस्योपकर्तृभूतंचक्षुराद्यधिष्ठातृदेवतम् तेषांभावस्तत्त्वंतास्मिन् ॥ १९ ॥

सएषमायाधिपतिःभगवान् अधोक्षजःत्रिभिःसत्त्वादिभिर्लिंगैरावरकैरुपलक्षितानांतन्मायागुणावृतानांसर्वेषांजीवानाममबकारान्मायागुणवियुक्तानांच ईश्वरोनियंता सचसर्वैर्नज्ञातगतिर्भवति अपितुस्वानन्यशरणैरित्याह स्वलक्षितगतिरिति स्वैरनान्यभक्तैरलक्षितागतिर्यस्य ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

उसीद्रष्टा ईश्वनिर्विकार अखिलात्मा के सृज्य हम जगतको उसी की सृष्टि में उनही की ईक्षासे मोहित सृजताहूं ॥ १७ ॥

सत्व रज और तम निर्गुण के तीन गुण हैं । स्थिति सृष्टि और प्रलय के विभुकी मायासे गृहीतहैं ॥ १८ ॥

द्रव्यज्ञान और क्रिया के आश्रय ये गुण कार्य कारण कर्तृत्वमें नित्यमुक्त मायी पुरुषको बांध लेतेहैं ॥ १९ ॥

वह अधोक्षज भगवान् इन तीनों लिंगोंमें भी अलक्षित गति है (किसी प्रकार अनुमान किया जाताहै) ब्रह्मन् ! वही सबका ईश्वर है और मेराभी ईश्वर है ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थ दीपिका ।

तस्य सृष्टिप्रकारमाह कालमिति । कर्म्म जीवादृष्टम् । विबुभूषुः विविधं भवितुमिच्छुः ॥ २१ ॥

गुणानां व्यतिकरः क्षोभः साम्यत्यागः । परिणामो रूपान्तरापत्तिः । पुरुषईश्वरः तेनाधिष्ठितत्वं त्रयाणां विशेषणम् । कर्मणो महतत्त्वस्य ॥ २२ ॥

ततो महत्तत्त्वात् विकुर्व्वाणात् विक्रियमाणात् । तस्य च क्रियाज्ञानशक्तित्वात् त्रिगुणत्वेऽपि रजःसत्त्वाभ्यामुपबृंहितत्वम् ।

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

अहङ्कारस्य त्वावरकत्वात् तमःप्रधानत्वम् । अतएवाहङ्कारकार्य्येषु तामसमाकाशादिकं बहु, राजसं सात्त्विकं चाल्पम् । एवं तदुपाधिषु जीवेष्वपि तथैव तामसाधिक्यम् ॥ २३ ॥

स च विकुर्व्वन् रूपान्तरं गच्छन् । त्रैविध्यमेवाह । वैकारिकः सात्त्विकः । तैजसो राजसः । यत्त्रिधा यस्य भेदः । द्रव्यशक्तिरित्यादीनि प्रातिलोम्येन त्रयाणां लक्षणानि । द्रव्ये महाभूताख्ये शक्तिर्यस्य । क्रियासु इन्द्रियेषु शक्तिर्यस्य । ज्ञानेषु देवेषु शक्तिर्यस्य । हे प्रभो वांसु शक्त ॥ २४ ॥

श्रीराधारमणदास गोस्वामि विरचित दीपनाख्य टिप्पणी ।

[कालमिति । पौराणिकसृष्ट्यादेः प्रकृतेर्महान् महतोऽहङ्कार इत्यादिश्रुत्यन्तरमूलकत्वात् कल्पान्तरप्रसिद्धत्वाच्च वेदान्तोक्तसृष्टिप्रक्रियया सह न विरोधः मायायाः सर्व्वसम्भवादिति प्राञ्चः ॥ २१ ॥ २२ ॥

तस्येति महत्तत्त्वस्येत्यर्थः ॥ २३—२९ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

एवमेकःसृजसिभूतानीतिप्रश्नस्योत्तरमुक्त्वायद्रूपामित्यादेःप्रश्नस्योत्तरंवदंस्तावत्सृष्टिप्रकारमाह कालमिति मायेशोमायाधिपतिः स्वया माययास्वसंकल्पेनयद्वाहारभूतयाप्रकृत्याविबुभूषुःप्रकृतिद्वारानानानामरूपभाग्भवितामिच्छुर्यदृच्छयाअहेतुकमपरप्रेर्योऽकर्मपरवशःआत्मन्यात्मनिप्राप्तंसंगतंयुक्तंकालंकर्मस्वभावंचोपादद्रे कालोगुणवैषम्यरूपगुणक्षोभहेतुः कर्मजीवादृष्टं स्वभावःप्रकृतेःपरिणामस्वभावः एतेषामुपादानं नामस्वस्वकार्योन्मुख्यापादनम् ॥ २१ ॥

कालकर्मस्वभावोपादानफलंदर्शयन्महतःसृष्टिमाह कालादिति कालाद्धेतुभूताद्गुणव्यतिकरात्कालकृतगुणवैषम्यादित्यर्थः परिणामस्वभावतःप्रकृतेःपरिणामस्वभावात्कर्मणोजीवादृष्टाद्धेतोःपरमपुरुषाधिष्ठितादव्यक्तान्महतोमहत्तत्त्वस्यजन्मोत्पत्तिरभूदित्यर्थः तदधिष्ठितत्वसहितस्वकार्यजननसामर्थ्यवत्वं अत्राव्यक्तादित्यध्याहारः पुरुषाधिष्ठितत्वाच्चाव्यक्तानुग्रहेणेतिदर्शनात व्यतिकरःमिश्रणंसमानांविषमत्वापत्तिः यत्र गुणानांव्यतिकरोयस्मिन्नितिबहुव्रीहिःअव्यक्तादित्यर्थः ॥ २२ ॥

महतोऽहंकारोत्पत्तिमाह महतस्त्विति विक्रियमाणाद्रजःसत्त्वोपबृंहितान्महतःद्रव्यज्ञानक्रियात्मकःमोहनप्रकाशनप्रवर्त्तनस्वभावःतमःप्रधानःतमोगुणप्रधानःअभवत् महतस्त्रिगुणात्मकत्वेऽपिक्रियाशक्तिज्ञानशक्तिप्रधानत्वाद्रजःसत्त्वोपबृंहितादित्युक्तं एवमहंकारस्यतमःकार्यप्रधानत्वात्तमः प्रधानइत्युक्तिः अतएवाहंकारकार्येषुतामसंबहुराजससात्त्विकंचाल्पमेवंमहत्कार्येषुतामसमल्पंतदितरदुभयंबह्वितिमन्तव्यम् ॥ २३ ॥

—तमःप्रधानस्यकिंनामधेयमित्यतआह सइति तस्यत्रैविध्यमाह विकुर्वन्रूपांतरंगच्छन्नहंकारस्त्रिधासमभूत्सम्यगभूत् यत्त्रिधायस्याहंकारस्यभिदावैकारिकस्तैजसश्चतामसश्चेतिसात्त्विकराजसतामसाहंकाराणांक्रमेणनामानि तेषांप्रतिनियतस्वभावानाह द्रव्यशक्तिरिति प्रातिलोम्यनत्रयाणांस्वभावप्रदर्शनं द्रव्यशक्तिःविमूढामहाभूताख्यद्रव्योत्पादनेशक्तिःसामर्थ्यंयस्यसतथोक्तः सात्त्विकाहंकारानुग्राहकत्वरूपायाक्रियातस्यांशक्तिर्यस्यसतथोक्तः प्रवर्त्तनमेवहिरजःकार्यं ज्ञानशक्तिःशब्दादिविषयज्ञानसाधनेन्द्रियोत्पादनेशक्तिर्यस्यसतथोक्तः एकादशानामिन्द्रियाणांसात्त्विकाहंकारकार्यत्वाद्राजसस्यतुतदनुग्राहकत्वात् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकृत पदरत्नावली ।

सृज्यसृजामिसृष्टोऽहमितीगमर्थंस्पष्टयितुंसृष्टिप्रकारमाह कालमिति ब्रह्मज्ञाने मुख्यलक्षणं जगज्जन्मादि कारणत्वमेवेतिज्ञापयितुमित्यतोवासृष्टिप्रकारमाहकालमिति मायेशोलक्ष्मीपतिःपरनामस्वनिमेषांतेसृष्टिकालप्राप्तेविबुभूषुःबहुधाभवितुकामःअनादितएवात्मन्यात्मनियदृच्छयास्वेच्छयाप्राप्तमेवकालं कर्मजीवानांनानाविधादृष्टं स्वभावंसात्त्विकादिलक्षणं चशब्दात्मगुणत्रयांप्रकृतिंस्वमायया स्वशक्त्याविशेषतउपाददेइत्यन्वयः प्रकृतिंप्रविश्यस्वशक्त्याक्षोभयामासेत्युक्तंभवति यत्रान्यहेत्वभावःस्यादीश्वरेच्छादिनाविना तदिच्छाहियदृच्छास्यादतस्तत्रयदृच्छयेति कालकर्मस्वभावादिनित्यमेशेच्छयासदाप्राप्तमेवाविशेषेणसृष्ट्यादावुपयत्यजइतिच ईशोवह्नीःपुरःसृष्ट्वात्मैवबहुरूपतां तस्मिन्यामकतयाप्राप्तंकालाद्युपाददइतिवचनेऽयोनमायामयीसृष्टिरत्रोच्यतइतिसिद्धम् ॥ २१ ॥

गुणव्यतिकरात्मकमूलप्रकृतेर्महत्तत्त्वोत्पत्तिप्रकारमाह कालादिति यदासिसृक्षुर्विष्णुःकालकर्मस्वभावरजोगुणानाविश्यसृष्ट्यैप्रेरकस्तमोगुणोरजोगुणेनचसंयुक्तोऽभूत्सःगुणवैषम्यात्मकोगुणव्यतिकरः तस्मात्कालादितिपंचमीतृतीयार्थेकालेनसृष्टिहेतुना कर्मणःकर्मणाहिरण्यगर्भादृष्टेनतदुपकृतात् परिणामःस्वभावतइतितसिःसतृतीयार्थे विकारस्वभावयामूलप्रकृत्याचसहितात्पुरुषाधिष्ठितादिति पुरुषेणविष्णुनाधिष्ठायक्षोभमाणान्महतांमहत्तत्त्वस्यचतुर्मुखदेहस्थानीयस्यजन्माभूदित्यन्वयः गुणानांव्यतिकरोविषमावस्थायस्मिन्तस्मादव्यक्तादितिवा तदुक्तंगुणकालस्वभावेभ्यईशेनाधिष्ठितत्त्वतः अजदादिर्महत्तत्त्वमभूत्तस्येच्छयाहरेरिति ॥ २२ ॥

तुशब्देनकालादिकमनुकर्षतिकालकर्मस्वभावेभ्योविकुर्वाणाद्रजःसत्त्वोपबृंहितात्सत्त्वेनानुस्यूतरजोगुणेनप्रवृद्धान्महत्तत्त्वात्तमःप्रधानस्तत्त्वविशेषोऽभवदित्यन्वयः द्वितीयस्तुशब्दोमहत्तत्त्वमपेक्ष्यतमःप्रधानत्वंनेतरापेक्षयातदपेक्षयासत्त्वप्रधानएवेत्यस्मिन्नर्थे इतोऽपितमःप्रधानत्वमौपचारिकमितिभावेनाहद्रव्येति द्रव्याणिभूतानिज्ञानंज्ञानेन्द्रियाणिक्रियाकर्मेन्द्रियाणिचात्मास्वरूपंयस्यसतथा ॥ २३ ॥

किंनामकोऽसौपदार्थइतितत्राह सोऽहंकारइति तद्विभागमाह कुर्वन्निति त्रीणि दर्शयति वैकारिकइति यस्याहंकारस्यभिदाभेदः ॥ २४ ॥